

ISSN: 1303-5495
E-ISSN: 2717-7483

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

İSTANBUL TİCARET
ÜNİVERSİTESİ

YIL: 19 SAYI: 37 BAHAR 2020/1 (ÖZEL EK)
COVID-19 SOSYAL BİLİMLER ÖZEL SAYISI

Istanbul Commerce University
Journal of Social Sciences

T.C. İSTANBUL TİCARET
ÜNİVERSİTESİ

ISSN: 1303-5495
E-ISSN: 2717-7483

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

**Yıl: 19 Sayı: 37 Bahar 2020/1 (Özel Ek)
Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı**

Istanbul Commerce University
Journal of Social Science

İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

ISTANBUL COMMERCE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Yıl:19 Sayı:37 2020 /1 Bahar (Özel Ek)

Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı

Sahibi

İstanbul Ticaret Üniversitesi Adına Rektör Prof. Dr. Yücel Oğurlu

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Kayıhan İÇEL	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof. Dr. Münevver TURANLI	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Doç. Dr. Serkan ÇANKAYA	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Doç. Dr. Murat YALÇINTAŞ	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Başak ERDEM	İstanbul Ticaret Üniversitesi

Editör

Doç. Dr. Hanifi PARLAR

Editör Yardımcısı

Arş. Gör. Lütfü Çakır

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Yasin DEMİRBAŞ

İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi hakemli bir dergidir, yılda üç kez; Bahar, Yaz ve Güz aylarında yayımlanır.

Bu dergide yayımlanan makalelerin telif hakları İstanbul Ticaret Üniversitesi'ne aittir. Bu yayımla ilgili olarak Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndan doğan her türlü hak saklıdır. Tanıtım için yapılacak alıntılar dışında Üniversitemin yazılı izni olmadan çoğaltılamaz. Bu dergide yayımlanan makalelerdeki görüşler yazarlarına aittir. Üniversite bu görüşler nedeniyle herhangi bir sorumluluk kabul etmez.

ISSN: 1303-5495 E-ISSN: 2717-7483

Elektronik ortamda erişim:

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iticusbe>

<http://ticaret.edu.tr/tr/Sayfa/Akademik/İstanbulTicaretUniversitesiYayinlari/İstanbulTicaretUniversitesiSosyalBilimlerDergisi>

İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Örnektepe Mah. İmrahor Cad. No: 88/2 Z-42 Beyoğlu/ 34445, İstanbul

Tel: 444 0 413

e-posta: sosyaldergi@ticaret.edu.tr

İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi ULAKBİM Ulusal Veri Tabanı tarafından indekslenmektedir.

YAYIN HAKEM LİSTESİ

Prof. Dr. Ahmet Korkut TUNA	Dr. Öğr. Üyesi Emre Serdar ATALAY
Prof. Dr. Fatma MUTLUAY	Dr. Öğr. Üyesi Fatih CAMADAN
Prof. Dr. Figen YILDIRIM	Dr. Öğr. Üyesi Gencay KARAKAYA
Prof. Dr. Melikşah YASİN	Dr. Öğr. Üyesi Güldenur ÇETİN
Prof. Dr. Murat DOĞAN	Dr. Öğr. Üyesi Hafız BEK
Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER	Dr. Öğr. Üyesi Hasan CİNNİOĞLU
Prof. Dr. Oya DAGLAR MACAR	Dr. Öğr. Üyesi Hasibe YAZIT
Prof. Dr. Servet EBRİNÇ	Dr. Öğr. Üyesi Hatice AYDIN
Prof. Dr. Şükrü ASLAN	Dr. Öğr. Üyesi Hicabi ERSOY
Prof. Dr. Yücel OĞURLU	Dr. Öğr. Üyesi İlke CİVELEKOĞLU
Doç. Dr. Gökhan IŞIL	Dr. Öğr. Üyesi Muhittin ADIGÜZEL
Doç. Dr. Medine YAZICI GÜLEÇ	Dr. Öğr. Üyesi Nurgül KELEŞ TAYŞİR
Doç. Dr. M. Ertan KARDEŞ	Dr. Öğr. Üyesi Pınar ASLAN
Doç. Dr. Özgül DAĞLI	Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin ÇETİN
Doç. Dr. Pelin HÜRMERİÇ	Dr. Öğr. Üyesi Saime Nilay ARMAN
Dr. Öğr. Üyesi Ali Altuğ BİÇER	Dr. Öğr. Üyesi Taha EĞRİ
Dr. Öğr. Üyesi Başak ÖZORAL	Dr. Öğr. Üyesi Uğur Yasin ASAL
Dr. Öğr. Üyesi Burçin KAPLAN	Dr. Öğr. Üyesi Yunus OZCAN
Dr. Öğr. Üyesi Devrim TARAKCI	Dr. Ayça DOĞANER
Dr. Öğr. Üyesi Duygu CELAYİR	

EDİTÖRDEN

Değerli İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Okurları,

İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ISSN: 1303-5495) (e-ISSN:2717-7483), 2002 yılından beri, sosyal bilimler alanında bilimsel araştırmaların/makalelerin/yazıların yayınlandığı; Bahar (Haziran), Yaz (Eylül-Hukuk Sayısı) ve Güz (Aralık) dönemlerinde üç (3) sayı online olarak çıkan, TR Dizin-ULAKBİM'de taranan hakemli bilimsel bir dergidir.

Son dönemde yaşadığımız Covid-19 Pandemisi günlük yaşantımız, kişiler arası ilişkiler ve eğitim öğretim faaliyetleri başta olmak üzere pek çok alanda önemli değişikliklere sebep olmuştur. Bu etkiler ile birlikte, her geçen gün Covid-19 Korona virüs hakkındaki güvenilir bilgi kaynaklarına olan talep artmaktadır. Bu bağlamda İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi olarak 2020 *Sosyal Bilimler Covid-19 Özel Sayısı*, 22 makale ile 27 Haziran 2020 tarihi itibarıyla yayınlanmış olup, Korona virüsün eğitim, psikoloji, iktisat, işletme, uluslararası ilişkiler, sosyoloji ve iletişim gibi farklı disiplinlerdeki etkileri bilimsel araştırmalar ışığında incelenmiştir.

Bu sayımızda üniversitemiz içinden ve dışından bizlerle özenli çalışmalarını paylaşan yazarlara, hakemlik sürecine titiz çalışmaları ile katkıda bulunan değerli akademisyenlere ve derginin hazırlanmasında emeği geçen çalışma arkadaşlarımıza teşekkürlerimizi sunarız. Dergimizin bu sayısının, Covid-19 hakkında bilimsel veriye dayalı önemli bir kaynak olmasını temenni eder, bir sonraki sayımızda okuyucularımızla buluşmayı dileriz.

Doç. Dr. Hanifi PARLAR

Editör

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

1. **Başak ÖZORAL**
ORTADOĞU'DA KORONAVİRÜS MÜCADELESİNİN POLİTİK VE EKONOMİK
YANSIMALARININ İRAN VE KÖRFEZ ÜLKELERİ
ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ
*THE IMPACT OF CORONAVİRUS ON THE POLITICAL AND ECONOMIC
POLICIES IN THE MIDDLE EAST: THE CASES OF IRAN
AND THE GULF COUNTRIES*..... 1
2. **Gencay KARAKAYA**
COVID - 19 GÜNDEMİNDE İŞLETME SÜREKLİLİĞİ VE
BAĞIMSIZ DENETİM İLİŞKİSİ
*GOING CONCERN AND INDEPENDENT AUDIT RELATION
ON THE COVID-19 AGENDA* 14
3. **Ayfer GENÇ YILMAZ**
PANDEMİ VE GÜVENLİK: COVID-19 İLE MÜCADELEDE POLİS VE ORDU
*PANDEMIC AND SECURITY: THE POLICE AND MILITARY IN THE STRUGGLE
AGAINST COVID-19* 30
4. **Yusuf BALCI / Güldenur ÇETİN**
COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNİN TÜRKİYE'DE İSTİHDAMA ETKİLERİ VE
KAMU AÇISINDAN ALINMASI GEREKEN TEDBİRLER
*IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC ON EMPLOYMENT IN TURKEY A
ND MEASURES TO BE TAKEN BY THE GOVERNMENT*..... 40
5. **İsrafil BOYACI**
TÜRKİYE SAĞLIK SİSTEMİNİN DÖNÜŞÜMÜ (2003-13): COVID-19 PANDEMİSİ
İLE MÜCADELE SÜRECİNDE SAĞLIK REFORMLARINA YENİDEN BAKIŞ
*HEALTH SYSTEM TRANSFORMATION IN TURKEY
(2003-13): REVISITING THE HEALTH REFORMS AMID COVID-19 PANDEMIC* 59
6. **K. İlgin ÇAKIROĞLU / Serdar PİRTİNİ / Özgür ÇENGEL**
COVID-19 SÜRECİNDE VE POST-PANDEMİ DÖNEMİNDE YAŞAM TARZI
AÇISINDAN TÜKETİCİ DAVRANIŞLARININ DEĞİŞEN EĞİLİMİ ÜZERİNE
KAVRAMSAL BİR ÇALIŞMA
*A CONCEPTUAL STUDY ON THE CHANGING TENDENCY OF CONSUMER
BEHAVIORS FROM THE POINT OF LIFESTYLE DURING THE COVID-19
PANDEMIC AND POST-PANDEMIC PERIOD*..... 81
7. **Canan KÜÇÜKALİ**
BİLGİSAYAR PROGRAMLARININ FİKRİ MÜLKİYET KAPSAMINDA
KORUNMASI
*PROTECTION OF COMPUTER PROGRAMS UNDER
INTELLECTUAL PROPERTY*..... 104

8. **Taha EĞRİ / Ayça DOĞANER**
COVID-19 VE EKONOMİK KRİZ: KOBİLER ÖZELİNDE BİR DEĞERLENDİRME
VE POLİTİKA ÖNERİLERİ
*COVID-19 AND THE ECONOMIC CRISIS: AN ASSESSMENT AND POLICY
RECOMMENDATIONS ON SMEs*..... 128
9. **Hicabi ERSOY / Ali Osman GÜRBÜZ / Mefule FINDIKÇI ERDOĞAN**
COVID-19'UN TÜRK BANKACILIK VE FİNANS SEKTÖRÜ ÜZERİNE ETKİLERİ,
ALINABİLECEK ÖNLEMLER
*THE EFFECTS OF COVID-19 ON TURKISH BANKING AND FINANCE SECTOR,
MEASURES TO BE TAKEN*..... 146
10. **Halil KARLI / Mehmet TANYAŞ**
PANDEMİ DURUMUNDA TEDARİK ZİNCİRİ RİSK YÖNETİMİNE İLİŞKİN
ÖNERİLER
*SUGGESTIONS FOR SUPPLY CHAIN RISK MANAGEMENT IN THE CASE OF
PANDEMIC*..... 174
11. **Muhittin ADIGÜZEL**
COVID-19 PANDEMİSİNİN TÜRKİYE EKONOMİSİNE
ETKİLERİNİN MAKROEKONOMİK ANALİZİ
*MACRO ECONOMIC ANALYSIS OF THE EFFECT OF THE COVID-19
PANDEMIC IN TURKEY* 191
12. **Oya Dağlar MACAR / Uğur Yasin ASAL**
COVID-19 İLE ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ YENİDEN DÜŞÜNMEK: TARİH,
EKONOMİ VE SİYASET EKSENİNDE BİR DEĞERLENDİRME
*RE-THINKING THE INTERNATIONAL RELATIONS WITH COVID-19: AN
ASSESSMENT OF HISTORY, ECONOMICS AND POLITICS AXIS* 222
13. **Şaha B. BAYGÜL ÖZPINAR / Gülşah AYDIN**
KRİZ İLETİŞİMİNDE İNFOGRAFİK KULLANIMI: COVID-19 PANDEMİ
SÜRECİNDE İNFOGRAFİKLER ÜZERİNE BİR İNCELEME
*USE OF INFOGRAPHICS IN CRISIS COMMUNICATION: AN EXAMINATION
ON INFOGRAPHICS IN THE COVID-19 PANDEMIC PROCESS* 240
14. **Pınar KAYA CİDDİ / Elif YAZGAN**
COVID-19 SALGININDA SOSYAL İZOLASYON SIRASINDA FİZİKSEL
AKTİVİTE DURUMUNUN YAŞAM KALİTESİ ÜZERİNE ETKİSİ
*THE EFFECT OF PHYSICAL ACTIVITY STATUS ON QUALITY OF LIFE DURING
SOCIAL ISOLATION IN COVID-19 EPIDEMIC* 262
15. **Mustafa POYRAZ**
CORONAVİRÜS SALGINIYLA SARSILAN DÜNYADA ORTAYA ÇIKAN BAZI
YENİ TOPLUMSAL DURUMLAR: FRANSA VE TÜRKİYE ÖRNEĞİ
*THE NEW SOCIAL TRENDS IN THE WORLD EFFECTED BY
THE CORONAVIRUS PANDEMIC DISEASE: FRANCE AND TURKEY* 280

16. **Ali ERYILMAZ / Mehmet Fatih ŞİRAZ**
COVID-19 BAĞLAMINDA KÖTÜMSERLİĞİ ORTAYA ÇIKARAN
OLAYLARLA-DURUMLARLA BAŞA ÇIKMA VE ERGEN ÖZNEL
İYİ OLUŞU İLE İLİŞKİSİNİN İNCELENMESİ
*THE RELATIONSHIP BETWEEN COPING FOR PESSIMISM ACTIVATED
EVENTS-SITUATIONS AND ADOLESCENT SUBJECTIVE
WELL-BEING IN THE CONTEXT OF COVID-19* 292
17. **Rüstem AŞKIN / Yasemin BOZKURT / Zekiye ZEYBEK**
COVID-19 PANDEMİSİ: PSİKOLOJİK ETKİLERİ VE TERAPÖTİK MÜDAHALELER
*COVID-19 PANDEMIC: PSYCHOLOGICAL EFFECTS AND THERAPEUTIC
INTERVENTIONS* 304
18. **Nurhan YAPRAK**
MAHALLİ İDARELERİN TÜRK İDARE TARİHİ AÇISINDAN GELİŞİM SÜRECİ
VE HİZMET SUNUM YÖNTEMLERİ
*SERVICE METHODS AND DEVELOPMENT PROCESS OF LOCAL
ADMINISTRATIONS IN TERMS OF TURKISH ADMINISTRATIVE HISTORY* 319
19. **Yunus ÖZCAN**
COVID-19 SALGINININ VERGİ GELİRLERİNE ETKİSİ
IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC ON TAX REVENUES 342
20. **Emirhan YENİŞEHİRLİOĞLU / Hamide SALHA**
COVID 19 PANDEMİSİNİN TÜRKİYE İÇ TURİZMİNE YANSIMALARI:
DEĞİŞEN TALEP ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
*REFLECTION OF COVID-19 PANDEMIC ON TURKISH DOMESTIC
TOURISM: A RESEARCH ON CHANGING DEMAND* 355
21. **Mert DEMİRCİOĞLU / Sevgi EŞİYOK**
COVID-19 SALGINI İLE MÜCADELEDE KÜMELEME ANALİZİ İLE
ÜLKELERİN SINIFLANDIRILMASI
*CLASSIFYING COUNTRIES WITH CLUSTERING ANALYSIS IN
STRUGGLING COVID-19 PANDEMIC* 369
22. **Kamala VALIYEVA**
COVID-19 İLE ULUS DEVLETİ YENİDEN DÜŞÜNMEK
*RETHINKING THE NATION-STATE IN THE CIRCUMSTANCES
OF THE COVID-1* 390

ORTADOĞU’DA KORONAVİRÜS MÜCADELESİNİN POLİTİK VE EKONOMİK YANSIMALARININ İRAN VE KÖRFEZ ÜLKELERİ ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Başak ÖZORAL¹

ORCID ID: 0000-0003-4620-9275

ÖZET

Çin’de ortaya çıkan ve pek çok ülkeye yayılarak dünyada en önemli gündem maddesi haline gelen koronavirus diğer adıyla Covid-19 salgını Ortadoğu ülkelerinde de sosyal ve ekonomik anlamda tedbirler alınmasına neden oldu. Virüsten ciddi şekilde etkilenen İran ve Körfez ülkelerindeki kriz yönetimini ve izlenen politikaları incelemek Ortadoğu’nun değişen sosyo-ekonomik yapısını anlamamıza yardımcı olacaktır. Bu çalışmada Körfez İşbirliği Konseyi ülkeleri ve İran örnekleri ele alınmış, bu ülkelerin ekonomik ve siyasi yapılarına ait genel bir tanımlama ardından koronavirus sürecinin yönetilmesi ve bölgedeki etkisi üzerinde durulmuştur. İran bu pandemiden en erken ve en şiddetli etkilenen Ortadoğu ülkesidir, Körfez Arap Ülkeleri de yoğun göçmen nüfusları olan ve pek çok açıdan dışa bağımlı ülkeler olduğundan farklı etkilenme süreçleri yaşamaktadırlar. Ancak koronavirus sürecinde hepsinde ortaya çıkan ortak durum ekonomik ve siyasi anlamda değişim taleplerinin şiddetlenmesi ve kaçınılmazlığı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Koronavirüs, İran, Körfez Ülkeleri, Pandemi, Ortadoğu’da değişim*

THE IMPACT OF CORONAVIRUS ON THE POLITICAL AND ECONOMIC POLICIES IN THE MIDDLE EAST: THE CASES OF IRAN AND THE GULF COUNTRIES

ABSTRACT

A number of political and economic arrangements were applied in the Middle East countries because of Coronavirus first appeared in China and has spread to worldwide by becoming the most important debate everywhere. Analyzing pandemic policies and the crises management in Iran and the Gulf countries will help for a better understanding of changing socio economic structure of the region. This study focuses on Iran and the Gulf countries by providing information on political and economic situation of these countries, then discusses on coronavirus policies and the impact of the pandemic on these countries. Iran is the first and the worst virus hit country and the Gulf countries are depend on outside in many ways and have a high immigrant population, so we can see different impact on Coronavirus on these countries. However, political and economic change in the region seem as a common expectation after the coronavirus pandemic.

Key Words: *Coronavirus, Iran, the Gulf Countries, Pandemic, Change in the Middle East*

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü,
bozoral@ticaret.edu.tr

1. GİRİŞ

Özellikle 1990'lardan bu yana artan küreselleşmenin etkisiyle dünya ticaretinin sınırları iyice genişlemiş, uluslararası işbirliği artmış ve ulaşımdaki kolaylıklarla beraber turizm en önemli ekonomik kaynaklardan biri haline gelmişti. Milliyetçilik ve korumacılık popülaritesini kaybederken yerini küresel entegrasyona bırakmıştı. Ancak dünya ticaretinde 2019'da belirgin bir yavaşlama gözlemlendiğinde Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Çin arasında da gerilimin arttığı bir döneme girilmişti, tam da bu sırada patlak veren koronavirüs salgını hem ticaret hem siyaset alanında beklenmeyen bambaşka gelişmelere yol açtı. Koronavirüs salgınının küresel düzene olası etkileri son günlerin en dikkat çeken tartışması haline geldi. Bu makalede koronavirüs salgınının özellikle Ortadoğu bölgesindeki etkileri ele alınmıştır. Ortadoğu'da İran hem ambargolarla hem de ciddi bir ekonomik krizle beraber Koronavirüs salgınıyla mücadelesini sürdürürken, Körfez ülkeleri dramatik sosyo ekonomik dönüşüm planları sırasında bu krizle yüzleşti. Ortadoğu ülkelerinin kültürel ve tarihsel anlamda benzerlikleri olsa da her birinin bambaşka siyasi ve ekonomik dinamikleri olduğundan genelleme yapmak mümkün değildir, ancak dikkat çekici bu iki bölge; İran ve Körfez üzerinden yapılacak bir değerlendirme bölgede koronavirüs salgını sürecinin etkilerinin anlaşılması açısından önemlidir.

Çalışmada öncelikle bu ülkelerin koronavirüs mücadelesi sırasında karşılaştıkları sorunlar ve uyguladıkları politikalar tartışılacak, ardından uygulanan önlemlerin ve koronavirüs salgınının etkilerinin farklılıklarını anlayabilmemiz için bu ülkelerdeki siyasi ve ekonomik yapılar üzerinde durulacaktır. Ayrıca yakın gelecekte bölgede görülebilecek geleneksel devletçi yaklaşımların geri dönüşü, güçlü ulus devlet kavramının yükselişi, ülkelerin daha korumacı yaklaşımları benimsemesi gibi politik ve ekonomik değişim olasılıkları üzerinde durulacaktır.

2. İRAN'DA KORONAVİRÜS KRİZİ

Koronavirüsün en sarsıcı etkiyi yaptığı Ortadoğu ülkelerinin başında İran gelmektedir. Son verilere göre 8 binden fazla insanda Covid-19 tespit edilen İran'da salgın nedeniyle hayatını kaybedenlerin sayısı Mayıs ayı itibariyle 6 bini aşmış durumdadır (Ahishali, 2020). Bu veriler Çin ve İtalya'dan sonra en fazla ölümün İran'da gerçekleştiğini göstermektedir. İran'da Covid-19 ile ilgili gerçeklerin İslam Devrimi'nin yıldönümü, meclis seçimleri ve Nevruz kutlamaları yüzünden geç açıklandığı ve gereken önlemlerin zamanında alınmadığı ileri sürülmektedir. Başlarda Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani salgın nedeniyle ülke ekonomisini durdurmaktan kaçınan bir tutum sergilediyse de sonradan hükümet Cuma namazları dâhil tüm toplanmaları iptal etti, alışveriş merkezleri, okullar, üniversiteler, mağazalar kutsal mekânlar kapatıldı ve her türlü kutlamalar yasaklandı (Al Jazeera, 2020).

İran'ın Kum şehrinde ilk vakanın 19 Şubat'ta tespit edildiği açıklandıktan sonra İran'da 21'inde parlamento seçimleri yapıldı. Şubat 11'inde İran devriminin 41. yılı kutlandı. Dolayısıyla İran sağlık birimlerinin vaka tespitini daha önce yaptığı halde

devrim kutlamalarına gölge düşmesinin istenmediği düşünülmektedir (Karan, 2020). Ayrıca 21 Şubat'ta da yapılan seçimin ardından sonra vaka sayılarında hızlı bir artış gözlemlendi. Bütün bunlar İran'da çok daha önceden virüsün yayıldığı, nüfusun belli bir bölümünü enfekte ettiği ve ilk vaka açıklandıktan sonra hızlıca yükseldiğine dair görüşlerin artmasına neden oldu. Koronavirüsün ilk vakasının görüldüğü Kum şehrinde uzun bir dönem bazı tedbirlerin alınmasında gevşeklik yaşandı ve Kum tam bir karantinaya girmedi. Hükümet ailelere ve işyeri sahiplerine yardımlar yapılacağını açıkladı ancak tüm bir bölge ya da şehrin karantinaya alınması planını kabul edilmedi. Sınırlandırılmalara rağmen Nevruz kutlamalarında yoğun trafik devam etti. Bunun üzerine hükümet yeni vaka sayısının yükselişini önlemek için şehirlerarası ulaşımı yasakladı (BBC, 2020). İran'da hükümette çok sayıda bürokratin hatta bakanlardan bazılarının da virüse yakalandığı ve 17 Mart 2020 itibarıyla en az 12 politikacının virüs nedeniyle hayatını kaybettiği bildirildi (BBC, 2020).

Bu süreçte Cumhurbaşkanı Ruhani ile Devrim Muhafızları arasında görüş ayrılıkları yaşandığı biliniyor. Muhafızların Hameney'in kararı üzerine dükkânları kapatıp sokakların boşalacağını ilan etmesine Ruhani'nin itiraz ettiği belirtilmişti (Karan, 2020). Bu nedenle Muhafızlarla çatışan Ruhani sadece muhalefet değil reformcular tarafından da umursamazlıkla eleştirildi.

Çoğunluğu kamu hastanelerinin oluşturduğu İran sağlık sistemi güçlü ve donanımlı olmasına rağmen koronavirüs önlemlerinin alınmasında yaşanan gecikme sistemi zorladı (Karan, 2020). Salgın ötelemelerden dolayı hızla artınca, tedbirler de yetersiz kaldı, hastanelerdeki yoğunluk arttı ve yaptırımlar yüzünden kriz yönlendirilmesinde başarısızlıklar yaşanmasına neden oldu. İran, başkent Tahran'daki dünyanın en büyük AVM'si olarak nitelendirilen Iran Mall'u hastaneye çevirdi. İran devlet televizyonundan yapılan açıklamada, koronavirüs hastalarının tedavisi için Iran Mall'un bir bölümünün geçici olarak hastane olarak kullanılacağı belirtildi.

Unutmamak gerekir ki İran'ın virüsle mücadelesinde sıkıntı yaratan durumlardan biri de ABD'nin yıllardır sürdürdüğü yaptırımlardır (Hanachi, the Guardian, 2020). Yaklaşık 40 yıldır ABD yaptırımlarına maruz kalan İran'da Covid-19 sürecinde ilaç ve tıbbi malzemeye ulaşma sıkıntısı ve son yılların en büyük ekonomik krizi yaşanmakta. ABD Başkanı Donald Trump'ın 2018'de nükleer anlaşmadan çekilmesiyle 2 yıllık rahatlama döneminin ardından yeniden ambargo günlerine dönen ülkede halk ekonomik krizi iyice derinleştireceğinden endişe ediyor. Ekonomik anlamda zaten zor durumda olan İran'da korona salgınından önce benzine yapılan yüzde 50'lik zam sonrası 10 farklı şehirde gösteriler düzenlendi (Ahışhalı, 2019). İran halkının büyük çoğunluğu İran'ın Ortadoğu'daki Şiizim politikası nedeniyle paralarının Suriye'ye, Irak'a, Lübnan'a ve Yemen'e gönderildiğini fakat kendi ülkelerinde yoksulluk çektiklerini dile getiriyor. Zira küresel hedeflere sahip bölgesel bir güç olan İran, 1979 İslam Devrimi'nden bugüne, mezhep eksenli örtülü bir "hibrit savaş" stratejisiyle bölgenin hemen her yerinde etki alanını genişletmeye çalışıyor.

Koronavirüs nedeniyle yapılan kısıtlamalar protesto hareketlerini durdurursa da normalleşme başladığında sokakların hareketlenmesi bekleniyor. Bunca zaman bu

coğrafyadaki ülkelerin iç siyasetinde etkin bir rol oynayan ve rejime karşı ayaklanmalarda şekilde etkisi olan İran'ın kendi içindeki problemlere nasıl cevap vereceği ve kendisinin protesto edilen rejimini nasıl kurtaracağı merak konusu. Ancak şu da bilinmelidir ki İran siyasi tarihine bakıldığında ciddi toplumsal kriz ve tehlike dönemlerinde özellikle de bu tehlike ve kriz ülke dışından geliyorsa halkın birleştiği ve yönetimi desteklediği bilinmektedir. Belki bu nedenle Ruhani'nin popülerliğinin iyice azalmasına, hükümetin pandemi sürecini ve ekonomiyi yönetirken yaptığı ciddi hatalara rağmen tehlikeli bir sosyal patlama belirtisi görülmemektedir. Bu durumun ne kadar süreceği bilinmemektedir ancak kesin olan bir şey varsa o da koronavirüs sürecinin etkilerinin etkisini önümüzdeki aylarda hatta yıllarda daha ciddi hissedileceğidir.

3. İRAN'DA SİYASET VE EKONOMİ

Zengin gaz ve petrol rezervlerine sahip olmasının yanı sıra Ortadoğu ve Orta Asya'ya ulaşan enerji geçiş hatlarının ortasında yer aldığından jeostratejik ve jeo-politik önemi yüksek bir ülke olan İran bölgede Şii Müslümanlığı devlet düzeyinde temsil eden tek ülkedir. Petrol ve gaz satışlarının hâkim olduğu İran ekonomisinin %60'ı merkezi planlamayla yönetilse de bir geçiş ekonomisidir Dünya petrol rezervlerinin %10'una gaz rezervlerinin %15 ine sahip olan ülke bir enerji devi olarak kabul edilir.

1 Şubat 1979 tarihinde Ayetullah Humeyni'nin önderliğinde İran Şahı Rıza Pehlevi devrilerek, "İslam Cumhuriyeti" kurulduğunda Humeynizm kültürel-dini üstünlüğe dayanarak Batı modelini kesin bir biçimde reddetmiştir. Devrimin ardından Radikal İslamcı cephe ile Batı'yla tekrar iyi ilişkiler kurulmasından yana olan ılımlılar arasındaki yaşanan iktidar kavgası halen devam etmektedir. Ancak değişen gerçekler de vardır ve İran rejimi kamuoyunun sesine kulak tıkayamamaktadır. Şu anki Cumhurbaşkanı Ruhani, Rejimin mutlaka halkın desteğini kazanarak Halk-Rejim çatışmasının yaşanmaması konusunda hassas olduğunu dile getirmektedir (Ruhani, 2005, s.35). Zira kamuoyunu oluşturan nüfusun yarısından fazlasının Devrimden sonra doğmuş olması nedeniyle Devrim sırasında yaygın olan Amerikan/Batı karşıtı duyguların küreselleşmiş/postmodernleşmiş bu nesilde karşılık bulmamaktadır (Shahram, 2011, s.477).

Ülkede askeri, ekonomik ve siyasi gücü ellerinde bulunduran ideolojik çevreler, devrimin temel ilkeleri olarak benimsedikleri ABD ile yarım asırlık kavgayı devam ettirirken, İran sokağında ekonomi önceliğini korumaktadır. İran'daki tüm ekonomik göstergeler, ABD yaptırımlarının ülkeyi derinden sarstığını göstermektedir. Yaptırımlar ülkenin günlük yaşamı üzerinde ve sokakta çok güçlü şekilde hissedilmektedir. Sonunda İran Meclisi, hükümetin ABD yaptırımları nedeniyle para biriminde yaşanan büyük değer kaybının ardından Riyalden dört sıfır atılmasına izin veren tasarıyı onayladı. İki yılda tamamlanması beklenen tasarı, İran'ın ulusal para birimi olarak Riyal yerine Tümen kullanılmasını kapsamakta, bir Tümen 10 bin Riyale eşit bir değer taşımaktadır (Şarku'l Avsat, 2020). 2018'de ABD Başkanı Donald Trump'ın İran ile dünya güçleri arasında 2015 yılında imzalanan nükleer anlaşmadan çekilmesi ve İran'a yeniden yaptırımlar uygulaması nedeniyle Riyalin

yabancı para birimleri karşısında değerinin yaklaşık yüzde 75'ini kaybetmesi bu fikrin acilen uygulanmasını gerektirdi.

Koronavirüs öncesi işsizlik oranı özellikle üniversite mezunu olanlar için zaten çok yüksek olan İran'da kapanan iş yerleri durumu daha da zorlaşmakta. En iyi senaryoya göre 2020'de 3-4 milyon iş risk altında, resmi olmayan rakamlara göre son birkaç ayda %20'den %30'a yükselmiştir (Cheraghrou, 2020). Avrupa ve ABD'de olduğu gibi küçük esnaf, ulaşım endüstrisi, servis sektörü en çok etkilenen iş kolları olmuştur ki İranlıların yarısı bu iş kollarında çalışmaktaydı. Özellikle yasal güvenceleri olmayan gündelikçi çalışanlar ki İran'da bu şekilde sayısı 24 milyon civarındadır bu krizden en şiddetli etkilenen gruptur. Belirli bir maaşları, birikimleri olmayan, sosyal güvence ve sigortadan mahrum olan bu grup günlük kazançlarını emin etmek konusunda büyük bir riskle karşı karşıya kalmıştır. Bu durum İran nüfusunun neredeyse %20'sini ciddi bir fakirlik sorunuyla yüzleştirmektedir (Cheraghrou, 2020). Bu da sosyal patlamalar için zemin hazırlayan en önemli nedendir. Durumun farkında olan İran hükümeti kısıtlama ve önlemlerle ya toplumun sağlığını korumak ya da ekonominin ayakta kalabilmesini seçmek zorunda kalmıştır ve ekonomiyi kurtarmayı tercih etmiş görünüyor.

Cumhurbaşkanı Ruhani petrol fiyatlarındaki ciddi düşüşün etkilediği İran ekonomisinin, ticaretin ve ekonominin durmasıyla daha da kötüleşeceği endişesi yüzden tam karantınayı istememektedir. Ambargo zaten uzun yıllardır petrol satışı ve banka transferlerini engellemekteydi buna ek olarak İran'ın tıbbi yardım ve ilaç alması da Amerikan ambargosu yüzünden mümkün olmadı. Bütün bunlara petrol fiyatındaki düşüş eklenince 2020-2021 döneminde borçlanmak durumunda kalacak olan İran IMF'e başvurmak durumunda kaldı. (Karan, 2020). İran'ın tehlikenin büyüklüğü karşısında yeni bir fayda-maliyet analizi yaparak Batıyla ilişkilerin yeniden düzenleneceği düşünülmektedir.

4. KÖRFEZ ÜLKELERİ'NİN KORONAVİRÜSLE MÜCADELESİ

Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) olarak da anılan altı mutlak monarşi, Sudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman'dır. Körfez ülkeleri ciddi bir sosyo-ekonomik değişim döneminde koronavirüs kriziyle yüzleştiler. Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) bölgede 29 Ocak 2020'de ilk koronavirüs vakasını açıklayan ülkedir (Natasha,2020). 20 Martta iki kişinin ölümü ardından 11 günlük sterilizasyon kampanyasına başlanarak marketler, alışveriş merkezleri, kamu binaları hatta sokaklar ilaçlanarak sterilize edildi ve okullar akademik yılın sonuna kadar kapatıldı. Uluslararası Sergiler Bürosu (BIE), Birleşik Arap Emirlikleri hükümetinin yeni tip koronavirüs salgını nedeniyle bu yıl Dubai'de yapılacak olan Expo 2020 fuarının tarihini 1 Ekim 2021 - 31 Mart 2022 tarihleri arasına erteleme teklifini kabul etti (Şarkul Avsat, 2020).

Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) Emiri Muhammed bin Raşid Âl Mektum ülkenin koronavirüs salgını sonrası stratejisi için harekete geçmeye hazırlandığını bildirdi. Açıklamaya göre; ülkede acil kalkınma ihtiyacını karşılamak ve krizden kaynaklanan mevcut zorlukları gidermek için eylem planlarının hazırlanacağı, belirli ve acil hedeflerin konulacağı ifade edildi. Aynı zamanda, BAE'nin Covid-19 sonrasındaki stratejisini kalıba dökmekle görevli ekipleri, salgın sonrası dünyadaki en önemli sorunları ve zorlukları ortaya koymak için ülke çapında bir araştırma, entelektüel ve analitik sistem kurmak üzere çalışılacağını açıkladı. Bununla birlikte ülkedeki sağlık sektörünü güçlendirmek, gıda güvencesini artıracak mekanizmaları kurmak, uzaktan eğitim sistemini desteklemek, hükümetin harcama önceliklerini belirlemek ve kaynakları yönlendirmek gibi konular da tartışıldı (Şark'ul Avsat, 2020).

Suudi Arabistan'da 2 Mart 2020 itibariyle Sağlık Bakanlığı'nın vaka tespiti açıklamasıyla salgını önlemek amacıyla bir dizi önlem almıştır. Ayrıca 8 Nisan itibariyle Suudi Arabistan Kraliyet ailesinin 150 üyesinin test sonucu pozitif çıktığı bildirilmiştir (The New York Times. 8 Nisan 2020). Körfez ülkelerinin en muhafazakâr ülkesi olan ve kutsal emanetlerin de koruyuculuğunu yapan Suudi Arabistan'da Covid-19 ile mücadele kapsamında en dikkat çekici karar Mekke, Medine ve Riyad kentlerinin giriş-çıkışlara kapatılması olmuştur. Mayıs ayında verilen bilgilere göre Suudi Arabistan 28,656 enfekte vaka ve 191 ölümle Körfez ülkeleri arasında salgından en çok etkilenen ülke durumundadır (Saudi Press Agency, 2020).

Kuveyt'te de ilk Covid-19 vakalarının hepsi İran'dan dönenlerde görüldü (BBC News, 2020). Kuveyt'te Covid-19 önlemlerinden biri olarak Ezan değiştirilerek okundu, 'Evlerinizde namaz kılın' çağrısı yapıldı. Bahreyn, Umman ve Katar'da Covid-19 vakalarının da İran kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Mayıs 2020 itibariyle Katar Arap Dünyasında 14,872 enfekte sayısı ile en çok etkilenen ikinci ülke durumundadır (BBC News, 2020).

Körfez ülkelerinde göçmen işçi olarak çalışanlar Covid-19 salgınından en çok etkilenen grup oldu. Örneğin toplam 53 ülkede enfekte olan 3,336 Hintlinin 2,06'sı Kuveyt, Bahreyn, Katar, Sudi Arabistan, Umman ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde bulunmaktadır (Haidar, 2020). Salgın yoğun olarak işçilerin yaşadığı bölgelerde görüldüğünden şehirlerin bu kısımları giriş çıkışa kapatıldı. Diğer yandan koronavirüs salgınının ekonomiye olumsuz etkisi sonucu hemen her şey durunca göçmen işçilerin yoğun şekilde ülkelerine dönmesi nedeniyle Körfez ülkelerinin nüfusunda yüzde 10'a ulaşan düşüşler bekleniyor. Tahminlere göre göçmenlerin ayrılmasıyla birlikte nüfusta yüzde 4 ile (Suudi Arabistan ve Umman) ile yüzde 10 (Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri) arasında azalma olacak. Körfez ülkelerinde işsizliğin yüzde 13'ü aşması bekleniyor (Mahew, 2020). Sadece işçiler değil yüksek maaşlı Avrupalı ve ABD'li uzmanlarda dev projelerin iptaliyle ülkeden ayrılıyor. Özellikle gelirleri yüksek olan yönetici sınıftaki yabancı uzmanların ayrılmasının yan etkileri de olacak. Lüks otellerden restoranlara ve emlak sektörüne kadar birçok alanda talebin ciddi şekilde düşmesi üzerine fiyatlar üzerinde baskı oluşması muhtemel bir beklentidir.

5. KÖRFEZ ÜLKELERİNDEKİ SİYASİ VE EKONOMİK YAPI

Körfez ülkelerinde ekonomik kaynaklar, politik ve sosyal yaşam açısından pek çok benzerlikler görülmektedir, bunun temel nedenlerinden biri rantçı devlet olmalarıdır. Rantçı devlet, ekonomik ve politik varlığını sahip olduğu doğal kaynaklardan sağladığı rant gelirleriyle oluşturan siyasi organizasyon anlamına gelmektedir (Mahdavi, 1970). Rantçı devlet anlayışının etkileri tartışılırken özellikle ülkelerin demokratikleşme sürecine olan olumsuz etkileri konusu üzerinde durulduğu görülmektedir, zira 1950'lerden sonra endüstrileşme ülkelerin kalkınmasındaki başat olgu olarak kabul edilmekteyken 1990'lardan sonra demokratikleşme düzeyi ülkelerin en önemli gelişmişlik ölçüsü sayılmıştır (Sune ve Özdemir, 2012).

Hepsinin ekonomisi ağırlıklı olarak petrol ve gaz gelirlerine bağlı olan Körfez ülkelerinde vergilendirme sistemi de yoktur. Dolayısıyla özel ekonomik faaliyetlerin ve verginin olmadığı sistemlerde, toplumsal sorumluluk sonucu devleti sorgulayabilen, hakkını arayan bir kesim de bulunmamaktadır. Liberal bakış açısına göre, bu tarzda organize edilmiş Arap toplum yapısında vergi verdiği için temsil hakkı edinen bireylerin faaliyetini yürüttüğü bir özgürleşme alanı (sivil toplum) bulunmadığından halk muasır medeniyet seviyesine ulaşmamaktadır. Zira böyle bir halk üretici faaliyetini devlet gelirlerinin siyasi dağıtımını ekseninde şekillendirdiğinden, hızla gelişen kamu sektörüne bağımlı hale gelmiştir, Mahdavy'nin belirttiği gibi rastlantısal bir devletçiliğin uysal tebaasını oluşturmaktadırlar (Sune ve Özdemir, 2012).

İtaat ve ortak beklentiler, Körfez siyasal kültürünün içine gömülü olan bu yöndeki iki özelliktir. Bu nedenle Körfez'deki Arap ülkelerinde demokratikleşme ciddi bir halk talebi olarak karşımıza çıkmamaktadır. Ancak bu bakış açısı, bu devletlerdeki toplumların on yıllardır yöneticilerinin altında sürdürdüğü daha derinde yatan geleneksel değerlerini ve siyasal özelliklerini görmemizi engellemektedir. Meclis, divan, aşiret toplantıları ve ulusal danışma konseyleri (Katar'da Meclis el-Şura), Körfez Arap ülkelerinin siyasal ve toplumsal düzeyde etkileşimini sağlayan hem resmi hem de gayri resmî geleneksel araçlardır. Devlet yapısı aşiret geleneğinden evrildiği için bir aşiretin üyeleri hiyerarşik katmanları esas alan bir sistemin otoritesini tanınamakta, bunun yerine kendi topluluklarını ortak bir liderin arkasında kardeşlik bağıyla beraber duran bir konumda görmektedir.

Körfez İşbirliği Ülkelerinde kapitalist ekonomilerde olması beklenen sınıflar da farklılık göstermektedir. Körfez ülkelerinde işçi sınıfı kendi vatandaşlarından oluşmaz. Rantçı devlet anlayışının vatandaşlarına sağladığı ekonomik imkânlardan dolayı yerel halk çalışmaya istekli değildir, nüfus azlığından dolayı da yeterince insan kaynağı olmadığından Körfez'deki Arap ülkeleri göçmen işçilerin yoğun olarak çalıştığı ülkelerdir. Körfez ülkelerindeki göçmen işçi sayısı 1.5 ile 3 milyon arasında değişmektedir (Akdeniz, 2020). Bunların çoğu Hindistan, Bangladeş, Filipinler, Sri Lanka, Etopya gibi Asya ve Afrika ülkelerinden gelen işçilerdir. Koronavirüsün en çok bu göçmen işçileri etkilediği biliniyor, bu durum Körfez ülkelerindeki büyümeyi, üretimi dolayısıyla ekonomiyi de etkileyebilir.

Aslında de Körfez ülkeleri son otuz dramatik bir değişim sürecinin içindedirler, zira doğal kaynak rezervlerinin sonsuza kadar devam etmeyeceğinin farkında olan yönetimler petrol ve gaz gelirlerinden bağımsız bir ekonominin oluşturulması gerekliliğinin farkındalar. Bu nedenle petrol ve gazdan elde ettikleri gelirleri etkileyici projelere yatıran Körfez ülkeleri dünyanın pek çok ülkesinden insanları turizm, eğitim ve iş yapma amacıyla bölgeye çekmişlerdir. Başta Birleşik Emirlikler olmak üzere dijitalleşmenin hayatın her alanına girmesi konusunda projeler geliştirmektedirler. Dubai dijitalleşmenin belediye hizmetlerine yansıdığı akıllı şehir olarak bölgenin çekim merkezi olurken, Katar, Bahreyn gibi diğer ülkeler de eğitim, ulaşım, kültür ve turizm alanında atılımlar yapmayı sürdürmektedirler. Suudi Arabistan'ın 2030 yılı için planladığı NEOM en dikkat çekici olanlarındandır. NEOM, binlerce dijital kavramı kapsayan, otomasyon, yapay zekâ, robotik, yapay ay gibi tüm modern teknolojilere bağlı olarak ilişkileri tamamen dijital olan bir şehir projesidir (Guzansky, 2020, s.3). Yetkililer 2030'a kadar bir milyon kişiyi bölgeye çekmeye çalıştıklarını ifade etmektedirler. Projeye göre NEOM şehri, dünyada tamamen dijitalleşmeye dayanan ilk yer olacaktır.

Ayrıca anayasası Şeriat kuralları olan Suudi Arabistan Kızıldeniz'de devasa bir turizm projesi inşa etmektedir. Bu bölge tam anlamıyla Suudi Arabistan'a bağlı ancak özerk bir bölge olacaktır (Mabon, 2018, s.60). Bunun anlamı da laik yasalarla yönetilecek bu özerk bölgede turizm ile büyük bir ekonomi yaratılacaktır. Petrol ve gaz her ne kadar şu anda Körfez ülkenin en önemli gelir kaynağı olsa da, gelecekte bu durum değişecektir. Bu nedenle yeraltı zenginliklerine dayanmayan sürdürülebilir bir ekonomi oluşturulması gerekliliğini anlayan yöneticiler ve bürokratlar değişimi başlatmışlardır. Suudi Arabistan'ın "Vizyon 2030" olarak açıkladığı hedefleri gerçekleştirebilmesi için Vehhabilik ve terörü destekleyen ülke durumundan kurtulması gerekmektedir son dönemde sıkça dile getirilen "İlmli İslam" söylemleri bu nedendir. Suudi Arabistan, Orta Doğu'da yeni dengelerin oluştuğu ve güvenlik riskinin arttığından dünyaya artık terörün finansman ve ideolojik destek merkezi olmaktan çıkıyor mesajı vermeye çalışıldığı görülüyor. (Demir, 2019).

Son otuz yıldır ekonomik programlarda hemen hemen bütün Körfez ülkelerinde işsizliğin düşürülmesi, iş gücünün millileştirilmesi, petrol dışı ihracatın yükseltilmesi, kamu yatırımlarının artırılması, mevcut sürdürülebilir enerji kaynaklarının artırılması, özel sektörün gayri safi yurtiçi hasılaya olan katkısının artırılması ve kadının iş gücüne katılımının desteklenerek yükseltilmesi hedeflenmektedir. Körfez ülkeleri kalıcı bir refaha ulaşmak, dışa bağımlılığı azaltmak için insan sermayesi inşa etme noktasında ciddi bir yatırım yapılması suretiyle toplumu geliştirme hedefi vurgulanmaktadır. Temel olarak, Arap ve İslam kültürü esasında güçlü bir ortak kimliğe sahip olan bir iş gücü oluşturmak için eğitime odaklanılmaktadır. Ayrıca milli bilincin yükseltilmesi de hedefler arasındadır. Bu değişimler dâhilinde dışardan bakıldığında çok basit görünen, ancak ülkeler için çok köklü reformlar yapılmaktadır (Hussein, 2018, s.7).

Ancak Suudi Arabistan hükümetinin Mayıs 2020’de yaptığı açıklamada, Covid 19 salgınının petrol fiyatlarını ciddi bir şekilde etkilemesi nedeniyle halen büyük ölçüde petrol gelirlerine dayanan Suudi Arabistan ekonomisi de dâhil olmak üzere dünya ekonomisine yansıyan mevcut durumun ışığında kamu giderlerini azaltmak amacıyla “kemer sıkma” aşamasına geçildiğini duyurdu (Şark’ul Avsat, 2020). 2018’de Suudi Arabistan’da ilk kez %5 katma değer vergisi getirilmişti, Covid-19 ve petrol fiyatı sonrası bu oran %15’e çıkarıldı (Abdullah, Karabacak, 2020). Memurlara verilen yardım ödeneklerinin kesilmesiyle toplam 27 milyar tasarruf yapılması planlanıyor. Benzer adımlar diğer Körfez ülkelerinden de gelecektir uzun yıllardır süren refah dönemi yerini idareli harcama ve kemer sıkmaya bırakıyor. Bu durum rahata alışan halkı ve hükümetleri zorlayacak gibi görünüyor. Ayrıca Hac ve Umreden her yıl 12 milyar dolar gelir elde eden Sudi Arabistan’ın bu yıl bundan mahrum kalacağı açıktır. Bu miktar toplam gayri sayfi milli hasılanın %7’sine denk düşmektedir (TRTWorld, 2020).

Devam eden salgın sürecinde öngörü yapmanın zorluğunu açık olsa da, mevcut tablo Covid-19 sonrasında ön plana çıkacak eğilimlere dair güçlü sinyaller vermektedir. Bu durumda Covid-19 sonrasında son derece pahalı projelerin nasıl tamamlanacağı soruları akla gelmektedir. Zira öncelikler değişmektedir Körfez ülkelerinin en zayıf halkası olan gıda ve yetişmiş insan kaynağı konusunun gündeme gelmesi muhtemeldir. Tedarik zinciri, tüketim alışkanlıkları, enerji piyasası ve dışa bağımlılık konuların ilk sıralarda yer alacağı bir siyasi ekonomik organizasyon içine girilmesi beklenmektedir. Bu nedenle Körfez ülkeleri sağlık, tarım, eğitim ve güvenlik alanlarına yatırımlara önceli tanıyacağı ortadadır. Ayrıca eskisi gibi petrol ve gazdan gelen bol miktardaki parayı cömertçe vatandaşlarına aktaramayan hükümetler direk vergi almak zorunda kalabilirler bu durum sadece ekonomik değil siyasi yapıyı da değiştirecek etkiler ortaya çıkaracaktır.

Covid-19 sonrası İran ne kadar reddetse de Amerika Birleşik Devletleri ile yeni bir müzakere ihtimali ciddi bir olasılık olarak görünmektedir zira İran ekonomisinin yukarıda söz edildiği gibi böylesi bir krize direnebilecek güçte olmadığı ortadadır ve iki ülke arasında yeniden müzakere kaçınılmaz denilebilir. Her ne kadar İran uzun yıllardır ekonomik ve siyasi ambargolara maruz kalsa ve bunları tek başına aşsa da bugün gerçekleşen yaptırımlar diğerlerinden çok daha geniş ve etkilidir.

Bu durumda özgürlükler ve yasakların ekonomik durumla olan bağlantısı, İran’ın Covid-19 sürecinde belirginleşen bir olgu olarak dikkatleri çekiyor. Özgürleşme hareketleri özellikle kadınlar tarafından gerçekleştirilen eylemlerde kendini göstermektedir, başörtüsü takmayı reddetme eylemleri bunlara örnek olarak gösterilebilir. Ruhani hükümeti, inisiyatifli oranında başörtüsü zorunluluğu ve dinsel baskı olarak görülebilecek hususlarda vatandaşları daha serbest bırakmayı tercih ediyor. Koronavirüs sonrası zaten yüksek olan işsizlik oranlarının daha da artması beklenmektedir bu nedenle mevcut rejimin hem ekonomi hem de siyasal ve toplumsal politikalarından rahatsız olan muhalif seslerin daha da yükseleceği düşünülmektedir. Protestocular vergi ve petrol gelirlerinden elde edilen kaynakların yurtdışındaki savaşları finanse etmek için kullanıldığı, İran halkına aktarılmadığını ve söz konusu

paranın mollaların lüks harcamaları için kullanılmasından şikâyetçiler. Ayrıca yönetimin dini bir diktatörlüğe dönüşmesinden, bireysel özgürlüklerin ve ifade özgürlüğünün bulunmamasından şikâyetçiler. Ancak İranlıların tamamının radikal bir sekülerizm peşinde olduklarını söyleyemez. Dinin toplumsal hayattan tümüyle silinmesi talebinde buldukları söyleyemez. İran'da da büyük bir kesim ABD İran geriliminden ve ekonomik sorunlardan yorulmuş durumda ve uzlaşma istemekte.

6. SONUÇ

Süreçte İran ve Körfez ülkelerinin kriz yönetimini karşılaştırdığımızda Körfez ülkelerinin daha merkezî bir yönetimle daha hızlı ve etkili karar verip uyguladığı görülmektedir. İran'daki Mollaların etkisi devletin toplumdaki bağımsız karar alıp uygulama kapasitesini yavaşlattı, devletin rejimin sahiplerine karşı güç kullanması zor olduğundan tedbirler ötelendi. İran'da türbelerin kapatılmasına verilen sert tepkiler buna örnek gösterilebilir. Rejimin toplumdaki herhangi bir grubun desteğine bağlı olmadığı Körfez ülkelerinde gerektiğinde sert tedbirlerin alınabilmesi daha kolay oldu. Körfez ülkelerinin bu anlamda daha otonom devlet yapısı gösterdikleri söylenebilir.

Hem İran'da hem Körfez ülkelerinde nüfusun çoğu genç ve en önemlisi bu genç nüfus dünyayı çok farklı algılamaktadır. Dijital teknolojiyi kullanan, kadının çalışmasını onaylayan ve eğitim düzeyi yüksek gençlerin farklı talepleri vardır. Yaşanan değişim Emirlerin ya da Mollaların toplumu yukarıdan aşağıya doğru modernleşmesini değil, talep bu sefer sokaktan gelmektedir. Koronavirüs sonrası devlet ve halk ilişkisi yeniden tanımlanmak zorunda gözüküyor. Yönetimler ile halkın daha direkt bir ilişkide olacağı ama yine de bireyin özgürlüklerini daha rahat koruyabileceği bir model geliştirilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Görünen o ki yenedünya düzenine geçiş bu virüs gibi hızlıca yayılacak. Ortadoğu'da diğer coğrafi bölgeler gibi bu değişimden payını alacak. Belli ki değişen dünya düzeninde İran ve Körfez ülkelerinde de yeni politikalar ve yeni politikacılar göreceğiz. Ekonomide yaşanan çöküş sonrası ortaya çıkan işsizlik, fakirlik hatta açlık problemleriyle baş edebilmek için bu çatışmaların azalıp uzlaşının artacağı yönünde bir yaklaşıma ihtiyaç vardır. Ortadoğu'da küreselleşme çabası yerini "devletçi" yaklaşıma bırakabilir zira güçlü bir yönetime sahip, kaynakları, kapasitesi ve vatandaşlarını bu tarz ciddi krizlerden koruyabilecek kuvvetli devletlerin önemi ortaya çıkmıştır. Ancak krizin uzaması ve ekonomik problemlerin artması halinde İran ve Körfez ülkelerinde popülist liderlerin sorgulanması ve/veya iktidar değişiklikleri de olası beklentilerdir. Körfez ülkeleri ve İran'daki dönüşüm Orta Doğu'da bir domino etkisi gösterecektir. Irak'tan Mısır'a kadar dijital çağın tüm gençliği dönüştürdüğü bu toplumlarda geleneksel yapıların gittikçe daha dayanaksız hâle geldiği aşikârdır. Koronavirüs salgını bu dönüşümünü durdurur mu tetikler mi sorusunun cevabı önümüzdeki günlerde anlaşılacaktır. Belki de Noam Chomsky'nin dediği gibi "Koronavirüsün iyi tarafı, insanları nasıl bir dünya istediğimiz konusunda düşünmeye sevk etmesi olacaktır."

KAYNAKÇA

Abdullah, M., Karabacak, S. (2020, 11, 05). "Suudi Arabistan ekonomik krizle mücadele için kemer sıkma önlemlerini artırdı", Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/suudi-arabistan-ekonomik-krizle-mucadele-icin-kemer-sikma-onlemlerini-artirdi/1836681> adresinden erişildi.

Ahishali, M.M. (2020, Mayıs 6). Iran: Death toll from coronavirus surges to 6,418. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/en/latest-on-coronavirus-outbreak/iran-death-toll-from-coronavirus-surges-to-6-418/1831004> adresinden erişildi.

Al Jazeera. (2020, Şubat 23). <https://www.aljazeera.com/news/2020/03/hard-hit-iran-frees-prisoners-coronavirus-outbreak-200317110516495.html> adresinden erişildi

Al Jazeera. (2020 Mart 17)."Coronavirus pandemic 'could kill millions' in Iran". <https://www.aljazeera.com/news/2020/03/coronavirus-pandemic-kill-millions-iran-200317135500255.html>. adresinden erişildi.

Akbarzadeh, S. "Democracy Promotion versus Engagement with Iran", *Journal of Contemporary Asia*, Cilt 41, No.3, 2011, s.477.

Akdeniz, E. (2020, Nisan 27). "Koronayı Gören Şirketler 'Kafala'ya Sarıldı." *Evrensel*. <https://www.evrensel.net/yazi/86225/koronayi-goren-sirketler-kafalaya-sarildi> adresinden erişildi.

BBC.(2020 Şubat 26). Coronavirus: Iran has no plans to quarantine cities, Rouhani says. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-51651454> adresinden erişildi.

Cheraghrou, A. M. (2020 , Nisan 14). "Iran and the economic fallout of COVID-19." Middle Est Institute, <https://www.mei.edu/publications/iran-and-economic-fallout-covid-19> adresinden erişildi.

Demir, H.(2020, Eylül 19)."Suudi Arabistan nereye koşuyor?" Türkiye Gazetesi, <https://m.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/hilmi-demir/609900.aspx> adresinden erişildi.

Engin Sune and Ali Murat Özdemir, Rantçı Devlet Yazını Üzerine Deneme, *Uluslararası İlişkiler / International Relations*, Vol. 9, No. 35 (Güz / Fall 2012), pp. 3-31.Hanachi, P. (2020. Nisan 20). Sanctions are crippling Iran's fight against coronavirus the guardian, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/apr/04/coronavirus-boundaries-fight-global-shared-threats> adresinden erişildi.

Guzansky, Y. (2020, Mart 26). Saudi Arabia: Not Your Father's Kingdom. Research report. *The Institute for National Security Studies*. <https://www.inss.org.il/publication/saudi-arabia-challenges/> adresinden erişildi

Haidar, S.(2020, Nisan 16). The Hindu Coronavirus | Most COVID-19 positive Indians abroad are in the Gulf, <https://www.thehindu.com/news/national/coronavirus-3336-indians-infected-by-coronavirus-in-53-countries-say-govt-sources/article31357569.ece> adresinden erişildi.

Hussein, H. (2018, Haziran 1). Energy: Driving Force Behind Increasing Female Participation in the Gulf? Research report . *Atlantic Council*. ss.1-10.

Karan, C.(2020, Nisan 20). Sputnik.İran iç siyasi mücadele nedeniyle koronavirüs karşısında tedbir almakta gecikti. https://tr.sputniknews.com/ceyda_karan_ksen/202004171041859318-iran-ic-siyasi-mucadele-nedeniyle-koronavirus-karsisinda-tedbir-almakta-gecikti/ adresinden erişildi.

Mabon, S. It's a Family Affair: Religion, Geopolitics and the Rise of Mohammed bin Salman. *Insight Turkey*, Vol. 20, No. 2, (Bahar, 2018), ss. 51-66.

Mahdavi, H. (1970). "The pattern and problems of economic development in rentier states: the case of Iran," in M. Cook (ed.), *Studies in the economic history of the Middle East* , Oxford University Press, London.

Mathew, S. (2020, Mayıs 22). Oxford Economics Sees Exodus of Expat Workers From Across Gulf, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-05-22/oxford-economics-sees-exodus-of-expat-workers-from-across-gcc> adresinden erişildi.

Ministry of Public Health. (2020, Nisan 29).Ministry of Health Reports 15 New Cases of COVID-19". Saudi Press Agency adresinden erişildi

Ahışhalı, M. M. (2019, Kasım 18). "İran'da benzin zammına tepkiler siyaseti de sarstı", *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iranda-benzin-zammina-tepkiler-siyaseti-de-sarsti/1648846> adresinden erişildi.

Ruhani, H. (2005, Eylül 30). Beyond the Challenges Facing Iran and the IAEA Concerning the Nuclear Dossier, s.35.

Şark'ul Avsat, (2020, Mayıs 4). Expo 2020 Dubai 2021'e ertelendi. Pazartesi,. <https://aawsat.com/turkish/home/article/2266936/%E2%80%8Bexpo-2020-dubai-2021%E2%80%99e-ertelendi> adresinden erişildi.

Şark'ul Avsat. (2020, Mayıs 5). Muhammed bin Raşid Al Mektum', Kovid-19 sonrası stratejisini açıkladı.
<https://turkish.aawsat.com/home/article/2268271/%e2%80%8bmuhammed-bin-ra%c5%9fid-al-mektum%e2%80%99-kovid-19-sonras%c4%b1-stratejisini-a%c3%a7%c4%b1klad%c4%b1> adresinden erişildi.

Şark'ul Avsat,(2020, Mayıs 5). İran Meclisi para birimi olarak riyal yerine tümen kullanılması tasarisını onayladı.
<https://aawsat.com/turkish/home/article/2268281/%E2%80%8Biran-meclisi-para-birimi-olarak-riyal-yerine-t%C3%BCmen-kullan%C4%B1lmas%C4%B1-tasar%C4%B1s%C4%B1n%C4%B1> adresinden erişildi.

Şark'ul Avsat. (2020, Mayıs 3).Suudi Maliye Bakanı: Koronanın etkilerine karşı kemer sıkacağız.
<https://aawsat.com/turkish/home/article/2265211/%E2%80%8Bsuudi-maliye-bakan%C4%B1-koronan%C4%B1n-etkilerine-kar%C5%9F%C4%B1-kemer-s%C4%B1kaca%C4%9F%C4%B1z> adresinden erişildi.

Saudi Press Agency. (2020, Mayıs 3). Covid-19 Disease Interactive Dashboard".
Spa.gov.sa adresinden erişildi.

The New York Times. (2020, Nisan 8). "Live Updates: Elite Saudi Hospital Braces for a Wave of Royal Patients" adresinden erişildi.

Turak, N. (2020, Ocak 29). "First Middle East cases of coronavirus confirmed in the UAE" *CNBC*.
<https://www.cnbc.com/2020/01/29/first-middle-east-cases-of-coronavirus-confirmed-in-the-uae.html> adresinden erişildi.

COVID - 19 GÜNDEMİNDE İŞLETME SÜREKLİLİĞİ VE BAĞIMSIZ DENETİM İLİŞKİSİ

Gencay KARAKAYA¹ ORCID: 0000-0002-2662-6031

ÖZET

2020 yılının ilk aylarından itibaren şiddetini artıran COVID-19 salgını etkisini tüm alanlarda göstermektedir. Sadece sağlık politikaları değil, tüm ana akım süreçlerde yeniden yapılanmalar gerçekleşmektedir. Bu kapsamda işletmeler ve yönetimler de bu salgından büyük oranda etkilenmişlerdir. İşletme ve muhasebe biliminin en temel varsayımı olan işletme sürekliliği tehdit edilir hale gelmiştir. Olağan iş süreçlerini devam ettiremeyen işletmeler kapanma tehdidi ile karşı karşıya kalmış durumdadır. Bu anlamda işletmelerin süreklilik mücadelesi verdiği bu zamanlarda denetim ve bağımsız denetim olguları daha da önemli hale gelmiştir. Çalışmada salgın baskısı yaşadığımız bu dönemlerde, BDS 570 kapsamında düzenlenen işletme sürekliliği kavramı ve bağımsız denetim ilişkisi nitel yöntemler ile incelenmiştir. Çalışma sonucunda işletme sürekliliği bağlamında, bağımsız denetim olgusunun pozitif katkı sunduğu tespit edilmiştir.

***Anahtar Kelimeler:** Bağımsız Denetim, İşletme Sürekliliği, BDS 570*

GOING CONCERN AND INDEPENDENT AUDIT RELATION ON THE COVID-19 AGENDA

ABSTRACT

The COVID-19 outbreak, which has increased its severity since the first months of 2020, shows its effect in all areas. Restructuring takes place not only in health policies, but in all mainstream processes. In this context, businesses and administrations have been greatly affected by this epidemic. Going Concern, the basic assumption of business and accounting science, has become threatening. Businesses which cannot continue their ordinary business processes are faced with the threat of closure. In this sense, audit and independent audit phenomena become even more significant in these times when businesses struggle for continuity. During this period of epidemic pressure, the concept of going concern and independent audit, which are regulated within the scope of ISA 570, are examined by qualitative methods. As a result of the study, it is determined that the independent audit phenomenon contributes positively in the context of going concern.

***Keywords:** Independent Audit, Going Concern, ISA 570*

¹ Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Liderlik ve Girişimcilik Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü, kkarakaya@ticaret.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2662-6031

1. GİRİŞ

İşletme faaliyetlerinin (belirli istisnalar dışında) bir süre ya da zaman dilimine bağlı olmadığı, faaliyetlerin tasfiye, satın alınma vb. aşamalara kadar devam edeceği genel kabul görmüş işletme ilkelerindedir. Bu ilkenin temel amacı, işletmeler için sürdürülebilir ve katma değerli planların oluşturulması, finansal tabloların ve eklerinin, yıllara sari dönemler için hazırlanması ve raporlanmasıdır. Tabii ki bu bir varsayımdır. Bu varsayımda işletme ömrünün işletme sahip veya ortaklarının ömürleriyle sınırlı olmadığı vurgusu yapılmaktadır. Genel ekonomik koşullar, işletme özelinde ortaya çıkan sorunlar ya da tüm dünyayı etkisi altına alabilecek ölçekte yapısal problemlerin varlığı, bu temel işletme ilkesini de sekteye uğratabilecektir. Zira içerisinde bulunduğumuz salgın dönemi, işletmelerin süreklilik ilkesi kapsamında oluşturulan birçok aksiyonu ve planlamayı olumsuz yönde etkilemiştir. Bu nedenle birçok işletme çeşitli şekillerde faaliyetlerine son vermiş ve işletme sürekliliği son bulmuştur. Bu noktada işletmenin sürekliliği motivasyonuna büyük katkılar sunan denetim, bağımsız denetim süreçlerinin önemi daha net şekilde anlaşılmiş ve salgın döneminin (sebepler ve sonuçları bakımından) ana akım konuları arasında yer almıştır. Denetim süreçlerinin işletmelere katma değer oluşturma ve bu manada işletme sürekliliğine olan etkileri yeniden gözden geçirilmeye başlanmıştır. Bu noktada temel kazanımlar ve eksiklikler hakkında da düşünmeye ve aksiyonlar alınmaya başlanmıştır.

Bu çalışmada, salgın döneminde işletmelerin sürekliliğinde yaşanan aksaklıklar ve bu aksaklıkların temel nedenleri aktarılmıştır. Bununla birlikte bağımsız denetim ve işletmenin sürekliliği arasında ki karşılıklı etkileşim sebepleri ve sonuçları itibarıyla yeniden değerlendirilmiş ve yapısal çıkarımlar elde edilmiştir. İşletmenin sürekliliğinin sağlanması konusunun tarafları olan işletme yönetimi ve denetçilerin görev ve sorumlulukları yeniden değerlendirilmiştir. Finansal tablo kullanıcıları için çok önemli bir husus olan işletmenin sürekliliği ilkesi, hem işletme yöneticileri hem de denetçiler için en öncelikli konular arasında yer almaktadır.

2. BDS 570 KAPSAMINDA İŞLETME SÜREKLİLİĞİ KAVRAMI

İşletmenin sürekliliği kavramı işletme biliminde çok yönlü bir bakış açısıyla değerlendirilmektedir. Bunlardan birisi de denetimden geçmiş finansal tablo ve eklerinin düzenlenmesi, yayımlanması şeklindedir. Özellikle muhasebe denetim ana bilim dalının araştırma kapsamına giren bu değerlendirme, bağımsız denetçilerin yapacakları denetimlerde işletmenin sürekliliğini değerlendirme ve raporlarında bu durumu bildirmeleri şeklinde ifade etmek mümkündür. Bu noktada finansal tablo kullanıcıları, söz konusu işletme/işletmeler özelinde ki tasarruflarını bu raporları da dikkate alarak değerlendirmektedir. Bu aşamada yapılan değerlendirme, işletme yönetiminin belirli bir dönem istisnası olmadan işletme sürekliliğini sağlayıp sağlayamadığı konusunda görüş bildirme şeklindedir.

Son yıllardaki muhasebe skandalları, uygun ve kapsamlı denetim süreçlerinin önemini göstermiştir (Martens vd., 2008: 765). Denetim raporlarının işletmelerin yalnızca cari durumları ile ilgili değil, ilerleyen dönemleri de odağa alan bir bakış açısıyla hazırlanması bu noktada büyük önem arz etmektedir. İşletmenin süreklilik gösterebilme kabiliyeti de bu yeni denetim bakış açısının bir parçası olmuş durumdadır. Bu noktada hem işletme yönetimi hem de diğer tüm paydaşlar için işletme sürekliliği kabiliyeti önemli göstergelerden birisi olmuştur. Yönetimin işletmenin sürekliliğini devam ettirme kabiliyetine ilişkin yaptığı değerlendirme, olay veya şartların doğası gereği belirsiz olan gelecekteki sonuçlar hakkında, belirli bir tarihte muhakemede (yargıda) bulunulmasını içerir (BDS 570: 4).

Denetçiler, işletmelerin bilanço tarihinden itibaren 12 ayı geçmemek kaydıyla, işletmelerin sürekliliği karşısında oluşan/oluşabilecek sorunların olup olmadığını denetleme sorumlulukları vardır (Carson vd., 2013:354). Bu sorumluluk BDS 570 kapsamında düzenlenmiş ve icrası da yine bu standart kapsamında yapılmaktadır. Genel kabul olarak işletmelerin sürekliliği temel iki unsura bağlıdır; birincisi denetçinin bağımsızlığı ve buna bağlı olarak objektif görüş bildirmesi ve işletmelerin finansal tablolarının doğru ve güvenilir ilke ve esaslara uygun raporlanması (Barbadillo, 2007: 614).

İşletmenin sürekliliğini olumsuz etkileyecek çeşitli olay ve işlemler olabilir. İşletmenin sürekliliğini tehlikeye sokan etmenlere şu örnekler verilebilir (Güredin, 2010, s. 75).

- Tekrarlanan faaliyet zararları ve çalışma sermayesi açıkları,
- İşletmenin vadesi gelen borçlarını ödeme gücü içinde olması,
- Önemli müşteri kayıpları, su baskını, deprem gibi sigortalanmamış doğal afetlerin meydana gelmiş olması,
- Önemli yönetici ve kilit personel kaybı,
- İşletmenin faaliyetlerini tehlikeye sokabilecek hukuki dava gibi olayların olması vb.

Muhasebe teorisi dikkate alındığında, temel olarak iki varsayımın hâkimiyetinden bahsedilmektedir. Bunlardan birisi işletmelerin finansal tablolarının tahakkuk esasına göre hazırlanması, diğeri de işletmenin sürekliliğidir. Bu nedenle işletme sürekliliği konusu muhasebe denetim biliminin en temel kabullerindedir. Kavramsal bir çerçeve oluşturabilmek adına işletme sürekliliği şu şekilde tanımlanabilir. İşletme faaliyetlerinin ve tüm faaliyet sonuçlarının belirli dönemler için değil, sınırsız bir süre için gerçekleştirilmesi ve bu konuda işletme paydaşlarına

güçlü ipuçları sunulması olarak ifade edilebilir. Herhangi bir bilim dalı söz konusu tanımlamayı kendine has araçlarla ve ifadelerle güncelleyebilir.

Muhasebe denetim bilim dalı için işletme sürekliliği; yönetimin, finansal tabloları düzenlerken ve sunarken işletmenin faaliyetlerini süreklilik içerisinde devam ettirebilme yeteneğinde olduğunu iddia etmesidir. Söz konusu iddia ise denetlenmelidir. Yönetim, değerlendirmelerini yaparken işletme faaliyetlerinin sürekliliğine kuşku düşürecek önemli belirsizlikler taşıyan olaylar veya koşulların farkındaysa bu belirsizlikleri açıklar (Güngör Taç, 2010: 26). Denetçiler bu iddia üzerine işletmenin finansal tablolarını odağa alarak süreklilik iddiasını makul güvence sınırları içerisinde denetleyecektir. Bazı finansal raporlama çerçeveleri, işletmenin sürekliliğini devam ettirme kabiliyetine ilişkin yönetimin özel bir değerlendirme yapmasını gerektiren açık bir hüküm ile işletmenin sürekliliğiyle ilgili olarak dikkate alınacak hususlara yönelik standartları ve yapılacak açıklamaları içerir (BDS 570, 2017:4).

Hem muhasebe ve finansal raporlama standartlarında hem de denetim standartlarında işletmenin sürekliliğine özellikle vurgu yapılmaktadır. Söz konusu standartlar süreklilik ile ilgili hem işletme yönetimine hem de bağımsız denetçiye ciddi sorumluluklar yüklemektedir (Senal ve Erkan, 2019: 116).

Türkiye Muhasebe Standardı (TMS) 1, yönetimin işletmenin sürekliliğine ilişkin bir değerlendirme yapmasını zorunlu kılar. TMS 1 kapsamında işletme sürekliliği şu şekilde aktarılmıştır (TMS 1: 25);

“Türkiye Muhasebe Standardı (TMS) 1 Finansal Tabloların Sunuluşu Standardına göre; yönetim, finansal tabloları düzenlerken işletmenin faaliyetlerini süreklilik içerisinde devam etme yetisini değerlendirir. Yönetimin şirketi tasfiye etme veya ticari faaliyetini sona erdirmeye niyeti veya mecburiyeti yoksa finansal tabloların süreklilik kavramına göre düzenlenir. Yönetim, değerlendirmelerini yaparken işletme faaliyetlerinin sürekliliğine kuşku düşürecek önemli belirsizlikler taşıyan olaylar veya koşulların farkındaysa, bu belirsizlikleri açıklar. İşletme, finansal tablolarını süreklilik esasına göre hazırlamaması halinde, bu hususu, finansal tablolarını düzenlemesi sırasında dayandırdığı temel ve işletmenin süreklilik arz etmeyecek şekilde değerlendirilmesinin nedeni ile birlikte açıklar.”

İşletmenin sürekliliği BDS 570’de işletme süreklilik esasları şu şekilde aktarılmıştır (BDS 570: 4);

“İşletmenin sürekliliği esasları uyarınca finansal tablolar, işletmenin sınırsız bir ömre sahip olduğu ve öngörülebilir gelecekte faaliyetlerini sürdüreceği varsayımıyla hazırlanır. Yönetimin işletmeyi tasfiye etme veya ticari faaliyetleri sona erdirmeye niyeti ya da mecburiyeti bulunmadığı sürece, genel amaçlı finansal tabloların hazırlanması işletmenin sürekliliği esasına dayanır. Özel amaçlı finansal tablolar,

İşletmenin sürekliliği esasının geçerli (ihtiyaca uygun) olduğu bir finansal raporlama çerçevesi uyarınca hazırlanabilir veya hazırlanamayabilir (örneğin, işletmenin sürekliliği esası, vergi esaslı hazırlanan bazı finansal tablolar için ihtiyaca uygun değildir). İşletmenin sürekliliği esasını kullanmanın uygun olduğu durumlarda varlık ve yükümlülükler, olağan iş akışı içinde işletmenin söz konusu varlıklardan fayda elde edeceği ve yükümlülüklerini yerine getireceği esasına göre kaydedilir”

Bağımsız denetim uygulamalarının giderek gelişen kapsamı ve beraberinde getirdiği çalışma alanlarından olan işletme sürekliliği hakkında ki denetimler, çeşitli esaslar çerçevesinde yapılmaktadır. Bu noktada asıl amaç, denetim mekanizmasının temel görevi olan katma değer oluşturma, işletme sürekliliği ile ilgili verdiği denetçi görüşlerinde de ortaya koyulmaktadır. Özellikle büyük ölçekli işletmelerin tabi oldukları bağımsız denetim modülleri, sadece finansal tablolar ya da faaliyetlerle ilgili değil işletmelerin sürdürülebilirlik kapasiteleri ile ilgili de görüşler vermektedir.

Finansal tabloları hazırlama sorumluluğu işletme yönetimine ait olduğu sürece bu varsayımların test edilmesi ve finansal tablolarda gerekli değişikliklerin yapılması sorumluluğu da işletme yönetimine aittir. BDS 570 işletmenin sürekliliği standardına göre yönetimin hazırladığı finansal tablolarda işletmenin sürekliliği varsayımının geçerliliğini kontrol etmek de denetçinin sorumluluğundadır (Güngör Tanç, 2010: 83).

Bağımsız denetçi, elde etmiş olduğu denetim kanıtlarına dayanarak işletmenin sürekliliğine yönelik ciddi şekilde şüphe oluşturabilecek olay ve durumlara ilişkin önemli belirsizliklerin olup olmadığını araştırır ve durumu denetim raporuna yansıtarak finansal bilgi kullanıcılarının dikkatine sunmaktadır (Güredin, 2010: 75).

Böyle bir değerlendirmenin yapılmış olması durumunda denetçi, değerlendirmeyi yönetimle müzakere eder ve yönetimin, işletmenin sürekliliğini devam ettirme kabiliyetine ilişkin ciddi şüphe oluşturabilecek olay veya şartları belirleyip belirlemediğine ve yönetimin bu olay veya şartları ele almaya yönelik planlarının olup olmadığına karar verir (BDS 570: 6).

Bu noktada ana düzenleyici belge olan BDS 570, denetçinin işletme sürekliliği ile ilgili temel görevlerini şu şekilde aktarmıştır (BDS 570: 5);

- I. Denetçinin sorumlulukları, finansal tabloların hazırlanmasında yönetimin kullandığı işletmenin sürekliliği esasının uygunluğu hakkında yeterli ve uygun denetim kanıtı elde etmek ile bu konuda bir sonuca varmak ve elde edilen denetim kanıtlarına dayanarak işletmenin sürekliliğini devam ettirme kabiliyetine ilişkin önemli bir belirsizliğin var olup olmadığı konusunda bir sonuca varmaktır. Bu sorumluluklar, finansal tabloların hazırlanmasında

kullanılan finansal raporlama çerçevesi işletmenin sürekliliğini devam ettirme kabiliyetine ilişkin yönetimin özel bir değerlendirme yapması hususunda açık bir hüküm içermese dahi, mevcuttur.

- II. Ancak, BDS 200'de açıklandığı gibi denetçinin önemli yanlışlıkları tespit etme becerisi üzerindeki yapısal kısıtlamaların muhtemel etkileri, işletmenin sürekliliğini devam ettirmesini sona erdirebilecek gelecekteki olay veya şartlar söz konusu olduğunda daha büyüktür. Denetçi gelecekteki bu tip olay veya şartları önceden tahmin edemez. Dolayısıyla denetçi raporunda işletmenin sürekliliğini devam ettirme kabiliyetine ilişkin önemli bir belirsizliğe atıfta bulunulmaması, işletmenin sürekliliğini devam ettirme kabiliyeti açısından bir garanti olarak kabul edilemez.

İşletme sürekliliğinin sağlanması hususunda denetçinin amaçları ise şu şekildedir (BDS 570: 6);

- Finansal tabloların hazırlanmasında yönetimin kullandığı işletmenin sürekliliği esasının uygunluğuna ilişkin yeterli ve uygun denetim kanıtı elde etmek ile bu konuda bir sonuca varmak,
- Elde edilen denetim kanıtlarına dayanarak işletmenin sürekliliğini devam ettirme kabiliyetine ilişkin ciddi şüphe oluşturabilecek olay veya şartlarla ilgili önemli bir belirsizliğin mevcut olup olmadığı konusunda bir sonuca varmak,
- BDS 570'e uygun olarak raporlama yapmaktır.

Denetçi, işletmenin sürekliliğine ilişkin ciddi şüphe uyandıracak olaylar, koşullar ve işletme riskleriyle ilgili durumlar olup olmadığını değerlendirmelidir. Şüphe uyandıracak olaylardan bazıları aşağıdaki gibi olabilir (Kavut vd.2009: 171);

- İşletmenin kısa vadeli varlıklarının kısa vadeli borçlarını karşılayamama durumu,
- Gerçekçi yenileme veya ödeme ihtimalleri olmayan ve ödeme tarihleri yaklaşan borçların olması,
- Alacaklıların ve diğer borç verenlerin finansal desteklerini çekebileceklerine ilişkin belirtiler,

- Cari veya gelecek dönemlere ait finansal tablolarda faaliyetlerden kaynaklanan nakit akışlarının negatif olması,
- Gösterge niteliğindeki finansal oranların olumsuzluğu,
- Kredi anlaşmalarının koşullarına uyulamaması,
- Önemli yeni ürünlerin geliştirilmesi veya diğer önemli yatırımların gerçekleştirilmesi için gerekli finansmanın sağlanamaması,
- Yönetim kademesindeki önemli pozisyonların boşalmasının ardından yerlerinin doldurulamaması,
- Büyük bir pazarın, satış zincirinin, lisansın veya başlıca tedarikçilerden birinin kaybedilmesi,
- İşçilerle yaşanan zorluklar veya önemli malzemelerde yaşanan kıtlık
- Sermaye gerekliliklerine veya yasal gerekliliklere uymama,
- Kaybedilirse işletmenin karşılayamayacağı taleplerle sonuçlanabilecek, işletme aleyhine açılmış yasal veya idari işlemler,
- İşletmeyi kötü yönde etkilemesi beklenen, kanun veya hükümet politikası değişiklikleri

Bağımsız Denetim Standardı 570'de işletmenin sürekliliğini devam ettirme kabiliyetine ilişkin ciddi şüphe oluşturabilecek olay veya şartlara aşağıdaki örnekler verilmiştir (BDS 570: 12);

- Net yükümlülük veya kısa vadeli net yükümlülük pozisyonu,
- Sabit vadeli borçların vadelerinde geri ödeneceğine veya yenileneceğine dair gerçekçi olmayan beklentiler veya uzun vadeli varlıkları finanse etmek için kısa vadeli borçlara gereğinden fazla bağlı olunması,
- Kredi verenler tarafından sağlanan finansal desteğin geri çekileceğine dair belirtiler,
- İşletme faaliyetleriyle ilgili negatif nakit akışları,
- Temel finansal oranlardaki olumsuzluklar,
- Önemli tutarlardaki faaliyet zararı veya nakit akışı yaratan varlıkların değerindeki önemli azalışlar,

- Temettü ödemelerindeki gecikme veya kesilmeler,
- Alacaklılara vade tarihinde ödeme yapılamaması,
- Kredi sözleşmelerinin şartlarına uyulamaması,
- Tedarikçilerle yapılan işlemlerde vadeli ödmeden, peşin ödemeye geçilmesi,
- Yeni ürün geliştirilmesi veya diğer önemli yatırımlar için finansman temin edilememesi,
- Yönetimin işletmeyi tasfiye etme veya faaliyetleri durdurma niyeti,
- Kilit yönetim kadrosunun boşalarak yerlerinin doldurulamaması,
- Önemli bir pazarın, kilit müşteri veya müşterilerin, imtiyaz, lisans veya ana tedarikçi veya tedarikçilerin kaybedilmesi,
- İşgücüyle ilgili yaşanan sıkıntılar,
- Önemli hammadde darboğazı,
- Oldukça başarılı bir rakibin ortaya çıkması,
- Finansal kuruluşların borç ödeme gücü veya likidite yükümlülükleri gibi sermaye yeterlilik yükümlülüklerine veya diğer yasal yükümlülüklere aykırılık,
- İşletme aleyhine açılmış, sonuçlanmamış ve işletmenin aleyhine sonuçlanması durumunda işletmenin karşılayamayacağı taleplere sebep olabilecek davalar,
- İşletmeyi olumsuz yönde etkilemesi beklenen mevzuat değişiklikleri veya hükümet politikalarındaki değişiklikler,
- Oluştığında sigorta kapsamında bulunmayan veya eksik sigortalanmış felaketler.

İlgili standart yayımlanma ve revize tarihleri dikkate alındığında salgın öncesinde oluşturulmuş bir çalışmadır. Fakat işletme sürekliliği konusunda şüphe uyandıracak başlıklar incelendiğinde salgın döneminde ortaya çıkabilecek başlıklar olduğu açıktır.

3. SALGIN DÖNEMİNDE İŞLETME SÜREKLİLİĞİ VE DENETİM SÜREÇLERİNE ETKİSİ

Salgının sebep olduğu negatif dışsallıklar, işletmeleri çok yönlü riskler ile karşı karşıya bırakmıştır. Bu risklerin çoğu önceden deneyimlenmemiş ve test edilmemiştir. Salgın bu nedenle işletmelerin sürekliliklerini sekteye uğratabilecek ve yönetilmesi gereken birçok konu ortaya çıkmıştır. Bu konular şirketlerin veya çeşitli kurumların muhasebesi, raporlaması ve denetimi üzerinde de etkili olmuştur. Olağan işletme faaliyetleri süreçlerinde katma değer odaklı hareket eden ve işletmeler hakkında bütüncül bir bakış açısıyla görüş bildiren bağımsız denetim, bu zor dönemlerde daha büyük sorumluluklar üstlenmiştir. Bu çalışmada da salgın döneminde işletmeni sürekliliğini sağlayacak çeşitli denetim önerilerinde bulunulmuştur.

Salgının bitmesi ile ilgili nihai bir tarih verebilmek şuan mümkün değildir. Bu nedenle ileri tarihli süreçleri de göz önünde bulundurarak, işletme sürekliliği ve denetim süreçlerine ilişkin izahatlar yapılmıştır. İşletmelerin devam eden ya da yeniden başlayacak denetim süreçleri, bu noktada daha da önemli olacaktır. İşletme yönetimleri ve bağımsız denetçiler güncel değerlendirmeleri de dikkate alarak, denetim mekanizmalarını işletmesi gerekmektedir. Çünkü son 6 aylık raporlama dönemi bile incelendiğinde, denetlenmesi ve hakkında görüş bildirilmesi gereken konu ve olay yelpazesi çok farklılaşmıştır.

Bağımsız denetim veya dış denetim, işletme dışından işletme ile ilgili herhangi bir bağı bulunmayan kişi ve kurumlar tarafından yapılan denetimdir. Bağımsız denetim, bağımsız denetçi tarafından mevcut denetim standartlarına ve çalışma alanı standartlarına uygun olarak yapılmaktadır (Yılmaz, 2017:7).

Bu aşamada ilk olarak mutabık kalınması gereken husus, işletmenin mevcut durumu ile sürekliliğinin mümkün olup olmadığı ile ilgili konudur. Konuyu tarafları olan işletme yönetimi ve bağımsız denetçiler kendi ön çalışma ve hazırlıklarını yaparak işletme sürekliliği hususunda kuvvetli ipuçlarını kanıtlamak zorundadırlar. Yönetimin süreklilik iddiası denetçiler tarafından denetlenmeli ve kamuoyuna açıklanmalıdır. Çünkü işletme sürekliliği ile ilgili belirsizlik ya da denetçinin vereceği olumsuz görüş, bir sonraki hiçbir denetim prosedürünü geçerli kılmayacaktır. Yine hem işletme yönetimleri hem de bağımsız denetçiler için BDS 570 yol gösterici temel dayanak olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şirketlerin ve denetçilerin, işletmenin sürekliliği hususuna ek olarak, aşağıdakiler gibi yargı ve tahmin belirsizliğine bağlı olan tüm hesap alanlarını incelemeleri gerekecektir (TURMOB, 2020):

- Muhasebe tahminleri

- Gerçeğe uygun değer ölçümleri
- Şirket varlıklarının değer kaybetmesi
- Beklenen kredi kaybı değerlendirmeleri
- Finansal riskten korunma muhasebesi
- Diğer finansal tablo dipnot yükümlülükler

İşletme yönetimleri salgın sürecinde ortaya çıkan ya da çıkması muhtemel yeni riskleri doğru tespit edebilmeli ve bu noktada işletme sürekliliği ile olan etkisini bildirmelidir. Şirketin mevcut durumu bu risklere göre revize edilmeli ve gelecek tahminleri bu noktadan hareketle güncellenmelidir. Bu durum da bağımsız denetçiler yeni denetim kanıtları ve prosedürleri ile yeni iddiaları denetlemelidir. Denetçi işletme yönetiminin yaptığı güncel değerlendirmeleri de yine BDS 570 kapsamında denetlemektedir. Şöyle ki (BDS 570: 7);

“Denetçi, yönetimin işletmenin sürekliliğini devam ettirme kabiliyetine ilişkin yaptığı değerlendirmeyi incelerken, geçerli finansal raporlama çerçevesi uyarınca, yönetimin değerlendirmeyi yapmak için kullandığı dönem ile aynı dönemi veya ilgili mevzuatın daha uzun bir dönem öngörmesi durumunda bu süreyi dikkate alır. İşletmenin sürekliliğini devam ettirme kabiliyetine ilişkin yönetimin yaptığı değerlendirmenin, BDS 560'ta tanımlanan finansal tabloların tarihinden itibaren on iki aydan daha kısa bir süreyi kapsamaması durumunda denetçi, yönetimden yaptığı değerlendirmeyi finansal tablo tarihinden itibaren en az on iki aylık dönemi kapsayacak şekilde genişletmesini talep eder.”

TÜRMOB (2020) Korona Virüs Krizi: Finansal Raporlama ve Denetim Üzerindeki Sonuçları raporunda, salgın döneminde bağımsız denetçilerin finansal tabloların denetimi içi uygulama önerilerini şu şekilde ifade etmiştir;

Şirketin faaliyette bulunduğu diğer şirketler ile denetçinin proaktif görüşmeler yapması;

Denetçilere, acil durum planları dâhil olmak üzere, şirket üzerinde, işlemleri, faaliyet alanları, raporlama zamanları ve ilgili denetim çizelgesi üzerinde salgının etkileri konusunda şirketin müşterileri ile görüşmeler yapması ve proaktif olması önerilir. Şirket bu bilgileri hazırlarken aksilik yaşayabileceği için gecikme riski vardır.

Hesapların hazırlanması ve denetimin yürütülmesi hususunda lojistik sorunlar;

Bazı şirketler ve denetçiler hesapların hazırlanması ve denetimin yürütülmesinde bazı uygulama güçlükleriyle karşılaşabilir. Bu da denetim firmalarının bu şirketleri nasıl denetleyeceğini etkileyecektir. Seyahat, toplantılar ve şirketlerin sitelerine

erişimde yaşanan ve giderek artan kısıtlamalar göz önünde bulundurulduğunda, denetçilerin yeterli ve uygun denetim kanıtı toplamak için alternatif denetim prosedürleri geliştirmeleri gerekmektedir.

Grup denetim incelemelerinde dikkat edilecek hususlar;

Grup denetçileri, standartların yükümlülüklerini yerine getirmek için topluluğa bağlı birim denetçilerinin çalışmalarını incelemeyi nasıl planladıklarını değerlendirmelidirler. Örneğin, seyahatin kısıtlı olduğu yerlerde alternatif prosedürlerin kullanılmasının gerekip gerekmediğini göz önünde bulundurmalıdırlar.

Öngörülemeyen durumlar;

Örneğin herhangi bir kısıtlama olması veya imzayı atacak denetçinin hastalanması sebebiyle denetim faaliyeti yerine getirilemediğinde, bir sonraki adımlarla ilgili tavsiye almak için ilgili düzenleyici otorite ile temasa geçmeniz önerilir.

Yine İSMMO (2020) Korona Virüsün (Covid-19) Finansal Tablolar ve Bağımsız Denetim Çalışmaları Üzerine Muhtemel Etkileri başlıklı raporunda, salgın sürecinde bağımsız denetimlerin yürütülmesinde yaşanacak muhtemel zorlukları şu şekilde aktarmıştır;

- Alınan koruyucu sağlık tedbirleri çerçevesinde denetim ekiplerinin bir araya gelerek gerçekleştirdikleri çalışmaların önündeki engeller,
- Denetim ekiplerinin uzaktan çalışmak zorunda kalması nedeniyle, deneyimli denetçilerin diğer ekip üyelerini yönlendirmesinde yaşayacağı aksaklıklar ve çalışmalarının kontrolündeki zorluklar,
- Özellikle karantina uygulanan ülkelerde yatırımları bulunan şirketlerin grup denetimi kapsamındaki ekip üyelerine erişimde yaşanabilecek zorluklar nedeniyle onların çalışmalarını yönlendirme ve gözden geçirmede yaşanacak aksamalardan dolayı denetimlerin zamanında tamamlanamaması halindeki yaşanacak olası sıkıntılar,
- Uzaktan çalışma modeline geçiş yapan şirketlerin muhasebe sistemleri başta olmak üzere denetimleri gerçekleştirmek için ihtiyaç duyulan gerekli bilgilere ulaşılmasının önündeki engeller,
- Şirketlerin finansal işlemlerini gerçekleştirmek üzere oluşturduğu iç kontrol sistemlerinin uzaktan çalışma modeline geçiş nedeniyle devre dışı kalmış olması veya şirketlerin geçici olarak yapılan düzenlemelere göre etkili

olmayan bir şekilde iç kontrol sistemlerinin gerekliliklerinin yerine getirme çabaları,

- Şirket Yönetim Kurullarına, Şirket Yetkilileri ile hukuk ve bilgi sistemleri gibi denetçinin yararlanmış olduğu uzmanlara erişim sağlanmasındaki zorluklar,
- Ulaşım zorlukları veya faaliyetlere ara verilmesi gibi nedenlerle uygulanması gerekli denetim teknikleri çerçevesinde fiziki olarak yapılacak gözlemlerde yaşanacak zorluklar (stok sayımlarını gözlemleyememe veya maddi duran varlıkları fiziksel olarak doğrulayamama vb),
- Alacaklar, borçlar, banka bakiyeleri gibi kalemlere uygulanması gerekli olan dış mutabakatlardan yeterli dönüşlerin alınamaması neticesinde yeterli ve uygun denetim kanıtı elde edilememesi veya olası geç dönüşler nedeniyle denetim çalışmalarının gecikmeli olarak tamamlanabilmesi,
- Salgının ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerinden dolayı şirketlerin finansal yapısı ve performanslarında yaşanacak olumsuz gelişmelerden dolayı sürekliliğe yönelik tehditler başta olmak üzere diğer tüm ihtimallere karşı ek denetim tekniklerinin uygulanması gereksinimi ortaya çıkması.

Yine aynı raporun, işletme sürekliliği ve bağımsız denetim ilişkisi ile ilgili değerlendirmeleri şu şekildedir (İSMMMO, 2020);

- Belirlenen risk faktörleri ve farklı olası sonuçlar göz önünde bulundurularak önceden uygun görülen tahminlerin ve ekonomik gelişmelere duyarlılığın güncellenmesi,
- Krediler başta olmak üzere sözleşmelerdeki taahhütlere uygunluk sağlanmasına yönelik farklı senaryoların uygulanmak suretiyle gözden geçirilmesi,
- Salgın sonrası için gelecekte alınması gerekebilecek aksiyonlar konusunda yönetimin alacağı önlem planlarının değerlendirilmesi,
- Süreklilik ile ilgili daha ayrıntılı açıklamalar ve detaylı değerlendirmeler yapılması

Söz konusu önlemler belirli aşamalarda ikame çözümler olarak değerlendirilse de, yapısal sorunların çözümü için biraz vakit ihtiyacı olacağı açıktır. Özelde

işletmelerin ve denetçilerin, genelde ise piyasanın dengeye yönelmesi yeni normalden eski normallere dönüşte önemli bir ipucu olabileceği düşünülmektedir.

Salgın döneminde yaşadığımız olağanüstü durumlarda, işletmelerin sürekliliği ile ilgili bir şüphe oluşması durumunda denetçiler ilave prosedür talebinde bulunabilirler. Bu noktada işletme yönetimleri ilgili talepleri yerine getirmek durumundadır. BDS 570'de aktarılan ilave prosedürler şu şekilde kategorize edilmiştir (BDS 570:7);

(a) Yönetimce işletmenin sürekliliğini devam ettirme kabiliyetine ilişkin bir değerlendirme yapılmamış olması durumunda, yönetimden bu değerlendirmenin yapılmasının talep edilmesi.

(b) İşletmenin sürekliliği hakkındaki değerlendirmesiyle ilgili gelecekte atacağı adımlara ilişkin yönetimin planlarının,

- Bu planların uygulanması sonucunda mevcut durumun iyileşme ihtimalinin olup olmadığı,
- Yönetimin planlarının, içinde bulunulan şartlar altında uygulanabilir olup olmadığı değerlendirilmesi,

(c) İşletmenin nakit akış tahmini hazırladığı ve yönetimin gelecekte atacağı adımlara ilişkin planlarının değerlendirilmesi sırasında olay veya şartların gelecekteki sonuçlarının gözden geçirilmesinde bu tahmine ilişkin yapılan analizin önemli bir unsur olması durumunda

- Bu tahminin hazırlanması için üretilen temel verilerin güvenilirliğinin değerlendirilmesi ve
- Bu tahminin temelini oluşturan varsayımlar için yeterli dayanak (destek) olup olmadığına karar verilmesi.

(ç) Yönetimin değerlendirme yaptığı tarihten itibaren herhangi bir ilâve bilgi veya durumun ortaya çıkıp çıkmadığının değerlendirilmesi.

(d) Yönetimden ve -uygun hâllerde- üst yönetimden sorumlu olanlardan, gelecekte atacakları adımlara ilişkin planları ve bu planların uygulanabilirliği konusunda yazılı açıklamaların talep edilmesi

4. SONUÇ

Salgın sorunu; ekonomik, siyasi, sosyal tüm konuları yeniden gözden geçirme ve yeni aksiyonlar almayı zaruri kılmıştır. İşletmelerin olağan faaliyetlerini yürütmekte

zorlandığı ve işletme sürekliliği varsayımının sekteye uğradı bu ekonomik ortamda, denetim ve bağımsız denetim nosyonu önemini tekrar göstermektedir. İşletmelerin hem kendileri hem de paydaşları için verilecek olumlu denetim raporları, bu sarsıntılı dönemlerde işletmeler için can suyu olabilecek kapasitededir. Bağımsız Denetim Standartlarına uyumun, değişen koşullar ve zaman baskısı altında olunması halinde de eksiksiz olarak devam etmesi gerekmektedir. İşletme yönetimlerinin yeniden revize etmesi gereken olağan ya da olağanüstü tüm faaliyetler, denetçiler tarafından da sıkı sıkıya denetlenmelidir. Hem işletme yöneticileri hem de denetçiler için önemli bir vaka olabilecek bu süreçler, yeni kazanımların elde edileceği bir dönemi de beraberinde getirebilir. Önemli olan genel kabul görmüş işletme politikalarına sadık kalarak, güncel aksiyonları alabilmek ve yapısal çözümler oluşturabilmek. Bu çözümler işletme yönetimleri ve denetçiler arasında oluşması işletme sürekliliği mutabakatı üzerinden oluşturulmalıdır.

Bu çalışmada, salgın döneminin doğrudan etkilediği ve etkisini de belirli yönleriyle artırdığı işletme sürekliliği ve bununla mücadele noktasında denetim olgusunun artan önemi yeniden vurgulanmıştır. Çalışma özelinde sürekli üzerinde durulan ve işletme sürekliliğinin devam ettirilebilmesi ve bu süreçte bağımsız denetimin önemi aşağıda ki gibi özetlenebilir;

- a. Mevcut bağımsız sözleşmesi ve esaslarının ilk gündem olarak durdurulması,
- b. Yeni ekonomik seyrin gerçeklerine uygun bir bağımsız denetim sözleşmesinin yeniden teşkil edilmesi,
- c. Tarafların günü kurtarmak için değil, işletmelerinin yapısal çözümler ile bu sıkıntılı süreçlerden kurtulması konusunda mutabakat sağlanması,
- d. Bağımsız denetçilerin ve işletme yönetimlerinin birbirlerine karşılıklı destek olması,
- e. İşletme sürekliliğinin temel göstergesi olarak kabul edilen işletme yönetiminin tahmin ve iddiaları olan finansal tablo ve bütçelerinin yeniden gözden geçirilmesi (hem yönetim hem de denetçiler tarafından),
- f. Bağımsız denetçilerin hem önce ki durum hem de mevcut durumda sunulan işletme süreklilik iddialarını bütüncül bir denetim bakışıyla denetlemesi,
- g. İşletme sürekliliği odaklı yeni bir denetim planı oluşturulması,
- h. Bağımsız denetçilerin her bir kalem ya da denetlenen birim için oluşturulacağı önemlilik sınırının, yeni normallere uygun seviyede tespit edilmesi,
- i. Yeni normallere uygun bir denetim kanıtı seti oluşturmak,

- j. Söz konusu denetim kanıtlarının toplanması aşamasında, salgının getirdiği yeni normallere uygun teknik ve alternatiflerin uygulanması,
- k. İlgili denetim ve muhasebe standartları esas alınarak işletme sürekliliğinin mümkün olup olmayacağı ile ilgili denetim raporunun ivedilikle hazırlanması,
- l. Denetim sürecinde üzerinde en çok durulan kilit denetim konularının, salgın sürecinde ortaya çıkan durumlar da dikkate alınarak tespit edilmesi,
- m. Hata ya da hile kaynaklı tespit edilen önemli yanlışlık risklerinin yeniden değerlendirilmesi ve önceki denetim kanıtları ile karşılaştırılması,
- n. İşletmenin finansal ve süreklilik konularında ortaya çıkabilecek tüm risklerini şiddet ve sayı odaklı olarak yeniden tespit edilmesi,
- o. Riskler için geliştirilecek mukavemet aksiyonlarının güncellenmesi,
- p. Denetim kapsamında yer alan iç kontrol, kurumsal yönetim ve kurumsal risk yönetimine ilişkin denetim prosedürlerinin yeniden gözden geçirilmesi,
- q. Fiziki erişim ve ulaşım imkânlarının el verdiği sürece denetim faaliyetlerinin uzaktan değil bizzatli dosya ve fiziki kanıtlar üzerinden yapılması,
- r. Salgın süreci ve sonrasında yapılan denetimlere bağlı olarak verilen tüm raporların detaylı şekilde incelenerek mutata yöntem ve usullerin ihdas edilmesi,
- s. İşletme sürekliliğinin temel iki tarafı olan işletme yönetimleri ve denetçiler arasında sadece ticari amaçlı değil, güçlü bir iletişim ağının tesis edilmesi,
- t. Son olarak; şimdiki kadar denetçi raporlarında genel olarak sadece “xxx işletmesi finansal tablolarını işletmenin sürekliliği ilkesine göre hazırlamıştır” şeklinde yer alan bu ifadenin daha detaylı bir şekilde raporlanması gerekmektedir.

5. KAYNAKÇA

Carson, E., Fargher, N. L., Geiger, M. A., Lennox, C. S., Raghunandan, K., & Willekens, M. (2013). Audit reporting for going-concern uncertainty: A research synthesis. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 32(sp1), 353-384.

Güngör Tañç, Ş. (2010), Bağımsız Denetim Karar Sürecinde İşletmenin Sürekliliği: Türkiye’deki Bağımsız Denetime Tabi İşletmeler Üzerine Bir Araştırma, İşletme

Anabilim Dalı Muhasebe-Finansman Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri.

Güredin, E. (2010). Denetim ve güvence hizmetleri (13. Baskı). İstanbul: Türkmen Kitabevi.

Martens, D., Bruynseels, L., Baesens, B., Willekens, M., & Vanthienen, J. (2008). Predicting going concern opinion with data mining. *Decision Support Systems*, 45(4), 765-777.

Ruiz-Barbadillo, E., Gómez-Aguilar, N., De Fuentes-Barberá, C., & García-Benau, M. A. (2004). Audit quality and the going-concern decision-making process: Spanish evidence. *European Accounting Review*, 13(4), 597-620.

Senal, S., & Erkan, A. Bağımsız Denetim Kapsamında İşletme Sürekliliği: Borsa İstanbul'da İmalat Sektöründe Faaliyet Gösteren İşletmeler Üzerine Bir Araştırma. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(4), 105-118.

Yılmaz, Z. (2010), Bağımsız Denetim Raporlarının İşletmenin Sürekliliği (BDS 570) Denetim Standardı Çerçevesinde İncelenmesi: BİST Şirketleri Üzerine Bir Araştırma, İşletme Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Osmaniye.

<https://www.turmob.org.tr/ebulten/TURMOBHaber/52/files/assets/common/download/52.pdf>, (TURMOB- Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği), Erişim Tarihi: 01.06.2020

https://archive.ismmmo.org.tr/YAYINLAR/e_kitap/31032020_bulten.pdf, (İSMMMO- İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası), Erişim Tarihi: 01.06.2020

https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TDS/BDS_570_KG.pdf, (KGK- Kamu Gözetim Kurumu, BDS 570), Erişim Tarihi: 28.05.2020

https://kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TMS/TMS_1_Finansal%20Tablolar%C4%B1n%20Sunulu%C5%9Fu.pdf, (KGK- Kamu Gözetim Kurumu, TMS 1), Erişim Tarihi: 25.05.2020

PANDEMİ VE GÜVENLİK: COVID-19 İLE MÜCADELEDE POLİS VE ORDU

Ayfer Genç Yılmaz¹

ORCID ID: 0000-0002-4714-0639

ÖZET

Çalışma, Covid-19'un güvenlik üzerindeki etkisini polis ve ordu arasında bulanık hale gelen işbölümüne odaklanmak suretiyle analiz etmek niyetindedir. Covid-19, ilk olarak Aralık 2019'da Çin'de ortaya çıkmış ve sonrasında kısa sürede Avrupa'nın tamamına yayılmıştır. Sonrasında, dünya genelinde siyasal otoriteler birer birer hastalığın güvenlik için bir tehdit oluşturduğunu açıklamıştır. Bu bağlamda, pandeminin güvenliğin dönüşümünde Soğuk Savaş sonrası ve 11 Eylül saldırılarından sonra yeni bir aşama oluşturduğu iddia edilmektedir.

Makale, Covid-19'un yükselişiyle birlikte gelişen şartlar altında, polis ve ordunun pandemiyle mücadelede yeni sorumluluklar üstlendiğini iddia etmektedir. Bu yeni görevlerin belirsiz ve bulanık karakteri polise ve orduya hem daha geniş bir alanda görev yapma hem de takdir yetkisi kullanma olanağı sağlamıştır. Ayrıca, pandemi, polis ve ordu arasındaki geleneksel rol dağılımını ve iş bölümünü de dönüştürmeye başlamıştır. Bu süreçte, ordu Covid-19 ile mücadelesinde devlet sınırları içerisinde daha fazla rol üstlenmeye başlamıştır. Ordu personelinin özellikle sağlık ve iç güvenlik alanında destek sağladığı gözlemlenmektedir. Birçok Batı ülkesinde -ABD dâhil- ordunun polise destek olması sıkça rastlanır bir uygulama haline gelmiştir. Polis ise bu dönemde koronavirüs yasaklarının gözetilmesinde daha fazla şiddet kullanır hale gelmiştir. Bu bakımdan, Covid-19'un özellikle konsolide olmayan demokrasilerde polisin militarizasyon sürecine katkı sağladığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, güvenlik, polis, ordu

PANDEMIC AND SECURITY: THE POLICE AND MILITARY IN THE STRUGGLE AGAINST COVID-19

ABSTRACT

This study aims to analyze the impact of COVID-19 on security by focusing on the blurring boundaries between the military and police. The first COVID-19 case was identified in December 2019, in China and has quickly spread throughout Europe. Since then, political authorities all around the world have declared the pandemic as a global threat to security. In this context, the pandemic seems to appear as a critical milestone in the transformation of security, which began with the end of the Cold-War and was further accelerated by 9/11.

This paper asserts that, under the circumstances created by the rise of COVID-19, the police and the military have started to undertake new responsibilities to fight against the pandemic. The unclear and blurry character of these newer missions has granted both the police and the military the opportunity to act in an exceptional way and to use discretionary powers. Additionally, the pandemic has blurred the traditional division of labor between the police and military. The military, in its fight against COVID-19, started to take more responsibility within state borders. Military personnel have provided support in domains of healthcare and internal security. It becomes a common attitude in many Western states, including the U.S, for the military to backup police forces. The police, in return, started to use extreme violence while enforcing coronavirus lockdowns. Finally, it could be claimed that COVID-19 accelerated the militarized police practices, particularly in unconsolidated democracies.

Keywords: COVID-19, security, police, military

¹ Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü,
agenc@ticaret.edu.tr

1.GİRİŞ

2019 yılının Aralık ayında Çin’de başlayan ve sonrasında Avrupa başta olmak üzere tüm dünyaya yayılan COVID-19, çok kısa sürede küresel düzeyde siyasal, toplumsal ve ekonomik alanda büyük değişimler başlatmıştır. Ortaya çıktığı ilk andan itibaren çeşitli siyasal otoriteler ve uluslararası örgütler tarafından bir tehdit ve kriz olarak adlandırılan COVID-19 bağlamında toplumsal hayatta izolasyon dönemine girilirken, ekonomik alanda ülkeler için tedirginlik edici gelişmeler yaşanmaktadır. Siyasal alanda ise, ülkelerin sınırlarını kapattığı ve kendi içine döndüğü yeni bir sürece girilmiştir.

Tüm bu gelişmeler arasında en görünür değişim alanlarından birinin güvenlik alanında olduğu söylenebilir. COVID-19 ile mücadele edilirken ortaya çıkan acil durum şartlarında ordular Batı demokrasileri de dahil olmak üzere dünya genelinde tüm ülkelerde görev çağırılmıştır. Aynı süreçte, COVID-19’un yayılmasını engellemeye dönük olarak dünya genelinde uygulamaya giren sokağa çıkma yasaklarının gözetiminde ve denetiminde ise polis başlıca rolü üstlenmiş ve toplumun gündelik hayatında giderek daha fazla görünür hale gelmiştir. Pandeminin sunduğu yeni ve olağanüstü şartlar altında devletin güvenlik aygıtlarının başlıca iki bileşenini oluşturan polis ve ordu için de yeni görevler hâsıl olmuştur. Üstelik bu görevlerin birçoğunun alışılmadık ve tam da tanımlanamamış olmaları uygulamada sorunlar ve belirsizlikler ortaya çıkarmaktadır. Ancak tartışmasız duran şey hem polisin hem de ordunun COVID-19 ile mücadele ile birlikte yeniden inşa olunan güvenlik ortamında eskisinden farklı bir biçimde işlerlik kazanmış olmalarıdır.

Elinizdeki çalışma, pandemi ve pandemi ile mücadele sürecinin güvenliğinin Soğuk Savaş sonrası başlayan dönüşümünde yeni bir aşama oluşturduğunu iddia etmektedir. Buna göre Soğuk Savaş sonrası dönemde azalan devletler arası çatışmalar ve onun yerini almaya başlayan ve sayısı her geçen gün artan iç çatışmalar güvenlik ortamının dönüşümünde birinci aşamayı oluşturmaktadır. İkinci dönüşüm 11 Eylül saldırıları ve terörizme karşı küresel savaş ilanı ile gerçekleşmiştir (Foradori, 2018). Şimdi, COVID-19 ile mücadelenin mümkün kıldığı şartlar altında devletlerin güvenlik anlayışını gündelik hayatın tümünü kapsayacak biçimde genişlettiği söylenebilir. Öyle ki, kamu sağlığının da bir nevi güvenlik meselesi olarak tanımlanması, kavramın kapsamını genişletirken, anlamını da bulanıklaştırmıştır. Giderek genişleyen güvenlik tanımının inşa ettiği yeni ortamda hem polis hem de ordunun rollerinde dönüşümler yaşandığı iddiası makalenin ikinci tezini oluşturmaktadır. Buna göre, pandemi sürecinde ordunun eskisine nazaran ülke sınırları içerisinde çok daha fazla kullandığı gözlemlenmektedir. Hijyen işlemlerinden, hastaların transferine ve hatta polisi yetersiz kaldığında ikame etmeye kadar birçok alanda ordu personeli ülke sınırları içerisinde görev yapmaya başlamıştır. Diğer taraftan, polis, toplumla en yakın temas halinde olan güvenlik aygıtı olarak pandemi sürecinde yetki ve görev alanlarının her geçen gün genişlediğini görmüştür. COVID-19 ile mücadele sürecinde ardı ardına yayımlanan genelgeler ve yönetmelikler bağlamında polis, Batı demokrasilerinde dahi yeni ve geniş yetkiler elde etmiştir. Bu sayede polis hem takdir yetkisini genişletmiş hem de militarize

araçlarla toplumu kontrol etme imkanını arttırmıştır. Bu doğrultuda polis-şiddet ilişkisi tartışmaların merkezine yerleşmiştir. Dolayısıyla, pandemi sürecinde ordunun topluma daha dönük ve pasifize bir rol üstlendiği görülürken, polisin daha militarize ve toplumu kontrol altına almaya eğilimli bir görev tanımına ulaştığı görülmektedir. Bu doğrultuda, pandemi sürecinde polis ve ordunun geleneksel içerisi-dışarı ve maksimum-minimum güç kullanımı ekseninde tanımlanan ve modern devletin merkezine yerleşen geleneksel rol dağılımının bir değişim sürecine girdiği düşünülebilir.

2. GÜVENLİĞİN DÖNÜŞÜMÜNDE YENİ BİR AŞAMA: COVID-19

Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte iki kutuplu sistemde devletler arası çatışmalarla belirlenen güvenlik ortamı yerini yeni bir güvenlik anlayışına bırakmıştır. Bu dönüşümün iki yönlü olduğu söylenebilir. İlk olarak, Soğuk Savaş ertesinde devlet egemenliğini merkezine alan Westphalia anlayışı büyük ölçüde sona ermiştir. Buna göre post-Westphalia sürecinde güvenlik meselesinin artık devletler arası savaş ile sınırlı bir şey olarak düşünülmesi zorlaşmıştır. Aynı dönemde, ‘insan güvenliği’ anlayışının giderek ‘devlet güvenliği’ anlayışının yerini alması süreci post-Westphalia dönemi güvenlik anlayışında yaşanan dönüşümün ikinci ayağını oluşturmuştur. İnsan güvenliği kavramı, böylece, BM Kalkınma Programı’nın hazırladığı İnsani Kalkınma Raporu’nda ilk kez resmi düzeyde dile getirilmiştir². Bu raporda, güvenliğin devletlere referansla değil de güven arayışında olan insanların gündelik hayatına ve kaygılarına atıfla tanımlanmasının gerekliliğinin altı çizilmiştir. Zamanla, insanlığa ve insan haklarına yönelik olan saldırıların engellenmesi de tüm uluslararası toplumu ilgilendiren bir güvenlik meselesi haline gelmiştir. Bu doğrultuda, ülkeler içinde gerçekleşen iç çatışmalarda halkların zarar görmemesi için gerektiğinde müdahalede bulunulması da bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. 2001 yılında gerçekleşen 11 Eylül saldırıları sonrasında ise küresel ölçekte ABD tarafından terörizme karşı savaş ilan edilmesi güvenliğin dönüşümünü hızlandırmıştır. Güvenliğin dönüşümü ekseninde yaşanan tüm bu gelişmeler, ordu ve polisin görev tanımlarında kayda değer değişiklikler yaratırken, aynı zamanda, bu iki kurum arasındaki geleneksel rol paylaşımını da daha bulanık hale getirmiştir. Son dönemde polisin ulus aşırı görevlerde ve uluslararası misyonlarda bir uluslararası aktör olarak daha fazla görünürlük kazandığı gözlemlenirken (Greener, 2011; Osland, 2019; Hunt, 2019), orduların da küresel terörizmle mücadele kapsamında içeride çeşitli roller üstlendiği bilinmektedir.

Son olarak, Aralık 2019 itibariyle Çin’de başlayan ve kısa sürede Avrupa’yı ve dünyayı etkisi altına alan Covid-19’un da güvenliği dönüştürmeye başladığı ve bu dönüşümün nasıl bir hal alacağı üzerine çeşitli tartışmalar süregelmektedir. En son olarak, Nisan 2020’de, BM Genel Sekreteri Covid-19’un küresel barış ve güvenliği tehdit ettiğini açıklamıştır (‘Covid-19 threatening, 2020). İsrail ve Fransa gibi ülkelerin devlet başkanları ise virüsle mücadele yerine ‘virüse karşı savaş’ tabirini kullanmayı tercih ederken, aynı zamanda, bunun terörle

² İlgili rapora şu linkten ulaşılabilir: <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1994/chapters/>

mücadele gibi bir sürece tekabül ettiğini vurgulamıştır (Uysal, 2020). Birçok ülkenin güvenlik aygıtlarının ve personelinin Covid-19 ile mücadele sürerken daha önce hiç tecrübe etmediği ve eğitimini almadığı birçok yeni ve alışılmadık roller üstleneceği tahmin edilirken, bu rollerin giderek genişleyeceği tahmin edilmektedir. Son dönemde, virüsün yayılmasının engellenmesi için harcanan çabalarda başrolü üstlenen polis ile onu hem tamamlamak üzere göreve çağrılan hem de farklı biçimlerde yine virüsün engellenmesi hususunda ön plana çıkan ordunun bu süreçte nasıl roller üstleneceği üzerine farklı varsayımlar öne sürülmektedir. Üstelik, her iki güvenlik aygıtının, içerisinde bulunduğumuz olağanüstü koşullar altında yeni ve alışılmadık roller üstlenmeleri, bu aygıtların yeniden tanımlanan ve genişleyen eylem alanlarında şiddet ile olan ilişkilerini de sorgulanır kılmaktadır. Hem ordu hem de polisin Covid-19 ile mücadele ekseninde aşırı şiddet kullandıkları yönünde iddialar, şimdiden, *Human Rights Watch* gibi örgütlerin dikkatini çekmeye başlamıştır.

Bilindiği üzere, devletin birincil görevi olarak nitelendirilen güvenlik görevinin yürütülmesinde polis ve ordu arasında iş bölümü belirir. Buna göre, ordu ağırlıklı olarak dışarıdan sorumlu güvenlik aygıtı olarak karşımıza çıkarken; polis ülke sınırları içerisinde asayişten sorumlu kurumsal yapı olarak kurgulanır (Brodeur, 2005: 41-48). Bu geleneksel görev dağılımı, onların şiddet ile olan ilişkilerini de belirler. Buna göre ordu, düşmanı yok etmek hedefiyle maksimum şiddet kullanım rasyonalitesi ekseninde tanımlanırken, polisin toplum ile olan ilişkisinin hassas niteliği onu kamu düzenini sağlarken minimum şiddet kullanımını ve hukuk denetiminde işleyişini zaruri kılar. Ordu ve polisin, Covid-19 ile mücadelede üstlendikleri yeni roller, şiddet ile ilişkileri ve ikisi arasındaki rol dağılımının değişen niteliğine dair gerçekleştirecek bir araştırma, üzerine düşünülmesi gereken farklı sorular ortaya çıkarmaktadır:

- 1-Gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkelerde ordu ve polisin Covid-19 ile mücadelede üstlendikleri roller nasıl farklılık göstermektedir?
- 2-Covid-19 ile mücadeleye bir güvenlik sorunu ya da bir halk sağlığı meselesi olarak yaklaşmak güvenlik kurumlarının şiddet ile olan ilişkilerini nasıl belirlemektedir?
- 3-Pandemi, güvenliğin sırasıyla Soğuk Savaş ertesini ve 11 Eylül saldırıları sonrasındaki değişim ve dönüşüm sürecinde yeni bir aşama olarak düşünülebilir mi?
- 4-Ordu ve polisin yeni ortaya çıkan güvenlik tehditleri karşısında hâlihazırda bir rol değişiminden söz edilirken, Covid-19 ile mücadele süreci ordu ve polis ilişkileri üzerinde nasıl bir etkide bulunacaktır.
- 5-Covid-19 ile mücadele sürecinde ordu ve polisin toplum nezdinde yetki kullanımları ve şiddet ile olan ilişkileri nasıl bir seyir izlemektedir?

Çalışma, yukarıdaki sorular ekseninde, pandemi koşulları altında polisin ve ordunun, her iki kurumun, geleneksel rolleri dışında yeni roller üstlendikleri tezini savunmaktadır. Buna bağlı olarak, yeni kazanılan rollerin veya genişleyen yetki alanlarının beraberinde getirdiği sorunlardan en önemlisi olarak şiddet kullanımını da her iki kurum için de bir belirsizlik olarak

ortaya çıkmaktadır. Üstelik, yeni kazanılan roller ve edinilen yetkiler iki güvenlik aygıtı arasındaki geleneksel rol dağılımını da değiştirmektedir.

3. COVID-19 İLE MÜCADELE VE ORDU

Geleneksel olarak ordunun, uluslararası devletler sisteminde hareket eden bir örgütlenme olduğu ve devletin güvenlik aygıtının dışa dönük ayağını oluşturduğu bilinmektedir. Ancak, tarihsel olarak incelendiğinde tüm ülkelerde orduların çeşitli gerekçelerle ülke sınırları içerisinde ve kamu düzeni amacıyla kullanıldığı bilinmektedir. Üstelik anayasalar da sınırlı ve tanımlı bazı durumlarda ordunun bu içe yönelik kullanımına izin vermektedir. Orduların içeride üstlendikleri rollerin sınırlı tutulmasının en önemli nedeni, şüphesiz, kurumun “düşmanı yok etmek” üzerinden tanımlanan bir savaş stratejisini uygulamaya dönük yapılandırılmış olmasından ileri gelmektedir. Yine de, orduların gelişmiş örgütsel kapasiteleri acil durumlar ve felaketlerle mücadelede kullanımlarını gerekli kılmaktadır. Ancak gerek geleneksel liberal demokratik anlayış gerekse bu anlayışın temsiliyetinden sorumlu BM (Birleşmiş Milletler) gibi uluslararası örgütler orduların bu tip kullanımını ‘son çare’ olarak nitelendirilmektedir. Dolayısıyla özellikle günümüz gelişmiş liberal demokrasilerinde orduların içe dönük kullanımı pek tercih edilmemekte ve istisnai bir uygulama olarak kalmaktadır.

Son dönemde, ordunun gelişmiş demokrasilerde de ülke sınırları içerisinde çeşitlenen ve genişleyen roller üstlendiği fark edilmektedir. Özellikle, 11 Eylül terör saldırıları sonrasında ABD tarafından teröristlere karşı savaş ilan edilmesi ve sonrasında IŞİD başta olmak üzere dinsel terör örgütlenmelerinin Batı’da gerçekleştirdiği terör saldırıları, bu coğrafyanın liberal demokrasilerinde dahi olağanüstü hal uygulamalarını sıklaştırdıkça, ordunun ülke içindeki görünümünü ve faaliyetlerini de artırmıştır. Bu gelişmeye bağlı olarak bulanık hale gelen iç güvenlik ve dış güvenlik ayrımı neticesinde ordunun küresel terörle mücadelede üstlendiği rol giderek büyümüştür.

11 Eylül’den sonra belki de insanlık tarihi açısından 21. yüzyılın ikinci büyük dönüşümünü başlatan Covid-19 ile mücadele kapsamında orduların virüsle mücadele kapsamında iç güvenlikte çok çeşitli roller üstlendikleri görülmektedir. Covid-19 ile mücadele sürecinde orduların dünya genelinde üstlendikleri roller başlıca altı kategoride incelenebilir (Trias, 2020):

- (i) kolluk ve kamu düzeni faaliyetlerine destek
- (ii) sağlık ve ilaç yardımı
- (iii) lojistik ve mühendislik hizmetleri
- (iv) insani yardım
- (v) kriz yönetimi
- (vi) araştırma ve geliştirme faaliyetleri

Örneğin, ABD’de *Army National Guard* ve *Air Force National Guard*’ın 10 bin adet üyesinin Covid-19 ile mücadelede görev aldığı belirtilmektedir. Artan hasta sayısının tedavisi için gerekli hale gelen ek hastane inşaatlarında görev üstlenen ordu üyeleri özellikle lojistik ile ilgili alanlarda büyük destek sağlamaktadır. Benzer şekilde, İspanya’da da ordunun hastane inşaatı yapımında görev aldığı gözlemlenmektedir Fransa’da ise ordu personelinin hastaların bir yerden başka bir yere transferinde ve ulaşımında lojistik düzeyde önemli roller üstlendikleri görülmektedir. Bu örneklerden biraz daha farklı olarak, ordu personelinin daha az alışıldık ve görece yeni görevlerde kullanıldıkları da gözlemlenmektedir. Örneğin, Güney Kore’de ve İspanya’da ordu çeşitli kamusal alanların dezenfekte edilmesi görevlerini yerine getirmektedir (Trias, 2020).

Covid-19’un denetim altına alınması sürecinde büyük rol üstlenen ve güvenlik aygıtının daha çok toplum ile ilgili olan ayağını oluşturan polis, mevcut şartlar altında, virüsün bulaşmasından en çok etkilenen devlet personelinin başında gelmektedir. Örneğin, New York’ta yaklaşık 15 bin adet polisin virüsten bir şekilde etkilendiği ve görevini yapamayacak durumda olduğu bilinmektedir. Bundan kaynaklı olarak virüsle mücadele eden polisleri ikame etmek amacıyla ordunun da göreve çağrılabilmesi tahmin edilmektedir (Allen vd, 2020). Dolayısıyla, ordunun pandeminin daha da ağırlaşması durumunda kolluk faaliyeti görevinin yürütülmesinde polise destek sağlayacağı beklenmektedir.

Öte yandan, Afrika kıtası ülkeleri gibi gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelerde ordunun Covid-19 ile mücadele kapsamında ülke içinde göreve çağrılması Afrika toplumunun zihninde orduya ve ordu şiddetine dair kötü anıları canlandırmaktadır. Ordunun daha önce sivil ölümlerle ve kötü hatıralarla anılan “sokağa inme” durumu az gelişmiş ülkelerde Covid-19 ile mücadele sürecinde bir kez daha hatırlanmaktadır. Zimbabwe’da çok kısa süre önce, geçtiğimiz Ocak ayında, hükümete karşı artan protestoları bastırmak için kullanılan ordunun, bu defa Covid-19 ile mücadele kapsamında 21 günlük kapatmanın yürütülmesi sürecinden sorumlu olmasına ve halk sağlığını korumak için yetkilendirilmesine toplum şüpheleri yaklaşmaktadır. Aynı ülkede, *Covid Görev Gücü* adıyla oluşturulan kurumsal yapının da gene 2017 yılındaki askeri darbe liderlerinden oluşması durumu daha da şüpheli hale getirmektedir. Benzer şekilde, 21 gün süreli Güney Afrika’daki sokağa çıkma yasağı sürecinde de durumun benzer bir nitelik taşıdığı gözlemlenmektedir. Apartheid döneminin kötü anılarının canlı olduğu bu coğrafyada da ordunun halk sağlığı için görev yaptığına yönelik toplum nezdinde şüpheli bir bakış açısı bulunmaktadır (Noko, 2020).

Sonuç olarak, Covid-19 ile mücadele sürecinin ortaya çıkardığı yeni güvenlik ortamında ordunun ‘içeride’ çok daha fazla görünür olduğu gözlemlenmektedir. Ordunun bu içe dönük yeni görev tanımı, özellikle gelişmekte olan ve demokratik kurumları konsolide olmamış ülkelerde toplum nezdinde şüpheli karşılanmaktadır.

4.COVID-19 İLE MÜCADELE VE POLİS

Polis, ordu ile birlikte modern devletin zor -ya da güvenlik- aygıtının iki önemli uzvunu oluşturur (Lutterbeck, 2005: 2013). Devletin içe dönük güvenlik aygıtını oluşturan ve kamu düzeninin sağlanmasından sorumlu olan polis teşkilatları, dünya genelinde, Covid-19 ile mücadele sürecinde başlıca rolü üstlenmektedir. Pandeminin giderek yaygınlaşması ve kamu sağlığını tehdit eder hale gelmesi ile birlikte sınırların kontrol edilmesi, kamu düzeninin sağlanması, ulusal sağlık çalışanlarına destek olunması gibi konularda polis başlıca aktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Covid-19 salgının etkili olmasıyla birlikte, devletler halkları korumak için hızlıca reaksiyon göstermiş ve bu doğrultuda çeşitli yeni kanuni düzenlemelere gitmiştir. Söz konusu yasal düzenlemeler kamu sağlığının korunması için başta polis olmak üzere kamu otoritelerine geniş yetkiler tanımıştır. Örneğin, salgının ilk ortaya çıktığı yerlerden Güney Kore’de *Infectious Disease Control and Prevention Act* adlı yasal düzenleme kolluk kuvvetlerine mahkeme emri olmadan kredi hesap özetlerine erişimden cep telefonu üzerinden bireylerin takip edilmesine kadar çeşitli yetkiler tanımıştır. Benzer şekilde, İsrail’de de olağanüstü düzenlemeler polise cep telefonu datalarına erişim hakkı vermiştir (Funk, 2020). Pandeminin getirdiği olağanüstü şartlar altında polise tanınan bu yetkiler, onu, bireylerin gündelik hayatında daha görünür kılmak suretiyle bireylerin gündelik hayatlarına müdahale yetkisi ile donatmıştır.

Bununla birlikte, polisliğin özüne dair temel sorunsal olarak karşımıza çıkan güvenlik karşısında güven ikilemi (*security-trust challenge*) Covid-19 ile mücadele bağlamında da tartışılmaya devam etmektedir. Diğer bir deyişle, “toplum odaklı polislik” veya “militarize ama etkili polislik” arasında tercihin hangi ülkelerde, hangi gerekçelerle ve neden uygulandığı meselesi önemli bir tartışma sorusu olarak belirlemektedir. Bu noktada, pandeminin bir kamu sağlığı meselesi olarak algılanması ya da bir güvenlik meselesi olarak değerlendirilmesi ikilemi temel bir sorunsal olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki, pandeminin bir güvenlik sorunu olarak algısı, onunla mücadelede militarize polislik anlayışını hakim kılarken; Covid-19’un bir kamu sağlığı meselesi olarak ele alınması, onu, daha çok toplum odaklı polislik ile çözülmesi gereken bir mesele haline getirmektedir.

Yukarıda anlatılanlarla ilişkili olarak, polisin özellikle sokağa çıkma yasaklarının denetiminden sorumlu başlıca aktör olarak ön plana çıkması, polisliğe özgü olan takdir yetkisinin gelişmekte olan ülkelerde keyfi kullanımı sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Polisin, pandemi koşulları altında, kendisine yeni tanımlanan rollerin belirsizliği altında hali hazırda var olan takdir yetkisini bir kademe ileriye taşıdığından da bahsedilmektedir. Covid-19’un yaygınlaştığı 2020’nin ilk aylarıyla birlikte polis şiddetinin dünyadan gelen haberlerle birlikte tartışılmaya başlandığı görülmektedir. *Human Rights Watch*’un çeşitli raporlarla dikkat çektiği üzere, Covid-19 ile mücadelenin insani boyutu ve bu bağlamda giderek dikkat çekici hale gelen polis şiddeti gelişmekte olan ülkelerde ciddi bir sorun haline gelmiştir.

Örneğin, El Salvador’da polisin Covid-19 önlemleri kapsamında yüzlerce kişiyi keyfi bir biçimde tutukladığından bahsedilmektedir (‘El-Salvador’, 2020). Bir başka ülkede, Filipinler, polis dışarı çıkma yasağını ihlal eden bir kişiyi öldürmüştür (Saraç, 2020). Nijerya’da ise güvenlik kuvvetlerinin Covid-19’dan daha fazla kişinin ölümünden sorumlu olduğu tahmin edilmektedir. Öte yandan, polisin aşırı yetki ve şiddet kullanımı iddiaları sadece gelişmekte olan ya da demokratik olmayan ülkelerde geçerli bir sorun olmanın ötesindedir. Örneğin, Birleşik Krallık’ta da polisin gücünü kötüye kullandığı endişeleri resmi görevliler tarafından da telaffuz edilmekte ve Parlamentoda bu konuda tartışmalar devam etmektedir (‘UK Police’, 2020).

Öte yandan, Covid-19 ile mücadele sürecinin, polisin kullandığı araçlar bakımından da militarize polisliğe katkıda bulunacağı tahmin edilmektedir. Öyle ki, 20 Mart 2020 tarihinde polisler tarafından kontrol edilen bir drone uçağının Fransa’nın Nice kenti üzerinde devriye gezdiği ve Covid-19 ile mücadele için yürürlüğe giren önlemlere uyulup uyulmadığını yukarıdan denetlediği bilinmektedir (Uysal, 2020). Dolayısıyla, daha çok ordunun elinde ve yabancı topraklarda bir terörist gözetleme aracı olarak ünlenen dronelerin, şimdi, şehirlerin merkezinde toplumu denetlemek amacıyla kullanılır hale gelmesi polisin giderek güçlenecek ve zenginleşecek bir teknik ve araçsal birikimden yararlanacağını haber vermektedir.

5.SONUÇ YERİNE: COVID19 İLE MÜCADELE SÜRECİNDE POLİS VE ORDU ARASINDA DEĞİŞEN ROLLER

Sonuç olarak, Çin’de başlayıp tüm dünyaya yayılan Covid-19’un ortaya çıkardığı olağanüstü şartlar altında hem polis hem de ordu gündelik hayatımızda bir taraftan daha görünür hale gelmiş; diğer taraftan yeni yetkiler ve görev alanları kazanmıştır. Üstlenilen bu görev ve yetkilerin henüz tam tanımlanamayan niteliği her iki güvenlik aygıtının da hareket alanlarını genişletmiştir. Üstelik söz konusu yeni tanımlanan görevlerde ordunun ülke içinde polis görevlerini üstlendiği veya onu tamamlamak amacıyla polise katkı sağladığı; polisin ise orduyu taklit edencesine daha gelişmiş şiddet araçlarına sahip ve davranışları şiddete meyilli bir güvenlik aktörü olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Şartların gerekli kıldığı bu dönüşümlere, bir de, siyasal elitlerin Covid-19 ile mücadeleyi terörle savaşa benzeten söylemleri eklenmektedir. Dolayısıyla güvenlik aktörlerinin yetki alanları değişmiş ve genişlemiş, görünürlükleri artmış ve henüz tam da tanımlanamayan görev dağılımlarında birbirlerinin rollerini oynar hale geldikleri bir karmaşık güvenlik dönüşümü başlamıştır.

Pandeminin gelecek dönemde, nasıl bir seyir izleyeceği henüz bilinmemektedir. Ancak, süre uzadığı ve tehdit azalmadığı takdirde, hem polis hem de ordunun yetkileri ve görevlerinde artışın devam edeceği düşünülmektedir. Bu noktada, takip eden süreçte, ordunun içeride daha fazla görev üstlenebileceği tahmin edilirken, polisin ise daha militarize bir hüviyete bürüneceği öngörülmektedir. Tüm bu gelişmelerin, şimdiden, liberal demokrasilerin temel prensiplerinden biri olarak gösterilen ordunun dışarıda ve dış tehditlerine yönelik olarak kullanımı ve polisin toplumun yanında bir kamu güvenliği personeli olarak tahayyülüne

dayalı keskin ayrımı zora sokacağı beklenmektedir. Covid-19'un Soğuk Savaş sonrası süreçte, 11 Eylül'ün ardından güvenlik alanında yeni bir dönüşümün tetikleyicisi olabileceğine dair öngörülerin geleceği ve doğruluğu hakkında şimdiden bir yargıya varmak güç görünse de, bir dönüşüm sürecinin içerisinde geçtiğimizi söylemek, şu aşamada, iddialı bir varsayımın ötesinde bir siyasal ve toplumsal gerçeklik değeri taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Allen, J.R., Donohue, J., Fuentes, C.R., Goldenberg, P., O'Hanlon, M., (2020), The Military, Policing and Covid-19. *Foreign Policy at Brookings*, Nisan. <https://www.brookings.edu/research/the-military-policing-and-Covid-19/> (E.T: 1 Mayıs 2020).

Brodeur, J. P., (2005), "Force policière et Force Militaire. Lemieux, F., ve Dupont, B., (edt.), La Militarisation des Appareils Policiers, (41-58), Canada: Les Presses de l'Université Laval.

COVID-19 threatening global peace and security, UN Chief warns. (2020, 20 Nisan). UN News. <https://news.un.org/en/story/2020/04/1061502>.

El Salvador: Police Abuses in Covid-19 Response. (2020, 15 Nisan). Human Rights Watch, <https://www.hrw.org/news/2020/04/15/el-salvador-police-abuses-Covid-19-response>.

Foradori, P., (2018), "Cops in Foreign Lands: Italy's Role in International Policing", *International Peacekeeping*, 25, 4, 497-527.

Frank, A., (2020), Fighting Covid-19 shouldn't mean abandoning human rights, <https://www.wired.com/story/opinion-fighting-Covid-19-shouldnt-mean-abandoning-human-rights/>

Greener, B. K., (2011), "The Rise of Policing in Peace operations", *International Peacekeeping*, 18, 2, 183-195. DOI: 10.1080/13533312.2011.546096.

Hunt, C. T., (2019), "To Serve and Protect. The Role of UN Police in Protecting Civilians". IPI Global Observer <https://theglobalobservatory.org/2019/09/to-serve-and-protect-the-role-of-un-police-protecting-civilians/>

Lutterbeck, D., (2005), "Blurring the Divide Line: The Convergence of Internal and External Security in Western Europe", *European Security*, 14, 231-53.

Noko, K., (2020), The problem with army enforced lockdowns in the time of Covid19. (2020, 2 Nisan). Aljazeera. <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/problem-army-enforced-lockdowns-time-Covid-19-200401101641258.html>

Osland, K. M., (2019), “The US Policing: Security-Trust Challenge”, de Coning, C., ve Peter, M., (edt.), United Nations Peace Operations in a Changing Global Order, (191-209), Palgrave Macmillan.

Saraç, N., (2020), Covid-19 Önlemlerine Uymayanlar için ‘vur emri’ veren Duterte’den sıkıyönetim tehdidi. (2020, 20 Nisan). Euronews. <https://tr.euronews.com/2020/04/18/Covid-19-onlemlerine-uymayanlar-icin-vur-emri-veren-duterte-den-siki-yonetim-tehdidi>

Trias, A. P., (2020), Military Response to Covid-19
<https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/problem-army-enforced-lockdowns-time-Covid-19-200401101641258.html>

UK Police accused of abusing power to enforce Covid-19 lockdown. (2020, 31 Mart). Aljazeera, <https://www.aljazeera.com/news/2020/03/uk-police-accused-abusing-power-enforce-Covid-19-lockdown-200331084607759.html>.

Uysal, A., (2020), “Salgın Günlerinde Dikizleme Günlüğü. (2020, 1 Nisan). Birikim, <https://www.birikimdergisi.com/guncel/10005/salgin-gunlerinde-dikizlenme-gunlugu>.

COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNİN TÜRKİYE'DE İSTİHDAMA ETKİLERİ VE KAMU AÇISINDAN ALINMASI GEREKEN TEDBİRLER

Yusuf BALCI*

ORCID ID: 0000-0002-2660-5361

Güldenur ÇETİN**

ORCID ID: 0000-0003-3341-7016

ÖZET

2019 sonunda Çin'de ortaya çıkan COVID-19, yayılma hızının yüksek olması sebebiyle büyük bir hızla önce Çin'e, akabinde de tüm dünyaya yayılmıştır ve ölümcül etkisi nedeniyle Dünya Sağlık Örgütü tarafından Mart 2020'de pandemi olarak ilan edilmiştir. Yayılımını önlemek için ülkeler son derece katı önlemler almak, ekonomik ve sosyal hayatı neredeyse tamamen durdurmak zorunda kalmışlardır. Ekonomi, pandemiden ve pandemiye karşı alınan tedbirlerden hem arz hem de talep bakımından olumsuz yönde etkilenmekte; dolayısıyla karşımıza hem arz hem de talep yönlü bir kriz çıkmaktadır. Ekonomik hayatın durma noktasına gelmesi şüphesiz çalışma hayatını kuvvetle etkilemekte ve istihdam açısından büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Bu bağlamda 2020 yılında da hem dünyada hem de Türkiye'de istihdam seviyelerinde daralmalar beklenmektedir. Bu çalışma kapsamında COVID-19 Pandemisinin Türkiye'de, özellikle çalışma hayatına etkileri incelenerek, kamu kesiminin istihdama yönelik alması gereken tedbirlere ilişkin önerilere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Pandemi, Ekonomi, İstihdam, Önlemler, Devlet

IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC ON EMPLOYMENT IN TURKEY AND MEASURES TO BE TAKEN BY THE GOVERNMENT

ABSTRACT

The COVID-19, which first appeared in China in the end of 2019, spread all over China very quickly and the almost the whole world after a few months, due to its diffusion rate. The World Health Organisation (WHO) declared it's as "pandemic". Countries had to take very rigid measures. Economies have been negatively affected from the pandemic itself, as well as from the measures taken against the pandemic, from both supply and demand aspects. The shrinkage of the economies has directly affected the working life, globally and at the level of countries, and has led to higher risks on preserving employment levels. Consequently, for 2020, decreases in levels of employment are estimated in almost all countries in general, in Turkey in particular. In this article, impact of COVID-19 on employment and working life has been analyzed, recommendations on the measures that can be taken by the Government have been developed.

Key Words: COVID-19, Pandemic, Economy, Employment, Measures, Government

* Prof. Dr. Yusuf Balci, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İngilizce İktisat Bölümü, ybalci@ticaret.edu.tr

** Dr. Öğretim Üyesi Güldenur Çetin, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Türkçe İktisat Bölümü, gadiguzel@ticaret.edu.tr

1. GİRİŞ

Yeni Coronavirüs Hastalığı (COVID-19), ilk olarak 1 Aralık 2019 tarihinde Çin'in Vuhan Eyaleti'nde solunum yolu belirtileri (ateş, öksürük, nefes darlığı) ile birlikte görülmüş ve zatürreye dönüşerek ölüme neden olan bulaşıcılığı yüksek bir salgındır (Sağlık Bakanlığı, 2020). COVID-19, yayılma hızının yüksek olması sebebiyle süratle önce bütün Çin'e, akabinde de tüm dünyaya yayılmıştır. COVID-19'un yayıldığı ülkelerde vaka sayılarının ve neden olduğu ölümlerin hızla artmasıyla birlikte Dünya Sağlık Örgütü tarafından 11 Mart 2020'de pandemi olarak ilan edilmiştir. 13 Haziran 2020 tarihi itibarıyla dünyada 7,765,922 onaylanmış vaka, 3,983,757 iyileşen varken virüs nedeniyle 428,753 hasta hayatını kaybetmiştir (Worldometers, 2020).

COVID-19 Pandemisinin yayılmasının önüne geçebilmek için ülkeler son derece katı önlemler almak, ekonomik ve sosyal hayatı neredeyse tamamen durdurmak zorunda kalmışlardır. Pandeminin ortaya çıkışı hemen tüm dünyada eğitim, sosyal faaliyetler, çalışma hayatı, ulaşım, ticaret gibi alanların yanında özellikle ilk etapta sağlık sektörünü derinden etkilemiştir. Birçok Avrupa ülkesinde sağlık sistemi çökmüş, beraberinde ise devletler, ekonomik ve sosyal hayatın işleyişinin devam etmesini sağlam noktasında çaresiz kalmıştır. Ülkeler sınırları kapatmış, birbiriyle fiziki ilişkiyi kesmiştir. Çoğu ülke benzer tedbirleri, kendi içinde de alma yoluna gitmiş, insanların fiziki temasını ve yakınlaşmasını önlemek adına çok yaygın ve kısıtlayıcı tedbirleri uygulamaya koymuştur.

Türkiye de 11 Mart 2020'de ilk vakanın resmi olarak açıklanmasıyla birlikte salgının yayılımını azaltmak amacıyla, eğitimden ulaşım, çalışma hayatından sosyal hayata kadar birçok alanda bir dizi önlemler alınmıştır. Esas itibarıyla insanların birbiriyle temasını, bir arada bulunmasını, diğer bir deyişle izolasyonunu temine matuf söz konusu önlemler neticesinde ekonomik faaliyetler de aynı şekilde durma noktasına gelmiştir.

Faaliyetlerine devam edebilen sektörler; belirli hijyen ve sosyal mesafe kurallarına uymak şartıyla gıda gibi temel ihtiyaçların teminiyle ilgili üretim, nakliye, ve satış hizmetleri gibi işler ile iletişim, elektrik, su, doğal gaz ve belirli ölçüde ulaşım v.b en temel hizmetler olmuştur. Bunların yanında, dijital teknolojilerin yardımıyla uzaktan verilen e-egitim, e-ticaret, evlere yiyecek servisi gibi hizmetler bu dönemde devam etmiş, hatta ekonomik aktivitesini arttırmıştır. Özellikle çalışma sistemlerinde tam dijitalleşmenin olmaması hem dünyada hem de Türkiye'de ekonomiyi ve çalışma hayatını sektöre uğratan temel kısıt olmuştur.

2020 yazına (Haziran) gelindiğinde COVID-19 Pandemisine karşı genel olarak dünyada ve Türkiye'de tam bir zafer kazanılamasa da bir başarı sağlanmış ve vaka sayılarında önemli azalmalar gerçekleşmiştir. Türkiye'de vaka sayıları 1000'in altına düşmüş (700'lere kadar), bunların sonucunda toplum hayatını ve ekonomiyi kısıtlayıcı birçok tedbirde rahatlatıcı revizyonlara gidilmiştir. Bunun nedeni bir yandan aylarca insanların evlerine kapanması, aileleri ile dahi görüşmemesi, düğün, cenaze gibi etkinliklerin iptal edilmesi sonucunda vatandaşların bunalmaması, bütün bu

tedbirlerin ekonomi üzerindeki olumsuz etkileridir. Mevcut durumda söz konusu tedbirler farklı boyutta da olsa devam edecektir. Bütün bu senaryoları belirleyecek husus pandeminin daha da zayıflaması ya da kötü senaryo olan ikinci bir dalga olarak karşımıza çıkmasıdır.

Haziran ayı içerisinde AVM'ler, kişisel bakıma yönelik işyerleri, kafe ve restoranlar açılarak, şehirlerarası ulaşımın başlaması ve belirli yaş gruplarına yönelik sokağa çıkma yasaklarının son bulması sosyal hayat ve ekonominin hareketlenmesini kısmen de olsa sağlamıştır. Ancak her halükârda önümüzdeki ayların ekonomi ve istihdam üzerinde olumsuz etkileri olan küresel krizin etkisi altında geçeceği gerçeği karşımızda durmaktadır.

Görüldüğü üzere COVID-19'un yol açtığı kriz, diğer krizlerden tamamen farklı olarak insan odaklıdır. Bu salgın sürecinin sona ermesini ve krizin toparlanma sürecine girmesini sağlayabilecek temel unsur, insanların birbirlerine mesafeli olmaları ve genel-salgın odaklı hijyen kurallarına uymalarıdır. Gerekli mesafenin sağlanabilmesi için de belirli bir süre online-uzaktan çalışma sistemleri kullanılarak dijital çalışma sayesinde iş ve çalışma süreçlerinin gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Dijital sistemlere adapte olamayan ya da salgın süreciyle birlikte geçiş sağlayamayan işletmeler ile hem emek-yoğun hem de müşterilerle ve genel olarak diğer insanlarla daha yakın temas içinde olan hizmet sektöründe faaliyet gösteren işletmeler yapılarını yeni şartlara göre revize etme durumuna gelmişlerdir. Zira karşımıza çıkan ekonomik kriz, sağlık sebeplerinden dolayı alınan tedbirler neticesinde hem mal ve hizmetlerin arzının, hem de bunlara yönelik talebin önemli ölçüde olumsuz yönde etkilenecektir. COVID-19 Pandemisine bağlı ekonomik faaliyetlerin daralması, şüphesiz istihdamı ve çalışanları da kuvvetle etkilemiştir. Ekonomik sektörlerdeki daralmalar işsizliğe yol açmış, ayrıca çalışanların sağlığı, iş sağlığı ve güvenliği bakımından da önemli sorunları gündeme getirmiştir. 2020'de, küresel bazda ve Türkiye için ekonomik büyüme ve istihdama ilişkin öngörüler doğal olarak azalma yönündedir.

Ekonomide ve çalışma hayatındaki sağlık nedenleriyle alınan tedbirlere bağlı sorunlar, istihdam üzerinde ağır bir baskıya sebep olmaktadır. Tüm dünyada yeni işsizlerin sayısı on milyonları aşarken, Türkiye de süreçte işsizlik oranı bakımından olumsuz etkilenecektir. Zaten arz ve talep daralmasının bir arada olduğu krizde, artan işsizlik oranı ile yaşanan gelir kayıpları talep daralmasının daha da yoğunlaşmasına sebep olacaktır.

Buna karşı, dünyadaki devletlerin ve Türkiye'nin özellikle kamu kesimini ilgilendiren, hem ekonomiyi canlandırmak, hem de istihdamı ve çalışanları korumak amacıyla süratle aldıkları tedbirler olmuştur. Bu bağlamda, krizden çıkış için özellikle doğrudan insanları ilgilendiren istihdam konusuna ağırlıklı olarak odaklanılmalı ve krizin yönetilme sürecinde istihdama yönelik tedbirler çok hızlı bir biçimde uygulamaya konmalıdır. İstihdam ve çalışma hayatı hususunda kamu başta olmak üzere, çalışanından işverenine, üniversitelere; sendikalara, ticaret ve sanayi odalarına, sağlık, gıda ve ekonomi başta olmak üzere tüm meslek kuruluşlarına, yerel

yönetimlere, ilgili sivil kuruluşlara ve bütün ilgili kesimlere büyük sorumluluklar düşmektedir. Ancak bu makalenin kapsam kısıtı içerisinde kamuya yönelik tedbir önerileri ele alınmıştır.

1. COVID-19 Pandemisinin Türkiye Ekonomisine, Çalışma Hayatına ve İstihdama Etkileri

Gerek daha önce yaşanan küresel çaplı krizler gerekse de ülke bazlı krizler yapıları bakımından COVID-19 Pandemisinin neden olduğu ekonomik krizden son derece farklıdır. Bu sebeple tüm dünyanın kriz sürecini aşabilmesi temelde salgınla ne kadar etkin ve iyi mücadele ettiklerine bağlıdır. Çıkış noktasının insan odaklı olması sebebiyle kriz, yine insanı en çok ilgilendiren ekonomi değişkeni olan istihdamı derinden etkilemektedir. Geçtiğimiz Mayıs ayı içerisinde ABD’de işsizlik oranı % 13,3’tür (U.S. BLS). Dünya genelinde işsizlik hızla artarken, üretimde de hızla düşme yaşanmıştır. Bir başka ifadeyle, işsizlik artışının arkasında ekonomik büyümenin negatife dönmesi ve üretimin azalması yatmaktadır.

Üretim düşüşü ile birlikte büyüme oranlarına dair öngörüler de revize edilmektedir. Türkiye de, çalışma hayatının COVID-19 Pandemisinin neden olduğu ekonomik krizden önemli ölçüde etkilenen ülkeler arasında yer almakta olup, salgının Türkiye’ye ulaşmasından itibaren çalışma hayatına dair alınan tedbirler bu düşüşte etkilidir. Nitekim yaşanan üretim azalmasıyla birlikte Türkiye’ye dair büyüme oranları da aşağı yönlü revize edilmiştir.

Daha önce Dünya Bankası tarafından 2020 yılı için %3 olarak belirtilen Türkiye büyüme ilişkin oranı “Fighting COVID-19” raporunda %0,5, olarak aşağı yönlü revize edilmiştir. Ayrıca söz konusu rapora göre 2021 ve 2022 yılları için ise Türkiye’ye ilişkin büyüme oranının %4 olması beklenmektedir (World Bank, 2020). IMF’in Türkiye’ye ilişkin büyüme oranı tahminlerine göre, 2020 yılı için %5 daralma ve 2021 yılı için ise %5 büyüme öngörülmektedir (IMF, 2020).

Pandeminin büyüme üzerindeki etkisi üretimdeki düşüşten kaynaklanmakta olup, söz konusu düşüş de sektörlerin salgın sürecinde faaliyetlerini neredeyse tamamen durdurmaları sebebiyle ortaya çıkmıştır. Ancak her sektör için çalışma hayatı açısından pandeminin etkileri aynı değildir. Bazı sektörler süreçten çok daha fazla etkilenirken (ulaşım, turizm vb. insana hizmet odaklı sektörler), bazı sektörlerde (tıbbi malzeme, genel hijyen ürünleri vb.) ise üretim ciddi oranda yükselmiştir. Aynı şekilde kriz süresince ve kriz sonrası toparlanma sürecinde de sektörlerin tamamı aynı düzeyde toparlanma gösteremeyecektir.

Türkiye’de sektörlerin pandemi karşısındaki durumlarını ve toparlanma hızlarını gösteren bir analize göre; emlak, otomobil, turizm, yurt dışı pazar yerleri, havayolu ve diğer ulaşım gibi alanların hem tahmini toparlanma hızlarının düşük, hem de etkileşim değişimlerinin negatif yönlü olduğu, indirim marketleri, kişisel bakım-kozmetik, sağlık destek ürünleri, ulusal market zincirleri, çocuk/bebek ürünleri

alanında faaliyet gösteren firmaların ise toparlanma hızlarının daha yüksek ve etkileşimlerinin de pozitif yönlü olduğu sonucuna varılmıştır (Deloitte, 2020).

COVID-19 Pandemisiyle birlikte salgına karşı alınan ve daha sonra gevşetilen birçok önlem hizmetlerin arzını olumsuz etkilemektedir. Bunların başlıcaları arasında; önce yasaklanan sonra belirli kurallar çerçevesinde izin verilen seyahat kısıtları, karantinalar, eğitim kurumlarının kapanmasıyla uzaktan eğitime geçilmesi, yakın zamanda Türkiye’de uygulamasına son verilen sokağa çıkma yasakları, daha önce faaliyetlerine son verilen fakat yeni normal ölçülerinde faaliyetlerine tekrar izin verilen berberler, kafeler, lokantalar ve AVM’lerin kapanması zikredilebilir. Sonuç olarak halâ üretim alanı dışında hizmetlerin tüketiciye sunulması noktasında da ciddi sıkıntılar yaşanmaktadır. Tabiatıyla, bu aksamalar da istihdam seviyesi üzerinde olumsuz etkilere sebep olmaktadır ve olmaya devam edecektir.

Türkiye’nin mevcut çalışma yaşamı ve istihdam yapısının da karşımıza çıkan pandemiden etkilenme düzeyi üzerinde etkin olacaktır. Türkiye’nin genel işsizlik oranının yüksek olmasının sebepleri arasında, gelişmiş ekonomilere göre daha genç bir nüfus yapısına sahip olmasıyla birlikte, 11 Mayıs 2020’de TÜİK tarafından açıklanan son işsizlik verilerine göre (TÜİK, 2020), Şubat 2020 itibarıyla Türkiye’de genel işsizlik oranı %13,6, genç işsizlik oranı ise %24,4’tür. Bu oranlar OECD ülkeleri arasında en yüksek oranlardır.

Pandemi gibi riskler sosyal güvenlik sisteminin kapsamının öneminin daha fazla idrak edilmesini sağlamıştır. COVID-19 Pandemisiyle birlikte yaşanan kriz sürecinde ve sonrasında devletin mutlak koruma kalkanı kapsamında bulunan kişiler işsizlik ve gelir kaybı risklerine karşı koruma altındadır. Türkiye’de bu kişilerin sayısı yaklaşık olarak 26,4 milyon olup, bu kapsamda, devlet memurları (4/c), kamu kesiminde çalışan 4/a statüsündeki işçiler, bu iki grubun bakmakla yükümlü oldukları kişiler ve emekliler yer almaktadır. Mutlak koruma kalkanı dışında kalan yaklaşık 55,3 milyon kişi için ise doğrudan iş ve gelir güvencesi bulunmamaktadır ve özel kesimde 4/a kapsamında çalışanlar,4/b kapsamında çalışan esnaf ve sanatkârlar ile bunların bakmakla yükümlü oldukları 43,8 milyon kişi bu grubun önemli çoğunluğunu oluşturmaktadır. Genel Sağlık Sigortası kapsamında tescil edilen 11,5 milyon kişinin ise 9,1 milyonunun primleri devlet tarafından ödenmektedir (Yükseler, 2020: 2-3). Tablo 1’de söz konusu koruma kapsamında yer alan kişilere ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 1: Sosyal Güvenlik Kapsamı (Bin Kişi)

	2019 Aralık
Aktif+Pasif+GSS Tescil (+5)	81.759
1.SGK Kapsamı (2+3+4)	70.285
2.Aktif Çalışanlar	22.001
4/a	16.010
4/b	2.672
4/c	2.280
3.Emekli aylığı Alanlar	12.978
4.Bakmakla Yükümlü Olanlar	35.306
5.Genel Sağlık Sigortası Tescil	11.474
Primi Devletçe Ödenen	9.081

Kaynak: Zafer Yükseler. (2020), “Koronavirüs (COVID-19) Salgınının İstihdam Ve BüyümeEtkisi”,Çevrimiçi,https://www.researchgate.net/publication/340511319_KORONAVIRUS_COVID-19_SALGINININ_ISTIH DAM_VE_BUYUMEYE_ETKISI,Erişim Tarihi: 23.05.2020

2019 yılı TÜİK istatistiklerine göre, yukarıda ifade edilen mutlak koruma altında olanlar dışındaki kişilerin %34,5’ini oluşturan 9,7 milyon kişi kayıt dışı çalışmaktadır. Tarım dışında çalışanların sayısı ise 23 milyon civarındadır. COVID-19 Pandemi süreci bu kesimi oldukça ciddi etkilemektedir. Ayrıca 2019 Aralık ayı itibarıyla Türkiye genelindeki 4/a kapsamında yer alan 1.892 bin ve bu işletmelerde işçi statüsünde 14,3 milyon çalışan bulunmaktadır. Söz konusu işletmelerin 51 bin adedi kamu, 1.841 bin adedi ise özel işyerlerinden oluşurken, işletmelerin %87’sini ise küçük işletmeler oluşturmaktadır. Bu işletmeler açısından ise faaliyetler neredeyse tamamen durma noktasına gelmiştir (Yükseler, 2020: 3).

Tablo 2: İstihdam ve İşteki Durumu (Bin)

	2019
1.Toplam İstihdam	28.080
2.Tarım Dışı İstihdam	22.983
Ücretli + Yevmiyeli	18.664
İşveren	1.204
Kendi Hesabına Çalışan	2.559
Ücretsiz Aile İşçisi	555
3.Kayıt Dışı İstihdam	9.692
Tarım Dışı Kayıt Dışı Çalışan	5.278
4.Tarım Dışı Kayıtlı İstihdam	17.705
Özel Sektör	13.119
Kamu Sektörü	4.576

Kaynak: Zafer Yükseler. (2020), “Koronavirüs (COVID-19) Salgınının İstihdam Ve BüyümeEtkisi”,Çevrimiçi,https://www.researchgate.net/publication/340511319_KORONAVIRUS_COVID-19_SALGINININ_ISTIH DAM_VE_BUYUMEYE_ETKISI, Erişim Tarihi: 23.05.2020

Her ne kadar pandemi Türkiye için genelde üretim ve istihdam üzerinde olumsuz yönde tesir gösterse de, bu etkinin derecesi işkolları itibarıyla farklılık göstermektedir. Turizm gibi bazı işkolları salgından çok daha fazla etkilenirken, bazı işkollarında pandeminin olumsuz etkileri nisbi olarak düşük veya değişken olabilmektedir. Ekonomik daralmanın yüksek olduğu imalat, toptan ve perakende ticaret, konaklama ve yiyecek hizmeti faaliyetleri ile gayrimenkul faaliyetleri işsizlik riski en yüksek olan çalışma alanlarıdır.

Özellikle imalat sanayi COVID-19 Pandemisinden en fazla etkilenen, üretim ve istihdam bakımından büyük risk taşıyan işkollarının başında yer almaktadır. İmalat sanayi 5.114.bin kişilik istihdam ile (TÜİK, 2020) en çok çalışanı ilgilendiren işkoludur. Bu sektörde faaliyet gösteren birçok işyeri veri ve tesis, özellikle 2020 ilk yarısında küçük imalathanelerden fabrikalara birçok işyeri ve tesis kapanma durumunda ya da fiilen faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmıştır. Bunda hem sağlık tedbirleri gerekçesiyle arz bakımından getirilen kısıtlar, hem de talepteki keskin düşüşler etkili olmuştur.

2019 yılı Aralık ayı itibarıyla özel kesim imalat sanayiinde çalışan 3,7 milyon kişinin %15'ini oluşturan 550 bin kişinin iş ve gelir kaybına uğradığı tahmin edilmektedir (Yükseler, 2020: 5). Sonuç olarak, ülkemizde başta KOBİ'ler olmak üzere, işvereniyle çalışanıyla, zanaatkarlarıyla genel olarak Türkiye ekonomisi pandemi sürecinden olumsuz yönde etkilenmiştir.

Tablo 3: Covid-19 Salgının İstihdama Etkisine İlişkin Tahmin

	Etkilenen İşgücü Sayısı (Bin Kişi)
İşletmenin Faaliyetinin Durdurulmasının Etkisi	1.350
Şehir İçi ve Şehirlerarası Taşımacılığın Sınırlandırılmasının Etkisi	450
65+ yaş grubuna uygulanan sokağa çıkma yasağı	850
20 yaş ve altındakilere uygulanan sokağa çıkma yasağı	500
Diğer Hizmet Sektörlerinin iş kaybı	1.900
Özel kesim imalat sanayiinde iş kaybı	550
TOPLAM	5.600

Kaynak: Zafer Yükseler. (2020), "Koronavirüs (COVID-19) Salgınının İstihdam ve Büyümeye Etkisi", Çevrimiçi, https://www.researchgate.net/publication/340511319_KORONAVIRUS_COVID-19_SALGINININ_ISTIH DAM_VE_BUYUMEYE_ETKISI, Erişim Tarihi: 23.05.2020

Tablo 3 incelendiğinde, COVID-19 salgınından doğrudan ve dolaylı olarak etkilenebilecek çalışan sayısının 5,6 milyon olduğu görülmektedir. Bu şekilde tarım dışı sektörde çalışanların yaklaşık olarak 1/4'ünün salgından etkilendiği tahmin edilmektedir. Özel kesimde tarım dışı sektörlerde çalışan ücretli-yevmiyeli ve kendi hesabına çalışan 16,6 milyon kişinin yaklaşık olarak 3,1 milyonunun salgın kapsamındaki tedbirler sebebiyle, 2,5 milyonunun da doğrudan salgından etkilendiği tahmin edilmektedir. 2020 yılının Nisan-Haziran aylarını kapsayan dönemde, 5,6

milyon kişinin iş kaybı, eksik istihdam ve gelir kaybı yaşayacağı tahmin edilmektedir. Söz konusu tahmini veriler, 2019 yılında özel kesimde tarım dışı sektörlerdeki ücretli ve kendi hesabına çalışanların 1/3'ünü kapsamaktadır. İlgili dönemde özel kesimdeki iş kaybının 5 milyonunun hizmetler sektöründe olacağı, 550 bin adedinin de imalat sanayiinde olacağı öngörülmektedir (Yükseler, 2020: 3).

Pandeminin neden olduğu işsizlik sorunu kuşkusuz küresel ölçekli bir sorundur. Nitekim Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)nün tahminlerine göre, 2020 yılının ilk çeyreğinde dünyada toplam çalışma saati itibarıyla istihdam, kriz öncesine göre oranla %4,5 azalmıştır. Bu da 130 milyon "iş"e karşılık etmektedir. Yine ILO'nun tahminlerine göre, istihdam kayıplarındaki olumsuz eğilimin 2020'nin ikinci çeyreğinde de devam etmesi beklenmektedir. 2020'nin ikinci çeyreğinde dünya genelinde toplam çalışma saatlerinin kriz öncesine, 2019'un çeyreğine göre %10,5 oranında azalması beklenmektedir. Bu da 305 milyon tam zamanlı "iş"e tekabül gelmektedir (ILO-third edition, 2020:1,5).

2. Türkiye'de COVID-19 Panemisinin Ekonomi ve İstihdam Üzerindeki Etkilerine Karşı Alınan Önlemler

COVID-19 Pandemisinin istihdam üzerindeki etkilerine karşı alınan önlemler, haddi zatında pandemi-ekonomi-istihdam arasındaki çok yakın ilişki nedeniyle bu 3 alanda alınan tedbirleri de içermektedir. Zira, ekonomik kriz doğrudan salgına bağlı olup, istihdam da hem salgından ve salgına karşı önlemlerden, hem de ekonomideki olumsuz gelişmelerden doğrudan etkilenmektedir. Bu bağlamda, pandeminin yukarıda ifade edilen etkilerini ve krizin sebep olduğu sorunları en aza indirmek amacıyla Türkiye de diğer ülkeler gibi çok sayıda tedbir almış ve uygulamaya koymuştur. İstihdamın korunması için ekonominin canlanması, ekonomik canlanma için COVID-19 Pandemisinin kontrol edilmesi gerekmektedir. Aşağıda söz konusu tedbirlere istihdam üzerindeki doğrudan ya da dolaylı etkileri cihetiyle değinilecektir:

- Pandeminin Yayılmasına Karşı Alınan Bazı Tedbirler:
 - ✓ Türkiye COVID-19 Pandemisini hazırlıklı karşılamıştır. Salgın Türkiye'ye ulaşmadan önce Sağlık Bakanı'nın başkanlığında istişari mahiyette olmakla birlikte, tavsiye kararlarına çok büyük ölçüde uyulan bir bilim kurulu oluşturularak her alanda alınması gereken tedbirler planlanmış ve COVID-19'a ilişkin ilk bilgilendirme kitapçığı hazırlanmıştır.
 - ✓ 11 Mart 2020'de resmi olarak ilk vakanın açıklanmasının hemen ardından, 12 Mart 2020'de okullar kapatılmış, daha sonra online-uzaktan eğitime geçiş yapılmıştır.
 - ✓ Cumhurbaşkanlığı tarafından yayınlanan genelgelerle spor müsabakaları, sosyal etkinlikler gibi faaliyetlerin ertelenmesi sağlanmıştır (Bazı spor karşılaşmaları ve etkinlikler Haziran itibarıyla önemli kısıtlara tabi olarak kısmen başlatılmıştır).
 - ✓ İnsanların bir araya geldiği, insanlar arasında temasın olduğu ve sosyal mesafenin korunamadığı, AVM, berber, güzellik salonu, kafe, lokanta ve eğlence merkezleri gibi çok çeşitli işyerleri geçici olarak kapatılmış, hava ve

toplu karayolu ulaşımına yasaklar getirilmiştir (Haziran itibarıyla tüm bu aktivitelere yeni normal olarak tanımlanan süreçte belirli kısıtlara tabi olarak ve açıklanan kurallar çerçevesinde kısmen müsaade edilmiştir).

- ✓ Sonrasında ise bulaşın yayılma riski olan yerlerde karantinalar, 30 büyükşehir ve bir kente giriş çıkış yasakları, yaşlı ve çocuklar için genelde, ayrıca daha çok hafta sonlarında ve ulusal/dini bayramlarda olmak üzere sokağa çıkma yasakları gibi salgının yayılmasını önlemeye matuf (ekonomiyi, arz ve talebi ve istihdamı olumsuz etkileyen) tedbirler uygulamaya konulmuştur. (Yine Haziran ayı itibarıyla bu kısıtlamalarda da büyük ölçüde gevşetilme yoluna gidilmiş olup, pandemide önemli bir olumsuz seyir-ikinci dalga gibi- gerçekleşmemesi halinde bu devam etmesi beklenmektedir).

Bu minval üzere, halk sağlığını korumaya yönelik çok sayıda tedbir geliştirilmiştir. Bu tedbirler aslında ekonomiyi arz ve talep yönüyle kısıtlayıcı önlemler olmakla beraber, sorunun temelden çözümü bakımından elzemdir.

- Pandeminin Ekonomi ve İstihdam Üzerindeki Etkilerine Karşı Alınan Önlemler COVID-19 Pandemisi sürecinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilgili bakanlıkları, kamu kurum ve kuruluşları da salgının ekonomik boyutu, çalışma hayatı ile istihdama ilişkin önlemler ve destekler açıklamışlardır.

18 Mart 2020 tarihinde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, ekonomi ve istihdam açısından son derece önemli ve içerik bakımından da oldukça kapsamlı olan 100 milyar TL'lik "Ekonomik İstikrar Kalkanı" paketini açıklamıştır. Daha sonra ilâve edilen çeşitli destek ve programlarla birlikte toplam desteğin 260 milyar TL'yi aştığı açıklanmıştır.

Söz konusu paket ile genel olarak ekonomiyi ve sektörleri rahatlatarak muhtelif destekler sağlanmıştır. Özelde ise istihdama ve çalışma hayatına dair alınan kararlara ve gerçekleştirilen uygulamalara aşağıda kısaca değinilmektedir:

- ✓ Kamu bankaları, işletmelerin 20,5 milyar TL'lik, 795 bin vatandaşın da 40,6 milyar TL'lik kredi borcunu ötelemiştir.
- ✓ KOSGEB tarafından, pandemiye bağlı olarak ortaya çıkan krizden çok fazla etkilenen KOBİ'lerin geri ödeme yükümlülükleri ötelenerek, KOBİ'leri rahatlatarak bir tedbir alma yoluna gidilmiştir.
- ✓ 30.03.2020 tarihli Resmi Gazetede yayımlanan "Kredi Garanti Kurumlarına Sağlanan Hazine Desteğine İlişkin Kararda Değişiklik Yapılmasına Dair Karar" başlıklı Cumhurbaşkanı Kararı ile Hazine destekli KGF kefaletleri için belirlenen mevcut 25 milyar TL'lik bütçe 50 milyar TL'ye ve Hazine destekli KGF kefaleti limiti de 250 milyar TL'den 500 milyar TL'ye yükseltilmiştir.
- ✓ Ekonomik İstikrar Kalkanı Paketi kapsamında 3 yeni kredi kefalet programı için Hazine ve Maliye Bakanlığı ile KGF arasında protokol imzalanarak, "İş'e Devam Destek Paketi," "Opex Kredi Destek Paketi," "Çek Ödeme Destek Paketi" olmak üzere üç önemli destek paketi uygulamaya konmuştur.

- ✓ 25 Mart 2020 tarihinde “Torba Kanun” olarak bilinen ve krize karşı önemli tedbirler içeren yasal düzenlemeyle, finansmana erişimde teminat sıkıntısı yaşayan küçük-büyük tüm işletmelerin açılacak toplam 450 milyar TL’den fazla kredi imkânından yararlanması sağlanmıştır (KGF, 2020).
- ✓ “KOBİ Teknoyatırım Destek Programı” dâhilinde, salgınla mücadele için etkili olan ürünlere herhangi bir kısıt olmaksızın üretim ve ticarileşme destekleri (10 milyon TL’lik bütçeyi aşmaması koşulu ile) sağlanmaya başlanmıştır (KOSGEB, 2020).
- ✓ TÜBİTAK “KOBİ AR-GE Başlangıç Destek Programı” bünyesinde ihtiyaç duyulan tıbbi malzemenin yerli üretimi için, işletme başına 6 milyon TL’ye kadar destek sağlanmış ve COVID-19’un teşhis ve tedavisinde kullanılan ürünler için “KOBİ AR-GE Başlangıç Destek Programı” için 500.000 TL ile sınırlı olan proje desteği sağlanılmasına karar verilmiştir.
- ✓ Cumhurbaşkanlığı ve Hazine ve Maliye Bakanlığı işbirliği ile ve TOBB tarafından “2020 Nefes Kredisi” hayata geçirilmiştir.
- ✓ Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan tarafından, Ziraat Bankası’nın 22 ülkeden 38 bankanın katılımıyla 1,1 milyar dolar tutarında dış kaynak temin ettiği açıklanmıştır.
- ✓ Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan 18 Mayıs 2020 tarihinde, 5,5 milyon kişiye 1000’er TL tutarında nakdi destek ödemesi yapıldığını duyurmuştur.
- ✓ İşten çıkarma yasağına yönelik olarak Çalışma ve Sosyal Hizmet Bakanlığı tarafından hazırlanan, kamuoyunda bilinen adıyla “torba yasa” taslağı TBMM’de kabul edilerek, 7244 sayılı Kanun, yürürlüğe girmiştir. Bu kanun ile 4857 sayılı İş Kanunu’nda değişiklik yapılarak, işten çıkarma yasağı getirilmesi ve ücretsiz izin döneminde ödeme yapılması ile ilgili olarak 4688 sayılı Kamu Görevlileri Sendikaları ve Toplu Sözleşme Kanunu ile 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu’nda da değişiklikler yapılmıştır (işten çıkarma yasağının ve desteklerin süresinin ilâve 3 ay daha uzatılması gündemdedir)
- ✓ Bu Kanun kapsamında işten çıkarılmayan işçiler, işveren tarafından üç ay süresince ücretsiz izne çıkarılabilecektir. Ücretsiz izindeki çalışanlara, İşsizlik Sigortası Fonu’ndan günlük 39,24 TL ödeme yapılacak; bu düzenleme ile ücretsiz izne çıkarılan bir çalışana 30 gün üzerinden ödeme yapılması durumunda aylık yaklaşık 1.177 TL ödeme yapılmış olacaktır. Bu Yasaya aykırı bir şekilde çalışanını işten çıkaran işveren veya işveren vekiline, işten çıkarılan her işçi için aylık brüt asgari ücret tutarında (2.943 TL) idari para cezası verilecektir. Nitekim, Dünya Sağlık Örgütü’nün COVID-19 salgınına pandemi olarak ilanından sonra ve Kanunun kabul edilmesinden önce, işten çıkartılanlar ve işsizlik maaşı alamayanlar için ise İşsizlik Sigortası Fonundan ödeme yapılacaktır.
- ✓ COVID-19 Pandemisinin neden olduğu istihdam daralmalarına karşı önemli bir tedbir olarak Kısa Çalışma Ödeneği uygulaması başlamıştır. Uygulama kapsamında ekonomik açıdan zorlayıcı sebepler dâhilinde, işyerindeki haftalık çalışma sürelerinin geçici olarak en az üçte bir oranında azaltılması

- ya da süreklilik koşulu aranmaksızın, işyerlerindeki faaliyetin tamamen veya kısmen en az dört hafta süreyle durdurulması durumunda uygulanmaktadır.
- ✓ Bu kapsamda da işçilere kısa çalışma ödeneği ödenmekte ve sağlık sigortası primleri karşılanmaktadır. Bunların tamamı İşsizlik Sigortası Fonu'ndan ödenmektedir.
 - ✓ TBMM Genel Kurulunda kabul edilen söz konusu Yasa ile kısa çalışma ödeneğinin şartları da kolaylaştırılmıştır. Ancak, işverenlerin ödenekten yararlanması için öncelikle mevcut istihdamı koruması ve bu dönemde işçi çıkarmaması gerekmektedir.
 - ✓ Kısa Çalışma Ödeneği ile sigortalılar için üç ayı aşmamak ve çalışmadıkları dönemde geçerli olmak üzere gelir desteği sağlanmaktadır (İŞKUR, 2020). Düzenlemeye göre; Kısa Çalışma Ödeneği tutarı, sigortalının son 12 aylık prime esas kazançları dikkate alınarak hesaplanan günlük ortalama brüt kazancının %60'ı olarak belirlenmekte olup, aylık asgari ücretin brüt tutarının %150'sini geçemez, tamamen faaliyetin durdurulması halinde yapılan ödemeler her halükârda üst sınır olan 4.380,99 TL'yi aşamaz (SGK, 2020).
 - ✓ Ayrıca, COVID-19 Salgını süresince Asgari Ücret Desteği şeklinde bir destek de uygulanmaktadır. Asgari Ücret Desteği uygulaması için, 7226 sayılı Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanununun 29. maddesi ile 5510 sayılı Kanuna eklenen Geçici 80. maddeye göre; işverenler belirli koşulları sağlamak kaydıyla çalıştırdıkları işçi başına günlük 2,5 TL ve aylık 75 TL tutarındaki asgari ücret desteğinden yararlanabilecektir.

Yukarıda açıklanan tüm destek ve tedbirler COVID-19 Pandemisinin Türk çalışma hayatına ve istihdama olan olumsuz etkilerini en aza indirerek, istihdamın korunmasını ve çalışma hayatının devamlılığını sağlamaya matuftur. Ancak, pandeminin ne zaman sona ereceğinin belirsiz olması ve çalışma hayatındaki zorunlu aranın uzaması ekonomi açısından sıkıntılı bir süreç oluşturabilir. Bu sebeple “yeni normal” olarak ifade edilen pandemi sonrası koşullarda yaşamı mümkün kılmak ve çalışma hayatını sürdürmek için yeni önlemlerin ivedilikle alınması ve uygulanması gerekmektedir.

3. Pandemi Süreci ve Sonrası “Yeni Normal”de Çalışma Hayatı ve İstihdama İlişkin Kamuya Yönelik Öneriler

Pandemi sürecinde ve sonrasında ortaya çıkacak “yeni hayat”ın, “yeni normal”in, “yeni ekonomi”nin, “yeni çalışma”nın temel dinamiklerini anlamak ve buna göre hazırlanmak son derece önemlidir. Aslında bu karakteristik değişkenler sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş sürecinde de öne çıkan özelliklerdir.

Bu şekilde, pandemi sonrası süreçte çalışma hayatının eskisi gibi tamamıyla fiziki ortam odaklı olması beklenemez. Yoğun olarak çalışma hayatı odaklı bir yapının hakim olduğu eski normalden bilgi toplumunda çalışma hayatı başta olmak üzere **evin ve ailenin artan önemi** (Balcı, 1996: 79, 82) yaşamın her alanında özellikle de çalışma hayatında çok daha kuvvetlenecektir. Bu bağlamda önümüzdeki dönemde,

işyeri kavramı ve tanımı ile çalışma tarz ve sürelerinde esnek uygulamaların daha da genişlemesi kaçınılmazdır.

Benzer şekilde, kalabalık çalışma alanlarının artık risk olarak telakki edilmesiyle birlikte, bilgisayarlar ve yeni teknolojiler vasıtasıyla **dijital çalışma** şeklinde ifade edilen, işyeri dışından, evden çalışma gibi **uzaktan çalışma** tarzları da çok daha yaygın hale gelecektir. İşyerinden bağımsız çalışma sisteminin yaygınlaşması ise beraberinde esnek zamanlı çalışma sisteminin de yaygınlaşmasını sağlayacaktır. İlâve olarak, çalışmanın işyeri dışına çıkmasından dolayı toplu çalışma ilişkilerinin bireyselleşmesi yani **sendikalaşmanın ve sendikaların zayıflaması** söz konusu olacaktır (Balci, 1996; 79, 83-84; Balci, 2020; 339-348).

Bunların yanı sıra, pandemi sürecinde küresel bazda çok sayıda örneği görülen sorunların temelinde yatan, ülkelerin uzun zamandır gösterdiği sosyal devlet yapısından uzaklaşma eğilimi de pandemi sonrası süreçte sorgulanacak yapısal bir meseledir. Gerçekten pandemiden çıkarılan en önemli derslerden biri de sosyal devlet anlayışından uzaklaşılmasının çok ağır bedellerle ödeneceği olmuştur. Özellikle sağlık, güvenlik gibi alanlarda sosyal devlet anlayışından uzak, sadece özel kesim odaklı bir yapının işlerliğinin belirli riskler taşıdığı anlaşılmıştır. Türkiye sosyal devlet yapısının benimsendiği sağlık alanı başta olmak üzere, pandemi sürecinin küresel yapıya oranla iyi yönetildiği bir sınavdan geçmektedir. Ancak bu sınavda koşullar her an değişiklik gösterirken, alınan tedbirlerde de değişikliğe gidilmemesi, yeni tedbirler alınmaması kuşkusuz söz konusu değildir. Bu noktada kamuya büyük görevler düşmektedir. Bu bağlamda devletin “yeni normalde” çok daha fazla rol üstlenerek, süreç boyunca düzenleyici destekleyici ve denetleyici olmak üzere tedbirleri ve uygulamaları üç kademede ifa etmesi krizin kontrol altına alınmasında etkili olacaktır.

“Yeni normal”de kamu tarafından alınması gereken düzenleyici, destekleyici ve denetleyici tedbirlerin kapsamına ve içeriğine yönelik kararların hızla alınabilmesi ve uygulama sürecinin aksamadan devam edebilmesi amacıyla Cumhurbaşkanlığı nezdinde COVID-19’a ilişkin sağlık ve sosyal konular olmak üzere muhtelif alanlarda sorunu en üst düzeyde yönetmek için muhtelif kurullar oluşturulmalıdır. Bu bağlamda özellikle konumuzla ilgili olarak COVID-19 Ekonomi Kurulu ve bunun altında ekonomi ile ilgili bakanlıklarda ve kurumlarda COVID-19 Koordinasyon Kurulları oluşturulmalıdır (aslında her bakanlık ve kamu kurumu bünyesinde kendi görev alanı ile ilgili bir COVID-19 koordinasyon kurulu oluşturulmalıdır). Önerilen COVID-19 Ekonomi Kurulu tarafından çalışma hayatı ve istihdam başta olmak üzere krizin etkilerine ilişkin tedbir ve uygulamalar tespit edilerek kısa-orta-uzun vadeli planlamalar yapılması krizin aşılması için etkin olacaktır.

3.1. Düzenleyici Tedbir Önerileri

Çalışma hayatının yeni normale adaptasyonu sürecinde sağlık ve hijyen konularına yönelik tedbirlere de ağırlık verilmelidir. Bu kapsamda işyerlerinde çalışanların ve müşterilerin sağlığının korunması için işyeri personelinin COVID-19 salgını başta olmak üzere salgın hastalıklara karşı hijyen ve korunma eğitimi alması sağlanmalıdır.

Ayrıca iş sağlığı ve güvenliği hükümlerinin salgın riskini ve özel hijyen koşullarını kapsayacak şekilde revize edilmesi salgınla mücadele açısından son derece önemlidir. Devlet Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, İŞKUR ve TSE (Türk Standartları Enstitüsü) başta olmak üzere destek kuruluşlarının da katılımıyla bu alandaki birincil ve ikincil mevzuat düzenlemelerini hızla gerçekleştirmelidir.

İşyerlerinde pozitif çalışan vakasının görülmesi halinde, 14 günlük karantina süresinin çalışanların yıllık izinlerinden kesilmesi yoluna başvurulmaması, bunların idari olarak izinli sayılmalarını sağlayacak düzenlemeler yapılması, söz konusu izin süresince ücret kesintisine uğramalarının önüne geçilmesi gerekmektedir.

Bunların yanı sıra uzaktan çalışma, esnek çalışma ve kısmi süreli çalışma konularının ilgili Bakanlıklar tarafından “yeni normal”e göre revize edilmesi gerekmektedir. Uzaktan çalışmanın mümkün olmadığı durumlarda ise “gelecekte telafi çalışması yaptırılmasına” vb. önleyici tedbirlerin uygulanmasına yönelik çalışmalar yapılması gerekmektedir. Ayrıca pandemi vb. ya da zorlayıcı ekonomik sebeplerle çalışma süreleri azaltılan ya da işe ara vermek zorunda kalan çalışanlar için kısmi çalışma fonu oluşturulmalıdır.

3.2. Destekleyici Tedbir Önerileri

Ekonomi kurulunun bünyesinde, KOBİ’ler başta olmak üzere işletmelerin dijitalleşmeye uyum sağlaması için “dijital işletme destek platformu” oluşturularak, tüm işletmelerin e-ticaret başta olmak üzere dijital iş süreçlerine uyumu devlet tarafından desteklenmelidir. Desteklemelerin maddi boyutu da kriz sürecinde büyük önem arz etmektedir, bu sebeple dijital iş süreçlerine uyum için devlet tarafından, dijitalleşmeye uyum sağlayan işletmelere vergi indirim, destek kredisi vb. uygulamalar gerçekleştirilmelidir.

Dijitalleşmenin ağırlık kazanmasıyla birlikte ihtiyaç duyulacak olan daha hızlı ve daha yoğun internet ağı için altyapı ve yatırım çalışmalarına ivedilikle başlanması iş ve çalışma hayatının yeni normale adaptasyonu için son derece önemlidir. Ayrıca dijitalleşme sürecine uyum sağlayan işletmelerin ihtiyaç duyacakları online toplantı, ödeme denetimi gibi birçok dijital hizmetin yerli ve milli olması için yürütülen mevcut çalışmaların ivedilikle tamamlanması gerekmektedir.

Kriz sürecinde ve sonrasında işgücü ile işverenin sorunsuz ve hızlı bir biçimde buluşması ve istihdamın desteklenmesi amacıyla İŞKUR, SGK ve üniversiteler tarafından KOBİ’lerin ve işletmelerin ihtiyacına yönelik insan gücü sağlanması için ortak istihdam havuzu oluşturmalı ve kayıt dışı istihdamı önlemeye yönelik kampanyalar başlatılarak, mevcut kayıt dışı istihdamın kayıt altına alınmasına ilişkin teşvik edici, eğitici ve denetleyici çalışmalar yapılmalıdır.

Uluslararası ticaretin neredeyse durma noktasına gelmesi sebebiyle makine, teçhizat, aramamül ya da hammadde bulmakta sıkıntı yaşayan işletmeler için “işletme destek platformu” oluşturularak, işletmelerin birbirlerinin eksiklerini ve ihtiyaçlarını temini

noktasında ortak bir yapı altında toplanması sağlanmalıdır. Ayrıca ihracat potansiyeli yüksek olan ürünlere yönelik üretim yapan işletmeler için pandemi sürecinde yapılan vergi indirimleri uzun süreli hale getirilmelidir.

3.3. Denetleyici Tedbir Önerileri

Nitekim alınan tedbirlerin doğru uygulanması, verilen kredilerin uygun biçimde kullanılması gibi konuların denetimi devlet eliyle yapılmalıdır. Denetim maksadıyla devlet eliyle komisyon oluşturularak, denetçilere sürece ilişkin eğitim verilmelidir. Ayrıca işyerinde hijyen ve korunma konusunda alınan tedbirlerin ve uygulamaların denetiminin de devlet eliyle gerçekleştirilmesi sürecin daha sorunsuz ve etkili ilerlemesini sağlayacaktır. İş sağlığı ve güvenliği uzmanlarına salgın hastalık riskleri ve hijyen konusunda eğitim verilerek, işyerlerinin denetiminde Sağlık Bakanlığı tarafından görevlendirilecek personelle birlikte etkin rol alması gerekmektedir. Bu bağlamda işyeri denetimlerinin sıklaştırılması da salgına ilişkin risk düzeyinin düşmesinde etkili olacaktır. Denetimde müeyyide uygulamaktan ziyade işverenlerin ve çalışanların eğitimine özellikle önem verilmelidir.

4. SONUÇ

Küresel ekonomik yapı geçmişten günümüze çok sayıda ekonomik kriz atlatmıştır. Ancak, günümüzde yaşanan COVID-19 krizi dünyanın daha önce şahit olmadığı yapı ve özelliklerde bir küresel ekonomik krizdir. Ekonomik krizin geçmişte yaşanan krizlerden farklı olmasının temelinde 2019 yılı sonunda Çin’de ortaya çıkan ve COVID-19 olarak adlandırılan ölümcül salgının krizin ana nedeni olması yatmaktadır. Mart 2020’de Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak ilan edilen COVID-19’un bulaş hızının çok yüksek olması sebebiyle ülkeler, yayılımı engellemek için karantina uygulamaları, sokağa çıkma ve seyahat yasakları, AVM’ler ve belirli işyerlerinin kapanması gibi keskin ve radikal tedbirleri yaygın bir şekilde uygulayarak, sosyal ve ekonomik hayatı adeta askıya almıştır. Alınan tedbirlere rağmen pandemi tüm dünyada başta sağlık sistemi olmak üzere, eğitimden sosyal hayata, çalışma hayatından ticarete, turizmden ulaşımına kadar bir çok alanı etkilemiştir. İnsan hayatının devamlılığı için önemi tartışmasız çok büyük olan sağlık sektörü ile yine insani ihtiyaçların temel düzeyde giderilmesini sağlayacak şekilde nakliye, ulaşım, gıda gibi sektörler faaliyetlerine COVID-19 Pandemisine yönelik hijyen ve sosyal mesafe kurallarına uyarak devam ederken, bazı sektörlerin faaliyetleri 2020’nin ilk yarısında neredeyse tamamen durma noktasına gelmiştir.

Başlangıçta Avrupa ülkelerinin birçoğu ve ABD olmak üzere, sağlık sistemi çökmüş ve hayati ihtiyaçlar arasında yer alan gıda ihtiyacının karşılanmasına yönelik hizmetler dahi neredeyse durma noktasına gelmiştir. Ülkeler birbiriyle ilişkilerini asgari düzeye indirmiş, uluslararası ulaşımı tamamen durdurarak, sınırlarını kapatmak zorunda kalmıştır.

Tüm dünyada salgın hızla yayılırken, Türkiye salgın henüz ülkeye ulaşmadan sağlık önlemleri alınması yönünde çalışmalar başlatarak, Bilim Kurulu oluşturmuş, COVID-

19'a yönelik olarak, özellikle sağlık hizmetlerinde uygulanacak bir algoritma ve broşürler hazırlamıştır. Nitekim 11 Mart 2020'de Türkiye'de de ilk vakanın resmi olarak açıklanmasıyla birlikte tüm dünyada olduğu gibi salgının yayılımını azaltmak için eğitimden ulaşım, çalışma hayatından sosyal hayata kadar faaliyetlerin azaltılması, dijital platforma taşınmasına imkân olanların dijital platformlarda faaliyetlerini sürdürmesi ya da faaliyetlerin tamamen durdurulması söz konusu olmuştur. Alınan tedbirler ile insanların temasını önleyerek, salgının yayılımının önüne geçmek amaçlanmıştır. Ancak, önlemlerin etkisiyle sosyal ve ekonomik hayat Türkiye'de de durma noktasına gelmiştir.

Faaliyetlerini dijital platforma taşıyabilen işletmeler salgın sürecinde diğer işletmelere göre daha az etkilenmiş, hatta faaliyetlerinde artış gerçekleştiren işletmeler de olmuştur. Özellikle gıda ve günlük tüketim malzemelerine yönelik e-ticaret platformları faaliyetleri artan işkolları arasında yer almaktadır. Ancak çalışma sistemlerinde dijitalleşmeye geçememiş olan işletmeler için durum tam tersi yönde seyretmiştir ve büyük çoğunluğu çalışma hayatının durmasıyla birlikte ağır bedellerle karşı karşıya kalmıştır. Nitekim Türkiye'de sektörlerin pandemi karşısındaki durumları ve pandemi sonrası toparlanma hızları her sektör için aynı değildir. Emlak, otomobil, turizm, yurt dışı pazar yerleri, havayolu ve diğer ulaşım gibi alanların hem tahmini toparlanma hızlarının düşük, hem de etkileşim değişimlerinin negatif yönlü olması, indirim marketleri, kişisel bakım-kozmetik, sağlık destek ürünleri, ulusal market zincirleri, çocuk/bebek ürünleri alanında faaliyet gösteren firmaların ise toparlanma hızlarının daha yüksek ve etkileşimlerinin de pozitif yönlü olması sektörlere ilişkin öngörüler arasında yer almaktadır (Deloitte, 2020).

Yukarıda ifade edilen sektörlerin kriz karşısındaki durumlarına ilişkin farklılıkların negatif etki ve geç toparlanma yönünde daha baskın olması sebebiyle üretim seviyelerinde de güçlü bir düşüş yaşanmıştır. Üretim azalması ise beraberinde ekonomik büyüme oranlarında gerileme ya da ekonomik daralma şeklinde kendini göstermektedir. Nitekim daha önce Dünya Bankası tarafından %3 olarak öngörülen 2020 Türkiye büyüme oranı , %0,5 olarak aşağı yönlü revize edilmiştir (World Bank, 2020). IMF de pandemi öncesi yaptığı tahmini büyüme oranlarında revizyona gitmiş olup, 2020 yılı için %5 daralma öngörmektedir (IMF, 2020).

Bu süreçte genelde ekonominin, özelden ise sektörlerin ve istihdamın salgından bu denli olumsuz etkilenmelerinin temelinde yatan sebeplerden biri de hem dünyada, hem de Türkiye'de çok sayıda işletmenin dijitalleşme noktasında yetersiz olmasıdır. İşletmelerin büyük çoğunluğunun iş akışlarını dijital platformlara taşıyamayarak, faaliyetlerini durdurması ve istihdamın tehdit altında olması hem arz hem de talep yanlı daralmayı kaçınılmaz kılmıştır. Tüm bunlar beraberinde ise dünyanın şimdiye kadar gördüğü krizlerden çok daha farklı ve aşılması çok daha güç bir krizin doğmasına neden olmuştur.

Nitekim bugün tüm dünya atipik ve sağlık menşeli - insan odaklı bir krizin içerisinde. Geçmişte karşılaşılan krizlerden farklı olarak ortaya çıkışı herhangi bir finansal ya da ekonomik aktöre dayalı olmayan COVID-19 krizinin sonlanması da

ekonomi politikaları ya da finansal sisteme dair düzenlemelerden ziyade, öncelikle salgının sona ermesine veya çok büyük ölçüde kontrol altına alınmasına bağlıdır. Buna mukabil, salgının ise ne zaman sona ereceği bilinmemekte, olumsuz senaryolarda ikinci salgın dalgasının beklendiği dahi ifade edilmektedir.

Salgının yayılımını engellemek maksadıyla alınan ağır önlemler ve sağlık tedbirlerinin oluşturduğu baskı, görüldüğü üzere, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de ekonomileri durma noktasına getirmiş olup, istihdam da kaçınılmaz olarak bundan olumsuz etkilenmektedir.

Krizin etkilerini en aza indirmek, çalışma hayatının ve istihdamın mümkün olan en az hasarla süreci atlattırmasını sağlamak hatta bu süreci avantaja çevirerek tüm dünyada üretim durmuşken, bölgenin üretim üssü haline gelebilmek Türkiye’nin izleyeceği yollara ve alacağı tedbirlere bağlıdır. Nitekim tüm dünyada olduğu gibi Türkiye de öncelikle salgının yayılımını durdurmak ve çalışma hayatı ile istihdamı korumak amacıyla çeşitli tedbirler almıştır. Söz konusu tedbirlerin yanı sıra muhtelif desteklerle hem çalışanlara hem de işverenlere sürecin atlatılmasında önemli katkılar sağlanmıştır. Yetkililer tarafından yapılan açıklanmaya göre desteklerin tutarı 260 milyar TL’yi aşmıştır.

Bu bağlamda açıklanan destekler içerisinde Çeşitli vergi indirimleri ve ötelemelerin yanı sıra işletmeler bazında TOBB Nefes Kredisi, “KGF işe Devam Destek Paketi”, KGF “Opex Kredi Destek Paketi,” KGF “Çek Ödeme Destek Paketi”, Kamu bankalarının kredi destekleri gibi çeşitli destek kredileri yer almaktadır. Ayrıca işten çıkarma yasağı, Kısa Çalışma Ödeneği, Asgari Ücret desteği gibi doğrudan istihdama yönelik önemli uygulamalar da başlatılmıştır.

Alınan tedbirler ve uygulanmaya başlanan destekler şüphesiz ekonomik hayat ile çalışma hayatı ve istihdam üzerinde olumlu yönde etkili olacaktır. Ancak pandeminin ne zaman sona ereceğinin belli olmaması, pandemi sürecinde yaşananlarla birlikte pandemi sona erse dahi eski normale dönüşün mümkün olmaması, daha farklı ve kapsamlı tedbir ve desteklerin alınmasını kaçınılmaz kılmaktadır.

“Yeni normal” olarak tanımlayabileceğimiz pandemi sonrası süreç için kamuya oldukça önemli görevler düşmektedir. Kamu tarafından alınması gereken tedbirleri belirlemek, koordine ve takip etmek maksadıyla devlet eliyle kriz odaklı birimler oluşturulmalıdır. Bu yapılar içerisinde krizin aşılması için işsizlik sorunu başta olmak üzere ekonomik ve sosyal tedbir, politika ve düzenlemeler içeren plan, program ve eylem planları hazırlanmalıdır. Oluşturulan plan ve programlar ile çalışma hayatı başta olmak üzere, tüm alanlarda yoğun internet kullanımını mümkün kılacak bir altyapı sağlanarak, iş süreçlerinin dijital sistemlere taşınması hedeflenmelidir.

Dijitalleşme olarak ifade edebileceğimiz bu amaç doğrultusunda ülkede internet ağının yaygınlığı ve bağlantı hızı gibi unsurların devlet eliyle iyileştirilmesi ve kontrolünün sağlanması gerekmektedir.

Başta Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ve özellikle KOSGEB, üniversiteler ve YÖK işbirliğiyle KOBİ'lere destek programları geliştirmeli ve dijitalleşme sürecinde eğitimden, uygulamaya birçok alanda KOBİ'lere destek verilmelidir. Söz konusu işbirliğiyle KOBİ'lerin ve diğer işletmelerin ihtiyaç duyacağı işgücünün temini için ise SGK'dan da destek alınarak istihdam havuzları oluşturulmalı ve kayıtlı çalışma ve çalıştırmanın önemine binaen kayıt dışılığı önleyecek kampanyalar başlatılmalıdır.

Başta Sağlık Bakanlığı ve Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı olmak üzere, tüm bakanlıklar, yerel yönetimler ve tüm kamu kurum ve kuruluşları işyerlerindeki fiziki çalışma koşullarının COVID-19 Pandemisini de kapsayacak biçimde hijyen kurallarına uygun hale getirilmesi için çalışmalara başlamalıdır.

Dijitalleşme sürecinde uzaktan çalışma başta olmak üzere, esnek çalışma ve kısmi süreli çalışma konuları Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından ele alınarak, "yeni normal"e göre revize edilmelidir. Ayrıca, uzaktan çalışmanın mümkün olmadığı durumlar için "gelecekte telafi çalışması yaptırılması" vb. önleyici tedbirlere ilişkin uygulamalara da öncelik verilmelidir.

Çalışma hayatının sürdürülebilir olması ve istihdamın korunabilmesi için yukarıda ifade edilen kamu kesiminin alması ve uygulaması gereken bir takım tedbirlerin yanı sıra alınan tedbirlerin denetimi hususunda da sorumluluğu büyüktür. "Yeni normal" olarak ifade edilen süreçte devlet, üniversitelerle ve meslek kuruluşlarıyla işbirliği içinde olmalı ve daha etkin bir denetim mekanizması oluşturulabilmesi için denetim elemanlarının eğitimine yönelik programlar hazırlanarak, uygulanmalıdır.

Türkiye'de COVID-19 Pandemisine karşı yürütülen mücadelede başta işverenler olmak üzere tüm meslek kuruluşlarının (esnaf, sanayi ve ticaret odaları, meslek odaları ve birlikler vs.), sendikaların ve STK'ların yapması gereken başta eğitim, dayanışma, özdenetim gibi çok sayıda tedbir bulunmaktadır. Ancak bu çalışma kapsamında, COVID-19 Pandemisi sürecinde ve sonrasında, birincil sorumluluğa sahip olan kamu kesiminin aldığı ve alması gereken tedbirler üzerinde durulmuştur. Bu tedbirleri genel olarak değerlendirirsek:

Öncelikle kamunun; ilgili birincil ve ikincil mevzuatı ve standartları, geniş kapsamlı katılımı, başta hijyen ve iş sağlığı ve güvenliği konuları olmak üzere "yeni normale" ve yeni ihtiyaçlara göre revize etmesi ve geliştirmesi, ayrıca yasal altyapının yanında gerekli fiziki altyapı ve internet alt yapısının da ucuz ve kolay erişilebilir şekilde oluşturması gerekmektedir.

İkinci olarak kamu kesiminin; çalışmada özetlenen Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı, sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, İŞKUR, KOSGEB, KGF, TÜBİTAK gibi bakanlıklar ve kamu kurum ve kuruluşları ile kamu bankaları vasıtasıyla, özellikle istihdamı koruma ve teşvik edici ekonomik ve parasal destekler sağlamaya devam etmeli ve önümüzdeki dönemde ihtiyaca göre yeni uygulamalar geliştirmelidir.

Son olarak devlet, başta genel ve işyeri hijyeni, iş sağlığı ve güvenliği konuları olmak üzere ilgili alanlarda denetim rolünü etkin bir Şekilde uygulamalıdır. İçinde yaşadığımız süreçte işverenler ve çalışanların eğitimi konusu da aynı Şekilde önem arz etmektedir. Bu bağlamda denetimde de eğitim boyutu ne çıkarılmalıdır. Zira unutulmamalıdır ki, insandan insana bulaşarak yayılan COVID-19'un ortadan kalkması esas olarak kamu ve diğer kesimlerin alacağı tedbirlerin ötesinde insanımızın belirli bir hijyen bilinci ile sosyal mesafeli yaşama bilincini ve kültürünü içselleştirmesine, bir başka ifadeyle davranış kültürüne ulaşmasına bağlıdır.

5. KAYNAKÇA

- Balcı Yusuf, 1996. "Geçmişten Geleceğe Çalışma İlişkileri," **Çerçeve**, Cilt 5, No. 17, Mayıs-Temmuz.
- Balcı Yusuf, 2020. Sendikacılık ve Toplu Pazarlık Ekonomisi, 4. bs., Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Çevrimiçi, <https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/tr/covid-19-yeni-koronavirus-hastaligi-nedir>, Erişim Tarihi: 22.05.2020
- Çevrimiçi, <https://www.worldometers.info/coronavirus/> Erişim Tarihi: 13.06.2020
- IMF, "World Economic Outlook, April 2020: The Great Lockdown", Çevrimiçi, <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020>, Erişim Tarihi: 15.05.2020
- İŞKUR, <https://www.iskur.gov.tr/isveren/kisa-calisma-odeneği/genel-bilgiler/> Erişim Tarihi: 16.05.2020
- KGF, Çevrimiçi, <http://www.kgf.com.tr/index.php/tr/duyuru-haber/kgf-den-haberler/295-milli-dayanisma-kampanyasi-na-kgf-den-1-milyon-tl-lik-destek>, Erişim Tarihi: 16.05.2020
- KOSGEB, Çevrimiçi, <https://www.kosgeb.gov.tr/site/tr/genel/covid19detay/3/kosgeb-destekleri>, Erişim Tarihi: 14.05.2020
- TÜİK, "TÜİK Haber Bülteni", Sayı: 33786, 1.5.2020, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=33786>, Erişim Tarihi: 12.05.2020
- U.S BLS, Çevrimiçi, <https://www.bls.gov/news.release/empsit.nr0.htm>, Erişim Tarihi: 14.06.2020
- WORLD BANK, Çevrimiçi, <https://www.worldbank.org/en/who-we-are/news/coronavirus-covid19>, Erişim Tarihi: 15.05.2020
- Zafer Yükseler. (2020), "Koronavirüs (COVID-19) Salgınının İstihdam Ve Büyüme Etkisi", Çevrimiçi, https://www.researchgate.net/publication/340511319_KORONAVIRUS_COVID-19_SALGINININ_ISTİHDAM_VE_BUYUMEYE_ETKISI, Erişim Tarihi: 23.05.2020

TÜRKİYE SAĞLIK SİSTEMİNİN DÖNÜŞÜMÜ (2003-13): COVID-19 PANDEMİSİ İLE MÜCADELE SÜRECİNDE SAĞLIK REFORMLARINA YENİDEN BAKIŞ

İsrafil BOYACI¹

ORCID: 0000-0002-5327-0499

ÖZET

Bu makale, Türkiye sağlık sisteminin Sağlıkta Dönüşüm Programı (2003-13) tecrübesini betimleyici bir şekilde tekrar ele alıyor. Sağlık sisteminin altyapı gelişimi ve kapasite artışıyla neticelenen güncel sağlık reformlarını, regülasyonları ve kısmen planlama faaliyetleri yeniden gözden geçirildi. Bunu yaparken, ülke sağlık sistemlerinin genel niteliklerindeki çeşitlilikler de makalede sunuldu. Türkiye'nin yakın bir tarihte tamamlanmış olduğu Sağlıkta Dönüşüm Programı (2003-13), bilinmezliklerden müteşekkil COVID-19 küresel salgını ile mücadeleye hazırlıklı bir sağlık altyapısı ve kapasitesi ile sağlık sistemini donatmıştır. Bu küresel salgın ile mücadelede, ülke yönetimlerinin kararlarına ve vatandaşlarının davranışlarına yön veren önemli bir etmenin kendi sağlık sistemlerinin kapasitesine duydukları güven olduğu, Türkiye tecrübesinde faydalanılarak, makalede tartışıldı. Bu makale ile, Türkiye'de güncel sağlık reformları ve regülasyon uygulamaları, ülkelerin sağlık sistemleri arasındaki çeşitlilikleri de sunularak, kısa kısa ele alındı. Böylece, COVID-19 pandemisi ile mücadele sürecini inceleyen çalışmalara sağlık sistemi ile ilgili gerekli araştırma zeminini de sunulmuş oldu.

Anahtar Kelimeler: *Sağlık sistemleri, Dönüşüm, Reform, Regülasyon, Evrensel sağlık kapsayıcılığı*

HEALTH SYSTEM TRANSFORMATION IN TURKEY (2003-13): REVISITING THE HEALTH REFORMS AMID COVID-19 PANDEMIC

ABSTRACT

This article revisits the Health Transformation Program (2003-13) of health system in Turkey. The most recent health reforms, regulations and planning practices in part, which resulted in a better infrastructure and a higher capacity of the health system, has been examined. While doing this, the article has also presented the variety in the main characteristics of health systems. The Health Transformation Program (2003-13) has equipped the health sytem in Turkey with a sufficient health infrastructure and system capacity in the fight with such an unknown novel coronavirus illness (COVID-19). In the battle with this pandemic, in the light of Turkey's experience, the article discusses that a vital factor that shape their decisions and behaviors has been the trust and confidence that both governors and citizens have in related to the health system of their countries. In this article, the recent health reforms and regulation practices in Turkey, alongside considering differences in main components of a health system, have been reviewed. Thus, the article provides a background on the health system for studies in Turkey which will investigate the national fight with the COVID-19 pandemic.

Keywords: *Health systems, Transformation, Health reform, Regulation, Universal health coverage*

¹ *Araştırma Görevlisi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İktisat Bölümü,
iboyaci@ticaret.edu.tr*

1. GİRİŞ VE ÇERÇEVE

Korona virüs (COVID-19) hastalığının kısa bir sürede tüm dünyayı etkileyen küresel bir salgın haline gelmesi istisnasız bütün dünya ülkelerine beklenmedik bir şekilde yeni yükler/yükümlülükler getirdi. Bilinmezliklerden müteşekkil böyle bir pandemi ile mücadele, ülke yönetimleri ve bilhassa ilgili sağlık kurumları için, çok kısıtlı bilgi ve veri ile tam anlamıyla bir belirsizlik yönetimi tecrübesi oldu. Bu yeni hastalığın bazı ülkelere daha erken vardığını (veya daha erken fark edildiği de tartışılabilir) ve ülke tecrübelerinde bu virüsle baş etmede yaklaşım farklılıklarını hep birlikte gözlemledik; fakat tartışmaya gerek olmayan bir husus var ki bu salgın ile mücadele kısa sürede tüm ülke yönetimlerinin birinci gündeminde yer etti.

Bu bilinmezlikler ile dolu yeni hastalık türünün ilk kez 31 Aralık 2019'da kayıtlara geçmiş olmasına rağmen, 08 Mart 2020 itibariyle Çin'de toplam 3,100 ölüm görülmüş ve bu yeni virüs tipinin görüldüğü diğer 100'ü aşkın farklı ülkede toplam 484 ölüm kayıtlara geçmişti bile. Bu verilere dayanarak DSÖ Risk Değerlendirmesini küresel ölçekte "Çok Yüksek" olarak belirledi. DSÖ, bu tarihte bütün ülkelere, COVID-19 virüsünün olası varışına karşın acil eylem birimlerini hazırlamaları, hastalığın teşhisi ve tedavisi için kapasitelerini artırmaları, hastanelerin yeterli boşlukta olmaları, gerekli personellerin ve tıbbi malzemelerin temini gibi hayat-kurtarıcı önlemleri almaları yönünde ısrarla yönergelerde bulundu (Dünya Sağlık Örgütü [DSÖ], 2020/a).

Bu yeni öngörülemeyen duruma bazı ülke sağlık sistemleri daha hazırlıklı yakalanırken, içlerinde gelişmiş ülkelerin de olduğu diğer ülkelerin hazırlıksız yakalandıklarını ve vatandaşlarının sağlık hizmeti ihtiyaçlarına cevap vermekte sağlık sistemlerinin aciz ve kifayetsiz kaldıklarını gözlemledik. Hiç şüphesiz bunda ülkelerin ekonomik kaynakları, yönetimlerinin bu yeni durumu ele alış tercihleri, buldukları coğrafya ve kültürleri önemli belirleyiciler oldu; fakat ülke yönetimlerinin kararlarına ve vatandaşların davranışlarına şekil veren asıl önemli etmenin kendi sağlık sistemlerinin kapasitesine duydukları güven olduğunu tartışmak yerinde olacaktır. Bu bakımdan, bu çalışma ile, Türkiye sağlık sisteminin son yirmi yılda geçirmiş olduğu dönüşümü tekrar ele aldık; sağlık sistemindeki kapasite artışına zemin oluşturan reformlar, regülasyonlar ve planlama faaliyetlerini yeniden gözden geçirdik. Böylece, COVID-19 pandemi ile mücadele sürecini inceleyen araştırmalara gerekli araştırma zemininin sunulması da amaçladık.

İlk COVID-19 vakasının kayda geçtiği 11 Mart 2020 tarihinden bu yana, Türkiye'de Sağlık Bakanlığı büyük bir yükü ve sorumluluğu üzerine almış oldu. Bazı gelişmiş ülkelerde gözlemlenen durumun aksine, ilgili devlet kurumları ve uluslararası örgütler ile de dayanışma içerisinde, Sağlık Bakanlığı etkili bir liderlik ve yönetim örneği göstererek, bu virüsün toplum üzerinde ortaya çıkardığı ve çıkarabileceği bütün yükü sağlık sisteminin ve doğrudan hastanelerin üzerine bindirmeyecek şekilde durumu idare etmeyi başardı. Kamuoyunun desteğini alarak hızla uygulamaya konulan toplumsal önlemler ve yapılan yeni düzenlemeler ile yönetim becerisinin etkili olmasında, son 20 yılda ülkemiz sağlık sisteminin geçirdiği dönüşümün hem vatandaşlara hem de ülke yönetimine verdiği öz güvenin payı hiç şüphesiz büyüktür.

Türkiye'nin yakın bir tarihte kapsamlı bir "Sağlıkta Dönüşüm Programı (2003-13)"'ni bu denli kritik bir küresel salgın öncesinde tamamlamış olması sağlık sistemimizin mücadeleye hazır bir altyapı ve kapasite ile donanmış olmasını sağladı. Bu bakımdan, bu makalede, dünyadaki bütün sağlık sistemlerinin karşı karşıya kaldığı bu yeni durumun çözümlenmesine katkıda bulunacak şekilde, Türkiye sağlık sisteminin dönüşümünü ana hatlarıyla sunduk. Şunu burada belirtmekte fayda var ki; bu çalışmada sunulan bilgiler, dönüşüm programının bütün detaylı tarifini kapsamamaktadır. Ayrıca, hem bu programın değerlendirilmesi hem de COVID-19 ile mücadele sürecinin değerlendirilmesi bu makalenin amaçlarının ötesindedir. Fakat, yine de, bu makalede sunulan veriler ve bilgiler okuyucunun kendi değerlendirmesini yapabilmesine olanak tanıyabilecektir.

Bu makalede, ülkelerin sağlık sistemlerindeki farklılıkları da akılda tutarak, son yirmi yıldır Türkiye'de sağlık sisteminin geçirdiği dönüşümü betimleyici bir yaklaşım ile tekrar ele aldık. Makalenin sıradaki bölümünde, yeni korona virüs hastalığının ortaya çıkışı ve kısa sürede bütün dünyayı etkisi altına alan küresel bir pandemiye dönüşme sürecine ait zaman çizelgesini kısaca sunduk. Sonrasında, 3.Bölüm'de ülke sağlık sistemlerinin genel niteliklerini gözler önüne serdik. Bu bölümü, Türkiye'de COVID-19 pandemisi ile mücadeleye hazırlıklı bulunuşa zemin teşkil eden Sağlıkta Dönüşüm Programı 2003-13 (SDP)'ni ele aldığımız 4.Bölüm takip etti; bu bölümde, bu program kapsamında hayata geçirilen başlıca reformlar ve düzenlemeleri sunduk. Son olarak, gelecek araştırmalara yol gösterici olacağını da düşündüğümüz dolgun bir tartışma bölümü ile makale tamama erdi.

2. KORONAVİRÜSÜN ORTAYA ÇIKIŞI VE KÜRESEL PANDEMİYE DÖNÜŞMESİNİN ZAMAN ÇİZELGESİ

31 Aralık 2019 tarihinde bilinmeyen bir akciğer iltihabı (*pneumonia*) türünün Çin'de ilk kez görüldüğünün Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) Çin Ülke Ofisi'ne bildirilmesinin üzerinden daha bir ay geçmemişti ki, 30 Ocak 2020'de DSÖ Acil Durum Komitesi basın toplantısında "Uluslararası Halk Sağlığı Acil Durumu (*Public Health Emergency of International Concern*)" ilan ettiğini duyurdu. Bu tarihte, Çin'den başka, aralarında Almanya, Japonya, Vietnam ve A.B.D. nin de yer aldığı, 18 ülkede daha 98 kişide 2019-nCoV vakasının görüldüğü, fakat Çin haricinde bu sebeple henüz bir ölüm tespit edilmediği duyurulmuştu.² Bu toplantı ile, küresel kamuoyu bu virüsle mücadelede dayanışmaya ve koordinasyon içinde iş birliğine davet edildi. Daha önemlisi ise, bu deklarasyon ile, Çin'de yaşananlardan ziyade, bu virüsün zayıf sağlık sistemine sahip başka ülkelere sıçraması durumunda ne türden hasarlar verebileceği hususunda bilgisizliğimize dikkat çekilmesiydi (DSÖ, 2020/b). Ve öyle de oldu, sonraki birkaç ay içerisinde, bu durumun bir yerel salgın baş göstermesinden (*outbreak*) bölgesel bir epidemiyeye dönüşümünü yaşadık ve en nihayetinde küresel bir

² Çinli yetkililer tarafından 3 Ocak 2020'de hafif soğuk algınlığından daha ciddi hastalıklara da sebep olabilen geniş bir virüs ailesi olan koronavirüslerin (CoV) yeni (novel) bir koronavirüs türü 2019-nCoV olarak tanımlandı.

salgın olduğuna bütün dünya olarak kanaat getirdik. Bu toplantıda, DSÖ Genel Direktörü Dr Tedros Adhanom Ghebreyesus, zayıf sağlık sistemine sahip ülkelerin desteklenmesi gerekliliğini küresel kamuoyuna sundu.

30 Ocak 2020 tarihinde 2019-nCoV teyitli vaka sayısı, 7,736'sı Çin'de olmak üzere toplam 7,834 idi, ve hepsi Çin vatandaşı olmak üzere bu virüsten hayatını kaybedenlerin sayısı toplam 170 kişiydi. 11 Şubat 2020'ye gelindiğinde Çin'deki toplam vaka sayısı 42,708'e ve toplam ölüm sayısı 1,017 ye ulaşmıştı; fakat bu tarihe kadar kayıtlara geçen toplam vaka sayısı 395 olan diğer 24 farklı ülkede bu virüs sebebiyle henüz yalnızca 1 ölüm gerçekleşmişti. Bu veriler, DSÖ Risk Değerlendirmesini küresel düzeyde "yüksek risk" durumuna çevirmesine yetti (DSÖ, 2020/c). Bu tarihten itibaren, tüm dünyadan gelen veriler ile yerel salgından bölgesel bir epidemiyeye dönüştüğü anlaşılan "korona virüs hastalığı 2019" (İngilizcesi *coronavirus disease 2019*'dan kısaltılarak), COVID-19 olarak adlandırılmaya başlandı.³

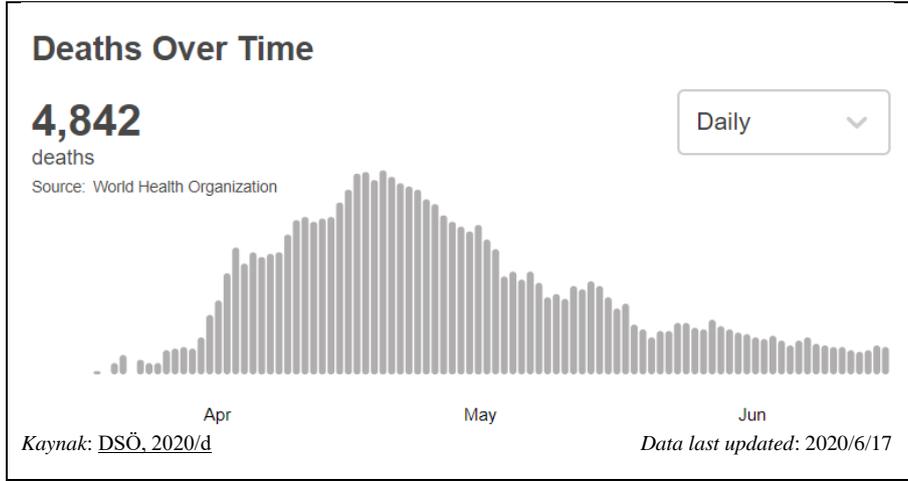
11 Mart 2020'e gelindiğinde, 114 ülkeden 118,000 vaka ve 4,291 bu virüsten ölümü kayıtlara geçti. Çin sınırları dışında tespit edilen vaka sayılarında hızlı bir artış görülmesi, patlak veren bu salgının küresel pandemi olarak nitelendirilmesini beraberinde getirdi. Mart 2020 ortalarına gelindiğinde, dünyadaki vaka sayılarının %40'nın bu bölgede tespit edilmesi ile birlikte, DSÖ Avrupa Bölgesi bölgesel epideminin merkezi olarak (*the epicentre of the epidemic*) nitelendirildi. 28 Nisan 2020 tarihli veriler dünyada bu virüsten ölenlerin %63'ünün Avrupa bölgesinden olduğunu gösterdi (Dünya Sağlık Örgütü-Avrupa [DSÖ-Avrupa], 2020).

Türkiye'de ise ilk vaka 11 Mart 2020 tarihinde ve bu virüs sebebiyle ilk ölüm 18 Mart 2020'de kayıtlara geçti. 20 Nisan 2020 tarihi, bir günde COVID-19'dan hayatını kaybeden vatandaşlarımızın sayısının 127 kişi olarak, bu süreçte en fazla gözlemlendiği gün oldu. Bu tarihten sonra hem tespit edilen vaka sayıları hem de ölüm oranları ülkemizde gerisin geriye düşmeye başladı (Şekil 1). 13 Haziran 2020'e eriştiğimizde ise, bir günde bu virüsten 15 ölüm gerçekleşti; ve bu virüs sebebiyle kaybettiğimiz vatandaşlarımızın toplam sayısı bu tarihte 4,778'e ulaştı. (DSÖ, 2020/d)

Bu yeni tip korona virüs ile mücadele süreci ve bu mücadelenin etkinliğinin değerlendirilmesi bu makalenin kapsamını aşmaktadır, fakat yine de şu söyleyebilir ki, makalenin ilerleyen bölümlerde sunulan bilgilerden açıkça görüleceği üzere, Türkiye'nin yakın bir tarihte kapsamlı bir "Sağlıkta Dönüşün Programı (2003-13)"'nı bu denli kritik bir küresel salgın öncesinde tamamlamış olması sağlık sistemimizin gerekli altyapı ve kapasiteyle donanmış bir şekilde bu virüsle mücadeleye hazırlıklı olmasını sağladı. Böyle olunca, Türkiye'de sağlık sisteminin kapasitesine duyulan güven hem ülke yönetiminin kararlarına hem de vatandaşların davranışlarına şekil veren önemli bir unsur oldu. Ülkelerin bu yeni korona virüs ile mücadelede tercih ettikleri yaklaşımların sağlık sistemlerinin kapasitelerinin mücadeleye hazır olma

³ Salgın, bölgesel yaygınlaşması bakımından yerel etkiden küresel etkiye doğru "outbreak – epidemic – pandemic" olarak sıralanmaktadır (DSÖ, 2010).

durumlarıyla bağlantılı olduğu da ayrıca tartışılabilir. Sıradaki bölümde, böyle bir tartışmaya bilgi zemini teşkil edebilecek nitelikte, dünyadaki sağlık sistemlerinin genel durumunu, ülkeler arası karşılaştırmalara da müsaade edecek şekilde, belli başlı göstergeler yardımıyla sunduk.

Şekil 1. Türkiye’de COVID-19 Sebebiyle Ölümlerin Seyri (Mart-Haziran 2020)

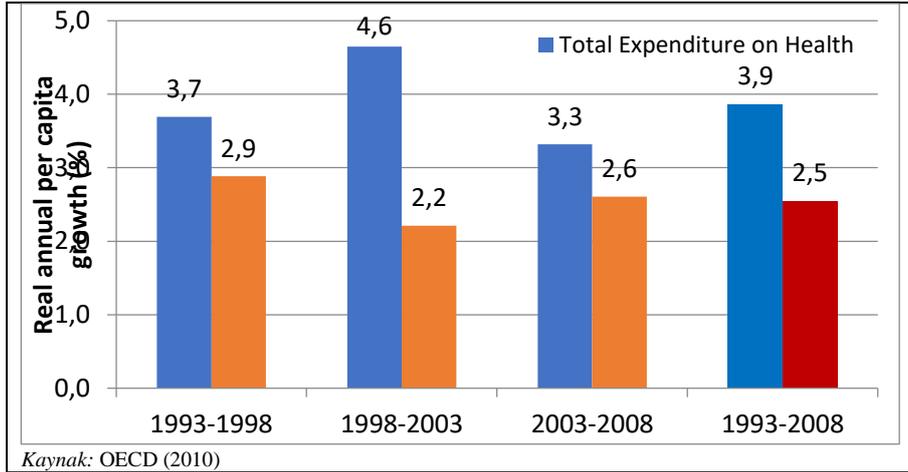
3. ÜLKE SAĞLIK SİSTEMLERİ

Toplumların ekonomik durumu, sağlıklılık geçmişi ve kültürel-davranışsal niteliklerinin çeşitliliği gibi koşulların ötesinde, sağlık hizmetlerinin finansmanı ve sunumu açısından ülkelerin sağlık sistemlerinin tasarımları birbirinden çok farklılıklar göstermektedir. Hem finansmanında hem de sağlık hizmetlerinin sunumunda, özel ve kamu kesimin üstlendiği roller ülkeden ülkeye ayrışmalar gösterir. Ayrıca, sağlık istatistiklerinin hesaplanmasında da ülkeler arasında metodolojik farklılıklar olabilmektedir. Hal böyle olunca, ülkelerin sağlık sistemlerinin bire bir karşılaştırılması, hatalı araştırma yaklaşımlarına sebebiyet verebilir. Bu tür karşılaştırmalı sağlık sistemleri araştırmalarının çözümlenmesinin ve sonuçlarının kamuoyuna sunulmasının pürdikkat yapılması önem arz eder. Bunun yanında, münferit ülke tecrübelerinin enine boyuna incelenmesi ve irdelenmesi, farklı tasarlanmış sağlık sistemleri ülke tecrübelerinden kıymetli dersler çıkarılabilmesi mümkün kılabilir. Sağlık sistemlerinin dünyadaki durumunun bütün boyutlarıyla ele alınması bu makalenin kapsamını aşsa da, sağlık sistemlerinin belli başlı boyutlarından özetle bahsettiğimiz bu bölüm ile okuyucuyu makalenin ilerleyen bölümlerine hazırlamayı amaçladık.

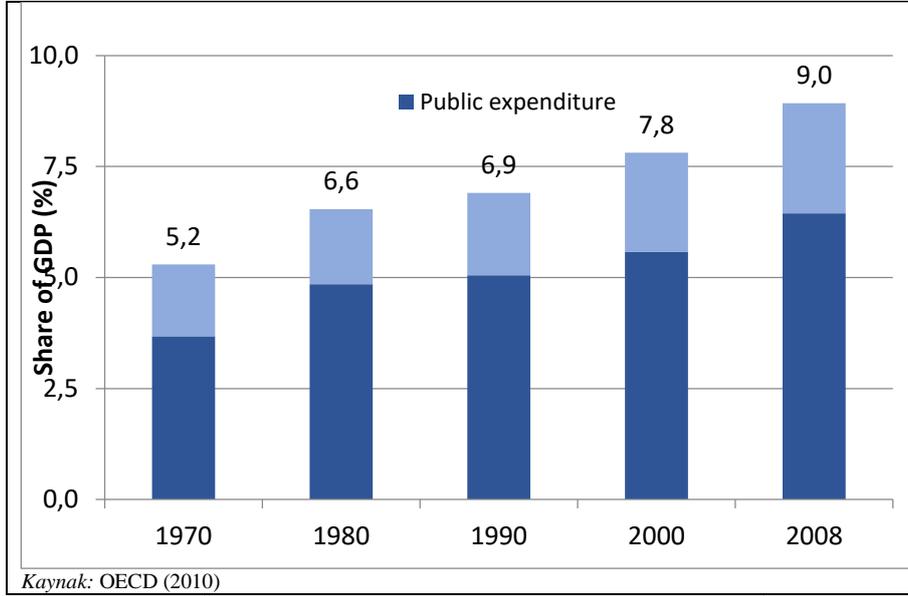
Son birkaç on yıldır dünyada sağlık harcamalarında sürekli bir artış gözlemlendi (Şekil 2-3). Bu artışın, 1993 yılından başlayarak 2008 yılında kadar aralarında hem

gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin olduğu OECD üye ülkelerinin toplam sağlık harcamalarındaki beşer yıllık dönemlerdeki büyümenin GSYİH cinsinden toplam ekonomik büyümelerinin üzerinde gerçekleştiği Şekil 2’de açıkça görülmektedir. Fakat 2008 küresel finansal krizin ardından dünyada kamu kesimi bütçe açıkları ve hızla yükselen kamu kesimi borçları, özellikle gelişmiş ülkelerin, sağlık hizmetlerinin sunulmasına ayrılan bütçede daha az istekli olmalarına sebep oldu. Böylece, Şekil 2, 3 ve 4 de açıkça görülen sağlık harcamalarındaki sürekli artışı kısıtlayabilmek için, bilhassa gelişmiş ülkeler, finansal kriz sonrasında sağlık harcamalarını kısmaya yönelik çeşitli politikalar yürürlüğe koydular (Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD], 2010). Evrensel sağlık sigortası kapsamında sunulan sağlık hizmetlerinin daraltılması, hastane bütçelerine üst sınır konulması gibi uygulamalar ve kurumlardaki sağlık personel sayısının düşürülmesine ve teknolojik tıbbi ekipmanlar harcamalarının azaltılmasına yönelik uygulamalar bunlardan ilk akla gelenlerden bazıları. Mesela, Avrupa Birliği vatandaşlar kamu-kesiminin yüklediği “evrensel sağlık” hizmetlerini kendilerinin en tabii ve değerli haklarından biri olarak görse de, yüksek sağlık harcamasına sahip olan ülkeler 2010’lu yıllarda, İtalya’da olduğu gibi, sağlık harcamalarını kısmaya yönelik uygulamaları devreye sokmuşlardı bile (Armocida vd., 2020; Jones, 2015).

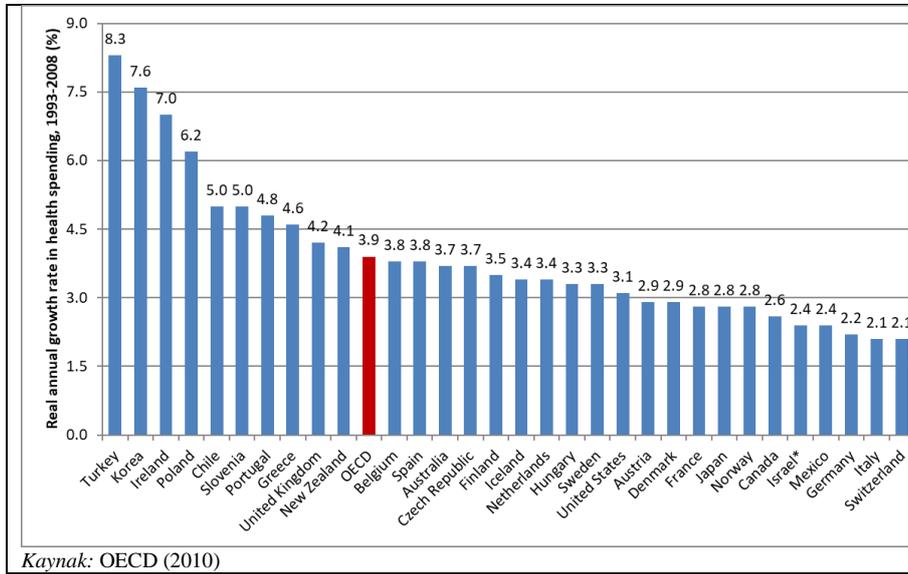
Bir yanda, uzun yıllardır sağlık harcamalarında sürekli bir artış görülen ekseriyetle gelişmiş ülkeler varken (A.B.D., Almanya, Fransa, Japonya, İtalya, İspanya, İngiltere gibi), diğer tarafta ülke sağlık sistemlerinin kapasitesini artırıcı yönde henüz dönüştürmüş/dönüştürmeye devam eden/dönüştürmeyi hedefleyen (Kolombiya, Çin, Hindistan, Endonezya, Meksika, Tayland, Türkiye, Vietnam gibi) ekonomik olarak gelişmekte olan ülkeleri biliyoruz.

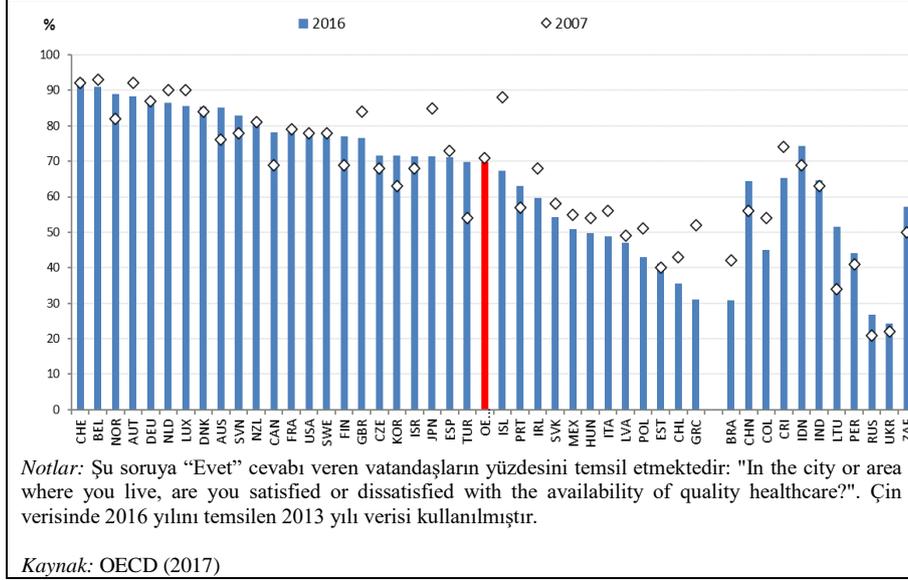
Şekil 2. OECD Ülkelerinde Toplam Sağlık Harcamalarındaki ve GSYİH’larındaki Büyüme (%), 1993-2008

Şekil 3. OECD Ülkelerinde Ortalama Sağlık Harcamasının GSYİH'ye Oranı (%), Kamu ve Özel Harcamalar Ayrımlı, 2010

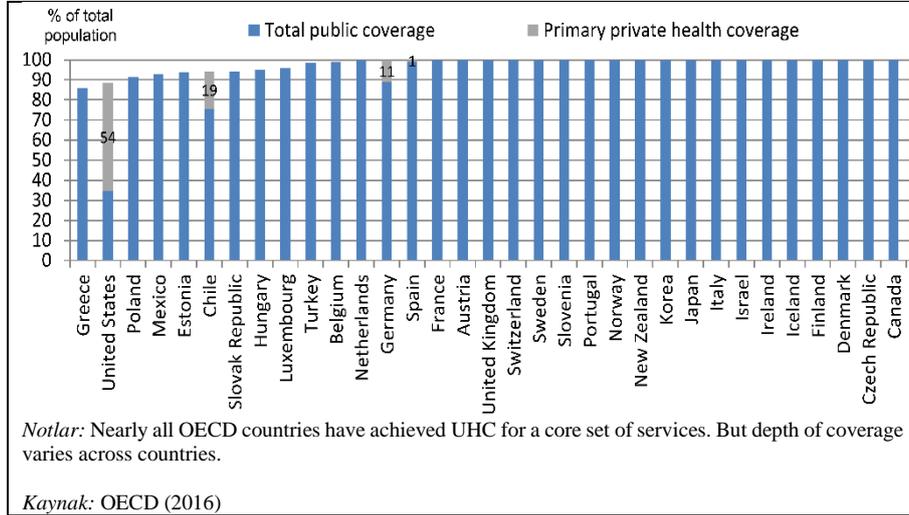

Şekil 4. OECD Ülkelerinde Kişi Başı Reel Sağlık Harcamasının Yıllık (Ortalama) Büyümesi (%), 1993–2008

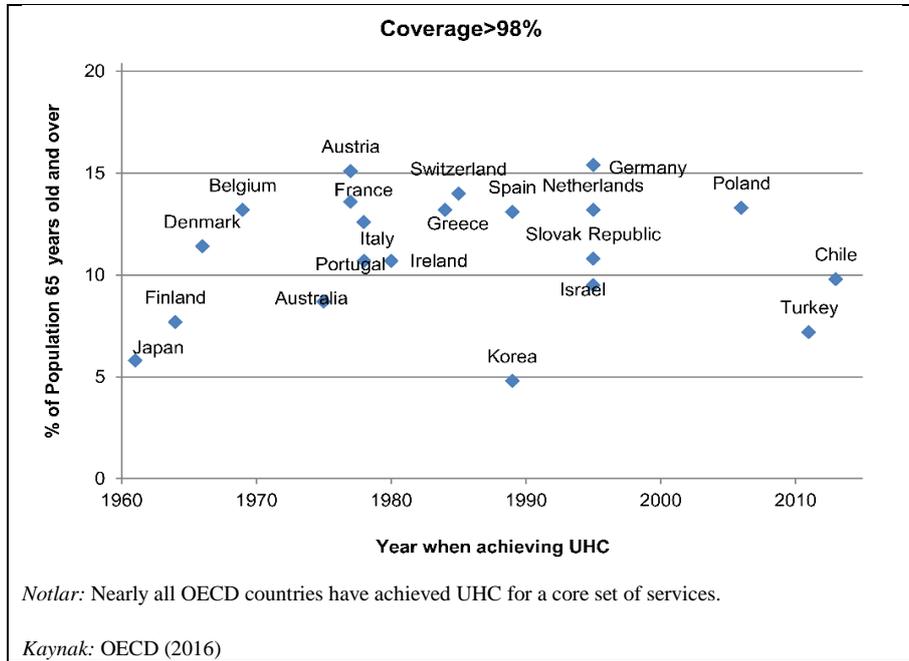

Şekil 5. Sağlık Sisteminden Vatandaş Memnuniyet Oranı (%), 2007 ve 2016

Türkiye'nin bugün ki sağlık sistemi, 2003 yılında başlayan çok-boyutlu ve kapsamlı olarak tasarlanıp uygulamaya konulan sağlık reformları ile şekillendi. Bu sağlık reformları, öncelikli olarak sağlık hizmetlerine finansal ve bölgesel erişimi artırmaya yönelik uygulamalar içerdi. Bunlar, evrensel sağlık sigortası kapsama oranlarını artırıcı ve sağlık sigortası kapsamındaki hizmetler kümesini genişletici oldu. Sonuçta, bir kaç yıl içerisinde Türkiye sağlık sisteminin kapasitesinde hızlı bir bütüncül ilerleme yaşandı ve sağlık hizmetlerinin sunumunda ve kullanımında hemen fark edilir artışlar gözlemlendik. Haliyle bu da vatandaşların sağlık hizmetlerinden memnuniyetini ölçen anketlere açık bir şekilde ikiye katlanmış memnuniyet oranları olarak çok hızlı yansıdı. Şekil 4, ülkeler arasında ve farklı dönemler arasında kaba bir karşılaştırma yapmaya elverişli şekilde, sağlık sistemlerinden vatandaş memnuniyet oranlarını sunuyor. 2007 yılında Türkiye'de %54 olan memnuniyet oranı, 2016 yılına gelindiğinde bu on yılda değişmediğini gördüğümüz OECD ülkeleri ortalamasını yakalayarak %70'e yükselmiştir (Şekil 5).

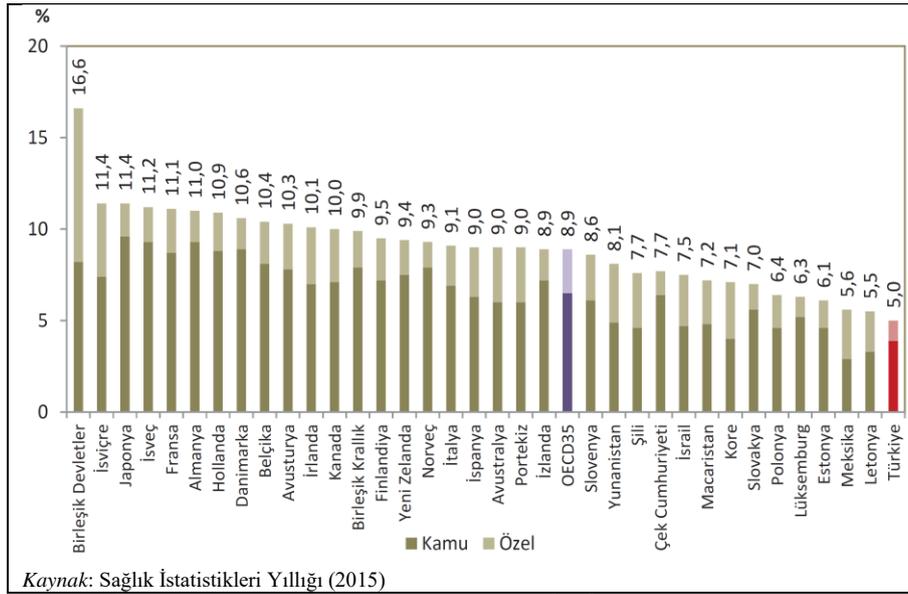

Şekil 6. OECD Ülkelerinde Toplam Nüfusunun Evrensel Sağlık Kapsamında Olma Oranı, 2014 Yılı

Şekil 7. OECD Ülkeleri Evrensel Sağlık Kapsamına (> %98) Erişilen Yıl ve O Yılda Yaşlı Nüfus Oranı

Türkiye'nin de dahil olduğu OECD'ye üye ülkelerin 2014 yılı itibariyle, A.B.D gibi birkaç istisna ülke dışında, bütün vatandaşlarını kamu sağlık hizmetleri kapsamına aldığı görüyoruz (Şekil 6). Fakat, ülkelerin herkes için sağlık politikasını benimsemeleri ve evrensel sağlık kapsamına erişmeleri çeşitli yıllarda oldu (Şekil 7). Belçika, Danimarka ve Japonya daha 1960'larda bu hizmeti vatandaşlarına sunmayı başarmış iken; Fransa, İtalya ve Portekiz 1980'lere doğru; İspanya ve Kore 1990'larda; Almanya ve Hollanda'nın ise 2000'li yıllara evrensel sağlık kapsamına erişmiş olarak girdiğini görüyoruz. Türkiye ise, diğer OECD ülkelerine göre daha geç olarak, Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) çerçevesinde 2003 yılında başlattığı reformların neticesinde, 2011 yılına gelindiğinde bütün vatandaşlarını evrensel sağlık kapsamına alabilmeyi başardı. Ek olarak, Şekil 6 ülkelerin bu hedefi başardıkları yıllar itibariyle yaşlı nüfuslarının toplam nüfusa oranını da göstermektedir. Evrensel sağlık kapsamına eriştiği yılda Türkiye yaşlı nüfus oranı daha az olan ülkeler arasında yer aldığı görüyoruz. Bunun da sağlık harcamalarının yaşlı nüfus oranı yüksek olan diğer OECD ülkelerinden daha düşük gerçekleşmiş olmasına yansımış olması muhtemeldir (Şekil 8).

Kaynak: Sağlık İstatistikleri Yıllığı (2015)

Şekil 8. Ülkelerin Sağlık Harcamalarının GSYİH İçindeki Payı (%), 2014 Yılı

Ülkelerin sağlık sistemlerindeki bütün bu farklılıkları da akılda tutarak, sıradaki bölümde, son yirmi yıldır Türkiye'de sağlık sisteminin geçirdiği dönüşümü betimleyici şekilde, Türkiye sağlık sistemini COVID-19 pandemisi ile etkili mücadele edebilecek kapasiteyle donatmış olan, Sağlıkta Dönüşüm Programı 2003-13 (SDP) kapsamında hayata geçirilen başlıca sağlık reformları ve düzenlemeleri sunduk.

4. TÜRKİYE SAĞLIKTA DÖNÜŞÜM PROGRAMI (2003-13)

Sağlık Bakanlığı, Dünya Sağlık Örgütü' nün “21. Yüzyılda Herkes için Sağlık (*Health for all in the 21st Century*)” politikasını kararlı bir şekilde benimseyerek, 2003 yılında “Önce İnsan” sloganıyla Sağlıkta Dönüşüm Programını (SDP) başlattı. Bu programın başlatılması ile, 2003-2013 yılları arasında yapılan bütün reformlar bu program çerçevesi içinde yer aldı. Bu sağlık reformları ile; herkesi kapsayan sağlık güvencesinin (*universal health coverage*) sağlanması, sağlığa erişimin artırılması, sağlık hizmeti sunumunun ve hasta memnuniyetinin iyileştirilmesi, sağlığa erişim bakımından ülkenin coğrafi bölgeleri arası farklılıkların ve sosyo-ekonomik eşitsizliklerin seviyesinin azaltılması hedeflendi (Akdağ, 2012).

Bu dönüşüm programının başlamasıyla; sağlık hizmetlerinin sunumu, yönetimi ve finanse edilmesi gibi sağlık sisteminin parçaları bütüncül bir şekilde değişti ve ekseriyetle ilerleme kaydetti. Sağlık hizmetlerine erişimi kolaylaştırma, herkesi sigorta kapsamına dâhil etme ve kaliteli sağlık hizmeti sunma, bu dönüşüm programı çerçevesinde hayata geçirilen reformların en belirgin hedefleri oldular (Akdağ, 2012). Tablo 1, 2002, 2008 ve 2014 yılları ait, hastane, doktor, hastane yatağı ve muayene sayıları gibi bazı başlıca istatistikler ile sağlık sisteminin bütününde yaşanan genişlemeyi ve bu değişimin vatandaş memnuniyet oranlarına yansımaları kabaca gösteriyor.

Tablo 1. Bazı Sağlık İstatistikleri, 2002-2008-2014 Yılları Karşılaştırması

	2002	2008	2014
Hastane Sayısı, Toplam	1,156	1,350	1,528
Özel Hastane Sayısı ve Toplam Hastane Sayısına Oranı (%)	271 (%23)	400 (%30)	556 (%36)
Hastane Yatağı Sayısı, Toplam	164,471	183,183	206,836
Özel Hastane Yatağı Sayısı ve Toplam Hastane Yatağı Sayısına Oranı (%)	12,387 (%8)	20,938 (%11)	40,509 (%20)
10,000 Kişiye Düşen Hastane Yatağı Sayısı, Tüm	24.8		26.6
Nitelikli Yatak Sayısı	18,934	47,298	98,521
Yoğun Bakım Yatak Sayısı, Tüm	2,214	13,965	28,572
Aile Hekimliği Birimi Sayısı	6,076	15,632	21,384
Hekim Sayısı, Toplam, Tüm Sektörler	91,949	113,151	135,616
Sağlık Personeli Sayısı, Toplam, Tüm Sektörler	378,551	564,774	760,322

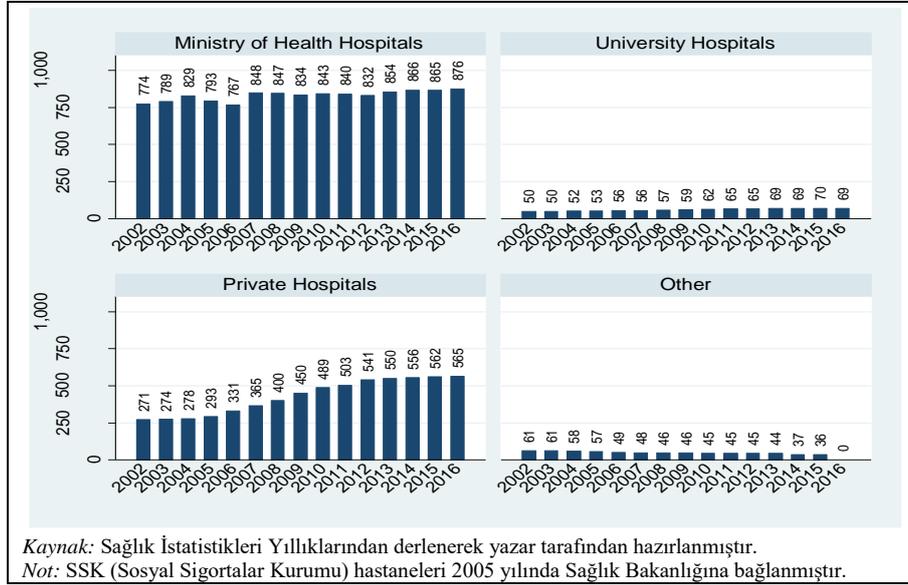
Hastanelere Kişi Başı Müracaat Sayısı, Tüm	1.9	3.8	5.1
Kişi Başı Hekime Müracaat Sayısı, Tüm Kurumlar	3.1	6.7	8.3
Sağlık Hizmetlerinden Genel Memnuniyet Oranı (Memnun Cevabı Verenlerin % si) Memnun – Orta – Memnun Değil	%39.5 (2003 yılı)	%63.4	%71.2
<i>Kaynak: Yazarın hesaplamaları, Sağlık İstatistikleri Yıllığı (2002, 2008, 2014)</i>			

Bir taraftan, bu reformların başarıya ulaşmaları sağlık kuruluşlarının düzgün bir şekilde işlemesine bağlıyken; öte taraftan, bu reformların sağlık kurumlarının işleyişi üzerinde etkileri oldu. Örneğin, 2003 yılından başlayarak, kamu sağlık sigortası kapsamında olan vatandaşlara, sınırlandırılmış bir ilave ücret ödeyerek, özel sağlık kuruluşlarından hizmet alma imkânı sunuldu. Bu yıllarda yetersiz altyapı ve kapasite ile çalışan devlet hastanelerinin yükünü hafifleten bu ve benzeri uygulamalar sonrasında özel sağlık sektörü hızla serpildi. 2003-2008 yılları arasında özel hastane sayılarında hızlı bir artış oldu (Şekil 9-10). Özel sektörün bu derece hızlı ve kontrolsüz serpilmesini yeni kısıtlayıcı regülasyonlar takip etti. Örneğin, Şubat 2008 yılında Ön İzin Gerekliklik Sertifikası (*Certificate of Need*) uygulamasının yürürlüğe kondu.

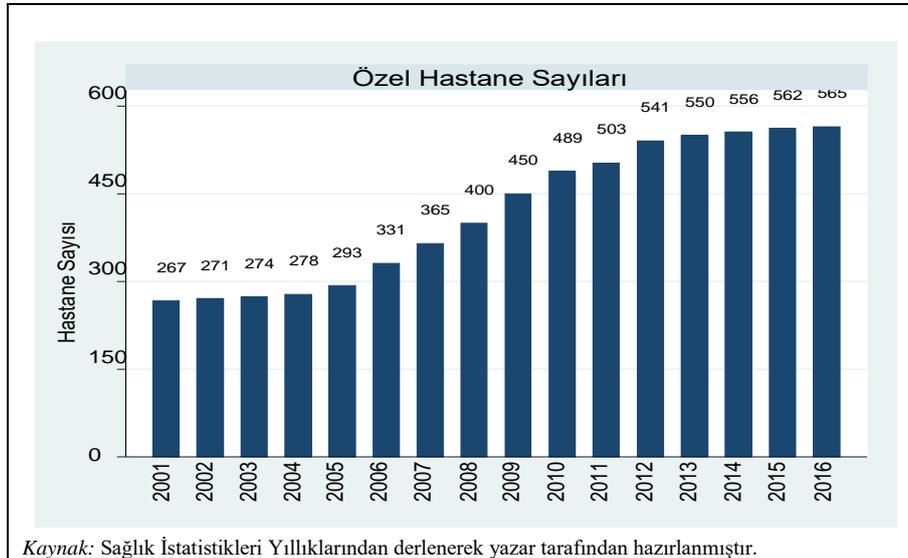
Hastane piyasasında kamu hastanelerinin varlığı ağırlığını sürdürüyor olsa da bilhassa 2003-2008 yılları arasında, özel hastane sayılarında hızlı ve hemen fark edilir bir büyüme gerçekleşti (Şekil 9-10). Özel hastanelerin artan sayıları ile hastane endüstrisindeki rekabetçi davranışlar arttı ve bu durumu yeni düzenlemeler takip etti. 2008 yılından sonra Sağlık Bakanlığı, hastanelerin kurulumu, yatak kapasitelerinin artırımı, insan kaynakları, kalite ve akreditasyon durumları, geri ödeme sistemleri ve sağlık sisteminin kurumsal yapısı üzerinde etkili olan regülasyonlar uygulamaya koydu.

Sağlıkta Dönüşüm Programının ikinci yarısını içine alan 2008-13 yılları arasında, özel sektör hastane sayılarındaki büyümenin yatıştığını gözlemledik, fakat hastaneler yatak kapasiteleri yönünden genişlemeye sonraki yıllarda devam etti. Ayrıca, bu dönemde, mevcut hastanelerin ülkenin diğer bölgelerinde de piyasaya giriş yaptığı, zincir hastane gruplarının sayılarının arttığı gördük. Çok sık olmamakla birlikte satın alma veya birleşme şeklinde piyasa konsolidasyonunun varlığından da söz edilebilmektedir.⁴

⁴ 2015 yılında, Sağlık Bakanlığı Müsteşarı'nın öngörüsü orta ölçekli hastaneler büyük hastaneler tarafından satın alınacak. Sadece küçük butik belli alanlarda uzmanlaşmış hastanelerle büyük hastaneler varlığını sürdüreceği yönünde olmuştur. (Medimagazin, 2015)

Şekil 9. Hastane Sayılarının Yıllara Göre Seyri

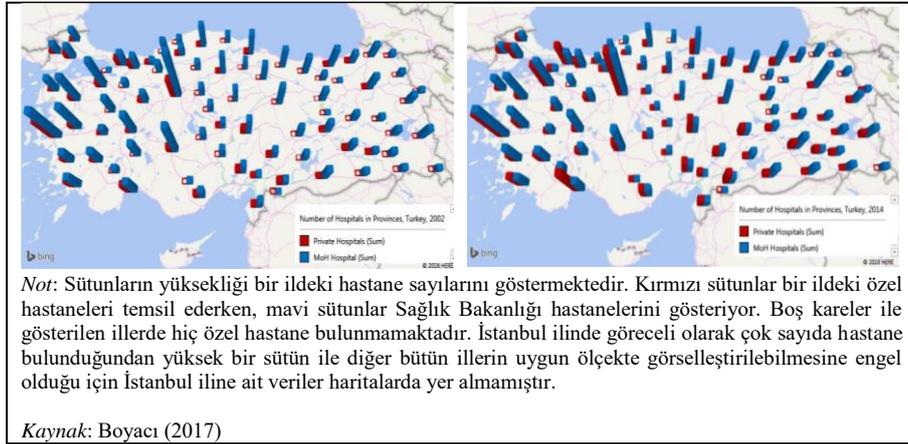

Şekil 10. Özel Hastane Sayıları, Türkiye 2001-2016

Aynı zamanda, sosyal güvenlik kapsama oranlarının herkesi kapsayan sağlık güvencesine (*universal health coverage*) doğru gelişmesini hedefleyen eşanlı sağlık reformları ile de, bütün vatandaşların başta hastaneler olmak üzere, özel-kamu kesimi

ayırt etmeksizin, sağlık kuruluşlarına erişimleri üzerindeki mali ve coğrafi engeller oldukça zayıfladı.⁵

Reform programının başladığı yıllarda, özel ve kamu hastanelerin çoğunluğu ülkenin batısında yoğunlaşmıştı. Dönüşüm programı sürecinde, ülkenin doğusunda da hastane sayıları arttı (Şekil 11). Örneğin, 2002 yılında toplam 81 ilin 40'ı en az bir özel hastaneye sahip iken ve bunların da 3'ünde 10'dan fazla özel hastane mevcut iken; 2014 yılına ulaşıldığında 81 ilin 69'u en az bir hastaneye sahip olmuş, 28 ilde 5 veya daha fazla özel hastane bulunuyordu. Böylece, bölgeler arası sağlık hizmeti sunumu farklılıkları azalttı. En nihayetinde, 2011 yılında bütün vatandaşların evrensel sağlık kapsamına alınmasının başarılmasıyla birlikte sağlığa erişimdeki coğrafi ve mali eşitsizliklerin kayda değer bir şekilde azaldığı söylenilebilir.

Şekil 11. Sağlık Bakanlığı Hastanelerinin ve Özel Hastanelerin İllere Dağılım Haritaları, 2002 ve 2014 Yılları

2003-2008 yılları arasında özel sektörde yaşanan bu genişlemeyi, 2008 yılında yürürlüğe giren, yeni özel hastane açılışını kısıtlayıcı regülasyon uygulamaları takip etti. Şubat 2008'de sağlık bakanlığı Ön İzin Gereklilik Ruhsatlandırması (*Certificate of Need*) şartını uygulamaya koydu. Bu uygulamayla, yeni hastane açmak için bir ruhsata ihtiyaç duyulmasının yanı sıra, var olan bir hastanenin fiziki veya personel

⁵ Ülkelerin sağlık reformlarının ana amaçlarından ve DSÖ'nün de öncelikli hedeflerinden olan "evrensel sağlık kapsayıcılığı (*universal health coverage*)" DSÖ tarafından aynen şu şekilde tanımlanmaktadır:

"Universal health coverage is defined as ensuring that all people have access to needed health services (including prevention, promotion, treatment, rehabilitation and palliation) of sufficient quality to be effective while also ensuring that the use of these services does not expose the user the financial hardship." (DSÖ, 2020/e)

kapasite artırımı yaparak veya satın alma yoluyla büyüebilmesi için de bu ruhsatlandırma sürecinden geçmesi gerekli oldu. Bu piyasaya girişleri kısıtlayıcı dönemde, yeni hastaneye ihtiyaç duyulan yerlerin Bakanlık tarafından tespit edilip ruhsat verilmesi durumu, piyasaya girebilecek firmalar için bir piyasaya giriş bariyeri gibi işlev gördüğü söylenebilir.⁶ Sağlık çalışanlarının kamu sektöründen özel sektöre geçiş tercihlerini de etkileyen ve bölgeler arası hizmet dağılımını kontrol etmeye yardımcı olması beklenen bu tür regülasyonların uygulamaya girmesiyle birlikte özel sağlık sunumu sektörünün büyümesi yavaşlayarak durağanlaştı (Şekil 9-10).⁷

Bu ruhsatlandırma uygulamasıyla; nüfus ve coğrafya bakımından hastanelerin dağılımının kontrol edilmesi ve yeni hastanelerin ihtiyaç duyulan bölgelerde açılmasının sağlamayı hedeflendi (Özel Hastaneler Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, 2008). Hastanelerin büyük şehirlerde yoğunlaştığı ve daha yoksul kırsal bölgelerde hizmet sunumunun yetersiz kaldığı göz önünde bulundurularak, sağlık sektöründeki kaynakları daha eşitlikçi bir şekilde yeniden tahsis edebilecek yapıdaki böyle bir devlet müdahalesiyle bölgeler arası eşitsizliğin azalması, sağlığa erişimin yetersiz olduğu bölgelerde iyileşmeler görülmesi beklenmekteydi. Wolper (2010) bu sertifika uygulamasının özel sektör büyümesini kısıtladığını ve kamu hastaneleri ile özel hastanelerin aynı servisi sunmasından kaynaklanabilecek israfın önüne geçildiğini ifade etmektedir.

Reformlardan önce, farklı toplum kesimleri için farklı sağlık sigortası sistemi mevcuttu ve bu durum hizmet alımında eşitsizliklere yol açabiliyordu. Farklı kapsamlarda hizmet sunan beş farklı sigorta türü mevcuttu: kayıtlı çalışan işçiler için Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK), serbest meslek çalışanları için BAĞ-KUR, emekli kamu personelleri için Emekli Sandığı, Aktif Kamu Çalışanı Sigorta sistemi ve düşük gelir grubundaki insanlar için Yeşil Kart. 2005'te SSK hastaneleri Sağlık Bakanlığına bağlandı. 2006 yılında BAĞ-KUR ve Emekli Sandığı hastaneleri de bakanlık hastanelerine dâhil edildi. 2008 yılında Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) kuruldu ve SSK, BAĞ-KUR ve Emekli Sandığı bu kurumun bünyesine katıldı. 2010 yılında Aktif Kamu Çalışanı Sigorta sistemi de SGK'ya katıldı. Son olarak, Yeşil Kart sisteminin 2012 yılında SGK çatısı altına alınmasıyla beş farklı sigorta sistemi Sosyal Güvenlik Kurumu altında toplanarak birleştirilmiş yekvücut bir sağlık sigortası sistemi kurulmuş oldu. Bütün bu gelişmeler ile sosyal güvenlik kapsamında kayda değer bir artış görülerek sigortalı nüfusun toplam Türkiye nüfusuna oranı 2014 yılında %83,7 ulaşmış; kapsam dışı kalan toplumun %16,3'nü teşkil eden nüfusun ise primleri kendileri tarafından veya devlet tarafından ödenerek Genel Sağlık Sigortası kapsamında sağlık hizmetlerine erişim sağladıkları görülmektedir. (Sosyal Güvenlik

⁶ Doğası gereği, hastane endüstrisinde bir takım piyasaya giriş bariyerleri mevcuttur. Nitelikli işgücüne ihtiyaç duyulmasının yanı sıra hastane endüstrisi sermaye-yoğun bir endüstri olması sebebiyle yüksek düzeyde inşaat ve teknolojik medikal teçhizat yatırımına ihtiyaç duymaktadır. Hastane endüstrisinde yüksek yatırım maliyetleri giriş ve çıkış bariyeri olarak değerlendirilebilmektedir.

⁷ Bu piyasaya girişi kısıtlayıcı dönemde sektörde iki yeni pratik ortaya çıktı: (i) hastane ruhsat ticareti, (ii) kadro devri.

Kurumu [SGK], b.t.) 2011 yılı itibariyle Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını sağlık hizmetlerine erişimde evrensel kapsayıcılığına ulaştırmayı başarmıştır (Şekil 5-6).

2007 yılından başlayarak Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) yayınladığı Sağlık Uygulamaları Tebliği (SUT) ile birlikte hastanelere geri ödeme yaparken uygulayacağı yeni bir mekanizma geliştirdi. Her bir sağlık hizmeti için bütün sağlık kuruluşlarında geçerli olmak üzere, sabit önceden belirlenmiş tarifeler konuldu. Bu uygulama ile özel hastanelerin bu tarifeye göre SGK tarafından kendisine ödenen fatura tutarına ek olarak hastadan ilave ücret talep de edebilmesine müsaade edilmiş oldu. Ekim 2008'de, hastaların yüksek ilave ücretlerden mağdur olmasının önüne geçmek amacıyla ilave ücret için fatura tutarının %30'u olacak düzeyde üst limit getirildi. Bu üst sınır, Kasım 2009'da %70 oldu; Ekim 2012'de %90; ve Ekim 2013'e gelindiğinde ilave ücret hastane fatura tutarının en fazla %200'ü olabilecek şekilde değiştirildi. Sonraki yıllarda, SUT fiyat tarifesi özel hastanelerin birincil olarak üzerinde tartıştıkları mesellerden biri oldu.

2010 yılında SGK, hizmet kalitesi, yatak ve personel kapasitesi, hizmet çeşitliliği, hasta ve personel güvenliği gibi kıstasları da gözeterek, özel hastaneleri puanlandırmaya başladı. Hastaneler harf notlarına göre, A-B-C-D-E, sınıflandırıldılar.⁸ İlave ücret tutarları Sağlık Hizmetleri Fiyatlama Komisyonu tarafından gözden geçirildi ve ilave ücretlerin, hastanenin harf notuna bağlı olarak, %30 ile %70 arasında olabileceği kararı alındı. Fakat bu uygulamaya daha sonra devam edilmedi. Bunun yerine, hangi oranda ek faturalandırma yapacağı hizmet alınan özel hastanenin fiyatlama tercihine bırakıldı.

Ayrıca, 2005, 2007 ve 2008 yıllarındaki erken kalite standartları ile 2009 yılında, özel hastaneler için 388 standart içeren bir kit tasarlandı. 2011 yılında Sağlık Kalite Standartları adı altında kamu, özel ve üniversite hastanelerinin hepsi için geçerli tek bir kit geliştirildi. 2012 yılında kaliteli sağlık hizmeti sunulabilmesi amacıyla Ulusal Sağlık Akreditasyon Sistemi kuruldu. 2013 yılında standartlar tekrar yapılandırılarak Sağlıkta Akreditasyon Standartları – Hastane Kiti adı altında nihai şeklini aldı.⁹ Bu tür ulusal sağlık akreditasyon uygulamalarının yanı sıra, bazı özel hastaneler sağlık hizmetlerinde prestij göstergesi olarak kabul edilen Joint Commission International (JCI) gibi uluslararası akreditasyon sistemlerine dahil olabiliyorlar. 2014 yılı sonu itibariyle, Türkiye'de 48 özel hastanenin JCI akreditasyonuna sahipti.

⁸ A: 801-1000 puan - 97 hastane –faturanın maksimum %70 i kadar ilave ödeme; B: 601-800 puan - 146 hastane –maksimum %60 ı; C: 401-600 puan - 124 hastane - maksimum %50; D: 201-400 puan - 46 hastane - maksimum %40; E: 0-200 puan - 3 hastane - maksimum %30. Ayrıca, bu sınıflandırmaya dayanılarak, A notu olan bir hastaneye fatura tutarı 1.1 ile çarpılarak geri ödeme yapılırken, E notlu bir hastaneye fatura tutarı 0.9 ile çarpılarak geri ödeme yapılmaktaydı. (Özel Hastaneler ile Vakıf Üniversite Hastanelerinin Puanlandırılması ve İlave Ücret Alınması Hakkında Yönerge, 29.01.2010-21.10.2013)

⁹ Detaylı bilgi için: T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlıkta Kalite, Akreditasyon ve Çalışan Hakları Dairesi Başkanlığı

Sağlığın sunumunu ve finansmanını değiştiren reformların yanı sıra sağlık insan kaynağına yönelik reformlar da hayata geçirildi. Bu program sürecinde, doktorların yarı-zamanlı çalışma davranışlarını azaltmak amacıyla performansa dayalı ilave ödeme sistemi başlatıldı ve en nihayetinde 2010 yılında yürürlüğe giren *Tam Gün Yasası* ile hekimlerin özel sektörde ve kamuda aynı anda çalışmaları tamamen yasaklandı. Kamu sağlık çalışanlarının verimini artırmak, bölgeler arası ve kamu-özel kesimi arasındaki eşitsizlikleri azaltmak hedeflendi. Reformlardan evvel, doktorların kamu, özel ve üniversite hastaneleri arasında yarı-zamanlı olarak çalışmaları yaygın bir durumdu. Kamu doktorları yarı-zamanlı özel sektörde çalışmayı tercih ediyordu (OECD ve Dünya Bankası, 2008). Buna yönelik, performansa dayalı ödeme sistemi ve tam gün çalışma uygulamalı başlatıldı. Sağlık personelinin düzenli maaşına ek olarak ödenen ilave bir ücret olarak performansa dayalı ödeme sistemi, 2003 yılında 10 Sağlık Bakanlığı hastanesinde pilot olarak uygulanması sonrasında, 2004 yılında bütün kamu hastaneleri için geçerli oldu. Böylece, doktorların maaşları performanslarına bağlı olarak düzenlenmiş oldu. 2010 yılında tam-gün yasaasının yürürlüğe girmesiyle doktorların hem kamuda hem de özel sektörde çalışması tamamen yasaklandı. Sadece kamuda çalışan doktorların oranı, 2002 yılında %11 seviyelerindeyken 2008 yılında %62 seviyelerine yükseldiğini gözlemliyoruz (Sağlık Bakanlığı İstatistikleri, 2008). Bu iki politikaya ilave olarak, zorunlu hizmet uygulamasının ve aile hekimliği programının da uygulanmasıyla, kamuda sağlık personelinin artırılmasında ve sağlığa erişimin az olduğu bölgelerin lehine sağlık kaynaklarını yeniden dağıtmada başarılı olunduğu söylenebilir (Aran ve Roks, 2014).¹⁰

5. SONUÇ YERİNE TARTIŞMA

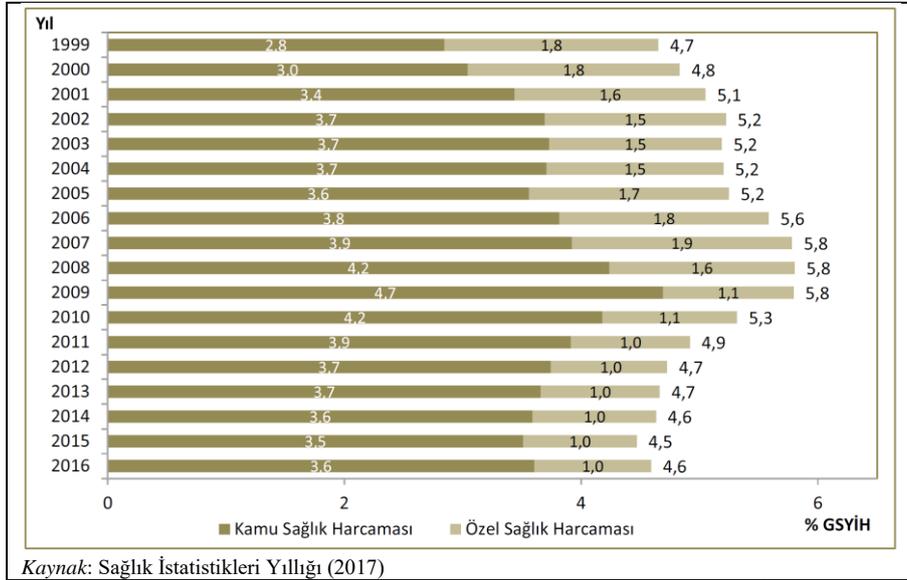
Bütün bu reformlar ile Atun ve arkadaşları (2013)'nın derli toplu ifade ettiği gibi, herkesi kapsayan sağlık güvencesi ile talep tarafında, altyapı, insan kaynakları ve servis sunumundaki gelişmeler ile arz tarafında eşanlı iyileştirmeler amaçlandı. Sağlık sisteminin bütününde çok boyutlu kapasite artışları gerçekleşti. Özellikle, Aile Hekimliği uygulaması ile birinci basamak sağlık hizmetlerine erişimde ve özel sağlık hizmeti sunan kurumların kapılarının kamu sigortalı vatandaşlara da açılması ile genel olarak sağlık hizmetlerine erişimde, vatandaşlar tarafından hemen fark edilen türden iyileşmeler oldu.¹¹ Reformlardan önce olduğu gibi, Sağlıkta Dönüşüm Programı

¹⁰ Ayrıca, bu dönemde tıp fakültelerinin sayısı ve bu fakültelerdeki öğrenci ve akademik personel sayılarında artış olmuştur: Tıp fakültesi sayısı 2002-2003 akademik yılında 44 iken, 2012-2013 yılında 75'e yükselmiştir. Benzer şekilde, tıp fakültesindeki öğrenci ve akademik personel sayıları, sırasıyla, 31,719 ve 7,172 iken 51,445 ve 11,741 olmuştur (Sağlık İstatistikleri Yıllığı, 2014).

¹¹ Birinci Basamak sağlık hizmetleri sunumu, 2005 yılında pilot uygulama yapıp 2010 yılında ülke çapında uygulamaya konan, Aile Hekimliği Programı ile yeniden yapılandırıldı. Başta anne ve çocuk sağlığı odaklı bu program ile, Aile Hekimliği yeni bir tıbbi uzmanlık alanı oldu.

boyunca ve sonrasında kamu sektörü sağlık hizmetlerinin temel sağlayıcısı/sunucusu ve finansörü olmaya devam etti; fakat reformların öncesinde sağlık hizmetlerinin sunumu tarafında olgunlaşmamış bir özel hastane piyasası mevcut iken, dönüşüm programının daha ilk yıllarından başlayarak, özel sağlık hizmetleri piyasası bir kaç yıl içerisinde büyüyüp gelişti. Sağlık hizmetlerinin finansmanı tarafında ise Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) ülkedeki sağlık hizmetlerinin kamu kesimi tarafından “tek ödeyicisi (*single-payer*)” rolünü yükledi.

Bu dönüşüm programının, ülke ekonomisinin istikrarlı büyüme kaydettiği yıllarda gerçekleştiğini akılda tutmamız gerekir. Yine de, bütün bu reformlar gerçekleşirken, sağlık sistemindeki kapasite artışıyla ve hasta ziyaretlerindeki artışlar ile orantılı olarak sağlık harcamalarının pek yükselmeyişi ve kontrol altında tutulabilmesi üzerinde dikkatle düşünülmesi gereken ayrı bir araştırma konusudur (Şekil 12).

Şekil 12. Yıllara Göre Kamu ve Özel Sağlık Harcamasının GSYİH İçindeki Payı (%)

Sağlıkta Dönüşüm Programının 2003-2008 yıllarındaki ilk safhasının belirgin niteliği, özel veya kamu kesimi ayırt etmeksizin vatandaşlara başvuracakları hastaneyi seçmede tam serbestlik sunulması ve özel sağlık kuruluşlarının sayılarının yükselmesine müsaade edilmesi gibi, rekabetçi piyasa mekanizmalarının uygulanmasıydı. Takip eden dönemde, bu piyasa-eksenli (*market oriented*) uygulamaları daha fazla sayıda regülasyonlar takip etti.

Sağlıkta Dönüşüm Programının ana iki parametresi sayılabilecek ‘rekabet’ ve ‘regülasyon’ durumunu bu makalede ele aldık. Bir diğer parametresinin ise, programın ilerleyen safhasında, 2010 yılından sonra, öne çıkan ‘planlama’ uygulamaları olduğunu söylemek mümkündür. Reformların ilk yıllarında sağlık

hizmetlerine erişimde ve evrensel sağlık kapsayıcılığında hızlı ilerlemeler görülmesinden sonra, Sağlık Bakanlığı sağlıkta erişimi ve kaliteyi temin altına alabilmek amacıyla ‘planlamacı’ yaklaşım ile uzun dönemli politikalar uygulamaya başladı. Mesela, 2010 yılında ülkedeki bütün yataklı tedavi kurumlarını kapsayacak şekilde *bölge-bazlı sağlık hizmetleri planlama* çalışmalarının sonuçlarını yayınladı, ve bütün illeri ve ilçeleri kapsayacak şekilde ülke çapında 30 Sağlık Hizmet Bölgesi oluşturdu. Benzer şekilde, ‘Şehir Hastaneleri’nin de planlama politikasının tamamlayıcı bir ayağı olarak hayata geçirildiğini tartışabiliriz. Bu ve benzeri planlamacı politikalar ile, bölgesel düzeyde kaliteli sağlık hizmetlerine erişimin sürdürülebilir olarak temin edilmesi amaçlanıyor iken, ulusal ve bölgesel düzeyde gereksiz hizmet sunumunun önüne geçilmesinin de hedeflediğini ifade edebiliriz. Böylece, Dönüşüm Programının ilk yıllarında görülen ülke sağlık sistemindeki ‘rekabetçi piyasa’ ortamının, programın tamamlanmasıyla rekabetçi, düzenlenen ve planlanan bir ortama dönüştüğünü tartışmamız mümkündür. Fakat, bu makalenin amaç ve kapsamını aşması sebebiyle ve layıkıyla yapabilmek için bu yöndeki bir tartışmayı ayrı bir makale araştırması ile ele almaya niyet ediyoruz.

Ekonomik olarak gelişmişlik düzeyi fark etmek sizin, tüm dünya ülkelerinin bir kaç ay içerisinde en önemli meselesi haline gelen bu küresel pandemi ile mücadelede bazı ülkeleri diğerlerinden ayıran önemli unsurlardan biri ülkelerin sağlık sistemi altyapıları ve kapasiteleri oldu. Türkiye’nin yakın bir tarihte kapsamlı bir “Sağlıkta Dönüşüm Programı (2003-13)”nı böyle bir küresel salgın öncesinde tamamlamış olması, hem ülke yönetiminin hem de vatandaşların sağlık sistemindeki dönüşümün sağladığı özgüven içerisinde bu yeni korona virüs hastalığı ile mücadele etmesini mümkün kıldı. Ayrıca, başta hastaneler olmak üzere Türkiye’deki bütün sağlık kaynaklarının yukarıda kısaca bahsettiğimiz açılardan ‘planlamacı’ yaklaşımla ve Sağlık Bakanlığı’nın liderliğinde sağlık sisteminin paydaşları arasında koordineli bir şekilde yönetiliyor olmasının etkisini de ifade etmeliyiz. Bu duruma dikkat çekici bir örnek olarak, bu süreçte sağlık hizmetlerini açısından özel kesimin yükünün fazla olduğu A.B.D kamuoyunda, daha bütüncül planlı ve koordinasyon ile tek-ödeyiciye sahip (*single-payer*) evrensel sağlık kapsayıcılığına geçiş tartışmalarının, daha da ilgi çekici hale gelmesini gösterebiliriz (Gaffney, 2020).

Bu makale ile, sağlık sistemlerinin genel durumunu, Türkiye’de güncel sağlık reformlarını ve regülasyon uygulamalarını, ülkelerin sağlık sistemleri arasındaki çeşitlilikleri de tartışarak, kısa kısa ele aldık. Bütün makale boyunca yaklaşımımız, her bir reform veya regülasyonun etraflıca analizden ziyade okuyucuyu bu yönde araştırmalara sevk edecek nitelikte kaldı. Bu makalede sunulan bilgi ve tartışmaların gelecekte yapılacak araştırmalara zemin teşkil etmesini ve yol göstermesini ümit ediyoruz. Bu vesileyle, şu hususa da dikkat çekerek makaleyi nihayete erdirmemiz yerinde olacaktır. Türkiye sağlık sisteminde yaşanan bütün bu reformların ve regülasyonları çözümleyen; sağlık hizmetleri piyasaları, rekabet biçimleri ve endüstri dinamiklerini inceleyen ve sağlık politikası odaklı yapılan araştırmaların sayısı ve bu araştırmalara ayrılan bütçeler az miktarlarda kalmaktadır. Ülke politikalarına yön verebilecek nitelikte böyle araştırmaların artması temennisiyle.

TEŞEKKÜR

Makale metninin dergi yazım kurallarına hazırlanmasında verdikleri destekleri için Ahmet Alperen Gedik ve Ertuğrul Gedik'e; ve önceki bir versiyonunu okuyarak sunduğu kıymetli değerlendirmeleri için Ali Kürşat Sak'a müteşekkirim. Boğaziçi Üniversitesi ve İstanbul Ticaret Üniversitesi İktisat Bölümleri ile Yale Üniversitesi MacMillan Center Fox Fellowship Programı'nın sağladıkları akademik ve mali imkanlar sayesinde bu araştırma hayat bulmuştur.

KAYNAKÇA

Akdağ, R. (2012). Turkey Health Transformation Program Assessment Report (2003-2011). *T.C. Sağlık Bakanlığı*.

Aran, M. ve Roks, C. (2014). Turkey on the way of universal health coverage through the health transformation program (2003–13). *World Bank health, nutrition and population (HNP) discussion paper*. Washington DC.

Armocida, B., Formenti, B., Ussai, S., Palestra, F. ve Missoni, E. (2020). The Italian health system and the COVID-19 challenge. *Lancet Public Health*, 5(5), e253. doi: 10.1016/S2468-2667(20)30074-8

Atun, R., Aydın, S., Chakraborty, S., Sümer, S., Aran, M., Gürol, İ., ...Akdağ, R. (2013). Universal health coverage in Turkey: enhancement of equity. *The Lancet*, 382(9886), 65-99. doi: [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(13\)61051-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(13)61051-X)

Boyacı, İ. (2017). Private hospitals and enhancement of geographic equity in health access: the case of Turkey. *Yale Fox International Fellowship Policy Brief Series 2017*. <https://foxfellowship.yale.edu/sites/default/files/files/Boyaci.pdf>

Covid-19 Health System Response Monitor. (2020). Turkey. <https://www.covid19healthsystem.org/countries/turkey/countrypage.aspx>

Dünya Sağlık Örgütü. (2010). What is a pandemic? *Diseases*. https://www.who.int/csr/disease/swineflu/frequently_asked_questions/pandemic/en/

Dünya Sağlık Örgütü. (2020a, 8 Mart). *Coronavirus disease 2019 (COVID-19) Situation Report – 48*. https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200308-sitrep-48-covid-19.pdf?sfvrsn=16f7ccef_4

Dünya Sağlık Örgütü. (2020b). [Internet üzerinden]. Twitter gönderisi 30 Ocak 22:43. <https://twitter.com/WHO/status/1222968678595076096>

Dünya Sağlık Örgütü. (2020c, 11 Şubat). *Novel Coronavirus(2019-nCoV)*

Situation Report – 22. https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200211-sitrep-22-ncov.pdf?sfvrsn=fb6d49b1_2

Dünya Sağlık Örgütü. (2020d). Turkey: WHO Coronavirus disease (COVID-19) dashboard. <https://covid19.who.int/region/euro/country/TR>

Dünya Sağlık Örgütü. (2020e). Universal Health Coverage. Health Systems. https://www.who.int/healthsystems/universal_health_coverage/en/

Dünya Sağlık Örgütü – Avrupa. (2020). Coronavirus disease (COVID-19) pandemic. *Health topics.* <https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/novel-coronavirus-2019-ncov>

Ersoy, İ. (2015, 9 Ocak). Müsteşardan ‘özel’ kehanet: bu hastaneler kapanacak. *Medimagazin.* <https://www.medimagazin.com.tr/ozel-saglik/genel/tr-mustesardan-ozel-kehanet-bu-hastaneler-kapanacak-9-672-63815.html>

Gaffney, A. (2020, 21 Mart). America's extreme neoliberal healthcare system is putting the country at risk. *The Guardian.* <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/mar/21/medicare-for-all-coronavirus-covid-19-single-payer>

Jones, G. (2015, 3 Mart). Indiscriminate cuts threaten Italy's healthcare successes. *Reuters.* <https://www.reuters.com/article/us-italy-health-awakenings-insight/indiscriminate-cuts-threaten-italys-healthcare-successes-idUSKBN0LZ0G320150303>

OECD. (2010). How much is too much? *Value for Money in Health Spending* (1. baskı) içinde (21-42). Paris: OECD Publishing. <https://www.oecd.org/berlin/46201464.pdf>

OECD. (2016, 22 Temmuz). *Universal health coverage and health outcomes.* <https://www.oecd.org/els/health-systems/Universal-Health-Coverage-and-Health-Outcomes-OECD-G7-Health-Ministerial-2016.pdf>

OECD. (2017). Financing of health care. *Health at a Glance 2017: OECD Indicators* (1. baskı) içinde (136-137). Paris: OECD Publishing. doi: https://doi.org/10.1787/health_glance-2017-46-en

OECD ve Dünya Bankası. (2008). *OECD reviews of health systems: Turkey 2008.* Paris: OECD Publishing. doi: <https://doi.org/10.1787/9789264051096-en>

T.C. Resmi Gazete. (2008, 15 Şubat) *Özel hastaneler yönetmeliğinde değişiklik yapılmasına dair yönetmelik.* Sayı: 26778. Ankara: Başbakanlık Basımevi. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/02/20080215-5.htm>

Sosyal Güvenlik Kurumu. (b.t.) SGK 2014. *SGK istatistik yıllıkları*.
http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari

T.C. Sağlık Bakanlığı. (2009). *Sağlık istatistikleri yılığı 2008* (Yayın no. 806).
Ankara: Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü.

T.C. Sağlık Bakanlığı. (2014). *Sağlık istatistikleri yılığı 2013* (Yayın no. 956).
Ankara: Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü.

T.C. Sağlık Bakanlığı. (2015). *Sağlık istatistikleri yılığı 2014* (Yayın no. 1010).
Ankara: Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü.

TC Sağlık Bakanlığı. (2017). *Sağlık istatistikleri yılığı 2016* (Yayın no. 1083).
Ankara: Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü.

T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü. (2019). *Pandemik influenza ulusal hazırlık planı*. Ankara. https://grip.gov.tr/depo/saglik-calisanlari/ulusal_pandemi_plani.pdf

Wolper, F.L. (2010). *Health care administration: managing organized delivery systems*. (5. baskı). Massachusetts: Jones & Bartlett Learning.

COVID-19 SÜRECİNDE VE POST-PANDEMİ DÖNEMİNDE YAŞAM TARZI AÇISINDAN TÜKETİCİ DAVRANIŞLARININ DEĞİŞEN EĞİLİMİ ÜZERİNE KAVRAMSAL BİR ÇALIŞMA

K. İlgin ÇAKIROĞLU* ORCID ID: 0000-0002-3294-9275

Serdar PİRTİNİ** ORCID ID: 0000-0002-7838-4863

Özgür ÇENGEL*** ORCID ID: 0000-0001-9112-5076

ÖZ

Toplumlar belirli dönemlerde birtakım zorluklarla karşılaşabilirler. Bu tür zorluklar ekonomik, politik, kültürel, toplum sağlığı gibi durumlar ile ilgili olabilir. Karşılaşılan her zorluğun toplumun, bireylerin üzerinde birtakım etkileri olacağı aşikardır. Bu etkilerin bireylerin davranışlarında değişiklikler ile sonuçlanması muhtemeldir. Son zamanlarda Türkiye’yi ve tüm dünyayı etkileyen Covid-19 salgını ile karşı karşıya kalınmıştır. Salgın süresince tüketicilerin ihtiyaçlarında, faaliyetlerinde, tüketim davranışlarında değişimler yaşanmaya başlamıştır. Bu tür değişimleri anlayabilmek, salgın süreci ve sonrasında tüketicilere çözümler üretebilmek adına, kapsamlı bilgi sunacak olan yaşam tarzı araştırması önemli olmaktadır. Böylelikle tüketici davranışlarına dair detaylı bilgiler elde edilerek, toplumsal eğilimlere dair fikirler edinilebilir. Bu çalışmada Covid-19 süreci ve sonrasında dair tüketici davranışlarındaki eğilimler yaşam tarzı bakış açısıyla kavramsal bir çerçevede değerlendirilmektedir. Değerlendirme sonucunda, Covid-19 sürecinde tüketicilerin temel ihtiyaçlara yöneldikleri, çevrimiçi alışverişin arttığı, dijital platformları daha fazla kullandıkları, firmaların kurumsal sosyal sorumluluk projelerine özel önem verdikleri söylenebilir. Bu tür eğilimlerin uzun dönemli olması halinde tüketicilerin yaşam tarzlarında değişiklikler olması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Yaşam Tarzı, Tüketici Davranışı

A CONCEPTUAL STUDY ON THE CHANGING TENDENCY OF CONSUMER BEHAVIORS FROM THE POINT OF LIFESTYLE DURING THE COVID-19 PANDEMIC AND POST-PANDEMIC PERIOD

ABSTRACT

Societies can encounter some difficulties at certain times. Such difficulties can be related to economic, political, cultural and public health situations. It is a fact that every challenge encountered will have some impact on society, individuals. These effects are likely to result in changes in individuals’ behavior. Covid-19 outbreak affecting the whole world and Turkey has emerged recently. Changes in the needs, activities and consumption behaviors of consumers have started to occur during the outbreak. Lifestyle research that will provide comprehensive information is important in order to understand such changes and to offer solutions to consumers during and after the outbreak. Thus ideas about social trends can be obtained by gathering detailed information about consumer behavior. In this study, the trends in consumer behavior regarding the Covid-19 process and beyond are evaluated in a conceptual framework from lifestyle perspective. As a result, it can be said that in the process of Covid-19, consumers tend to basic needs, increase online shopping, use digital platforms more, and give particular importance to companies’ corporate social responsibility projects. If such trends are long-term, it is expected that there will be changes in the lifestyle of consumers

Keywords: Covid-19, Lifestyle, Consumer Behavior

* Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Dr. Öğr. Üyesi, kamerilgin.cakiroglu@erdogan.edu.tr

** Marmara Üniversitesi, Prof. Dr., serdarpirtini@marmara.edu.tr

*** İstanbul Ticaret Üniversitesi, Prof. Dr., ocengel@ticaret.edu.tr

1. GİRİŞ

Yaşam tarzı kavramının disiplinlerarası bir kavram olduğu söylenebilir. Temelleri sosyoloji ve psikoloji alanına uzanan, içerdiği unsurlar / boyutlardan dolayı tüketim ile ilişkilendirilerek pazarlama alanında da yer bulmaktadır (Lazer, 1963:131). Tüketicilerin daha iyi tanınması ve tüketici ihtiyaç ve isteklerine tatmin edici yanıtlar verilebilmesi adına yaşam tarzlarının belirlenmesi pazarlamada önemli bir yer edinmiştir.

Değerler ve yaşam tarzları ile ilgili çalışmaların farklı alanlardan araştırmacılar tarafından yapıldığı görülmektedir. Sosyal bilimciler için, değerlerin ve yaşam tarzlarının incelenmesi, bu değişkenlerin sosyal planlama için nasıl çıktılara sahip olabileceğini incelemelerini sağlayacaktır. Örneğin, insanların eğitim hakkındaki fikirleri okul sistemlerinin nasıl yapılandırılması gerektiğini etkileyecektir. Benzer şekilde, insanların yaşlanma konusundaki endişeleri, ileri yaştaki vatandaşların ihtiyaçlarının nasıl daha iyi karşılanabileceğini vurgulayacaktır. Pazarlamacılar, değerlerin ve yaşam tarzlarının tüketici karar alma sürecinin daha karmaşık süreçleriyle nasıl ilişkili olduğunu anlamayı hedeflemektedir. Örneğin, ne satın alacağına, nereden satın alacağına ve belirli bir bireyin sahip olmak istediği yaşam deneyimlerine ilişkin kararlar, belirli değerler ve yaşam tarzlarına yönelik kişisel tercihleri ve arzularından etkilenebilmektedir. Hem sosyal planlamacılar hem de pazarlamacılar için, insanların değerleri ve yaşam tarzları hakkında iyi bir bilgi elde edilmesi ortaya çıkan fırsatlar ve zorluklarla uyumlu olabilecek daha uygun stratejiler oluşturulmasına yardımcı olacaktır. Bu durumun arkasında yatan sebep ise, yaşam tarzları ile tüketicilerin hissettiklerinin, düşündüklerinin, inandıklarının ve yaptıklarının keşfedilmesinden kaynaklıdır (Keng vd., 2004:1-2).

Bir toplum içerisinde yaşayan bireylerin toplumda gerçekleşen ekonomik, sosyal, kültürel vb. olaylardan, değişimlerden etkilenmesi kaçınılmazdır. Fikirler, inançlar, değerler, alışkanlıklar ve davranışlar hem iyi hem de kötü deneyimlerden dolayı gelişmektedir; bu anlamda Covid-19 salgınının tüm bunlar üzerinde derin bir etki yaratacağı beklenmektedir (He ve Harris, 2020:179). Dolayısı ile bu sürecin yaşam tarzları üzerinde bir etki yaratacağı söylenebilir. Popüler bir kavram olması ve pek çok kişi tarafından genel hatlarıyla ne demek istediğinin bilinmesine rağmen, bütün araştırmacılar tarafından yaşam tarzına ilişkin kabul görmüş genel bir tanım yoktur (Berkman ve Gilson, 1974:189). Söz konusu kavramın tanımlanması üzerine çeşitli tartışmalar yer almasına karşın, bu kavramın birçok unsuru bünyesinde bulundurduğu ve bu unsurların belirlenmesi halinde tüketicilerin yaşam tarzlarına dair fikirler edinilebilmesi ve böylelikle firmalar tarafından stratejiler geliştirilebilmesi ve toplum içerisindeki bireylere / tüketicilere daha iyi çözümler sunulması mümkündür.

2. YAŞAM TARZININ KURAMSAL GELİŞİMİNE İLİŞKİN LİTERATÜR İNCELEMESİ

Yaşam tarzı kavramı ilk olarak sosyolog Weber (1922) tarafından ileri sürülürken, daha sonrasında psikolojik bir kavram olarak Adler (1929) tarafından ele alınmıştır. Sosyolojik bakış açısı ile yaşam tarzına bakıldığında, toplumsal gruplar ele

alınmaktadır ve bu grupların birbirinden eğitim, meslek, sosyal sınıf özellikleri gibi özelliklerle farklılık gösterdiği üzerinde durulmaktadır. Psikolojik açıdan ise, yaşam tarzı kavramının sadece toplumsal açıdan bir kavram olmadığı, bireye özgü özellikleri de bünyesinde barındırdığının göz önüne alınarak değerlendirme yapılması gerektiği ileri sürülmektedir (Grunert vd., 1993:9). Adler (1929), bireysel alanı anlamakta önemli olan şeyin, bireyin hareketlerine yön veren yaşam amacını anlamak olduğunu belirtmektedir. Bu durumun bütünün parçaları olarak görülen çeşitli hareketlerin / eylemlerin arkasındaki gizli anlamın ortaya çıkmasına olanak sağladığını ileri sürmektedir. Böylelikle parçalar incelendikçe, bütün daha iyi anlaşılacaktır Burada bütün olarak ifade edilen, yaşam tarzının bütünlüğüdür. Yaşam tarzının bir bütün olarak görülme sebebi ise, bir bireyin yaşamının ilk dönemlerindeki karşılaştığı zorluklar ve bir amaç için çabalamasından ileri gelmektedir (Adler, 1929:32-99).

Yaşam tarzı ile ifade edilmek istenilenin ne olduğu düşünülürse, zaman ya da değişim süreci göz önünde bulundurulduğunda kişinin anlam kazanan bir yaşama sahip olduğu ileri sürülebilir. İnsanlar zaman içerisinde doğar, büyür, olgunlaşır ve ölür. Burada bir insanı tanımlayan sürecin çeşitli yönleri ifade edilmektedir; fakat yaşam bu söz konusu değişimden daha fazlasıdır. Yaşam iki boyuta sahiptir. Zaman boyutu üzerinden ölçülür ve gerçekliğin başka şekillerine bürünürken, kendi kimliğini muhafaza etme becerisine sahiptir (Reynolds ve Darden, 1974:82). Gerke (2000), yaşam tarzının sadece öz-kimliğin oluşumu ve söz konusu öz-kimliğin sadece diğerlerine iletilmesinde kullanılmadığını; aynı zamanda ortak kimlikler oluşturmak ve sürdürmek için de kullanıldığını ileri sürmektedir. Bu durumda yaşam tarzları günlük yaşamın düzenlenmesine yönelik ayrıntılı planlardır denilebilir (Gerke, 2000:137). Yaşam tarzının kuramsal gelişimi ile ilgili bazı çalışmalara Tablo.1'de yer verilmektedir.

Tablo.1: Yaşam Tarzının Kuramsal Gelişimine İlişkin Literatür

Yazar	Yaşam Tarzı Tanımı
Wells ve Tigert, 1971	Genellikle psikografik araştırma olarak da ifade edilen yaşam tarzı araştırması, tüketicilerin faaliyetlerine, ilgilerine, önyargılarına ve fikirlerine odaklanmaktadır. Yaşam tarzı araştırmaları, asıl amacının tüketicilerin insan portrelerini tanımlanabilir bir şekilde ortaya çıkarmak olmasından dolayı motivasyon araştırmalarına benzetilmektedir.
Berkman ve Gilson, 1974	Yaşam tarzı araştırması, kişilerin yaşam tarzları ve faaliyetleri temelinde, belirli bir ürünün yoğun ve hafif kullanıcıları ya da kullanıcı olmayanlar arasındaki farkı ortaya çıkarmaktadır. Bu durum, kişilerin zamanını nasıl harcadığını, yakın çevreleri hakkında ne düşündüklerini, çeşitli konular hakkındaki fikirlerinin ne olduğunu, nelere ilgi duyduklarını, demografik profillerini ifade etmektedir

Demby, 1974	Yaşam tarzı araştırmaları psikografik araştırmalar içerisinde ele alınsa da farklılaştığı noktalar söz konusudur. Yaşam tarzı bir tüketicinin rutinlerini incelerken, psikografik araştırma tüketicinin rutinlerinin arkasında yatan nedenleri (neden neden belirli bir davranışta bulunduğunu ve neden belirli tutumlara sahip olduklarını) ortaya çıkarmaya çalışmaktadır.
Wells, 1974	Psikografik araştırmalar daha soyut teorik temelli ya da klinik temelli kişilik özelliklerine dayanırken, yaşam tarzları doğrudan tüketicinin davranışı ile bağlantılı daha spesifik faaliyetler, ilgiler, fikirler ve değerlere odaklanmaktadır.
Plummer, 1974	Yaşam tarzı araştırmaları faaliyet, ilgi, fikirlerin yanı sıra tüketicilerin medya seçimleri ve kullanımlarını, ürün ve marka tercihlerini, demografik özelliklerini de bünyesinde bulundurur.
Wind ve Green, 1974	Genel anlamda yaşam tarzı, insanların yaşadığı ve zaman ve parasını harcadığı genel / bütün tutumlarına atfedilmektedir. Spesifik anlamda ise, tüketicilerin satın aldığı ürünler (tüketimleri); satın aldıkları ürünlerde aradıkları faydalar; ürünlere yönelik tutumları; genel anlamda faaliyetleri, ilgi alanları, fikirleri; yaşamına öncülük eden değerleri; kişilik özellikleri ve benlikleri tüketicilerin yaşam tarzlarını belirleyen unsurları oluşturmaktadır.
Wells, 1975	Tüketicilerin nasıl değiştiği ya da değişmediğine dair veri sunan araştırmalardır. Ortak faaliyetler, ilgiler, ihtiyaçlar ve değerler ile yaşam tarzı grupları oluşmaktadır.
Douglas ve Urban, 1977	Yaşam tarzı araştırmaları, tüketicilerin günlük yaşam kalıpları, çalışma alışkanlıkları, serbest zaman faaliyetleri, ilgi alanları ve kendini algılama, istekleri (amaçları) ve hayal kırıklıkları, aileleri ve başkalarına yönelik tutumları, çevrelerine dair inançları ve fikirlerine göre profil oluşturulmasıdır. Ürünlerin nasıl kullanıldığını, tüketiciler için ne anlama geldiğini, günlük yaşama nasıl dahil olduklarını gösterir ve demografik tüketici profillerini detaylandırır. Böylelikle tüketici satın alma modellerinin belirleyicilerini ortaya çıkarmaya yardımcı olur.
Carman, 1978	Yaşam tarzının faaliyetler, ilgiler, fikirler, rollerden oluştuğu belirtilmektedir. Bu faktörlerin birleşimi dolayısı ile bütün tüketim ile ilgili davranışı yönlendirmektedir.

Horley ve diğ., 1988	Yaşam tarzı kavramının, temel değerleri ve tutumları ifade eden amaçlı davranışı içermesi gerekir. Bu bağlamda yaşam tarzı, değerlerin ve tutumların belirgin bir modelinin ayırt edici davranışsal ifadesidir.
Vyncke, 2002	Yaşam tarzı belirlenirken daha değişken ve yüzeysel olduğu belirtilen faaliyetlerin, ilgilerin, fikirlerin yeterli olmayacağı; daha kalıcı olan kişisel özelliklerin ve davranışların (değerler, yaşam vizyonu, estetik tarz ve medya tercihleri) yaşam tarzlarını daha iyi yansıtacağı ileri sürülmektedir.
Kim ve diğ., 2006	Değerler, kişilik ve yaşam tarzları, tüketicilerin psikolojik ve davranışsal bir tanımlaması olan psikografiklerin üç temel unsurudur. Yaşam tarzının unsurlarından bir tanesi olan, değerler, tüketicilerin tüketim modellerinin anlaşılmasında, pazar segmentasyonunun oluşturulmasında, pazarlama stratejilerinin tasarlanmasında ve yürütülmesinde yararlıdır.
Kahle ve Valette-Florence, 2011	Yaşam tarzı, temelinde değerleri bulunduran; faaliyetler, ilgi alanları ve fikirler ile tüketim modellerinin bütünleştirildiği bir kavram olmakla birlikte kültür, sosyal normlar, teknoloji, din gibi faktörler ile şekillenmektedir.
Mitchell, 2015	Değerler ve kişilik içsel özellikleri ifade ederken; yaşam tarzları tüketicilerin faaliyetlerine (iş, hobileri, tatiller gibi), ilgi alanlarına (aile, moda, yemek gibi) ve fikirlerine (sosyal, konular, politika, gelecek gibi) göre sınıflandırılan dışsal tüketici davranış modellerini ifade etmektedir.
Lee ve Kahle, 2019	Yaşam tarzının temeli olan değerler, tüketici kimliğini tüketici eylemi ile ilişkilendirir. Böylece tüketici davranışını anlamak için değerlerin anlaşılması esastır.
Lee, 2019	Yaşam tarzlarının tüketim karşıtı eğilimler ile belirlediğini ve bu eğilimlerin sadelik (tutumlu olma), gönüllü sadelik, çevre koruma, az varlık, az tüketim olduğunu ileri sürmektedir.

Yaşam tarzı, pek çok davranış boyutlarını ve süreçlerini anlamak için oldukça örgütsel bir kavram olup, tüketici davranışı alanında bir sistem anlayışı olarak ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda pazar segmentasyon sorunlarına çözüm getirmek adına araştırma için yeni bir boyut sunmaktadır (Berkman ve Gilson, 1974:192).

3. YAŞAM TARZI TANIMI, KAVRAMI, KAPSAMI VE ÖZELLİKLERİ

Bir birey, her şeyden çok, neye inandığı, neyi hayal ettiği ve neye değer verdiği ile var olmaktadır. Genellikle insanlar inandıklarını ve hayallerini gerçekleştirmek için yaşamlarını şekillendirmeye çalışırlar. Hedeflere ulaşma çabalarıyla birlikte insanlar defalarca kendilerini test ederler ve böylelikle büyürler. Bu büyüme ile birlikte değişim meydana gelir; böylece yeni amaçlar oluşur. Bu amaçları desteklemek için yeni inançlar, yeni hayaller ve yeni değerler edinilir. Bazı sıradışı insanlar yaşamları boyunca birçok kez büyür ve değişir; bazıları ise onlarca yıl neredeyse hiç değişmemektedir. Birçoğu en önemli olanın kapsamlı olandan diğerine dönüştüğü bir ya da iki dönemi / devri deneyimlemektedir. Bu dönemler bireylerin değerlerinin değiştiği, yaşam tarzlarının dönüştüğü dönemlerdir. Psikologlar, değişimin rastgele olmadığını, olgunlaşmamış durumlardan daha karmaşık, daha geniş kapsamlı ve dengeli durumlara adım adım ilerlediğini belirtmektedir. İnsan gelişimi de gelişmemiş olandan gelişmiş olana doğru değişen güdülere yanıt olan bir hiyerarşi olarak düşünülebilir (Mitchell, 1983:3). Bu anlamda tüketicilerin davranışlarını anlamak, incelemek ve tahmin etmek adına yaşam tarzı pazarlamacılar için önemli bir kavram olmaktadır. İnsanların bireyselleştiği ve kendilerini çeşitli grupların üyeleri olarak tanımladığı ve sonuçta ortaya çıkan yaşam modelleri açısından tüketici yaşam tarzlarıyla pazarlamada özellikle ilgilenilmektedir. Yaşam tarzı, bir toplumun ya da bir segmentin ayırt edici yaşam modelidir. Tüketici satın alımlarının ve tüketilme şeklinin bir toplumun yaşam tarzını yansıttığı da söylenebilir. Ayrıca yaşam tarzı unsurları / faktörleri ekonomik bir faaliyeti şekillendiren ve etkileyen önemli güçlerdir (Lazer, 1963:130-132).

Modern tüketim ile birlikte serbest zaman faaliyetlerinde büyüme söz konusu olmuştur. Pek çok serbest zaman faaliyeti, alışveriş yapma, dışarıda yemek yeme, turizm, spor gibi tüketim davranışlarıyla ayrılmaz bir biçimde bütünleştirilmiştir. Üretim ve tüketim süreçlerinin iç içe geçtiği bir toplum içerisinde serbest zaman; iş, ev, aile ya da arkadaşlardan daha önemsiz değildir. Planlanması, hazırlanması ve uygulanması az olmayan miktarda para, bilgi ve dikkat gerektirmektedir. Serbest zaman sadece ciddi bir iş olmamıştır; aynı zamanda özellikle genç ve orta sınıf insanların bir meşguliyeti olmuştur. Bu tür uygulamalar kişisel olarak insanın kendisini keşfetmesi ve gerçekleştirmesine imkan vermektedir (Kim, 2000:61-62). Bu bağlamda yaşam tarzlarının bir unsurunun da serbest zaman faaliyetleri olduğu göz önüne alındığında, toplumun yaşadığı herhangi bir durumda tüketicilerin serbest zaman faaliyetlerindeki azalmalar ya da değişikliklerin süreklilik kazanması halinde uzun dönemde bu durumun yaşam tarzlarının evrilmesine yol açacağı söylenebilir.

Bernay (1971) bir bireyin yaşam tarzını, faaliyetlerine ve beğenilerine harcadığı zaman ve para ile ilişkilendirmektedir (Bernay, 1971:190). Bu anlamda bireylerin gerçekleştirdikleri faaliyetler ve bu faaliyetlere ayırdıkları zamana ve paraya göre birbirlerinden farklılaşacakları ve benzer harcamalarına göre benzer yaşam tarzlarını benimseyecekleri söylenebilir. Ancak yaşam tarzı ile ilgili literatüre bakıldığında, alandaki yazarlar tarafından yaşam tarzının sadece bireylerin harcadıkları zaman ve paranın dışında farklı unsurlar ile kavramı ilişkilendirdikleri görülmektedir. Dolayısı ile yaşam tarzına göre bir bölümlendirme yapılırken sadece faaliyetlerin dikkate

alınması doğru bir yaklaşım olmayabilir. Bu anlamda çeşitli yazarlar tarafından yürütülen yaşam tarzı araştırmalarına ve yaşam tarzı tanımlamalarına daha kapsamlı bir şekilde bakmak gerekmektedir.

Mitchell (1983) değerler ve yaşam tarzı tipolojisi (VALS tipolojisi) ile dokuz yaşam tarzını bünyesinde bulunduran dört kapsamlı yaşam tarzı kümesi (ihtiyaç odaklı gruplar, dışa yönelimli gruplar, içe yönelimli gruplar ve bütünleşmiş dışa ve içe yönelimli gruplar) elde etmiştir. Her bir yaşam tarzı kümesi, birbirinden farklı bir dizi değer, inanç, güdü, ihtiyaç ve hayallerden oluşmaktadır. Söz konusu kümeler içerisinde bir yaşam tarzını benimseyen bir bireyin yaşamında gerçekleşen bir olay karşısında yaşam amaçlarını gerçekleştirdiği ve böylelikle ihtiyaçları tatmin edildiğinde yaşam tarzı tipolojisinde bir üst boyuta geçişini sağlayabileceği ileri sürülmektedir (Mitchell, 1983:4).

Tüketim ve yaşam tarzı tercihleri, diğerlerine karşı kendi özel zevk / beğeni yargımızı tanımlayan ve sınıflandırılabilir hale getiren ayırıcı yargıları içerir (Featherstone, 2007:18). Modern tüketim toplumunda yaşam tarzı, bireyselliği, kendini ifade etmeyi, bireysel farkındalığı ifade etmektedir. Tüketicinin elbiseleri, üslubu, serbest zaman faaliyetleri, yeme-içme tercihleri, tatil seçimi, evi, arabası gibi unsurlar kendi tarzının ve bireysel zevkinin işaretleri olarak ifade edilmektedir. Tüketim kültürü içindeki modern birey, sadece kıyafetleriyle değil, aynı zamanda yaşadığı yerin (evinin), eşyalarının, otomobilinin ve diğer faaliyetlerine dair zevkinin varlığı ve yokluğu açısından yorumlandığı ve sınıflandırıldığı bilincindedir (Featherstone, 2007:81-84). Dolayısı ile tüketicilerin yaptıkları bu tür seçimler ile diğerlerine karşı yaşam tarzlarını ifade etmeye çalıştığı söylenebilir.

Carman (1978), yaşam tarzlarının faaliyetler, ilgiler, fikirler ve tüketim davranışı ile tanımlandığını ifade etmektedir. Pazarlamacıların, yaşam tarzı segmentlerini ve bu segmentlerin sahip olduğu değerler dizisini tanımlamak ile ilgilendiğini belirtmektedir. Aynı zamanda yaşam tarzlarının değerler, kişilik, demografik özellikler ve yaşam döngüsü, sosyoekonomik özellikler gibi kişisel faktörlerin dışındaki faktörlerden oluşabildiğini de ileri sürmektedir (Carman, 1978:404).

Wells (1974), yaşam tarzının ya da psikografiklerin unsurları olarak kişilik özelliklerini, tutumları, ilgileri ve fikirleri belirtmektedir. Bu unsurların tüketicilere dair bilgiler sunduğunu ve demografik özelliklere göre daha detaylı ve kapsamlı bilgi sunduğunu ileri sürmektedir. Bunun yanı sıra psikografik çalışmaların daha çok kişilik özelliklerine yönelirken, yaşam tarzı çalışmalarının değerlere, faaliyetlere, ilgilere ve tutumlara yöneldiğini vurgulayarak aradaki farkı da belirtmektedir (Wells, 1974:318-320). Wind ve Green (1974) de benzer şekilde yaşam tarzı unsurları olarak tüketicilerin serbest zamana, işe ve tüketime yönelik tutumlarının yanı sıra faaliyetleri, ilgileri ve değerleri de söz konusu kavram içerisinde ele almaktadır (Wind ve Green, 1974:107).

Plummer (1974a)'a göre yaşam tarzı, insanların iş ve serbest zamanlarında zamanını nasıl harcadıkları açısından faaliyetlerine; yakın çevrelerine ne derece önem verdikleri açısından ilgilerine; sosyal konular, kurumlar-gelenekler-tanınan kimse ve

kendilerine yönelik görüşleri açısından fikirlerine ve son olarak nerede yaşadıkları ve yaşları, cinsiyetleri, gelirleri gibi temel unsurlara odaklanmaktadır (Plummer, 1974a:160). Plummer (1974b) *faaliyetleri*, iş, hobi, sosyal etkinlikler, tatil, eğlence, kulüp üyeliği, topluluk, alışveriş, spor ile ilgili faaliyetler olarak; *ilgileri*, aile, ev, meslek, topluluk, serbest zaman değerlendirme, moda, yemek, medya, başarılar-kazançlara yönelik ilgileri olarak; *fikirleri*, bireyin kendisi, sosyal konular, siyaset, işletme, ekonomi, eğitim, ürünler, gelecek, kültür ile ilgili fikirleri olarak sınıflandırmaktadır (Plummer, 1974b:33).

Yaşam tarzı tanımlamalarına bakıldığında bir bireyin diğerinden farklılaşmasını sağlayan yaşam tarzlarının bireyin faaliyetlerine, ilgilerine, fikirlerine, tutumlarına dayandığı anlaşılmaktadır. Yaşam tarzının bu boyutlarına ek olarak bireylerin sahip oldukları değerlerin (Horley vd., 1988; Gunter ve Furnham, 1992) ve tüketim alışkanlıklarının da yaşam tarzını oluşturan önemli boyutlar olduğu ileri sürülmektedir (Kahle ve Valette-Florence, 2011). Yaşam tarzı kavramına ilişkin literatür incelendiğinde bireylerin sahip oldukları yaşam tarzlarını belirleyebilmek ve fikir edinebilmek adına, tüketicilerin sahip oldukları değerlere; faaliyetlerine, ilgilerine ve fikirlerine; tüketim alışkanlıklarına; günlük rutinlerine ve demografik özelliklerine bakılmasının faydalı olacağı söylenebilir.

4. COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNDE YAŞAM TARZI YAKLAŞIMIYLA DEĞİŞEN TÜKETİM ALGISI

Değerler kültürün ve bir toplumun koşullarının bireysel düzeyde ölçümünü sağlamaktadır. Tüketicilere belirli bir ürünü neden satın aldıkları sorulursa, cevap genellikle ürünün özelliğine odaklanacaktır. Burada tüketiciler için değerli olan özelliğin önemidir. Özelliğin önemi, taşıdığı temel sosyal değer ile alakalıdır. Bu bağlamda, tüketiciler zor bir karar ile karşılaştıkları takdirde, seçenekler arasında ayırım yapmalarına yardımcı olmak için genellikle temel değerlerine bakacaklardır. Değerler tutumlar aracılığı ile davranışlara yol göstermektedir; durumdan duruma çeşitlenmektedir; yaşam tarzlarının tanımlanmasına yardımcı olmaktadır; bir etki yaratmak için diğer normlar ile etkileşim içerisindedirler (Tan vd., 2015:103-104). Pazarlama odaklı firmalar, öncelikle tüketicilerin yaşam tarzı ihtiyaçlarını belirlerler ve daha sonra söz konusu yaşam tarzı ihtiyaçları ile teknolojik araştırma ve geliştirmelerini bütünleştirirler. Yaşam tarzı analizi firmalara karlı, yenilikçi fırsatların olduğu pek çok alanı göstermektedir (Kelly, 1973:124). Yaşam tarzı araştırmaları genellikle pazar bölümlendirmede (Kahle ve Valette-Florence, 2011:140), son zamanlarda da ürün özellikleri ile kişisel değerler arasında ilişki dikkate alınarak ürün (mobilya gibi) tasarımında (Zhang vd., 2019:594) sıklıkla kullanılmaktadır.

Covid-19 salgını ile bilinen şey, dünyanın değişmiş olmasıdır. Dünya genelinde etkisi olan diğer global olaylar gibi, Covid-19 da bireylerin / tüketicilerin dünyayı görme şeklini, düşünme şeklini ve yaşamlarını sürdürme şekillerini değiştirebilir. Kayıp yaşamların, dağılan ailelerin ve yaralı toplumların insanlık trajedisine bağlı olmaksızın, pandemi odaklı bir karantinanın neden olduğu ekonomik ve sosyal değişimler, bireylerin hatıralarında ve gelecek nesillerde uzun süre yaşayacak kültürel

bir miras oluşturacaktır. Covid-19'un kısa vadeli etkisi, global olarak yaygın karantina ve sosyal mesafe önlemleri nedeniyle hissedilmektedir. Pandemi sona erecek olsa da uzun ömürlü, derin ekonomik, sosyal, politik ve kültürel etkilere sahip olacaktır (He ve Harris, 2020:176). Bu durumun hem ulusal düzeylerde hem de hane halkı üzerindeki etkileri görülmeye başlanmıştır. Baker ve diğ. (2020) tarafından yapılan bir araştırmada salgının ilk başladığı sıralarda harcamalarda bir artış olduğu, bu artış sonrası genel harcamalarda düşüş, ancak market alışverişinde daha fazla düşüşün olduğu belirtilmektedir. Bu durumun ise, virüs vakasının giderek artmasının anlaşılması üzerine tüketicilerin stoklama davranışı ile örtüştüğü belirtilmektedir. Araştırmada, havayolu, toplu taşıma, restoran harcamalarında keskin azalışlar olduğu; bunun yanı sıra yeme-içme ve perakende harcamalarının yüksek düzeyde sürdüğü vurgulanmaktadır. Araştırmaya göre, gıda dağıtım harcamalarında artış söz konusudur, bu durumun da restoranlarda yemek yemenin yerine evde yemek yenilmesi ile tutarlı olduğu belirtilmektedir. Ayrıca gençlerin ileri yaştaki tüketicilere göre harcamalarında daha az tasarrufta buldukları ileri sürülmektedir. Araştırma sonucunda ayrıca işsiz perakende çalışanlarının eve teslim hizmetleri gibi yeni talep gören sektörlerde çalışmaları önerisinde bulunmaktadır (Baker vd., 2020:10-15).

Knotek vd. (2020), Mart ve Nisan 2020 başı arasında, Covid-19 Amerika Birleşik Devletleri'ne yayılırken, virüsün ekonomi üzerindeki etkileri hakkında tüketicilerin inançlarında belirgin bir değişiklik olduğunu ileri sürmektedirler. Tüketicilerin, Covid-19'un GSYİH tarafından ölçülen ekonomik faaliyet üzerinde önceden tahmin ettiğinden daha büyük bir olumsuz etkiye sahip olmasını beklediklerini; aynı süre zarfında, tüketiciler Covid-19'un enflasyon üzerinde yukarı yönlü baskı oluşturmasını beklediklerini belirtmektedirler. Ayrıca, yürüttükleri araştırmada tüketicilerin planlanan daha büyük satın alımları ertelediklerini, finansal planlamalarını değiştirdiklerini ya da işlerini kaybedeceklerinden korktuklarını bildiren ifadelerle rastladıklarını ileri sürmektedirler. Araştırmaya katılanların yarısından fazlası 10 Mart'ta, koronavirüs salgınının 6 aydan az süreceğini düşünürken; zamanla, katılımcıların görüşleri salgının daha uzun sürebileceği yönünde olmuştur. Şimdi, katılımcıların sadece üçte biri salgının 6 aydan az süreceğini beklerken, diğer üçte ikisi 1 yıl ya da daha uzun süreceğini düşünmektedir. Bu süreç içerisinde tüketicilerin satın alma alışkanlıklarının gıda ve tıbbi malzeme stoklarına yönelik olduğu belirtilmektedir (Knotek vd., 2020:2-4). Diğer bir ifade ile tüketicilerin temel ihtiyaçlarını karşılayan (gıda, sağlık) ürünlere yöneldikleri söylenebilir.

Pandemi sürecinde tüketicilerin temel ihtiyaçlara yöneldiğine dair bulgu Nielsen Araştırma Şirketi tarafından yapılan araştırma bulgusu ile desteklenmektedir. Covid-19 sürecinde Nielsen Araştırma Şirketi tarafından yürütülen araştırmaya göre, acil durum nedeniyle tüketicilerin evlerinde kalmasına yönelik uygulamaların tüketicilerin sosyal faaliyetlerini önemli ölçüde azalttığını, tüketicilerin temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik faaliyetlerde bulunduğunu göstermektedir. Tüketicilerin sağlığı (ilaç satın alma ya da doktora gitme), gıda tedariki ya da bankalardaki finansal faaliyetler tüketicilerin evlerinden ayrılmalarına yönelik temel motivasyonlarıdır. Araştırma, spor faaliyetlerinin ya da akraba ziyaretlerinin bu noktada en düşük seviyede olduğunu belirtmektedir (Stanciu vd., 2020:12).

He ve Harris (2020)'e göre, tüketimde artış olan alan sağlık ve zindelik. Satın alma ve tüketimdeki ani artış, koronavirüs ile doğrudan bağlantısı olan vitamin takviyeleri, ağrı kesiciler, ateş düşürücüler gibi beslenme ve tıbbi ürünler ile ilgilidir. Burada tüketicilerin uzun vadede daha fazla sağlık ve sağlıklı yaşam tüketimine ne ölçüde kaydığı önemli olmakla birlikte, sadece gıda ve beslenme sektörlerinde değil, aynı zamanda fitness sektöründe de sağlık ve sağlıklı yaşam tüketiminde güçlü bir değişim beklendiği ileri sürülmektedir (He ve Harris, 2020:178).

Toplumdaki bireylerin diğer bir ifade ile tüketicilerin yaşama tarzları değişikçe tüketicilere sunulan ürünlerin ve dağıtım araçlarının da değişmesi gerekmektedir. Bu durumda bütün sosyal kurumlar / uygulamalar hızlı değişim anında değerini yitirme tehlikesi ile karşı karşıya kalabilmektedir. Yaşam tarzı analizi, hem kültürel ihtiyaçlardan geri kalma riskini azaltmak hem de bulunulan ortamda daha etkin pazarlama hizmetleri sunmak için pazarlamacılara, firmalara yardımcı olabilir. Tüketicinin aslında karmaşık dünyada faaliyette bulunan karmaşık bir insan olduğunu hatırlatmaktadır. Söz konusu yaklaşım, tüketicinin yaşadığı sosyal ortamlarda bireylerin amaçları ve değerlerinin incelenmesini çabuklaştırmaktadır. Tüketicilerin yaşam tarzları belirlenirken, kendileri hakkında pek çok soruya yanıt alınmaktadır ve elde edilen bilgi tüketici odaklı pazarlama kararlarının alınmasına yardımcı olmaktadır (Kelley, 1973:123).

Salgından önce tüketiciler, gıda ve barınma gibi temel ihtiyaçlarının, bu ihtiyaçları karşılamaya yardımcı olabilecek çeşitli ürün ve hizmetlerin geniş bir şekilde kullanılabilirliği yoluyla kolayca karşılanabileceğini kabul etmiştir. Aslında tüketiciler seçenek fazlalığı içerisinde kalmıştır. Salgın, tüketicilerin temel ihtiyaçlarının mevcut olamayabileceği anlamında karşılanamayacağı fikri ile tüketicileri etkilemiştir. Gelişmiş dünyada temel tüketici ihtiyaçlarının karşılanması muhtemel olmakla birlikte, tüketicilerin karşılanan bu ihtiyaçları değerlendirmeye konusunda bazı değişiklikler olacaktır. Aynı zamanda bu durum tüketicilerin daha yüksek sosyal ve kendini gerçekleştirme ihtiyaçlarını nasıl gerçekleştireceği konusundaki bakış açısını değiştirmektedir. Tüketicilerin kendilerine, başkalarına, topluma ve çevreye karşı daha sorumlu olmak için ürün / marka seçimlerini bilinçli olarak nasıl yapabilecekleri ve tüketecekleri konusunda bilinçli bir şekilde düşünceleri anlamında sorumlu ve toplum yanlısı (prososyal) tüketime doğru önemli bir dönüşüm söz konusu olabilir. Sorumlu ve toplum yanlısı (prososyal) tüketiciler daha büyük bir tüketici segmenti haline gelse de, pandemi içgüdüsel haz tatminine odaklanan farklı bir tüketici segmenti de geliştirecektir (He ve Harris, 2020:178). Burada önemli olan bir nokta ise, tüketici ihtiyaçlarının değerlerinin bir parçası olmasıdır. Diğer bir ifade ile tüketici ihtiyaçlarından yola çıkarak tüketicilerin değerlerine dair bilgiler elde edilebilir (Rokeach, 1973:20). Bu durum da değerlerin yaşam tarzının önemli bir boyutu olmasından pandemi süreci ve süreç sonrası tüketicilere dair önemli yaşam tarzı bilgisi elde edilmesine yol açabilir. Böylelikle bireylerin oluşturduğu toplumdaki eğilimlerin / trendlerin ortaya çıkarılması da söz konusu olabilir.

Karantinalar uygulandıkça ve seyahat kısıtlandıkça, alıcılar ve tedarikçiler arasındaki iletişim araçları da değişmiştir. Skype, WhatsApp ve Zoom (ve diğerlerinin birçoğu)

kullanımları artmıştır ve çevrimiçi, mobil ve sosyal medya pazarlamasının dijital çağı haftalar içerisinde hızlı bir ilerleme / gelişim göstermiştir (He ve Harris, 2020:179). Bu noktada sosyal medya, tüketicilerin değerleri ile ilgili önemli bilgileri de beraberinde getirmektedir. Bir tüketicinin sosyal medyada paylaştığı bir yazı (attığı bir tweet) ne düşündüğü, ne hissettiği, değerlerini nasıl ilettiklerini göstermektedir. Günde bir saatten daha fazla sosyal medya kullanan kişilerin, günde bir saatten daha az sosyal medya kullanan kişilere göre ait olma, saygı duyulan olma, heyecan ve yaşamdan keyif alma değerlerine daha fazla önem verdiği ileri sürülmektedir. Böylelikle firmalar ya da bu platformlardaki markalar bu bilgileri edinerek daha etkin olabilirler. Çünkü değerleri anlamak tüketici davranışını anlamının temelidir (Lee ve Kahle, 2019:146-148).

Kriz ve ev izolasyonu sürecinde perakendeciliğin yeni bir alanı, çevrimiçi alışveriş yükselişe geçmiştir. Modern teknolojinin kullanımındaki zorluklar, taze gıda ürünlerini bireysel olarak seçme tercihi gibi durumlardan dolayı geleneksel alışveriş tercih eden tüketici segmenti de çevrimiçi alışverişe dayalı modern ticaret yöntemlerine başvurmak durumunda kalmıştır ve uzmanlar ticari davranışın devamını / sürekliliğini öngörmektedir. Bu anlamda firmaların tüketici ihtiyaçlarını ve korkularını anlaması ve ürünlerini, dağıtım sistemlerini adapte etmeleri gerekmektedir; böylelikle yeni tüketim kısıtlamaları azalacak ve satış eylemi kolaylaşacaktır. Kalite ve verimlilik, yerel üretim, yeni perakende teknolojilerini benimseme becerisi gibi unsurlara sahip firmalar tüketicileri ikna edebilirler ve pandemi sonrası dönemde müşteri sadakati oluşturabilirler (Stanciu vd., 2020:12).

Covid-19 salgını esnasında Türkiye'deki çevrimiçi alışveriş alışkanlıklarına yönelik yapılan bir araştırmada, araştırmaya katılanların bu süreç içerisinde çevrimiçi alışveriş yapma eğilimlerinin arttığı belirtilmektedir. Çevrimiçi market alışverişlerinin pandemi sürecinde ciddi oranda artış gösterdiği, acil ihtiyaçların eve teslim edildiği uygulamaların kullanıldığı, salgın sürecinde çevrimiçi olarak en fazla satın alınan ürün grubunun gıda ürünleri olduğu (salgın öncesinde giyim ürünleri) belirtilmektedir. Aynı zamanda tüketicilerin çevrimiçi alışverişin satın alma sürecinden memnun oldukları, memnuniyetsizliklerin ise, kargo sürecinde yaşanan aksaklıklar sebebi ile gerçekleştiği belirtilmektedir (Danışmaz, 2020:89-90). Bir başka çalışma da pandemi sürecinde çevrimiçi alışverişte insanların serbest zamanlarını değerlendirebilmelerine yardımcı olabilecek bir ürünün satın alma eğilimindeki artışı belirtmektedir. Nguyen vd. (2020), Covid-19 pandemi sürecinin tüketicilerin çevrimiçi kitap satın alma niyeti üzerindeki etkilerini ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Araştırma bulguları, Covid-19 pandemi durumunun, tüketicilerin çevrimiçi kitap satın alma niyeti üzerinde olumlu ve önemli bir etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Covid-19 salgın etkileri, fiziksel kitapçıların kapatılmasını, bu tür mağazaların ziyaret edilmesiyle ilişkili sağlık risklerini, çevrimiçi alışveriş trendini ve pandemi sırasında çevrimiçi kitapçıların ek pazarlama çabalarını içermektedir. Bu faktörler, tüketicilerin çevrimiçi kanallardan kitap satın alma olasılığını tamamen artırmaktadır (Nguyen vd., 2020:6).

5. POST-PANDEMİ DÖNEMİNDE TÜKETİCİ DAVRANIŞLARINDA YENİ EĞİLİMLER

Shaikh (2020), Covid-19 pandemi sonrası, tüketici davranışlarında ve pazarlama tepkilerinin bazı yönlerinde kalıcı değişiklikler olacağını ve bu durumun farkına varan, bu duruma hazırlıklı olan markaların salgından daha güçlü bir şekilde çıkacağını ileri sürmektedir (Shaikh, 2020:408).

Pandemi sonrası merak edilen unsurlardan bir tanesinin firmaların kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) ile ilgili durumlarının ne olacağına ilişkindir. Bir yandan, firmaların kısa vadeli hayatta kalmak için ana faaliyet alanlarına odaklanma ihtiyacı, firmaların kurumsal sosyal sorumluluğa yatırım yapmalarını engelleyebilir. Diğer yandan, çevresel güçlerdeki değişimlerin (1970'lerde petrol krizi gibi) kurumsal sosyal sorumluluğun gelişimini kolaylaştırması söz konusu olabilir. Daha iyimser bir görüş olarak, Covid-19 pandemisinin uzun vadede pandemi sonrası kurumsal sosyal sorumluluk gelişimini hızlandıracağı, giderek daha fazla işletmenin paydaşları ile birlikte uzun vadeli hayatta kalma ve gelişmelerinin karlılık ve uyum arasında hassas bir denge sağlamaya bağlı olduğunu fark etmesidir. Pandemi “hepimiz bu işin içindeyiz” dersi verecektir, bu durum da insanların işletmelerin sosyal açıdan daha sorumlu olma beklentilerini arttıracaktır. Bu nedenle, pandemi sonrası dönem, güçlü kurumsal sosyal sorumluluk taahhüdü ve etkili stratejileri olan işletmelerin büyüdüğü bir dönem olarak öngörülebilir (He ve Harris, 2020:177). Tüketicilerin firmaların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri sürdürmeleri yönündeki beklentileri olduğu takdirde, bu durumun toplumsal bilinç ile ilgili değerlere önem vermelerinden kaynaklı olacağı söylenebilir.

Covid-19 sonrası pazar yeri geri dönülemez şekilde farklı olması muhtemeldir. Bu durumun temeli, çevrimiçi iletişim ve değişime artan bir şekilde eğilimin olmasıdır. Covid-19, tüm sektörleri kapatıp, endüstrileri neredeyse tamamen çevrimiçi olmaya zorlamıştır ve tüketici harcamalarının doğasını kökten değiştirmiştir. Konut ve taşıt gibi diğer sektörler de bu durumdan çok sert bir şekilde etkilenmiştir. Bu arada pandemi süresince daha önce dünyaca ünlü markalar için talepte bulunan tüketicilerin yerel pazarlar, satış noktaları ve ürünler ile sınırlandırıldığı söylenebilir. (He ve Harris, 2020:180). Burada belirtmek gerekir ki tüketicilere yönelik yaşam tarzı araştırmaları dağıtım ile ilgili kararların alınması açısından yararlı olmaktadır (Kahle ve Valette-Florence, 2011:140).

Covid-19 pandemisinden ortaya çıkabilen bir diğer potansiyel uzun vadeli eğilim, tüketicilerin gıda, meyve ve sebze satın alma şeklindedir. Tüketiciler perakende kanalından neredeyse tamamen gıda satın almaya doğru hareket ettikçe, perakendeye özgü dağıtım altyapısı salgının yayılması boyunca gergin kalacaktır ve bir süre sonra tedarik zinciri ilişkilerini test edecektir. Uzun vadede potansiyel etkiler, girdi pazarları (özellikle emek) ve konsolidasyon ve çevrimiçi alışverişe geçiş gibi temel ve büyük ölçüde geri dönüşü olmayan değişimlere maruz kalabilen bu endüstrideki yapısal değişiklikler yoluyla hissedilecektir. Bu anlamda tüketicilerin çevrimiçi gıda satın alma alışkanlıklarında kalıcı değişiklikler, işgücü pazarında kısıtlamaların artması ve taze ürün dağıtımında ve belki de perakendecilikte daha fazla yoğunluk

beklenmektedir. Çevrimiçi market / gıda alışverişi tüketiciler için sadece bir uygulama olarak görülebilir; ancak bunun gerçekleşebilmesi için dağıtım merkezleri inşa etmek, bir dağıtım ağı oluşturmak, fiziksel mağazalarla entegre olmak ve coğrafi erişimi genişletmek gerekir. Küçük, bağımsız mahalle mağazaları, tüketicilerin çevrimiçi market seçenekleri talep ettiği bir çevrede rekabet edemeyebilir (Richards ve Rickard, 2020:5-6).

Goddard (2020), Covid-19'un gıda perakendeciliği ve gıda hizmetlerine etkisi ile ilgili yapmış olduğu araştırma sonucunda, Kanada'daki pandemi ile başa çıkmak için ele alınan olağanüstü hal eylemlerinin, gıda satın alma gerçekliğini ve insanların gıda perakende sisteminin tutarlı gıda ve market bulunabilirliğini sürdürme yeteneğine olan güvenini değiştirdiğini belirtmektedir. Market teslimi ile çevrimiçi satın alımın artması gibi tüketicilerin verdiği bazı tepkilerin, pandemik kısıtlamalar sona erdikten sonra da devam edeceği, ancak olağanüstü durumlar kaldırıldıktan sonra tüketicilerin restoran ziyaretleri ve gıda perakendeciliği yoluyla satın alınacak yiyecek türleri açısından nasıl tepki vereceği konusunda belirsizlikler olduğu ileri sürülmektedir (Goddard, 2020:4). Salgın sonrası gıda demokrasisi (gelecekteki gıda sistemlerinin tasarım ve dağıtımında çok çeşitli aktörlerin yer aldığı koronavirüs sonrası takip edilecek çok düzeyli gıda yönetimi için bir model), mevsimlik ve sağlıklı ürünlerin tüketimini (daha uzun gıda tedarik zincirleri ve sürdürülebilir ürünlerin sağlanması ile birlikte) teşvik eden yerel ve bölgesel üretime vurgu yaparak; gıda güvenliğinin ve çeşitliliğinin korunmasını sağlarken tarım işçileri ve üreticiler ile perakendeciler arasında daha iyi ilişkiler kurarak, çok düzeyli gıda yönetimi için güçlü bir çerçeve oluşturabilir (Petetin, 2020:336).

Wen vd. (2020), Covid-19 pandemisinin Çinli tüketicilerin yaşam tarzı ve seyahatleri üzerindeki etkilerini belirlemeye çalışmışlardır. Covid-19'un turistlerin tüketim davranışını üzerinde geniş kapsamlı etkileri olmasının beklendiği ve bu etkilerin bireylerin kültürel geçmişine göre değiştiğini belirtmektedirler. Normalde Çin kültürü daha toplu şekilde hareket eden, grup çalışmalarına önem veren bir toplumdur. Bu durum da Çinli bireylerin yaşam tarzı tercihlerini şekillendirmektedir. Çinli turistlerin salgın sırasında - en azından kısa vadede - güvenli kalmak adına bağımsız olarak ya da küçük gruplar halinde seyahat etme olasılığı daha yüksektir. Kalabalık turistik yerleri ziyaret etmekten kaçınabilirler, onun yerine daha az bilinen yerleri tercih edebilirler. Ayrıca, salgından sonra toplum refahı azalmışsa, resmi tatillerde sırasında seyahat etmemeyi tercih edebilirler. Bu süreçte sağlıkla ilişkili konularda güvenlik riskleri söz konusu olabilir. Bu nedenle, turistlerin Covid-19 salgını sonrasında kurulu altyapısı ve yüksek kaliteli tıbbi tesisleri olan yerleri araması daha olasıdır. Covid-19'un yayılmasından muzdarip denizaşırı turizm destinasyonlarının, seyahat ederken turistleri halk sağlığı sorunlarından korumaya yönelik becerilerini sunmaları gerekir. Bu tür çabalar olarak, potansiyel ziyaretçilere gerekli malzemelerin mevcudiyetinin güvence altına alınması ve klinik ve hastane yerlerinin duyurulması söylenebilir. Turizm destinasyonlarındaki tıbbi tesislerin fazlalığı ve kalitesi de destinasyon imajını şekillendirecek ve Covid-19 sonrası destinasyonların Çinli turistleri cezbetme gücünü de arttırmaları olasıdır (Wen vd., 2020).

Salgın ile birlikte tüketicilerin temel ihtiyaçlarına geri döndüğü, hijyen ile ilgili ürünlerde önemli bir artış olurken, ambalajlı / paketli gıda ürünlerin tercih edilmesinde bir azalış görüldüğü; tüketicilerin ürünlerin besin değerleri ile ilgili endişe duydukları ileri sürülmektedir. Ayrıca evde kalan ve gelirleri konusunda zorluk yaşayan tüketiciler ile birlikte, satışlarda yaşam tarzı kategorisinde büyük bir sorun / güçlük yaşandığı belirtilmektedir. Shaikh (2020)'e göre, Covid-19 sonrası her şey iyiye gidene kadar, bu durum tüketicilerin yaşam tarzı alışkanlıklarını değiştirmiştir. Bu durum, ekonomiyi canlandıramayan, harcama yapamayan, evlerinde kalmak durumunda kalan alışveriş gezginleri, dışarıda değişik yemek lezzetleri tatmayı seven kişiler, alışveriş düşkünleri, sinema-tiyatro izleyicileri için önemli yeni düzenlemeler anlamına gelmektedir (Shaikh, 2020:408).

6. COVID-19 SONRASI YAŞAM TARZI BAKIŞ AÇISIYLA YENİ NORMAL VE DİJİTAL PLATFORMLAR

Covid-19'un ortaya çıkışı teknolojilerin sınırlarını zorlamıştır ve pandemiyle başa çıkabilmek için birçok alternatif önerilmiştir. Bu durum neredeyse her alanda teknolojilerde gerçekleşen yenilikleri hızlandırmıştır. İnsanların bu dönemde karşılaştığı çevrimiçi deneyim; çevrimiçi alışveriş, e-öğrenme, dijital ödemeler, telefon ile muayene hizmetleri ve mobil eğlence üzerinde uzun vadeli bir etkiye sahip olabilir. Yükseliş gösterecek temel teknolojiler ise, yapay zeka, makine öğrenimi (derin öğrenme), nesnelerin interneti, lokasyon ve navigasyon teknolojileri, sanal gerçeklik, dron teknolojisi, robotlar, bulut ve eğlence teknolojilerini kapsamaktadır (Elavarasan ve Pugazhendhi, 2020:15).

Bu tür yetkin ve ileri teknolojik çözümler olmadığı takdirde yönetilemez bir kriz söz konusu olacaktır. Salgının etkisini en aza indirmek, ekonomik kaybı ve yaşam kaybını azaltmak için son teknolojileri kullanan ülkelere Güney Kore, Japonya, Çin, ABD ve diğer birçok gelişmiş ülke örnek verilebilir. Covid-19 sürecinde gelişen teknolojiler ve uygulamaları aşağıda belirtilmektedir. Bu tür yeni nesil teknolojik uygulamalar Endüstri 4.0'ın yapı taşlarıdır (Vaishya vd., 2020:1-3):

- *Yapay zeka* (Termal görüntüleme, yapay zeka, bilgisayar görüntüsü, bulut bilişimin bütünleştirilmesi ile virüs, ateşli bireyler ve Covid-19 şüpheli semptomlarının tespit edilir ve buna göre tedavi için öneriler sunulur)
- *Bulut bilişim* (Gerekli tüm bilgiler bir bilgi işlem platformunda saklanır ve internet yardımıyla kullanıcılara ciddi miktarda bilgi işlem gücü sağlamak için kullanılabilir hale getirilir ve hastalık modellemesinde gerçek zamanlı kararlar alınmasına yardımcı olur.)
- *Büyük veri* (Hastalığın bulaşmasını engellemeye, sağlık takibine, koruma sistemine yönelik analiz ve gerekli eylemler için kullanılabilen bir format içerisinde kapsamlı bir nüfus verisi depolama kapasitesi sunar).
- *Telefon aracılığıyla tedavi / Telemedicine* (Bir hastanın hastaneye gitmeden, görüntülü aramalar ile bir uzmana danışabilmesini sağlar.)
- *Blok zinciri / Blockchain* (Algoritma, tüm stratejik ortaklara gerçek zamanlı bilgi ve hastalık kontrolü sürecinde izlenebilirlik sağlar ve tedarik zincirinin etkin yönetimine yardımcı olur.)

- *5G ve akıllı uygulamalar* (Yüksek hızlı ağ, hasta veri analizi, telefon aracılığıyla tedavi, tıbbi ve cerrahi müdahale için gerçek zamanlı video ve ses kalitesi verilerini sağlar.)
- *Nesnelerin interneti* (Tüm cihazlar hastanede ve stratejik yerlerde internete bağlıdır. Bu nedenle, bu bağlı cihazlar, tedavi sürecinde herhangi bir hata ve gereksinim değişikliği hakkında sağlık personelinin bilgilendirmeye yardımcı olur.)
- *Dronlar* (Uzak konumdan kontrol edilen bu insansız araçlar, lojistik sağlayıcıların ve alan gözetiminin işlerini üstlenebilir ve uzak konumları dezenfekte etmek için de kullanılabilir.)
- *Robot teknolojisi* (Hastanelerin içinde ve çevresinde bulaşıcı hastalığın tehlikeli ortamında hassas ve güvenilir bir şekilde tekrarlayan işler üstlenir ve yapay zeka yoluyla analiz edilen nüfus verilerinden gelen girdilerle akıllı bir karar verebilir.)
- *Modern kurumsal video iletişim platformu* (Yazılım uygulanması, çok sayıda iletişim cihazı aracılığıyla video ve sesli iletişim, sohbet ve web seminerlerinin kolay ve hızlı bir şekilde düzenlenmesine yardımcı olur.)
- *Ek üretim* (Gerektiğinde COVID-19 için 3D baskı teknolojilerini kullanarak sağlık çalışanları ve hastalar için kişiselleştirilmiş cihazların üretimini üstlenir.)
- *Akıllı telefon uygulamaları* (Yüksek hızlı ağ kullanır ve stratejik lokasyonların, enfekte hastaların izlenmesine yardımcı olur.)

Covid-19 süreci ile birlikte sosyal mesafeden, diğer bir ifade ile daha az insanın bir araya getirilmesi ile tüm süreçlerde teknolojinin daha fazla devreye girmesi söz konusu olmuştur. Bu tür uygulamaların kullanılması ile birlikte artık tüketicilerin eskiye dönüşü gerçekleştirilmesi beklenmeyen bir durum olabilir. Özellikle bu teknolojilerin kullanımı açısından bilgilendirmeler yapıldığı, daha fazla yaşam içerisine dahil edildiği takdirde, diğer bir ifade ile kullanım kolaylığının sağlanması halinde teknolojilerin ileri yaştaki insanlar için de kullanılması sağlanabilir. Özellikle tüm dünyanın dijitalleştiği bu dönemde ve salgının da etkisi ile bu tür ileri teknolojilerin yoğun kullanımlarının olması insanların / tüketicilerin yaşamlarının bir parçası haline dönüşmesinin göstergesi olduğu söylenebilir. Diğer bir ifade ile tüketici davranışlarındaki değişikliklerin bir belirtisidir. Aynı zamanda özellikle yapay zeka kullanımı, robotların kullanımı gibi ileri teknolojiler ile iş süreçlerinde insan kullanımının azaltılarak teknolojiye daha fazla yer verilmesi söz konusu olabilir.

İleri teknolojilerin kullanımı ile birlikte tüketicileri hedeflemek için gereken tüketici profilleri ve diğer verilerin saklandığı operasyonel bir veri tabanı oluşmaktadır ve böylelikle bir veri yönetimi platformundan bahsedilebilir. Burada bireysel tüketicilerin geçmiş verileri (bireysel siparişler, website etkinlikleri, toplu istatistikler / özellikler) saklanır. Analiz platformu, modelleme, veri hazırlama ve raporlama amaçları için ihtiyaç duyulan unsurlara (ürün katalog bilgisi, satış verisi, mağaza verisi gibi) ek olarak tüketici profilini toplar, birleştirir ve saklar. Platformun esas görevlerinden biri, hedefleme sunucusundan ve dış veri kaynaklarından gelen veriler üzerinde makine öğrenme algoritmaları çalıştırarak eğilim modelleri (tahminler)

oluşturmaktır. Firmalar bu tür bir platformu kullanarak tüketicilere yönelik kampanyalar tasarlayabilir ve en iyi şekilde kullanabilir. Böylelikle geçmiş veri kullanılarak bir kampanyanın performansı öngörülebilir (Katsov, 2017:174-175).

Yang vd. (2020), Covid-19 sürecinde ve sonrasında sosyal mesafeyi korumak adına bireyler üzerinde sosyal etkileşimden uzak kalmanın zihin sağlığı üzerinde yaratacağı olumsuz etkiyi ortadan kaldırmak için robot sistemleri uygulamalarının kullanılabileceğini belirtmektedirler. Robot sistemleri ile hastalığın yayılma korkusu azaltılıp, sürekli sosyal iletişim ve tedavi yöntemleri sağlanabilir. Ancak sosyal etkileşimin bilgi, inanç, duygu ve ayrıca etkileşimin bağlamı ve ortamı dahil olmak üzere karmaşık insan modellerini oluşturmayı ve sürdürmeyi gerektirmesinden dolayı zor bir alan olduğu ileri sürülmektedir (Yang vd., 2020:2).

Elavarasan ve Pugazhendhi (2020) ileri teknolojilerin insanların sağlığı için kullanılırken bir takım olumsuz durumları da beraberinde getirebildiğini ileri sürmektedirler. Bu olumsuz durum toplumdaki süper taşıyıcıları tespit edebilmek için bireylerin gizliliğini / mahremiyetinin tehlikeye atıldığı ile ilgilidir (Elavarasan ve Pugazhendhi, 2020:4). Brough ve Martin (2020) de salgına karşı verilen yanıtın, sağlık ve lokasyon verileri de dahil olmak üzere en hassas kişisel bilgi türlerinin toplanması, paylaşılması ve korunması üzerindeki tüketici kontrolünü azaltarak gizliliği tehdit ettiğini ileri sürmektedirler. Bu verilerin toplanması, bulaşmayı izlemek ve önlemek ve devlet tarafından zorunlu kılınan sokağa çıkma kısıtlamalarını uygulamak için yeni gözetim / denetim araçlarının yaygın bir şekilde benimsenmesiyle artmıştır. Evden siparişler zarar görebilecek tüketiciler (ileri yaştaki kişiler gibi) de dahil olmak üzere birçok tüketiciyi çevrimdışı etkinlikleri çevrimiçi etkinliklerle değiştirmeye maruz bıraktığı için aksi halde var olmayacak yeni dijital kayıtlar oluşturulmuştur. Geleneksel olarak çevrimdışı gerçekleştirilen etkinlikler, kısıtlamalar nedeniyle çevrimiçi hareket ettikçe, hassas veriler (tüketicilerin çevrimiçi hesap oluşturduğunda kişisel bilgileri sunması gibi) içeren daha dijital kayıtlar oluşmuştur. Bu tür hassas verilerin çeşitli kurumlar tarafından beklenmedik durum ve zamanlarda kullanılması söz konusu olabilir (Brough ve Martin, 2020:1). Bu durum özgürlük değerine önem veren bireyler / tüketiciler açısından bu tür teknolojilerin benimsenmesinde zorlukları beraberinde getirebilir.

İleri teknolojilerin getirdiği yenilik olarak telefon aracılığı ile tedavinin gerçekleştirilmesi ve aynı zamanda evden çalışma, uzaktan eğitimin (etkileşimlerin) gerçekleştirilmesi söylenebilir (Yang vd., 2020:2). Diğer bir ifade ile 4.0 teknolojiler genel anlamda insanların / tüketicilerin günlük yaşam işlerini gerçekleştirmelerine yardımcı olmaktadır ve birçok yenilik sağlamaktadır (Javaid vd., 2020:420).

7. SONUÇ VE ÖNERİLER

En basit tanımı ile kişilerin zamanını ve parasını nasıl harcadığı yaşam tarzları ile ilgili bilgi sunarken, son yıllarda teknolojinin ilerlemesi, insanların çalışma hayatında daha fazla yer alması, bu anlamda yaşamlarını daha kaliteli hale getirmek adına kolaylık aramalarına yol açmıştır. Bir yandan mağazadan alışveriş yapmanın olumlu yönlerinin yanı sıra, mağazasız perakendecilik ile zamandan ve görel olarak paradan

tasarruf etmek istemeleri ve elektronik ortamdan alışverişlerini gerçekleştirmeleri farklı yaşam tarzlarını benimsediklerini gösterebilir. Bu duruma ek olarak, son zamanlarda toplumun içerisinde bulunduğu ve etkilendiği bir pandemi süreci ile tüketicilerin tüketim alışkanlıklarında, faaliyetlerinde, ilgi ve fikirlerinde kısmen değişiklikler yaşanmasını beraberinde getirmektedir. Günümüzde dinamik çevresel değişimin etkisi, pazarlamacının yaşadığı yaşam tarzlarının sürekli olarak yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir (Rathmell, 1963).

Teknolojiye yoğun bir şekilde dayanan mevcut trend, insanların evden çalışması, uzaktan eğitim alabilmesi, çevrimiçi bankacılık işlemlerini yapabilmesi ve çevrimiçi mal / hizmet siparişi edebilmesi ile kişiden kişiye teması kolayca azaltabilir (Wen vd., 2020). Bu durum pandemi dönemi ile birlikte 4.0 teknolojilerinin (yapay zeka, telefon ile tedavi, robot sistemleri, dron kullanımı, 5G ve akıllı uygulamalar, blockchain gibi) yoğun bir şekilde kullanılması ile ortaya çıkmıştır. Bu teknolojilerin kullanımı insanların / tüketicilerin yaşamlarında günlük işlerini sürdürürken kolaylık sağlamasından dolayı pandemi sonrası dönemde de zaman alıcı, maliyet arttıran faaliyetleri azaltma ve uygulama kolaylığına (faydalarına) alışmış olma adına tercih edilebilir. Elavarasan ve Pugazhendhi (2020) benimsenen teknolojik değişimlerin yakın gelecekte insanların / tüketicilerin nasıl yaşayacağını ve çalışacağını üzerinde bir etkisi olabileceğini ileri sürmektedirler. Katsov (2017), dijital platformlarda ileri teknolojilerin kullanılmasının bir sonucu olarak, tavsiye (öneri) sistemlerinden yararlandığını belirtmektedir. Bu sistemin amacı, geçmiş veriye bağlı olarak bir kullanıcının bir öğeyi gelecekte nasıl derecelendireceğini tahmin etmektir. Kullanıcı zevkleri ve ilgi alanları zaman içinde değişebilir, bu nedenle sistemin gelecekteki davranışlara dair doğru tahminlerde bulunabilmesi için bu tür geçici eğilimleri anlaması gerekir.

Pandemi sürecinin uzaması ya da bu şekilde toplumu etkileyebilecek başka bir durumun ortaya çıkması halinde tüketicilerin süreç içerisinde göstermiş oldukları davranışlarında süreklilik söz konusu olacaktır. Bu durum hızlı bir şekilde olmasa da yıllar içerisinde tüketicilerin farklı yaşam tarzlarını benimsemesine sebebiyet verebilir. Bu durumun hızlı bir şekilde gerçekleşmeyecek olması ise, yaşam tarzlarını oluşturan diğer boyutlar olan değerlerin, tutumların hızlı bir şekilde değişmemesinden ileri gelmektedir.

Covid-19 pandemi sürecinde, tüketicilerin evde uzun süreli vakit geçirmeleri, sosyal mesafe kurallarına uyma gerekliliği, pandeminin oluşturabileceği risklerden kaçınma amaçlı olarak bu süreç içerisinde davranış değişiklikleri olduğu söylenebilir. Bu değişiklikler satın aldıkları ürün gruplarında, satın alım noktalarındaki farklılıklardan ileri gelmektedir. Tüketiciler pandemi sürecinde genellikle temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik, çevrimiçi alışveriş ile satın almalarını gerçekleştirmektedirler. Literatüre bakıldığında (Danışmaz, 2020; He ve Harris, 2020; Knotek vd., 2020; Shaikh, 2020) satın aldıkları ürünlerde ön plana çıkan ürünlerin gıda, sağlık, hijyen alanında olduğu söylenebilir.

Pandemi sürecinde ve sonrasında tüketici davranışındaki eğilim sağlıklı yaşam, çevrimiçi alışveriş, dijitalleşme, toplum yanlısı tüketim yönünde gibi görülebilir.

Ancak tüketici davranışlarındaki bu durumun süreklilik göstermesi gerekir. Aynı zamanda eğilimlere ilişkin net bir bilgi edinebilmek amacı ile değerler ve yaşam tarzı araştırmalarının yapılması bu noktada önemlidir. Değerlerin tüketicilerin günlük yaşamlarındaki önceliklerinin, neye önem verdiklerinin bir işareti olmasından dolayı (Kahle vd., 1999) tüketicilerin değerlerine dair bilgiler elde edilerek, tüketim alışkanlıkları, faaliyetleri, ilgileri ve fikirleri dikkate alınarak yaşam tarzları ortaya çıkarılabilir. Tüketicilere dair kapsamlı bilgi sunması, dolayısı ile tüketicilerin ihtiyaçlarının ve isteklerinin iyi şekilde anlaşılması, karşılanması, tüketicilerle uzun süreli ilişkiler sağlanması ve pazarda rekabet avantajı elde edilmesi açısından bu noktada yaşam tarzı araştırmaları önem kazanmaktadır.

Pandemi sonrasında tüketiciler tarafından kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinde firmaların ne ölçüde yer aldıklarına dair daha fazla önem vermeleri beklenebilir. He ve Harris (2020)'e göre tüketiciler, kriz esnasında para ve ekipman bağışlayarak çalışanlarına yardım eden markalarından gurur duyacaklardır ve bu kriz döneminde marka ile tüketici arasında kurulan bağ, "barışçıl" dönemlerden daha anlamlı ve kalıcı olabilmektedir.

Wen vd. (2020)'nin yapmış oldukları çalışma dikkate alınarak, tüketicilerin seyahat davranışlarında pandemi sonrası farklılıkların olmasının beklendiği söylenebilir. Süreç içerisinde hijyen ve güvenlik açısından tüketicilerin tedbirler alması ve bu durumun alışkanlık haline gelmesi söz konusu olduğu takdirde, seyahat edecekleri yere gidiş şekillerinde (toplu ya da tek başına) farklılıklar söz konusu olabilir. Ayrıca seyahat edecekleri yerlerde kaldıkları yerin, sunulan yemeklerin hijyenik olması, gidilen yerin sağlık altyapısının iyi olması gibi unsurlar gidilecek yeri belirlemede önemli unsurlar olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda turistik yerlerde bulunan konaklama tesislerinin bu noktalara vurgu yapacak iletişim stratejilerinde bulunması önemli olacaktır.

Çevrimiçi perakendecilerin tüketicilerin davranışlarındaki değişikliklerin pandemi sonrası süreçte de sürekliliğini sağlayabilmek adına web sayfalarında ürün çeşitliliğini arttırmaları, tüketicilere promosyonlar sunarak cazibelerini korumaları, tüketicilerle tüketicilerin bulunabilecekleri ortamlar olan sosyal medya ve geleneksel medya aracılığı ile ya da kendi web sayfaları üzerinden daha fazla iletişime geçmeleri, tüketicilere dair kapsamlı veri sağlayacak yaşam tarzı araştırmaları yaparak spesifik ürün teklifleri, satın alma kolaylıkları sunmaları bu noktada önemli olacaktır.

Kotler (2020), Covid-19 sürecini yoksunluk ve kaygı dönemi olarak nitelendirirken, günümüz Kapitalizminin yapısını değiştirecek yeni tüketici tutum ve davranışlarının başlangıcı olduğunu belirtmektedir. Ayrıca tüketicilerin ne tükettiklerini, ne kadar tükettiklerini ve tüm bunların sınıf sorunları ve eşitsizlikten ne kadar etkilendiğini yeniden inceleyeceklerini ileri sürmektedir.

Sonuç olarak, bir tüketicinin yaşamını oluşturan tüm faaliyetleri, ilgi duydukları, fikirleri, tüketim alışkanlıkları, yaşamındaki öncelikleri (değerleri) ve önem verdikleri ile ilgili olan tüm unsurlar tüketicinin yaşam tarzının belirleyicileridir. Tüketicilerin belirli bir dönem kişisel olarak iyi olmalarını en üst düzeyde gerçekleştirmeye ve

sağlık problemlerinden korunmaya çalıştıkları, sağlık bilincinin geliştiği bir eğilim olarak ortaya çıkan sağlıklı yaşam tarzlarını (Bloch, 1984) benimsemeleri gibi günümüzde çeşitli yaşam tarzı eğilimlerinin ortaya çıkması söz konusu olabilir. Diğer bir ifade ile tüketicinin makro ve mikro çevresinde gerçekleşen olayların tüketicinin davranışlarında kısa ya da uzun süreli değişikliklere yol açması mümkündür. Bu davranış değişiklikleri uzun süreli olduğu takdirde tüketicinin yaşam tarzında farklılığa yol açacaktır. Bireysel yaşam tarzlarındaki farklılıkların belirlenmesi halinde toplumsal eğilimlerin farkına varılması söz konusu olmaktadır. Böylelikle bu tür bir bilginin elde edilmesi, firmaların ve karar alıcıların uygun stratejiler geliştirmesine olanak sağlayabilir. İleriki çalışmalarda kavramsal çerçeveden yola çıkılarak, yaşam tarzı boyutlarını içeren, tüketicilerin yaşam tarzlarını ortaya çıkarmak amaçlı kantitatif çalışmalar yapılması öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

Adler, A., (1929), *The Science of Living*, Lowe and Brydone Printers LTD, London.

Baker, S.R., Farrokhnia, R.A., Meyer, S., Pagel, M., ve Yannelis, C., (2020), “How does household spending respond to an epidemic? Consumption during the 2020 COVID-19 pandemic”, (No. w26949), National Bureau of Economic Research.

Berkman, H.W. ve Gilson, C.C., (1974), *Journal of the Academy of Marketing Science*, 2 (1-4), s.189-200.

Bernay, E.K., (1971), “Life Style Analysis as A Basis For Media Selection, Attitude Research Reaches New Heights”, Ed. Charles W. King ve Douglas J. Tigert, American Marketing Association, s.189-195.

Bloch, P.H., (1984), “The wellness movement: imperatives for health care marketers”, *Journal of Health Care Marketing*, 4 (1), s.9-16.

Brough, A.R. ve Martin, K.D., (2020), “Consumer Privacy During (and After) the COVID-19 Pandemic”, *Journal of Public Policy & Marketing*, s.1-3.

Carman, J.M., (1978), “Values and consumption patterns: A closed loop”, *ACR North American Advances*, s.403-407.

Danışmaz, A.T., (2020), “Covid-19 Salgınının Tüketicilerin Online Alışveriş Tercihine Etkisi”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 9 (2), s.83-90.

Demby, E.H., (1994), “Psychographics Revisited: The Birth of a Technique”, *Marketing Research*, 6 (2), s.26-29.

Douglas, S.P., ve Urban, C.D., (1977), “Life-style analysis to profile women in international markets”, *Journal of Marketing*, 41(3), s.46-54.

Elavarasan, R.M. ve Pugazhendhi, R., (2020), “Restructured society and environment: A review on potential technological strategies to control the COVID-19 pandemic”, *Science of The Total Environment* 725, 138858, s.1-18.

Featherstone, M., (2007), *Consumer Culture and Postmodernism*, 2nd Edition, Sage Publications.

Gerke, S., (2000), “Global Lifestyles under Local Conditions: the New Indonesian Middle Class”, *Consumption in Asia – Lifestyles and Identities*, ed. Chua Beng-Huat, Taylor & Francis Group, Routledge, s.135-158.

Goddard, E., (2020), “The impact of COVID-19 on food retail and food service in Canada: Preliminary assessment”, *Canadian Journal of Agricultural Economics/Revue canadienne d'agroeconomie*, s.1-5.

Grunert, K.G., Brunso, K. ve Bisp, S., (1993), “Food-Related Life Style: Development of a Cross-Culturally Valid Instrument for Market Surveillance”, Århus,, Denmark: MAPP.

Gunter, B.ve Furnham, A., (1992), *Consumer Profiles: An Introduction to Psychographics*, 1st Ed., Routledge.

He, H., ve Harris, L., (2020), “The Impact of Covid-19 Pandemic on Corporate Social Responsibility and Marketing Philosophy”, *Journal of Business Research* 116, s.176-182.

Horley, J., Carroll, B., ve Little, B.R., (1988), “A typology of lifestyles. Social Indicators Research”, 20 (4), s.383-398.

Javaid, M., Haleem, A., Vaishya, R., Bahl, S., Suman, R., ve Vaish, A., (2020), “Industry 4.0 technologies and their applications in fighting COVID-19 pandemic”, *Diabetes & Metabolic Syndrome: Clinical Research & Reviews*, 14, s.419-422.

Kahle, L.R., Rose, G. ve Shoham, A., (1999), “Findings of LOV Throughout the World, and Other Evidence of Cross-National Consumer Psychographics: Introduction”, *Cross-National Consumer Psychographics*, Ed. Lynn R. Kahle, Co-Published simultaneously as *Journal of Euromarketing*, 8 (1/2), s.1-13, International Business Press An Imprint of The Haworth Press, Inc., New York.

Kahle, L.R. ve Valette-Florence, P., (2011), *Marketplace Lifestyles in an Age of Social Media: Theory and Methods*, M.E. Sharpe.

Katsov, I., (2017), *Introduction to Algorithmic Marketing: Artificial Intelligence for Marketing Operations*, Grid Dynamics.

Kelley, E.J., (1973), “Commentary on Life Style”, *Managerial Marketing - Policies, strategies, and decisions*, s.122-126, Richard D. Irwin, Inc, Homewood, Illinois.

Keng, K.A., Kuan, T.S., Jiuan, T.S., ve Kwon, J., (2004), *Understanding Singaporeans: Values, Lifestyles, Aspirations and Consumption Behaviors*, World Scientific Publishing.

Kim, S., (2000), “Changing Lifestyles and Consumption Patterns of the South Korean Middle Class and New Generations”, *Consumption in Asia – Lifestyles and Identities*, ed. Chua Beng-Huat, Taylor & Francis Group, Routledge, s.61-81.

Kim, W., Boush, D.M., Marquardt, A., ve Kahle, L.R., (2006), “Values, Brands, and Image”, *Creating Images and The Psychology of Marketing Communication*, Edited by Lynn R. Kahle, Kim Chung-Hyun, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Mahwah, New Jersey, s.279-290.

Knotek II, E.S., Schoenle, R., Dietrich, A., Kuester, K., Müller, G., Myrseth, K.O.R., ve Weber, M., (2020), “Consumers and COVID-19: A Real-Time Survey”, *Economic Commentary*, (2020-08), s.1-6.

Kotler, P., (2020), “The consumer in the age of coronavirus”. *Journal of Creating Value*, 6(1), s.12-15.

Lazer, W., (1963), “Life Style Concepts and Marketing”, in *Toward Scientific Marketing*, Ed. Stephen A. Greyser, Chicago, IL: American Marketing Association, s.130-139.

Lee, H., (2019), “The effect of anti-consumption lifestyle on consumer’s attitude and purchase intention toward commercial sharing systems”, *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 31 (5), s.1422-1441.

Lee, C., ve Kahle, L.R., (2019), “Social media and Values”, *Consumer Social Values*, Edited by Eda Gürel and Lynn R. Kahle, Taylor & Francis Group, s.145.

Mitchell, A., (1983), *The Nine American Lifestyles- Who We Are and Where We’re Going*, Warner Books, Inc., 666, Fifth Avenue, New York.

Mitchell, V.W., (2015), “AIO (Activities, Interests, and Opinions)”, *Wiley Encyclopedia of Management*, s.1-1.

Nguyen, H.V., Tran, H.X., Van Huy, L., Nguyen, X.N., Do, M.T., ve Nguyen, N., (2020), “Online Book Shopping in Vietnam: The Impact of the COVID-19 Pandemic Situation”, *Publishing Research Quarterly*, s.1-9.

Petetin, L., (2020), "The COVID-19 Crisis: An Opportunity to Integrate Food Democracy into Post-Pandemic Food Systems", *European Journal of Risk Regulation*, 11, s.326-336.

Plummer, J.T., (1974a), "Applications of Life Style Research to the Creation of Advertising Campaigns", Edited by William D. Wells, *American Marketing Association*, s.157-169.

Plummer, J.T., (1974b), "The Concept and Application of Life Style Segmentation", *Journal of Marketing*, 38, s.33-37.

Rathmell, J.M., (1963), "Life Style Influences and Market Behavior- An Introduction", in *Toward Scientific Marketing*, Ed. Stephen A. Greyser, Chicago, IL: *American Marketing Association*, s.129.

Reynolds, F.D. ve Darden, W.R., (1974), "Construing Life Style and Psychographics, Life Style and Psychographics", Edited by William D. Wells, *American Marketing Association*, s.71-96.

Richards, T.J. ve Rickard, B., (2020), "COVID-19 impact on fruit and vegetable markets", *Canadian Journal of Agricultural Economics/Revue canadienne d'agroeconomie*, s.1-6.

Rokeach, M., (1973), *The Nature of Human Values*, The Free Press New York, Collier Macmillan Publishers.

Shaikh, A., (2020), "Effective Factors in Changing the Buying Behavior of Consumer Due to Covid-19", *Studies in Indian Place Names*, 40 (68), s.408-414.

Stanciu, S., Radu, R.I., Sapira, V., ve Dumitrache, B., (2020), "Consumer Behavior in Crisis Situations- Research on the Effects of COVID-19 in Romania", *Annals of Dunarea de Jos University of Galati*, s.5-13.

Tan, S.J., Tambyah, S.K., ve Kahle, L.R., (2015), "Sequential Cross-Sectional Studies of Values in Singapore and the United States, *The Psychology of the Asian Consumer*", Edited by Bernd Schmitt and Leonard Lee, *Routledge Taylor&Francis Group*.

Vaishya, R., Haleem, A., Vaish, A., ve Javaid, M, (2020), "Emerging technologies to combat COVID-19 pandemic", *Journal of Clinical and Experimental Hepatology*.

Vyncke, P., (2002), "Lifestyle segmentation: From attitudes, interests and opinions, to values, aesthetic styles, life visions and media preferences", *European journal of communication*, 17 (4), s.445-463.

Weber, M., (1922), *Wirtschaft und Gesellschaft*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.

Wells, W.D. ve Tigert, D.J., (1971), “Activities, Interests and Opinions”, *Journal of advertising research*, 11(4), s.27-35.

Wells, W.D., (1974), “Life Style and Psychographics: Definitions, Uses and Problems”, *Life Style and Psychographics*, Edited by William D. Wells, American Marketing Association, s.325-363.

Wells, W.D., (1975), “Psychographics: A critical review”, *Journal of marketing research*, 12 (2), s.196-213.

Wen, J., Kozak, M., Yang, S., ve Liu, F., (2020), “COVID-19: Potential Effects on Chinese Citizens’ Lifestyle and Travel”, *Tourism Review*.

Wind, Y. ve Green, P.E., (1974), “Some Conceptual, Measurement, and Analytical Problems in Life Style Research”, Edited by William D. Wells, American Marketing Association, s.97-126.

Yang, G.Z., Nelson, B.J., Murphy, R.R., Choset, H., Christensen, H., Collins, S.H., ... ve Kragic, D., (2020), “Combating COVID-19—The role of robotics in managing public health and infectious diseases”, s.1-3.

Zhang, Z., Cheng, J., Li, T., ve Wu, Q., (2019), “Oriental Lifestyle Construction and Furniture Design Based on a Means-End Theory. In *International Conference on Applied Human Factors and Ergonomics*”, s.594-599, Springer, Cham.

BİLGİSAYAR PROGRAMLARININ FİKRİ MÜLKİYET KAPSAMINDA KORUNMASI

Dr. Canan Küçükali¹

ORCID ID: 0000-0002-0403-4588

ÖZET

Hukukumuzda Bilgisayar programları 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri kapsamında korunurlar. Eser olma şartlarından birisi olan hususiyet taşıma şartı bilgisayar programları için de gerekli bir şarttır. AB uyum süreci doğrultusunda bilgisayar programlarına ilişkin haklar 1995 yılında ilim ve edebiyat eseri olarak kanuna girebilmiştir.

Teknolojik gelişmeler sonucunda bilgisayar programları her geçen gün yaşantımızda büyük bir yer almakta ve bunun sonucu olarak hak ihlallerine ilişkin davalar da buna orantılı olarak artmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fikir ve Sanat Eserleri, Bilgisayar Programları, Fikri hak ihlali, Direktif

PROTECTION OF COMPUTER PROGRAMS UNDER INTELLECTUAL PROPERTY

ABSTRACT

Computer programs are protected in Turkish law through the scope of the 5846 Law on Literary and Artistic works. One criteria of works which is to be characterized as an original work, is also a requirement for computer programs. Rights regarding computer programs pertaining to EU adaptation process have entered the law in 1995 as scientific and literary works. As a result of technological developments computer programs are increasingly being used in everyday life, parallel with a rise in cases regarding rights infringements.

Keywords: Copyright, Computer Programs, Infringement, Directive

¹ *Bakırköy Adliyesi Hâkimi, Bilişim, Yazılım ve İnternet Eser Sahipleri Meslek Birliği (Biyesam) 15-16 Aralık 2016 Tarihli “Yazılım Sektöründe Telif Haklarının Korunması ve Geliştirilmesi Semineri” Sunumu, canankali@yahoo.com*

1.GİRİŞ

Bilgisayarın giderek hayatımızın ayrılmaz bir parçası haline gelmesinin doğal sonucu olarak bilgisayar programlarının da hukuken korunması yollarının aranması çıkan ihtilaflar nedeniyle zorunlu hale gelmiştir. Yoğun emek sonucu hazırlanan programların kolay kopyalanabilmesi nedeniyle, nizaların giderilmesine yönelik açılan dava sayısı giderek artmaktadır. Yabancı ülkelerdeki yargıya gidilmeksizin ihtilafın uzlaşma ile çözülmesi veya hakem kararları sayesinde sonuçlanması ülkemizde pek uygulanmasa da arabuluculuk kurumu hukukumuzda girmiş ancak mahkemelerin iş yükünü hafifletmemiştir.

Bilgisayar programlarının önceleri patent hukuku kapsamında korumanın uygun olduğu düşünülürken giderek fikir ve sanat eserleri hukuku kapsamında koruma eğilimi ağır basmıştır.

12.06.1995 tarih ve 22311 sayılı Resmi Gazete' de yayınlanan 4110 sayılı "*Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ilişkin Kanun*" ile "*Bilgisayar Yazımları*" ilim ve edebiyat eserleri sınıfında eser niteliğinde kabul edilmiş ve Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun koruması altına alınmakla da yazılım ürünlerinin sahip olduğu hukuki koruma kapsamı çok genişletilmiş ve daha sonra yapılan değişiklikler sayesinde koruma kapsamı, sınırları genişletilerek cezalar artırılmıştır.

FSEK'e göre koruma için, fikri bir emek ürünü, eseri meydana getirenin özelliklerini taşıyan ve kanunda sayılan eser türlerinden birinin kapsamı içinde kalması gerekir. Fikir ve sanat ürününün orijinal olması gerekir (Gün, 2001: 95).

Bilgisayar programlarının kodlardan oluşması, program temelindeki algoritmalar donanımın anlayabileceği veri taşıyıcıları ile iletilen insan tarafından anlaşılmayan bir dil olması nedeniyle eser olamayacağı ileri sürülür. Bilgisayar programlarının hazırlık aşamaları daha sonra program oluşturması şartıyla korunurlar. Arayüzler ve algoritmalar endüstriyel standart ve fikirlerin kamunun yararlanmasına açık olması gerektiğinden koruma kapsamında değildirler (Haseki, M.,2018;Sevinç, E.2007: 71) Bilgisayar Programı Kanununun m. 1/B-g hükmünde, "*Bir bilgisayar sisteminin özel bir işlem veya görev yapmasını sağlayacak bir şekilde düzene konulmuş bilgisayar emir dizgesini ve bu emir dizgesinin oluşum ve gelişimini sağlayacak hazırlık çalışmaları*" şeklinde tanımlanmıştır. Bilgisayar Programları program akışı, algoritma, kodlar ve kullanıcı arayüzü olarak dört bölümden oluşur. FSEK m. 2/f. 1'e göre bilgisayar programlarının hazırlık tasarımları da eser sayılmıştır. Program harici program akışı ve kaynak kod ve objektif kodu da FSEK tarafından korunmaktadır (Dalyan, 2009:45). Alt programların çözüm yolunu belirleyen algoritmalar, kullanıcı arayüzleri koruma kapsamında değildir (Dalyan, 2009:89-91). FSEK m. 2/f. 1 hükmü ile bilgisayar programları fikri eser olarak koruma altına alınmışlardır. Yine internet ortamındaki eser, veri tabanı ve yaratılanlar bu kanunla korumaya alınmıştır. Bunlar tazminat ve yasaklama davaları ve cezai yöndeki yaptırımlar ile korunur.

FSEK m. 8' e göre eserin sahibi onu meydana getirendir. Bu eser meydana getiren gerçek kişidir. Yargıtay da kararlarında “*hak sahipliğinin belirlenmesinde kural, fikir ürünü olan eserin onun yaratıcısına ait olmasıdır. Yasadaki anlatımla, sahibinin hususiyetlerini taşıyan eser onu vücuda getiren*” der. 5846 sayılı yasaya göre tüzel kişi eser sahibi olamaz. Maddeye göre, istisna olarak eseri bizzat yaratan kişi olmadıkları halde, belli koşullarda, işverenler, tüzel kişiler veya yayımcılara eser sahibinin mali haklarını kullanma hakkı tanınmıştır (11. HD. 1994/982 E, 1994/2011 K, 11. 03.1994. Güneş, 2008: 87). 5846 sayılı FSEK m. 18/f. 2 hükmüne göre, aralarındaki sözleşmeden aksi anlaşılmadıkça, memur, hizmetli ve işçilerin meydana getirdikleri eserlerin mali hak sahipleri bunları çalıştıran veya tayin edenlerdir. Eserin mali hak sahibi olan şirket maddi tazminat isteyebilir, fakat manevi tazminat isteyemez (11.HD. 2001/2687 E, 2001/5080, 04.06.2001. Güneş, 2008: 88). Bu maddeye göre eser olan site ve içerik yaratımı gerçek veya tüzel kişinin işçisi veya hizmetlisine ait olduğu durumda, özel olarak bir sözleşme ile düzenlenmemişse veya işin mahiyetinden aksine sonuç çıkarılması mümkün değilse, siteyi hazırlayan kişi, eserin sahibi olmakla birlikte eserden kaynaklanan mali haklar ve her türlü yararlanma, kullandırma ile devir hakları işverene ait olur.

Kanun eserin yaratılmasında ona katkı ve destek sağlama ve hususiyeti belirleyen yaratıcı çabayı birbirinden ayırt etmiştir. Buna göre eserin yaratılmasına yardımcı olma ortak eser sahipliği sağlamaz (11. HD. 1991/5141 E, 1992/11254 K, 22.10.1992, FMR 2002/2: 172 ;Güneş, 2008: 90).

Bu çalışmada Bilgisayar programlarının fikri mülkiyet alanında korunması, bilgisayar programı sahibinin mali ve manevi hakları açıklanmış, hak ihlallerinde hak sahibinin açabileceği hukuk ve ceza davaları belirtilmiştir. 5846 sayılı Kanun ve mehzaz Direktif ve uluslararası sözleşmeler ışığında değerlendirme yapılmıştır.

2. BİLGİSAYAR PROGRAMLARININ ULUSLAR ARASI HUKUKTA KORUNMASI

Uluslararası bir birlik sağlanması amacıyla ile FSEK, bilgisayar programlarını kapsayacak şekilde değiştirilmiş uluslararası sözleşmelere uyum sağlayacak hükümlerle FSEK kapsamında korunmasında birlik sağlanmıştır. Türkiye de bu sözleşmelere, Dünya Ticaret Örgütü anlaşması ve 1995 yılındaki Gümrük Birliği çalışmalarından sonra taraf olmuştur. Bu alanda telif haklarına ilişkin düzenlemelerin başlıcaları Bern sözleşmesi ve Dünya Ticaret örgütünü kuran anlaşmanın TRIPs eki, Bilgisayar Programlarının Hukuki Korunmasına İlişkin 2009/24 AB Direktifidir(<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32009L0024;GÜN>, 2001:96).

Aşağıda Bilgisayar programlarının fikri mülkiyet alanında korunmasına ilişkin olarak uluslararası düzenlemelerden Bern Sözleşmesi, TRIPs ve Bilgisayar Programlarının Korunmasına ilişkin AB Direktiflerine kısaca değinilmektedir.

2. 1. Bern Sözleşmesi

9. Eylül 1886 tarihinde İsviçre'nin Bern şehrinde 10 devlet tarafından yapılan uluslar arası konferans sonucu imzalanan "*Edebi ve Artistik Eserlerin Himayesi İçin Bern Sözleşmesi*" fikri hakların korunmasına ilişkin ilk uluslar arası düzenlemedir. Sözleşmeye katılan ülkelerdeki eser sahiplerinin haklarını o ülkede ve diğer üye ülkelerde korunması amaçlanmıştır (Arıkan, 2006: 87; Ateş 2016: 517; Dalyan, 2009: 57; Güneş, 2008: 26). Bern sözleşmesinde bilgisayar programlarına ilişkin özel bir düzenleme yoktur. Sözleşme'nin 2. maddesi 1 nolu paragrafı, "*edebiyat ve sanat eseri*" deyimimin ifade şekli ne olursa olsun, edebiyat, bilim ve sanat alanındaki... bütün ürünleri kapsadığını belirtir.

2.2. Trips

15 Nisan 1994 tarihinde imzalanan bir anlaşma ile kurulan (WTO) Dünya Ticaret Örgütü sonrasında Sahte Mal Ticareti Dahil Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşması 114 ülke ve Avrupa Topluluğu tarafından imzalanmıştır. WTO'nun bütünleyici parçası kabul edilen TRIPs anlaşması (Dünya Ticaret Örgütünü kuran anlaşmanın 1 C eki RG. Mük., S. 22213, 25.02.1995 T.,Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması fikri ve sınai haklarla ilgili olarak uluslararası düzeyde korumanın asgari şartlarını düzenlemiştir (Ateş, 2016:523). Anlaşma m. 10 ve 11'de bilgisayar programlarına ilişkin düzenleme yapılmıştır. TRIPs m. 9 anlaşmaya üye ülkelerin Bern Anlaşmasının 1-21 maddeleriyle bağlı oldukları vurgulanmış ve 10. maddesinde kaynak kodunda veya nesne kodunda olan bilgisayar programlarının Bern sözleşmesi kapsamında edebi eser olarak korunacağı düzenlenmiştir (Aksu, 2005: 22, 64; Arıkan, 2006: 75, 88; Dalyan, 2009: 58).

2.3. Wipo Telif Hakları Sözleşmesi

Eserlerin bilgisayar ortamında istismarının önlenmesi amacıyla 20 Aralık 1996 tarihinde Cenevre'de WIPO Telif Hakları Sözleşmesi kabul edilmiştir (Ateş, 2016:528;Dalyan, 2009: 59). Bazı açılardan TRIPs Anlaşması hükümlerini takip eden ve hükümlerini genişleten bu sözleşme bilgisayar programlarının edebi eser olarak korunması, veri tabanlarının korunması gibi konuları düzenlemektedir (Dalyan, 2009:60).

2.4. Bilgisayar Programlarının Hukukî Korunmasına İlişkin AT Direktifi

AB üye ülkelerin yasalarının uyumlaştırılması amacıyla Nisan 1989 tarihinde komisyonca yayımlanan 1991/250 sayılı Bilgisayar Programlarının Hukuki Korunması Hakkındaki ilk AB Konsey Direktifi 14.05 1991 tarihinde kabul edilmiştir(91/250EEC, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32009L0024>) Bu direktif üye ülkelerde bilgisayar programlarının topluluk düzeyinde etkili korunmasının sağlanmasının yanı sıra buna ilişkin hükümlerin uyumlu hale getirilmesini hedeflemiştir (Aksu, 2005: 22;Arıkan, 1996: 80, 89; Ateş,2016: 561;Dalyan, 2009: 61; Suluk ve Orhan, 2005: 251). Bilgisayar programları donanımı da kapsar şekilde hazırlık çalışmaları ileri aşamada bilgisayar programı oluşturacak nitelikteki hazırlık tasarımlarını da kapsama almakta ve Direktifdeki bu ifade Bilgisayar Programlarının korunmasına ilişkin daha sonra çıkartılan 2009/24 sayılı Direktifte de aynı şekilde yer almıştır (Directive 2009/24/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the legal protection of computer programs, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32009L0024>).

3. MUKAYESELİ HUKUKTAKİ DURUM

Bilgisayar programları fikir ve sanat eseri olarak ilk olarak 1972 yılında Filipinler’de koruma altına alınmış, Fransa, İngiltere, Japonya da 1985 yılında yaptıkları değişikliklerle bunları fikir ve sanat eseri olarak kabul etmiştir. Amerika’da ise programını kaydettirmek isteyen bir kimsenin başvurusunun US Copyright Office tarafından kabulü ile zımni olarak bilgisayar programlarının fikir ve sanat eseri olarak korunabileceği kabul edilmiştir. ABD Kongresi 1976 yılında Copyright Act’ı kabul etmiş, 1978 yılında CONTU adlı komisyon bilgisayar programlarının fikri hukuk kapsamında korunmasını tavsiye etmiş ve kongre 12 Aralık 1980 yılında Computer Software Copyright Act’i onaylamıştır. Apple Computer Inc v. Franklin Computer Company davasında Amerikan Yüksek Mahkemesi 3. Dairesi, Bilgisayar Programlarının ROM’da depolansa bile nesne kodu şeklinin de korunacağına karar vermiştir. Bu kararda 9. Daire herhangi bir ortamda yer alan bilgisayar programının amaç veya fonksiyonuna bakılmaksızın korunacağına hükmetmiştir. Nec Corp. v. Intel Corp. davasında mikro kodların telif hakkı kapsamında korunacağına karar vermiştir((Suluk ve Orhan, 2005: 248).

İngiltere’de 1956 tarihli İngiliz Telif Hakları Kanunu bilgisayar programlarına tam koruma sağlamıştır. 1985 tarihli Telif Hakları Kanunu edebi eser olarak kabul etmiştir. Kanun bir eserin fikri hukuk alanında korunabilmesini orijinal olma ve

yazılı ya da herhangi bir şekilde kaydedilmiş olma şartına bağlamıştır. 1988 tarihinde Telif Hakları, Tasarımlar ve Patent Kanunu ile mevzuat yenilenmiştir. İngiltere 1992 yılında Bilgisayar Programları Yönetmeliği ile 1988 tarihli kanunda değişiklik yapmış ve direktife uyum sağlamıştır.

1965 tarihi Alman Telif Hakları Kanunu 1985 tarihinde yapılan değişiklikle Bilgisayar Programları koruma altına alınmıştır. 1981 yılında Kassel Bölge Mahkemesi Bilgisayar Programının telif hakkı korumasından yararlanacağını kabul etmiş, yine Federal Yüksek Mahkeme Bilgisayar programlarının Kanunun 2/2 maddesi uyarınca eser sahibini şahsi fikri yaratıcılığını ispat etmesi şartıyla telif hakkı korumasından yararlanabileceğine hükmetmiştir. Bu karar sonrası Alman Telif Hakları Kanunu veri işleme programlarını edebi eser olarak korunabilmesi yolunda değiştirilmiştir (Dalyan, 2009: 66, 67).

4. BİLGİSAYAR PROGRAMLARINDA ESER SAHİBİNİN FİKRİ HAKLARI

Ülkemizde 1951 yılında yürürlüğe giren FSEK 1983 yılında 2936, 1995 yılında 4110 ve 2001 yılında 4630 ve 2004 yılında 5101 ve 5217 sayılı yasalarla ve en son 2008 tarihinde 5728 sayılı kanunla değişikliğe uğramıştır (Suluk ve Orhan, 2005: 252). Eser ya da hak sahiplerinin haklarının internet ortamındaki ihlallerine karşı mücadele amacıyla yapılan değişiklik ile Kanuna ek m. 4 eklenmiş ve madde 2004 yılında değiştirilmiştir. Madde “*Eser ve eser sahibi ile, eser üzerindeki haklardan herhangi birinin sahibi veya eserin kullanımına ilişkin süreler ve şartlar ile ilgili olarak eser nüshaları üzerinde bulunan veya eserin topluma sunulması sırasında görülen bilgiler ve bu bilgileri temsil eden sayılar veya kodlar yetkisiz olarak ortadan kaldırılamaz veya değiştirilemez. Bilgileri ve bunları temsil eden sayıları veya kodları yetkisiz olarak değiştirilen veya ortadan kaldırılan eserlerin asılları veya kopyaları dağıtılamaz, dağıtılmak üzere ithal edilemez, yayınlanamaz veya topluma iletilemez.*” şeklinde düzenlenmiştir. Maddede bu fıkra hükümleri fonogramlar ve fonogramlarda tespit edilmiş icralar bakımından da uygulanacağı servis ve bilgi içerik sağlayıcılar tarafından eser sahipleri ile bağlantılı hak sahiplerinin bu Kanunda tanınmış haklarının ihlâli halinde, hak sahiplerinin başvuruları üzerine, ihlâlê konu eserlerin içerikten çıkarılması, hak sahiplerinin bilgi içerik sağlayıcısına başvurarak üç gün içinde ihlâlê durdurulmasını ihlâlê devamı halinde Cumhuriyet savcısına yapılan başvuru üzerine, üç gün içinde servis sağlayıcıdan ihlâlê devam eden bilgi içerik sağlayıcısına verilen hizmetin durdurulmasının isteneceği ve maddede belirtilen hususların uygulanmasına ilişkin Bakanlık tarafından yönetmelik çıkarılacağı belirtilir.

FSEK m. 13’de bilgisayar programı sahibinin eser sahibi olarak mali ve manevi hakları düzenlenmiştir

FSEK m. 27’ye göre bilgisayar programlarına sağlanan hukuki koruma programı geliştirenin yaşamı boyunca ve vefatından itibaren 70 yıl devam eder. Ancak bu sürenin sona ermesiyle eser niteliğinde korunan program alenileşir ve herkes serbestçe çoğaltabilir, işleyebilir, yayımlayabilir ve temsil edebilir(Arıkan, 1996: 112).

FSEK m. 2/f.1 bendine göre “her biçim altında ifade edilen bilgisayar programları ve bir sonraki aşamada program sonucunu doğurması koşuluyla bunların hazırlık tasarımları” eser olarak kabul edilmiştir. Eğer oluşturulan içerik; arayüze temel oluşturan düşünce ve ilkeleri de içine almak üzere bir bilgisayar programının herhangi bir ögesine temel oluşturan düşünce ve ilkelerden oluşuyorsa bu durumda eser sayılmaz ve korumadan yararlanamaz.

İnternet web sayfaları oluşturulması eser sahibinin hususiyetini taşıması özelliğinden dolayı FSEK kapsamında koruma altındadır. Eser aynı zamanda bir endüstriyel tasarım da oluşturuyorsa FSEK kapsamı dışında da korunur.

Fikri mülkiyet hakları kural olarak ülkesel olarak korunurlar. Uluslararası alanda ticari faaliyette bulunulması sonucu Türkiye’de yerleşim yeri bulunanlar veya sınai veya ticari faaliyette bulunan gerçek ve tüzel kişiler de Paris, Bern ve Trips Anlaşması hükümlerine göre başvuru hakkına sahip kişiler de korumadan yararlanırlar(Adam, C.,2018).

4. 1. Manevi Haklar

Eser sahibi ve ölümü ile de mirasçılara ait ve devredilemeyen manevi haklar, eseri istediği zaman ve tarzda kamuya sunma hakkı (m. 14), eserin içeriği hakkında bilgi verme hakkı, eser sahibinin adını gösterme, eser sahibi olarak tanıtılma hakkı (m.15), eserin üzerinde herhangi bir değişikliğin yapılmasını yasaklama ve eserin bütünlüğünü koruma hakkı (m. 16), eser sahibinin malik ve zilyede karşı eserini takip hakkı (m. 17) dir. Manevi hakların çoğunun kullanılması mali hakların kullanılmasıyla yakın bir bağlantı gösterdiğinden, manevi haklar, ölümle sona eren şahsiyet haklarından farklı olarak en az mali haklar devam ettiği sürece, devam eder. Bu nedenle mali bir hakkı devir alan kimsenin de eser sahibinin ölümünden sonra manevi hakları kullanabilme yetkisine sahip olduğu kabul edilir. (Buna ilişkin YHGK. 11.02.1983 T. 1981/4-70 E, 1983/123 K’na bakılabilir. www.meseyazilim.com, Erişim tarihi:24.11.2009).

4.2. Malî Haklar

Bilgisayar programını geliştirenin eserden dolayı menfaat elde etme veya yararlanma hakkı şeklindeki mali hakları; işleme hakkı (m. 21), çoğaltma hakkı (m. 22 ve 38), yayma hakkı (m. 23) ve temsil hakları(m. 24)dır. Mali haklar FSEK m. 21 ve devamında düzenlenmiştir. Teknolojinin ortaya çıkardığı yeni yararlanma biçimlerinin eser sahiplerini etkilemesi sonucu ortaya çıkan ihtilaflara ilişkin Kanun'da açık düzenleme olmaması nedeniyle ihtilafların çözümü yargıya bırakılmıştır(Güneş, 2008: 107).

4.2.1. İşleme Hakkı

İşleme, var olan bir eser üzerinde eser sahibi tarafından yeni ve yaratıcı bir değişikliğin yapılması suretiyle ortaya yeni bir eserin meydana getirilmesidir. Bir bilgisayar programının işlenerek geliştirilmesi hakkı, programı geliştirene yani eser sahibine aittir. FSEK 6/11. Bendinde işleme eser olarak “bir bilgisayar programının uyarlanması, düzenlenmesi veya herhangi bir değişim yapılması” olarak kabul edilmiştir. Maddede “ *belli bir maksada göre ve hususi bir plan dahilinde verilerin ve materyallerin seçilip derlenmesi sonucu ortaya çıkan veri tabanları*”,nın işleme eser olarak korunacağı belirtilir.

Kanun içtihat ve bilimsel eserlerde yasal sınırlar dahilinde işleme için izin gerekli değildir. İşleme hakkını eser sahibinden devralan bundan ekonomik olarak da yararlanır. Program bir işyerindeki bilgisayar ağında kullanılmak amacıyla alınmışsa sözleşmede yasaklanmadığı takdirde çoğaltılabilir (Arıkan, 1996: 104). FSEK m. 20/f. 2 gereğince, “ *Bir işlenmenin sahibi, kendisine bu sıfatla tanınan mali hakları, işleme hususunun serbest olduğu haller dışında, eser sahibinin izni oranında kullanabilir.*” Bu izin dahilinde işleme eser üzerindeki mali hakların kullanılması ve onlardan yararlanma hakkı işleyene aittir. Bilgisayar programının uyarlanması, dilinin tercümesi, değiştirilmesi kaynak kodu ile nesne kodunun bir diğerine çevrilmesi ve düzenlenmesi de eser sahibine ait işleme hakkıdır.” (Güneş, 2008: 111,114).

4.2.2. Çoğaltma Hakkı

Çoğaltma (reproduction) hakkı eserden ekonomik olarak yararlanmayı sağlar Eser sahibinin izni olmaksızın çoğaltma tecavüz eylemini oluşturur. Eserin ikinci bir kopyasının yapılması çoğaltma anlamına gelir(Güneş, 2008: 109;Aksu, 2005: 138). FSEK m. 22/f. 3, “çoğaltma hakkı, bilgisayar programının geçici çoğaltılmasını gerektirdiği ölçüde, programın yüklenmesi, görüntülenmesi, çalıştırılması, iletilmesi ve depolanması fiillerini de kapsar.” Bir programın lisanssız kullanılması, CD,

disket, USB veya hard disk ortamına kaydı çoğaltmadır. Bilgisayar programları büyük emeklerle ortaya çıkarılmasına rağmen kolay kopyalanabilir ve çoğaltılabilir, tüketilmeden kalite kaybına uğramadan bir yerden başka bir yere aktarılabilir(Aksu, 2005: 5). Yargıtay Kararında “..FSEK’in 2. maddesinde, fikir ve sanat eserleri çeşitlerinden olan ilim ve edebiyat eserleri sayılmakta olup, bilgisayar programları bu maddenin 1. bendinde yer almaktadır. Aynı yasanın 6/1. maddesi uyarınca ise, diğer bir eserden istifiye suretiyle vücuda getirilip de bu esere nispetle müstakil olmayan yazılı fikir ve sanat mahsulleri işlenmedir. Aynı maddenin son fıkrasında, işleyenin hususiyetini taşıyan işlenmelerin bu kanuna göre eser sayılacakları belirtilmiştir. Anılan maddenin 1. fıkrasının devamında sayılan başlıca işlenmeler arasında bilgisayar veri tabanları da bulunmaktadır. Anılan yasanın 8. maddesinde ise, bir eserin sahibinin onu meydana getiren; bir işlenmenin sahibinin ise, asıl eser sahibinin hakları mahfuz kalmak şartıyla onu işleyen olduğu açıklanmıştır. Somut olayda ileri sürülen, bilgisayar veri tabanı programlarının lisanssız kullanımı eylemi, FSEK’in 22/son madde ve sonuncu fıkrasında açıklandığı üzere, bu programların izinsiz olarak başka bilgisayarlara yüklenmek ve depolanmak suretiyle çoğaltma hakkının ihlali kapsamına girmektedir.” gerekçesi ile bilgisayar programları ve veri tabanlarına ilişkin açıklık getirmiştir.(11.HD. 2001/1804 E, 2001/4344 K, 15.01.2001 T , Güneş, 2008: 263’den naklen). Bilgisayar kullanımının artması ile bilgisayar programlarının kopyalamasının denetlenmesi zorlaşmıştır.

4.2.3. Yayma Hakkı

Bilgisayar programının ya da kopyalarının kamuya sunulmak suretiyle yararlanma hakkını teşkil eder. Yayma hakkı eser sahibi olan programı geliştirene ait olup eser sahibinin izni dahilinde üçüncü kişilerce de yerine getirilebilen bir hakır.

FSEK m. 23 uyarınca eser nüshalarının kiralanması, ödünç verilmesi, satılması veya bedelsiz verilmesi, trampa edilmesi eser sahibinin iznine bağlıdır. Yayma eserin çoğaltılarak satışı ile somutlaşır (Atar,2017: 77; Dalyan, 2009: 115).

4.2. 4. Temsil Hakkı

Bilgisayar programının kamuya açık yerlerde topluma sunulması hakkı olan temsil hakkında programı geliştiren veya onun izin verdiği kişiler kullanabilir. Bilgisayar programlarının temsili kolaydır. İnternette herhangi bir web sayfasında karşılaştığımız bir bilgisayar programında herhangi bir komutu seçerek bir kısım işlerin yapılmasını sağladığımız da programın temsili söz konusu olabilir. Bilgisayar programlarında çalıştırılma için programın bir bilgisayara yüklenmesi ve çalıştırılması gerekir. Bu şekilde çalışma doğrudan temsil olarak kabul edilir (Topaloğlu, 1997: 54).

4.2. 5. Elektronik Yöntemlerle Kamuya İletimi Hakkı

Eserin elektronik yöntemlerle kamuya iletim hakkı FSEK m. 25/f. 1’de düzenlenmiştir. Bir eserin aslını veya çoğaltılmış nüshalarını, radyo, televizyon, uydu ve kablo gibi telli veya telsiz yayın yapan kuruluşlar vasıtasıyla veya dijital iletim de dahil olmak üzere işaret ses veya görüntü nakline yarayan araçlarla yayınlanması ve yayınlanan bu eserlerin bu kuruluşların yayınlarından alınarak başka yayın kuruluşları tarafından yeniden yayınlanması suretiyle umuma iletilmesi hakkı olarak belirtilmiştir. Maddenin 2. fıkrası ise eser sahibinin bunu yasaklamasını düzenlemektedir.

5. BİLGİSAYAR PROGRAMLARINDAN DOĞAN HAK İHLALERİNDE UYGULANACAK YAPTIRIMLAR

FSEK, Beşinci Bölümünde mali ve manevi hakların ihlali halinde hukuk ve ceza davaları olmak üzere açılacak davaları iki kategoriye ayırmıştır. Açılacak hukuk davaları Tecavüzün ref’i, Tecavüzün Men’i ve Tazminat Davalarıdır

FSEK m. 27/f. 1’de eser sahibinin yaşadığı müddetçe ve ölümünden itibaren 70 yıl boyunca eserin korunacağı düzenlenmiştir. Eser müşterek ise programı oluşturan parçalar birbirinden ayrılabilir nitelikte oluşturduğundan her parça eserin aleniyetinden itibaren eser sahibinin yaşam süresi ve ilaveten 70 yıldır. Hukukumuzda manevi hakların kullanılmasında süre sınırlaması yoktur.

FSEK m. 38 hükmü bilgisayar programlarıyla ilgili olarak istisnai hükümler içerir. Fikir ve sanat eserlerinde genel prensip, şahsî amaçla çoğaltmanın veya işlemenin kanunî olduğudur. Bilgisayar programlarıyla ilgili olarak ise, yazılım nüshasının hukuka uygun olarak ele geçirilmiş olması hali dışındaki halde ihlal mevcuttur (GÜN, <http://www.rekabet.gov.tr/nisan2001.html>).

Türk Hukukunda hukuki ve cezai düzenlemelerin yapılmasına karşın direktifte ihlallere ilişkin bir yaptırım düzenlenmemiştir. Direktif m. 7 ile üye devletler maddede belirtilen eylemleri gerçekleştirenler hakkında kendi iç hukuklarındaki uygun yaptırımları öngörmektedir. Bu durumlar bilgisayar programı nüshasının hukuka aykırı olarak çoğaltıldığını bilen ya da bilmesi gereken bir kimse tarafından dolaşıma konulması veya bilgisayar programı nüshasının hukuka aykırı olarak çoğaltıldığını bilen ya da bilmesi gereken bir kimse tarafından ticari amaçlarla zilyet olunmasıdır(<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32009L0024>)

5.1. İhlalin Tespiti

Fikri ve Sınai Haklar Mahkemelerinde ihtilafların çözümünde genellikle bilirkişilere başvurulur. Bilgisayar programlarına ilişkin ihlaller diğer fikir ve sanat eserlerine karşın daha teknik ve karmaşık özellik gösterdiğinden uyumsuzlukların çözümünde teknik bilirkişiler görevlendirilir. Yargıtay'ın konuya ilişkin olarak, “*Bu durumda, mahkemece, yukarıda yapılan açıklamalar doğrultusunda, aralarında bilgisayar uzmanının da bulunduğu uyumsuzluk konusunda uzman yeni bir bilirkişi kurulu oluşturularak, WWVL CD-ROM'dan alındığı belirtilen CAE çıktılarının veri tabanı niteliğinde olup olmadığı belirlenmesi...*” (11.HD. 2006/12916 E, 2007/15617 K, 10.12.2007 T, www.meseyazilim.com); “*Çekişmenin, her iki tarafın piyasadaki programlarının, her iki tarafın korumaya aldığı ve piyasaya sunulmayan orijinal kaynak kodları ile karşılaştırılması yapılarak, davalıların, davacının orijinal kaynak kodlarını ele geçirerek, yeni bir program oluşturup oluşturmadıklarının ortaya konulması ile saptanabileceği, delil tesbit bilirkişi raporunda ve de savcılık hazırlık soruşturması ile asliye ceza yargılaması sırasında alınan uzman bilirkişi kurulu raporlarında hep dile getirilmiş, ancak bilirkişi raporunda bu karşılaştırma yapılmamıştır. Hükme esas alınan bilirkişi kurulu raporunda, 2, 3, 4 ve 5 nolu disketlerin bozuk olması nedeniyle okunmadığı belirtilmiş, mahkemece de, her iki program arasında illiyet bağı kurulamadığı gerekçesiyle, davanın kanıtlanmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Oysa, her iki tarafın dayandığı disketler sayı olarak daha fazla olduğu gibi, bilirkişi kurulunun, dayanılan disketlerden hangilerini incelediği anlayamamıştır. Her iki tarafın piyasaya sundukları programlarının başka orijinalleri ve kaynak kodları tarafların ellerinde olduğu gibi, adı geçen noterlerde de saklanmakta olduğundan, bunların birbirleriyle karşılaştırılması olanağı her zaman mevcuttur. Taraflara ibraz ettirilerek veya adı geçen noterlerde inceleme yaptırılarak, sonuca gidilmesi gerekirken, yazılı gerekçelerle, davacıya ibraz olanağı verilmemesi ve ibraz isteğinin reddi doğru olmamıştır. Kaldı ki, davalılar vekili de davacı vekilinin dayandığı delillere dayandığından, davalılar vekili de ibraza hazır demektir. Bu durumda, mahkemece, ikisi bilgisayar programlarından anlayarak, biri fikir ve sanat eserleri konusunda da uzmanlığı bulunan bir hukukçudan oluşacak bilirkişi kurulundan, tarafların dayandıkları tüm delilleri irdeleyen, tartışan ve denetime elverişli bulunan bir rapor alınarak, iddia ve savunmanın değerlendirilmesi ve sonucuna göre karar verilmesi gerekirken, eksik incelemeye dayalı yazılı şekilde hüküm tesisi, doğru olmamıştır”,(11.HD., 2003/3630 E, 2003/10303 K, 3.11.2003 T, www.kazanci.com). gibi kararları bilirkişi incelemesine ilişkin örnek kararlardır.*

FSEK m. 38/f. 2, “*sözleşmede belirleyici hükümlerinin yokluğu durumunda, hata düzeltme de dahil, bilgisayar programının düşünüldüğü amaca uygun kullanımı için*

gerekli olduğu durumda, programı hukuki yollardan edinen kişi tarafından çoğaltılması ve işlenmesi serbesttir.”, sonrasında ise “Bilgisayar programını yasal yollardan edinen kişinin programı yüklemesi, çalıştırması ve hataları düzeltmesi sözleşme ile önlenemez. Kullanım için gerektiğinde, programı kullanma hakkına sahip kişi bir adet yedekleme kopyası yapabilir. Bu sözleşme ile önlenemez.” şeklinde şahsen kullanım düzenlenmiştir. Maddeye göre, programının kullanım hakkına sahip kişinin yapmaya hak kazandığı bilgisayar programının yüklenmesi, görüntülenmesi, çalıştırılması, iletilmesi veya depolanması fiillerini ifa ettiği sırada, bilgisayar programının herhangi bir ögesi altında yatan düşünce ve ilkeleri belirlemek amacı ile, programın işleyişini gözlemlemesi, tetkik etmesi ve denenmesi serbesttir. Maddeye göre bağımsız yaratılan program ile diğer programların araişerliğini gerçekleştirmek üzere gereken bilgileri edinmek için, programın çoğaltılması ve işlenmesi anlamında kod'un çoğaltılması ve kod formunun çevirisinin de zorunlu olduğu durumlarda, bu fiillerin ifası, bu fiillerin, hak sahibi veya onların adına bunu yapmaya yetkili kişi tarafından ifası, araişerliği gerçekleştirmek için gerekli bilginin, maddenin birinci bendindeki kişilerin kullanımlarına sunulmaması, bu fiillerin, araişerliği gerçekleştirmek için gereken program parçaları ile sınırlı olarak serbest olduğunu belirtir. Bu hükümler, onun uygulanması ile elde edilen bilgilerin; programın araişerliğini gerçekleştirme haricinde diğer amaçlar için kullanılmasına, araişerliği için gereken durumlar dışında başkalarına verilmesine, ifade ediliş bakımından esastan benzer bir bilgisayar programının geliştirilmesi, üretilmesi veya pazarlanması veya fikri hakları ihlal eden herhangi diğer bir fiil için kullanılmasına, izin vermez. FSEK m. 38/f. 6 ve 7 de belirtilen serbestilere ilişkin hükümler, programdan normal yararlanmayla çelişecek veya hak sahibinin meşru yararlarına makul olmayan müdahale edecek şekilde kullanılmasına izin verecek tarzda yorumlanamaz.

Programın kopyalanması kısmen veya tümüyle olabilir. Programın korunan unsurlarının başka bir programcı tarafından izinsiz çoğaltılıp yeni bir program oluşturulmaktadır. Yazılımın korunan program akışı ve kod bölümlerinin kullanılıp kullanılmadığının tespiti, incelemelerde farklı yöntemler kullanıldığında farklı sonuçlara gidilebilmektedir. Benzerlik araştırmalarında Amerikan mahkemelerince bulunan ve AFC testi ya da Altai testi olarak bilinen (three step test) sıklıkla kullanılmaktadır. Bu test soyutlama, filtreleme ve karşılaştırma şeklinde üç adımdan oluşur (Arıkan, 2006: 108; Arıkan, 1996: 343, 344;Dalyan, 2009: 223) .

5.2. Hukuk Davaları

5.2.1. Tespit Davası

Bir eserin kimin tarafından meydana getirildiğinin ihtilafı olması durumunda, FSEK m. 15/f. 3 ile eserin gerçek sahibi hakkının tespitini mahkemeden isteyebileceğini düzenlemiştir. Tekinalp, bunun tespit davası olmasının yanı sıra eserin sahipliğinin davayı kazanan kişiye verilmesi nedeniyle bir eda davası niteliğinde olduğunu belirtir. Eser sahibinin tespiti şeklinde müspet tespit davası açılabileceği gibi eser sahibi olarak bilinen kimsenin o eserin sahibi olmadığının tespiti için menfi tespit davası olarak da bu dava her zaman açılabilir (Tekinalp, 2012: 308-310) ; “ *hukuki ilişkinin hemen tespit edilmesinde hukuki yararın bulunması, şu üç şartın birlikte varlığına bağlıdır: 1) Davacının bir hakkı veya hukuki durumu güncel (halihazır) bir tehlike ile tehdit edilmiş olmalı; 2) Bu tehdit nedeniyle, davacının hukuki durumu tereddüt içinde olmalı ve bu husus davacıya zarar verebilecek nitelikte bulunmalı; 3)Yalnız kesin hüküm etkisine sahip olup, cebri icraya yetki vermeyen (icraya konulamayan) tespit hükmü, bu tehlikeyi kaldırmaya elverişli olmalıdır. Buna karşılık, görülmekte olan veya açılacak bir davada iddia veya savunma olarak ileri sürülebilecek konular için ayrı (müstakil=bağımsız) bağımsız bir tespit davası açmakta hukuki yarar yoktur. Eda davası açılması mümkün olan hallerde de tespit davası açılmasında hukuki yarar mevcut değildir. Çünkü, yukarıda da belirtildiği üzere eda davası sonunda verilen hüküm ile, aynı zamanda dava konusu hukuki ilişkinin var olup olmadığı da tespit edilir ve ondan sonra bu tespite dayalı olarak eda hükmü kurulur. Yargıtay'ın kararlı uygulamasına göre de, eda davası açmak mümkün ise, tespit davası açılmaz“.(YHGK, 2004/7-411 E,2004/477 K,31.03.2004 T,www.meseyazilim.com, Erişim tarihi:10.11.2009).*

FSEK m. 19 öncelikle eseri meydana getiren kimsenin bu davayı açabileceğini düzenler. Bu kişinin ölümü ve manevi hakların kim tarafından kullanılacağı belirtilmemiş olması halinde dava vasiyeti yerine getirme görevlisi (tenfiz memuru), eğer bu da tayin edilmemiş ise maddede belirtilen yakınları tarafından açılabilir. Bu kişiler tarafından açılmadığı takdirde bilgisayar programından doğan bir mali hakkı iktisap etmiş olan kimse, meşru menfaati bulunduğunu ispat etmek şartıyla bu davayı açabilir. Salahiyetli kimseler birden fazla olup müdahale hususunda birleşemezlerse; mahkeme, eser sahibinin muhtemel arzusuna en uygun bir şekilde basit yargılama usulü ile ihtilafı halleder. Ülke kültürü açısından önemli olması halinde Kültür ve Turizm Bakanlığınca da bu dava açılabilir (FSEK 19/son).

5.2.2. Tecavüzün Ref'i Davası (Durdurma Davası)

FSEK m. 66 manevi ve mali hakları tecavüze uğrayan kimse tecavüzün ref'ini isteyebilir. Tecavüzün devamı süresince ve bitmiş bir tecavüzün sonuçlarını devamı halinde bu dava açılabilir (Tekinalp, 2012: 313). Fakat tecavüzün bitmesi halinde etkileri devam etse dahi davanın amacı kalmayacağından bu davanın açılmasının mümkün olmayacağı görüşünde olanlar da vardır (Dalyan, 2009: 227;Erel, 2009: 331). Davada amaç, varolan ve süren bir saldırının ortadan kaldırılmasıdır. Davanın açılabilmesi için, saldırının haksız olması yeterlidir. Ayrıca tecavüzde bulunmanın kusurlu olması gerekmez. Dava için bir zararın doğması da gerekmez. Bir zarar olmasa da, sadece haksız saldırının varlığı karşısında bu dava açılabilir. Fakat, saldırı dolayısıyla bir zarar doğmuşsa, davacı saldırının kaldırılmasından başka maddi ve manevi tazminatla zararın giderilmesini isteyebilir. Eğer, saldırı kaldırıldıktan sonra zarar ortaya çıkmışsa, bu zararın giderilmesi ayrı bir tazminat davasıyla istenir. Bu dava eser sahibi gerçek veya tüzel kişi, bunların olmaması durumunda kanunun hak sahibi saydığı vasiyeti tenfiz memuru, olmadığı durumlarda sağ kalan eş ve çocuklar, atanmış mirasçılar, ana, baba ve kardeşler açabilir. Mali hakları devralmış üçüncü kişi de bu davayı açabilir. Bundan başka, m. 19 / son fıkrası uyarınca bu kişiler bulunmaz veya bu yetkiyi kullanmazlarsa veya kanuni koruma süresi sona ermiş ise ve eser memleketin kültürü bakımından önemli görüldüğünde Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın da bu davayı açma hakkı vardır. Tecavüzün ref'i davası tecavüz eden gerçek kişiye,eğer tecavüz bir işletmenin çalışanı veya tüzel kişi organı tarafından yapılıyor ise işletmenin sahibine veya tüzel kişiye de karşı açılabilir. FSEK m. 66/f. 2'de yer alan bu hüküm Türk Borçlar Kanunu m 66 (eski m. 55)'de belirtilen adam çalıştırının sorumluluğu ve Türk Medeni Kanunu m. 50 (Eski m. 48)'deki tüzel kişinin sorumluluğunun gereğidir.

5.2.2.1. Manevi Haklara Tecavüz Halinde Davanın Konusu

FSEK m. 67/f. 1'e göre, tecavüz, manevi haklardan eseri kamuya sunma hakkını ihlal eder nitelikte olur ve henüz alenileşmemiş bir eserin, eser sahibinin rızası dışında veya arzusuna aykırı bir şekilde kamuya sunulması şeklinde gerçekleşirse, tecavüzün kaldırılması davası açılır. Eser sahibi adının yayımlanmış eserde belirtilmesini istememesine rağmen adı eserde belirtilmişse veya eser sahibinin adı, yayımlanmış eserde ya hiç belirtilmemiş ya da karışıklığa yol açacak şekilde belirtilmiş ise, bu takdirde eser sahibi açacağı bu dava ile yayımlanmış nüshalar üzerinde adının gerektiği şekilde belirtilmesini ve bu yönde verilecek mahkeme kararının gazetede ilanını isteyebilir.

Manevi haklara tecavüzün diğer bir şekli de, eserin değiştirilmiş olması halidir. Değişiklikle eserin bütünlük ve özelliği ihlal edilmiş olacaktır. Eser sahibi eserdeki değişikliğin kendisi tarafından yapılmadığının veya eserdeki adının kaldırılması ve değiştirilmesini veya eserin eski hale getirilmesini mahkemeden isteyebilir. Mahkeme malik ve kamunun menfaatleri esaslı bir şekilde zedelenmiyorsa eski hale getirme kararı verecektir.

Bilgisayar programını meydana getiren eser sahibi program üzerinde adının belirtilmesini istememiş veya müstear isimle umuma arzını istemiş olmasına rağmen isteğinin tersi umuma arz edilmişse de bu dava açılabilir. Tecavüzün refi davası tespit davası ile birlikte açılabilir. Davacı hükmün en fazla üç gazetede ilan edilmesini talep edebilir. FSEK m. 67/f. 2 uyarınca yargılama giderleri haricinde ilan masrafları da tecavüz edenden alınır.

FSEK m. 16 hükmüne göre sahibinin izni olmaksızın bir programda kısaltmalar, eklemeler veya başka değiştirmeler mümkün değildir. Ancak kanunun veya program sahibinin izni ile o programı işleyen, kamuya sunan, yayımlayan, temsil ya da yayım tekniği gereği zaruri kabul edilecek değiştirmeleri yapabilir (Dalyan, 2009: 228, 229; Erel, 2009: 336, 337). Manevi haklara tecavüzde davayı eser sahibi, eser sahibi öldükten sonra FSEK m. 19'da sayılan vasiyeti tenfiz memuru, bu tayin edilmemiş ise sağ kalan eş ve çocuklar, mansup mirasçılar, ana baba ve kardeşler açabilir (Dalyan, 2009: 236; Erel, 2009: 332; Tekinalp, 2012: 329).

Müşterek eser sahipliğinde program sahiplerinden her biri kendi meydana getirdiği kısımla ilgili dava açabilir. Eserin tümüne tecavüz durumunda, FSEK m.10/f. 2 gereği her eser sahibi diğerini temsilen dava açabilir (Erel, 2009: 333).

5.2.2.2. Mali Haklara Tecavüz Halinde Davanın Konusu

FSEK m. 68/f. 1, “ Eseri, icrayı, fonogramı veya yapımları hak sahiplerinden bu Kanuna uygun yazılı izni almadan, işleyen, çoğaltan, çoğaltılmış nüshaları yayan, temsil eden veya hertürlü işaret, ses veya görüntü nakline yarayan araçlarla umuma iletenlerden, izni alınmamış hak sahipleri sözleşme yapılmış olması halinde isteyebileceği bedelin veya bu Kanun hükümleri uyarınca tespit edilecek rayiç bedelin en çok üç kat fazlasını isteyebilir.” şeklindedir. Buna göre bilgisayar programını izinsiz çoğaltan ve yayan kimsenin yukarıdaki hakkı mevcut olacaktır. “4110 Sayılı Yasa ile yapılan değişiklikten önce m.68 deki "mutad bedel" deyimini, 4110 Sayılı Yasanın gerekçesinde belirtildiği gibi salt madde metnini Türkçeleştirmek amacıyla rayiç bedel olarak değiştirilmiştir.”, YHGK, 2003/4-260 E,2003/271 K,02.04.2003 T, www.kazanci.com).

Mali haklara tecavüz halinde Borçlar Kanunu'nun haksız fiillere ilişkin 10 yıllık zamanaşımı, müteselsil sorumluluk, mütecevizin kusuru, uğranılan zarar miktarının tayin ve tespiti gibi hükümler uygulanacaktır. Bu davada hak sahibinin malvarlığında meydana gelen zarar veya yoksun kalınan kar dava konusu yapılabilir. Ayrıca FSEK m. 70' e göre, mali hakları ihlal edilen kişi mütecevizin elde ettiği kârın kendisine verilmesini isteyebilir.

Sadece çoğaltma hakkı ihlal edilmiş ise eser satışa çıkarılmamışsa hak sahibi isterse programın çoğaltılmış kopyalarının, çoğaltmaya yarayan film, kalıp ve benzeri araçların imhasını veya üretim maliyet fiyatını aşmamak üzere çoğaltılmış kopyaların ve çoğaltmaya yarayan film, kalıp ve benzeri gereçlerin uygun bir bedel karşılığında kendisine verilmesini ya da tecavüzde bulunan kişi ile arasında sözleşme olması durumunda isteyebileceği miktarın üç kat fazlasını talep edebilir (11. HD. 6.3.2000 T. 1999/9978 E, 2000/1893 K. www.meşeyazilim.com).

Çoğaltılan program nüshaları satışa sunulmuş ise, bu durumda yayma hakkı da ihlal edildiğinden, yukardaki seçimlik haklar dışında üçüncü kişilere satılan nüshalar açısından hak sahibi çoğaltmaya yarayan araç ve gereçlerin imhası ya da maliyet fiyatını aşmamak şartıyla, uygun bir bedel karşılığı kendisine verilmesini isteyebileceği gibi sözleşme olması halinde isteyebileceği miktarın üç kat fazlasını isteyebilir (Dalyan, 2009: 234;Erel, 2009: 341). Manevi hakların ihlalinde eser sahibinin ölümü halinde mirasçıları manevi tazminat davası açabilir (11. HD. 03.07.2000 T, 2000/4764 E, 2000/6252 K, Batıder, C. XX, S. 4/2000: 265-267).

Mali haklar eser sahibinin eserle olan ekonomik ve mali ilişkilerinden kaynaklanır. Saldırı devam ettiği sürece açılacak durdurma davasında eser sahibinin telif haklarının tazmin edilmesi düşünülmüştür. Kanun'da m. 68 ile eser sahibi ile mali hakları ihlal eden arasında bir sözleşme yapılmış olsa idi ödenmesi gereken telif ücreti ne ise açılacak davada bunun ödenmesine yönelik olup caydırıcılık açısından en fazla 3 kat fazlasının talep edilmesine imkan tanınmıştır ((Dalyan, 2009: 230). Kanun, ortada bir sözleşme bulunmaması halinde eser ya da hak sahibinin tecavüz edenle bir sözleşme yapmış olması halinde haiz olacağı bütün hak ve talepleri ileri sürebileceğini belirtmiştir.

İzinsiz olarak çoğaltılmış nüshaların, henüz satışa çıkarılmaması halinde, hak sahibinin üç ayrı talep hakkı vardır: Çoğaltılmış nüshaların ve bunları çoğaltmaya yarayan her türlü gereçlerin imhası veya çoğaltılmış nüshaların ve bunları çoğaltmaya yarayan gereçlerin bedel karşılığında kendisine verilmesini istemek veya

tecavüz edenle bir sözleşme yapmış olsaydı isteyebileceği olağan bedelin üç katını talep etmek haklarıdır.

Çoğaltılmış nüshaların aynı zamanda satışa da sunulmuş olması halinde hak sahibi ancak tecavüz eden kişinin elinde bulunan çoğaltılmış nüshalar bakımından imha veya bunların uygun bir bedelle devrini istemesi mümkün olur. Satım yoluyla üçüncü kişilere geçen nüshalar için böyle bir talep de bulunulamaz (Dalyan, 2009: 233; Suluk ve Orhan, 2005: 258). Mali haklara tecavüz halinde hak sahibi ölmüş ise davayı mirasçıları açabilir. Mali haklar üçüncü şahıslara devredilmişse bu kişiler davayı açabilir. Hakkı devralan 68/II ve III fıkralarındaki seçimlik hakları kullanabilirler (Erel, 2009:334; Dalyan, 2009: 237).

Kullanma hakkının devrinde ise lisans sahibinin tecavüzün kaldırılması davası açıp açılmayacağı doktrinde tartışmalıdır. Tekinalp'a göre lisans sahibinin dava hakkı yoktur. Lisansı verenden gereken tedbiri almasını ister. Lisans veren bu tedbirleri almadığında sözleşmeye aykırı davranmıştır (Tekinalp, 2012: 323; Aksi görüşte olan yazarlar için (Erel, 2009: 334); Bazı yazarlar ise tam lisansın intifa hakkına ilişkin hükümlere tabi olması nedeniyle bu lisans sahibinin dava açma hakkının olduğunu, Basit lisans alanların ise hasılat kirası hükümlerine tabi olmaları nedeniyle dava açma hakkının olmadığını belirtir. (Belgesay, 1955: 103, 104).

Davada davalı taraf tecavüzde bulunan kimsedir. FSEK m. 66/f. 1 ve 2 uyarınca işletmenin temsilcisi veya müstahdemi tarafından tecavüz gerçekleştirildiği takdirde istihdam eden işletme sahibi ya da tüzel kişi aleyhine dava açılır. İstihdam edenin sorumluluğunu düzenleyen TBK. m. 66 (Eski BK m. 55) gereği dava açılabilmesi için işletme sahibinin kusurlu olmasına gerek yoktur.

İnternette sahibinin izni olmaksızın programın bilgisayara kaydedilmesi halinde bu kişiye karşı dava açılabilir. İnternete bağlanmak isteyen kişi ile internet arasında köprü vazifesi gören ISS kuruluşların ihlal fiillerinden bilgi sahibi olması, onları teşvik etmesi, kolaylık sağlaması, yönlendirmede bulunması durumunda FSEK m. 66/f. 3 uyarınca tecavüzün ref'i davası açılabilir (Suluk ve Orhan, 2005: 30).

5.2. 3. Tecavüzün Önlenmesi (Men'i) Davası

Bu dava FSEK m. 69'da düzenlenmiştir. Henüz meydana gelmeyen, fakat yakında olması muhtemel bir tecavüz tehlikesini önlemek için açılır. Tecavüz sona ermiş fakat aynı saldırının yeniden yapılması ihtimali varsa bu halde de tecavüzün men'i davasının açılabilir. Davanın açılması için, haksız bir saldırı konusunda belirtiler

bulunması yeterli olup, ayrıca saldırıda bulunmaya hazırlanan kişinin kusurlu olması veya ayrıca cezalandırmayı gerektiren bir suç teşkil etmesi aranmaz (Dalyan, 2009: 241;Erel, 2009: 343;Haseki, 2018; Suluk ve Orhan, 2005: 781,782). Dava sonucunda hakim, yakında yapılacak olan saldırının yapılmamasını karara bağlar. FSEK m. 66 ve 69 hükmüne göre dava eser sahibinin ikametgahı mahkemesinde açılabilir.

5.2. 4. Tazminat Davaları

Tazminat davaları programı geliştirenin malvarlığında veya manevi haklarında meydana gelen zararların karşılanması amacıyla açılan davalardır. FSEK m. 70/f. 3'e göre, mali ve manevi hakların ihlali halinde hakları ihlal edilen programı geliştiren kimse tazminatın dışında ihlal eden tarafından elde edilen kârın da kendisine geri verilmesini isteyebilir. Davalar davalının ikametgahının olduğu yerdeki mahkemede ya da ihlalin meydana geldiği yer mahkemesinde dava açılabilir. Bu genel kuralın dışında FSEK m. 66 hükmü tecavüzün kaldırılması veya önlenmesi davalarının hak sahibinin de ikametgahı mahkemesinde açılabilmesine olanak tanımıştır.

FSEK m. 70, manevi hakları haleldar olan kişinin uğradığı manevi zarara karşılık manevi, mali hakları haleldar olan kimsenin ise maddi tazminat davası açabileceğini belirtir. Tazminat davaları yukarıdaki diğer davalarla birlikte de açılabilir. Kanunda 4110 sayılı Kanun ile yapılan değişiklik ile (eski BK m. 49) TBK m. 56 hükmündeki şahsiyet haklarının ihlali durumunda açılacak manevi tazminat davası ile paralellik sağlanılmaya çalışılmıştır (Dalyan, 2009: 243). Değişiklik öncesi tecavüz edenin kusuru olduğu halde maddi tazminat istenebilir ve ağır kusur durumunda manevi tazminat talep edilebilirdi. Değişiklik sonrası konu doktrinde tartışmalıdır. Tekinalp'a göre manevi hakların ihlalinde manevi tazminat talep edilebilmesi için tecavüzde bulunanın kusuru aranmaz(Tekinalp, 2012: 309). Karşıt görüş ise bu talebin haksız fiil esasına dayanması nedeniyle haksız fiillerde aranan kusurun bulunması gerektiği şeklindedir (Erel, 2009: 345; Yasaman, 2006: 20). TBK m. 56 hükmünde kusur bahsedilmemişse de TBK m. 56, TBK m. 49'un bir devamı niteliğinde olduğundan FSEK m. 70 gereği bilgisayar programından doğan manevi hakların ihlali halinde manevi tazminat istenilebilmesi için tecavüzde bulunanın kusuru gerekir. İstihdam eden manevi zarardan TBK. m. 66 veya zarara uğrayan ile aralarında sözleşme varsa TBK m. 116 uyarınca sorumlu tutulması mümkündür.

5.3. Ceza Davaları

Bilgisayar programlarına yönelik suçlar ilk olarak 765 sayılı Ceza Kanununda 1991 yılında "*Bilişim Suçları*" adı altında düzenlediği 525/a maddesinde de düzenlenmiştir. 5237 sayılı Türk Ceza Kanununun 135, 136, 243. vd. maddelerinde de bilişim alanında işlenen suçlara yer verilmiştir.

Lisanssız yazılımın, çoğaltılması, yayılması, nakledilmesi, ticari mevkiye konulması, ayrıca Türk Ticaret Kanunu gereği haksız rekabet fiili ve suçu teşkil eder. Yine yazılım adı marka olarak tescilli ise fiil aynı zamanda 6769 sayılı SMK hükümleri uyarınca da marka hakkı ihlali suçunu teşkil eder.

FSEK.'nda manevî malî ve bağlantılı haklara tecavüz halinde ve bilgisayar programlarının korunmasını amaçlayan koruyucu programların etkisiz bırakılmasına yönelik hazırlık hareketlerinin cezalandırılmasına ilişkin 71 ve 72. maddelerde düzenleme yapılmıştır. Kanun'un ek m. 4/f. 1 hükmündeki fiilleri yetkisiz olarak işleyen içerik sağlayıcıları hakkında da yapılan yeni düzenleme, fiilleri daha ağır suç oluşturmadığı takdirde üç aydan iki yıla kadar hapis cezasına hükmedilmesini düzenlenmiştir.

Dijital iletim de dahil olmak üzere işaret, ses ve/veya görüntü nakline yarayan araçlarla servis ve bilgi içerik sağlayıcılar tarafından eser sahiplerinin Kanunda tanınmış haklarının ihlali halinde, hak sahiplerinin başvuruları üzerine ihlâl konu eserler içerikten çıkarılır. Bunun için hakları haleldar olan gerçek veya tüzel kişi öncelikle bilgi içerik sağlayıcısına başvurarak üç gün içinde ihlâlin durdurulmasını ister. İhlâlin devamı halinde bu defa, Cumhuriyet savcısına yapılan başvuru üzerine, üç gün içinde servis sağlayıcıdan ihlâl devam eden bilgi içerik sağlayıcısına verilen hizmetin durdurulması istenir. İhlâlin durdurulması halinde bilgi içerik sağlayıcısına yeniden servis sağlanır. Servis sağlayıcılar, bilgi içerik sağlayıcılarının isimlerini gösterir listeyi her ayın ilk iş günü Bakanlığa bildirir. Servis sağlayıcılar ile bilgi içerik sağlayıcıları, Bakanlıkça istendiğinde her türlü bilgi ve belgeyi vermeye yükümlüdür. Maddedeki hususların uygulanmasına ilişkin usul ve esaslar Bakanlıkça çıkarılacak yönetmelikle belirlenir. Malî haklara ilişkin Kanunun 71 maddesinde belirtilen fiilleri kasten ve yetkisiz olarak işleyenler ile bu Kanunda tanınmış hakları ihlâl etmeye devam eden bilgi içerik sağlayıcılar hakkında bu Kanunun aynı maddesindeki cezalar uygulanır

FSEK m. 71'deki hak ihlalleri düzenlenmiş ve m. 72'de bilgisayar programlarının hukuka aykırı olarak çoğaltılmasını önleyici ilave programları etkisiz hale getirmeye

yönelik eylemlere ilişkin düzenleme yapılmıştır FSEK m. 71 ve 72'deki ihlallerden zarar gören bilgisayar programının sahibinin şikayeti üzerine hakim FSEK m. 71'e aykırılıkta hapis ya da para cezasına, m. 72 hükmüne aykırılıkta ise sadece kanundaki hürriyeti bağlayıcı cezaya hükmedebilir.

Maddelerdeki suçlardan dolayı koğuşurma ve soruşturma yapılması şikayete bağlıdır. Şikayetin geçerli olabilmesi için Kanun'un m. 75 hükmüne göre hak sahibi veya üyesi oldukları meslek birlikleri haklarını ispata yarar belgelerini ve delillerini Cumhuriyet Başsavcılığına vermeleri gerekir. Şikayet süresi olan 6 ay içinde bu belgeler verilmediği takdirde Cumhuriyet Başsavcılığı koğuşurmaya yer olmadığına dair karar verir. İlgili gerçek ve tüzel kişilere şikayet haklarını kullanabilmeleri için ihbarda bulunulur. Şikayet sonucu savcılık CMK hükümlerine göre elkoyma, hukuka aykırı çoğaltılan programların çoğaltılması faaliyetinin durdurulması tedbirine 24 saat içinde hakim onayına sunmak kaydıyla başvurulabilir. Aksi halde savcı tarafından verilmiş olan bu karar hükümsüz hale gelir.

5.4. Hukuk ve Ceza Davalarında Uygulanacak Müsterek Hükümler

Uyuşmazlık hakkında esas hüküm verilinceye kadar gecikmeden doğacak sakıncaları önlemek amacıyla HMK'da düzenlenen ihtiyati tedbir özel olarak FSEK m. 77'de düzenlenmiştir. Tedbir dava açılmadan önce veya dava esnasında da talep edilebilir (Tekinalp, 2012: 324). Talep kabul edilirse hakim kararda bir işin yapılması veya yapılmaması, işyerinin kapatılması veya açılması, bir eserin çoğaltılmış nüshalarının veya onu imale yarayan kalıp ve buna benzer sair çoğaltma vasıtalarının muhafazasına karar verebilir. Hukuk mahkemesince hakları ihlal edilen veya tehdide maruz kalan kimselerin veya meslek birliklerinin talebiyle dava öncesi veya sonrası tedbir kararı verilebilir.

FSEK m. 78 haklı olan tarafın haklı bir sebebi veya menfaati varsa, masrafı diğer tarafa ait olmak üzere, kesinleşmiş olan kararın gazete veya buna benzer vasıtalarla tamamen veya özetinin ilan edilmesini talep edebileceği düzenlenmiştir. İlanın şekil ve muhtevası kararda tesbit edilir. İlan hakkı, hükmün kesinleşmesinden itibaren üç ay içinde kullanılmazsa düşer. Üç ay geçtikten sonra kararın ilanı talep edilemez.

5.4.1. Görevli Mahkeme

FSEK m. 76'da görev ve ispat hususu düzenlenmiştir. Dava konusu miktar ve cezaya bakılmaksızın ihtisas mahkemelerinin görevli olduğu düzenlenmiştir.

Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nun 24.03.2005 tarih ve 188 sayılı kararı ile 2992 sayılı Adalet Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanunun gereği Kanunun 7 ve 15 maddeleri gereğince; Fikri ve Sınai Haklar konusunda ihtisas mahkemeleri kurulmuş ve Fikri ve Sınai Haklar Mahkemesi kurulmayan yerlerde, Asliye hukuk ve ceza mahkemelerinin görevli olduğu düzenlenmiştir. Maddenin 2. fıkrası açılacak hukuk davalarında mahkeme davacının iddianın doğruluğu hakkında kuvvetli kanaat oluşturmaya yeter miktar delil sunması hâlinde, korunmakta olan eserler, kullananların, bu Kanunda öngörülen izin ve yetkileri aldıklarına dair belgeleri veya tüm yararlanılan eser, listelerini sunmasını ister ve belirtilen belge veya listelerin sunulmaması programın haksız kullanılmakta olduğuna karine teşkil edeceğine ilişkin düzenlemedir.

5.4. 2. Kanunlar İhtilafı

İletişim teknolojisinin gelişmesinin sonucu olarak fikri hukuk alanında da yabancılaşma unsuru taşıyan ihtilaflar artmıştır. Bern sözleşmesi ve doktrindeki baskın görüşe göre fikri haklarda korumanın talep edildiği yer hukuku genel bağlama kuralı olarak kabul edilir. Buna göre eserden yararlanma veya eserin üzerindeki hakkın ihlali gibi eylemlerin gerçekleştiği yer hukukudur. 1982 tarihli 2675 sayılı MÖHUK 27.11.2007 tarihli 5718 sayılı Kanunla yürürlükten kaldırılmıştır. Yeni MÖHUK'da gelişmelere uygun şekilde fikri haklara ilişkin kurallar düzenlenmiştir. Eski kanunda düzenleme bulunmadığından Kanunun 88. maddesinde düzenleme yapılmıştı. 5728 sayılı Kanun m. 64 hükmü ile bu madde yürürlükten kaldırılmıştır.

Bilgisayar programının o ülkede fikir ve sanat eseri olarak korunup korunamayacağını yanı sıra eser sahibinin tespitinde de sorunlar yaşanmaktadır. Bilgisayar programları için bağlama kuralının tespitinde eser sahibinin menfaati gözetilmesi gerekir. Bağlama noktasının tespitinde ülkesellik ilkesi göz önüne alınır. Bu ilkeye göre korumanın talep edildiği ülke kanunları mülkiyet varlığı ve kapsamını belirler ve bu koruma diğer devlet korumalarından bağımsızdır (Dalyan, 2009: 280). Fakat hakim MÖHUK m. 5'e göre yetkili yabancı hukukun uygulanacak hükmünün Türk kamu düzenine aykırı olması durumunda Türk hukukunu uygular. İsviçre ve Alman hukuklarında da genel kabul gören toprakları bakımından koruma talep edilen ülkenin hukuku en uygun bağlama kuralıdır. 5718 sayılı MÖHUK'un "Fikri Mülkiyete ilişkin haklara Uygulanacak Hukuka ilişkin 23. maddesi "*Fikri mülkiyete ilişkin haklar, hangi ülkenin hukukuna göre koruma talep ediliyorsa o hukuka tâbidir. Taraflar, fikri mülkiyet hakkının ihlâlinden doğan talepler hakkında, ihlâlden sonra mahkemenin hukukunun uygulanmasını kararlaştırabilirler.*" Türk

hukukunda koruma yeri hukuku ile daha çok hakkın ihlal edildiği yer hukuku anlaşılmaktadır. Kanun m. 28’de, fikrî mülkiyet haklarına ilişkin sözleşmeler, tarafların seçtikleri hukuka tâbi olacağı, hukuk seçimi yapmamış olmaları hâlinde sözleşmeden doğan ilişkiye, fikrî mülkiyet hakkını veya onun kullanımını devreden tarafın sözleşmenin kuruluşu sırasındaki işyeri, bulunmadığı takdirde, mutad meskeni hukukunun uygulanacağı ancak hâlin bütün şartlarına göre sözleşmeyle daha sıkı ilişkili bir hukukun bulunması hâlinde sözleşmenin bu hukuka tâbi olacağını düzenler. Maddenin 3. Fıkrası “İşçinin, işi kapsamında ve işinin ifası sırasında meydana getirdiği fikrî ürünler üzerindeki fikrî mülkiyet haklarıyla ilgili işçi ve işveren arasındaki sözleşmelere, iş sözleşmesinin tâbi olduğu hukuk uygulanır.” der. Bazı hukuklar işçiyi eser sahibi kabul etmekte bazılarında ise edilmemektedir. Bu nedenle 27. maddede tarafların hukuku seçmedikleri takdirde işçinin işini mutad olarak yaptığı yer hukuku uygulanır.

Hakların ihlali açısından haksız fiilin işlendiği yer MÖHUK m. 34 uyarınca yetkili olup haksız fiille beraber zarar da doğmuşsa zararın meydana geldiği yer hukuku uygulanacaktır.

İnternet ortamında fikri hak ihlallerinde uygulanacak hukuka ilişkin milletlerarası düzenleme bulunmadığından ülkeler arası uyumlu bir uygulama bulunmamaktadır. MÖHUK’da da bu konuda tarafların menfaatini dengeleyecek düzenleme yapılması gerekmektedir.

Hakların sözleşmeye konu olması açısından 28. madde düzenleme yapmış tarafların seçtikleri hukuka tabi olacaklarını düzenlemiştir. Aksi halde ifa yeri işyeri mutad meskeni bağlama kuralı olacaktır. İşçi ile işveren arasında çıkacak ihtilafta iş sözleşmesi hukukuna tabi olunur.

Hukukun seçilmesi sonrasında da taraflar uygulanacak hukuku değiştirebilirler. Bunun geçmişe etkili olabilmesi, MÖHUK m. 24/f. 3 uyarınca üçüncü kişilerin kazanılmış haklarını ihlal etmemesi halinde mümkün olabilir.

6. SONUÇ

Günümüzde Bilgisayar programları ülkelerin iç hukuklarının yanı sıra uluslar arası anlaşmalar ile de korunmaktadır. Mevzuatımızda bilgisayar programları BK, TTK’nun haksız rekabet hükümleri, patent koruması kapsamının yanı sıra, FSEK ile de korunmaktadır. Toplulukta ise bilgisayar programlarının patentlenmesine ilişkin çalışmalar sürdürülmektedir. FSEK’e göre herhangi bir hak talebinde bulunmak için, programın bir eser olup olmadığının yanı sıra, eser üzerindeki hakların sahibinin kim

olduğu, çekişmelerde aktif taraf ehliyetinin belirlenmesi için mahkemelerce kendiliğinden araştırılmalıdır. Yargılamada gerçek bedelin tespitinde de öncelikle bilişimle ilgili meslek birliğinin görüşüne başvurulmalıdır. Varsayımsal sözleşme ilkesi uygulanırken ise taraflar arasında ihlal sonucu doğan durumu, sanki bir sözleşme varmış gibi değerlendirmek gerekir. Tersine mühendislik mahkemelerce yazılımların kısmi intihallerinde programın korunan kısımlarının hangi ölçüde intihal edildiğinin tespitinde kullanılmaktadır. Kural olarak kod incelenmesi eser sahibinin iznine bağlıdır. Programın yasal malikine veya kullanıcıya kod çözümü için bir imkan tanınmamışsa ancak bu hallerde bu hakkın kullanılması mümkündür. FSEK m. 8 uyarınca internet içeriği de öncelikle onu yaratan kişiye aittir. Bu kişi site sahibi ise sorun yoktur. Kişi içeriği yaratırken müzik, resim, ilim ve edebiyat eserlerini işleyip bağımsız bir eser olan işleme eser yaratıyorsa bu bağımsız eser sahiplerinden FSEK m. 52 gereği yazılı bir sözleşme ile izin almış olmalıdır. Sözleşme ile haklar hazırlatana devredilmedikçe mali ve manevi haklar eseri yaratan kişilerinindir. Mali haklar sözleşme ile devredilebilir.

Ülkemiz korumaya ilişkin uluslararası mevzuata iç hukukunu uyumlaştırmış ve 5846 sayılı Kanun Tasarısında da yine güncelleme yapılması düşünülmektedir. Teknolojik gelişmeler sonucu dijitalleşme hayatın her alanına girdiğinden hızla değişen günün şartlarına göre hukuki düzenlemelerin güncelleştirilmesi ve uygulamada birliğin sağlanması amacıyla yargıda mevzuat ve içtihatların aynı zamanda yabancı ülkelerdeki uygulamaların yakın takibi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Adam, C.(2018), “Hukuki ve Cezai Boyutları ile Bilgisayar Programlarının Korunması”, <https://medium.com/@agbabacansu/hukuki%CC%87-ve-cezai%CC%87-boyutlari-i%CC%87le-bi%CC%87ligi%CC%87sayar-programlarinin-korunmasi-75e31969e59f> ,(Erişim Tarihi:17.06.2020).
- Aksu, M.(2005), *Bilgisayar Programlarının Fikri Mülkiyet Hukukunda Korunması*, İstanbul Beta.
- Altunkaynak, A.(2003), Bilgisayar Yazılımlarının ve İş Metotlarının Patentlenebilirliği, *nkara, TPE Uzmanlık Tezi*. <https://www.teknolojitransferi.gov.tr/TeknolojiTransferPlatformu/resources/temp/78559D16-EB92-428B-80A0-A63D6315E88A.pdf> ,(Erişim Tarihi:17.06.2020.)
- Arıkan, A. S. (1996), “Bilgisayar Programlarının Korunması AB ve Türkiye”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 1996/3.(309-381)
- Arıkan, S.(2006). “Türk Hukukunda Bilgisayar Programlarının Korunması”, *Fikri Mülkiyet Hukuku Dergisi (FMHD)* , S. 3.

- Atar, E. A.(2017), *Fikir ve Sanat Eserleri Hukukunda Yayma Hakkı ve Korunması*, İstanbul, Onikilevha Yayınları.
- Ateş, M. (2016), *Fikir ve Sanat Hukukuna Dair Makalelerim*, Ankara, Adalet Yayınevi.
- Belgesay, M. R.(1955), *Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu Şerhi*, İstanbul.
- Dalyan, Ş.(2009), *Bilgisayar Programlarının Fikri Hukukta Korunması*, Ankara Seçkin Yayınevi.
- Erel, Ş. N. (2009), *Türk Fikir ve Sanat Hukuku*, Ankara, Yetkin Yayınevi.
- Gün, M.(2001), “Bilgisayar Programlarının Eser Olarak Korunması”, *Perşembe Konferansları*, İstanbul, <http://www.rekabet.gov.tr/nisan2001.html> (Erişim Tarihi:11.05.2017).
- Güneş, İ.(2008), *Son Yasal Düzenlemelerle Uygulamada Fikir ve Sanat Eserleri Hukuku*, Ankara, Seçkin Yayınları.
- Haseki, M.(2016), “Bilgisayar Programları ve Kodların Hukukî Koruması” <https://startiphukuku.com/bilgisayar-programlari-ve-kodlarin-hukuki-korumasi/> Erişim Tarihi:17.06.2020.
- Sevinç, E.(2007), “Avrupa Birliği ve Türk Hukukunda Bilgisayar Programlarının Korunması”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi*.
- Suluk, C. ve Orhan A.(2005), *Uygulamalı Fikri Mülkiyet Hukuku, Genel Esaslar, Fikir ve Sanat Eserleri*, C. II, İstanbul, Arıkan Yayınevi.
- Tekinalp, Ü.(2012), *Fikri Mülkiyet Hukuku*, Güncelleştirilmiş ve Genişletilmiş Beşinci Bası, İstanbul, Vedat Yayınevi.
- Topaloğlu, M.(1997), “*Bilgisayar Programları Üzerindeki Haklar ve Bu Hakların Korunması*”, TBV, Türkiye Bilişim Vakfı, İstanbul.
- Yasaman, H.(2006). *Fikri ve Sınai Mülkiyet Hukuku*, İstanbul, Vedat Kitapçılık <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32009L0024>,

COVID-19 VE EKONOMİK KRİZ: KOBİLER ÖZELİNDE BİR DEĞERLENDİRME VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Taha EĞRİ¹

ORCID ID: 0000-0001-9069-2677

Ayça DOĞANER²

ORCID ID: 0000-0003-4277-9326

ÖZET

COVID-19 salgınının insan sağlığına tehdidi sürerken yol açtığı iktisadi sorunlar da derinleşerek devam etmektedir. Gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler arasında ayırım gözetmeksizin tüm piyasalarda ekonomik çıktı miktarları dramatik bir şekilde düşmüş, işsizlik oranları artmış ve sosyal problemler gözlemlenmeye başlanmıştır. Hem arz hem de talep tarafında yaşanan durgunluk özellikle KOBİ'ler üzerinde ciddi bir baskı oluşturmuştur. Büyük firmalarla karşılaştırıldığında daha kırılgan bir piyasaya ve finansal yapıya sahip olan KOBİ'ler talepteki durgunluk ve üretim süreçlerindeki aksama nedeniyle ciddi bir baskı altındadırlar. İstihdamın büyük bir bölümünü barındıran KOBİ'lerin sağlıklı bir şekilde hayatlarını sürdürmeleri tüm ekonomi için önem arz etmektedir. Devlet tarafından verilen destekler bu süreçleri kolaylaştırırsa da firma yöneticilerinin taleplerinin de tespit edilmesi gerekmektedir. Bu çalışmanın amacı, KOBİ'lerin yaşadıkları iktisadi sorunlar göz önünde bulundurularak alınması gereken tedbir ve önlemlerin firmalar açısından belirlenmesidir. Bu amaçla, farklı sektörlerde faaliyet gösteren firma temsilcileriyle yarı yapılandırılmış mülakat modeli kullanılarak nitel bir araştırma gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, KOBİ, iktisadi tedbirler, ekonomik kriz

COVID-19 AND THE ECONOMIC CRISIS: AN ASSESSMENT AND POLICY RECOMMENDATIONS ON SMEs

ABSTRACT

The economic problems caused by the COVID-19 outbreak while threatening human health continue deepening. The amount of economic output in all markets, without discrimination among developed or developing countries, dropped dramatically, unemployment rates increased, and social problems began to be observed. The stagnation experienced both on the supply and demand sides put serious pressure on SMEs in particular. SMEs, which have a more fragile market and financial structure compared to big companies, are under severe pressure due to the stagnation in demand and disruption in production processes. It is important for the entire economy that SMEs, which have a large part of employment, keep their economic activity. Although the government supports facilitate these processes, the demands of the company managers should also be determined. The purpose of this study is to determine the precautions and measures to be taken by considering the economic problems experienced by SMEs. For this purpose, a qualitative research was carried out by using semi-structured interview model with company representatives operating in different sectors.

Keywords: COVID-19, SMEs, economic measures, economic crisis

¹ Dr. Öğretim Üyesi Taha Eğri, Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, taha.egri@klu.edu.tr

² Dr. Ayça Doğaner, İstanbul Ticaret Odası, ayca.doganer@gmail.com

1. GİRİŞ

2008 küresel finansal krizi ve 2015 Avrupa borç krizinin etkilerinin halen devam ettiği 2019 yılı sonrasında, 2020 yılının bir toparlanma döneminin başlangıcı olacağı düşünülürken ortaya çıkan COVID-19 krizi küresel olarak ekonomilerdeki problemleri derinleştirmiştir. Gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler arasında fark gözetmeksizin ekonomik durgunluk tüm piyasaları tehdit etmektedir. Türkiye için de düşük yatırımlar, işsizlik oranlarının yükselmesi, değişken kur oranı gibi ekonomik problemlerle geçirilen 2019 sonrasında 2020 yılı beklentilerinde var olan olumlu senaryolar da COVID-19 salgını nedeniyle Mart ayından itibaren altüst olmuştur.

Hali hazırda Dünya Sağlık Örgütü tarafından yapılan son açıklamalara göre virüs dünya çapında 7 milyondan fazla kişiyi etkilemiş ve 400 binden fazla insanın ölümüne neden olmuştur.

COVID-19 salgını nedeniyle oluşan koşullar daha önce yaşanan hiçbir krizle benzerlik göstermediği için, ekonomilerin nasıl tepki vereceği de sorgulanmaktadır. Daha önce yaşanan krizlerden çok daha farklı bir yapıya sahip olan kriz, ulaşım (hava, kara, deniz), turizm, gıda, kuaför-berber gibi insan temasının yoğun olduğu birçok sektörde olumsuz etkilere neden olmuştur. Küresel ekonomide hem arz hem de talep açısından ve aynı anda etkiler yaşanmıştır ve bu sebeple şok etkisi daha büyük olmuştur. Bu bağlamda ülkeler tarafından hızlı toparlanmaya yönelik para ve maliye politikaları uygulanarak arz ve talep şoklarına karşı önlemler alınmaya çalışılmıştır.

COVID-19 salgını nedeniyle oluşan kriz ilk olarak sağlık krizi olarak tanımlanmış olup, hızlı bir biçimde yayılması nedeniyle küresel bir ekonomik krize dönüşmüştür. Salgının gelecekteki araştırma gündemlerinden birisi de ekonomi üzerindeki etkilerinin ne olacağıdır. Söz konusu etkiler kısa ve uzun dönemli perspektifler olarak yansıtılmakta olup, en önemli unsur ise ekonomi üzerindeki çok boyutlu yansımalarıdır. Salgına karşı oluşturulacak olan politikaların, salgının etkilerinin yüksek frekanslı veriler ile değerlendirilerek tasarlanması ve uygulanması oldukça önemlidir (Akçığıt ve Akgündüz, 2020:1).

Birçok ülkede ekonomiyi kurtarmak ya da hayat kurtarmak arasında bir tercih yapılacağı konusunda tartışmalar yaşanmaktadır. Bu doğrultuda hayat kurtarmanın ekonomik hasarların önüne geçilmesinden daha önemli olduğu düşünceleri de ağır basmaktadır. Yaşanan salgın nedeniyle oluşan kriz ortamı için politikaların belirlenmesinin oldukça zor olduğu, bu salgının daha önce yaşanan hiçbir ekonomik krize benzemediği, geçmişte yaşanan resesyon ya da bunalımlarda uygulanan belli başlı bazı politikaların uygulanamayacağı ekonomistler tarafından belirtilmektedir. Hali hazırda yaşanan/yaşanacak olan resesyonun derinliğinden ziyade niteliğinin farklı olduğu düşünülmektedir (Capital, 2020:126).

COVID-19 salgınının yol açmış olduğu iktisadi sorunlar özellikle küçük ve orta büyüklükteki işletmeleri (KOBİ) daha derinden etkilemektedir. İşyerlerinin kapanması veya tedarikte yaşanan sıkıntılar büyük işletmelere oranla KOBİ'ler üzerinde daha büyük bir baskı oluşturmaktadır. Kamunun almış olduğu çeşitli tedbirler bulunmakla birlikte sektör temsilcilerinin bu anlamda beklentilerinin de

tespit edilmesi gerekmektedir. Bu çalışmanın amacı, KOBİ'lerin yaşadıkları iktisadi sorunlar göz önünde bulundurularak alınması gereken tedbir ve önlemlerin firmalar açısından belirlenmesidir. Bu amaçla, farklı sektörlerde faaliyet gösteren firma temsilcileriyle yarı yapılandırılmış mülakat modeli kullanılarak nitel bir araştırma gerçekleştirilmiştir

2. KÜRESEL EKONOMİK GÖRÜNÜM

2008'de Amerika'da başlayan finansal krizin diğer ülkeler için de sorun teşkil etmesi ile oluşan ekonomik sorunların son yıllarda giderek azaldığı, Çin ve Amerika arasında yaşanan ticaret savaşlarında ise bir nebze anlaşmaya doğru gidildiği zamanlarda 2019 yılı tamamlanmıştır. Amerikan Merkez Bankası FED tarafından faiz oranlarında yapılan kademeli artış, piyasalarda düzelme açısından sinyaller oluşturmuş olup, yaşanan gelişmelere ve uygulanan politikalar kapsamında yine de piyasalarda durgunluk devam etmiştir. Küresel çıktı oranlarında 2019 yılında % 2,9'luk zayıf bir büyüme görülmüş, 2020 yılında da % 2,4 oranında düşük bir büyüme beklentisi açıklanmıştır. Ekonomik göstergelerde yüksek düzeyde olmasa da bir iyileşmenin gerçekleşeceği tahmin edilirken, yaşadığımız salgın, tabiri caizse her şeyi alt üst etmiştir. OECD veya diğer uluslararası finansal kuruluşlar tarafından yapılan tahminlerde, küresel çıktının ilk çeyrekte % 7-8 oranında azalacağı, yılsonunda ise yaşanan izolasyonun süresine göre % 2 ila % 4 arasında bir daralmanın gerçekleşebileceği öngörülmektedir. Aşağıda yer alan tabloda seçili ülkelerde ve ülke topluluklarında, 2014-2018 yılları için gayri safi yurtiçi hasıla baz alınarak gerçekleşmiş büyüme oranları ortalama olarak verilmiştir. Ayrıca yine tabloda söz konusu ülkeler ve topluluklar için 2018, 2019 yılları için gerçekleşmiş; 2020, 2021 yılları için ise gerçekleşmesi tahmin edilen ilk büyüme oranları yer almaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde krizin ilk aylarında, büyüme oranlarının yükselmesinin devam etmesinin beklenmesi, gelişmiş ülkelerde ise küçülmenin olacağı tahmin edilmiştir.

Tablo 1: Seçilmiş Ülkeler için Büyüme Oranları ve Beklentiler

% GSYİH BÜYÜME	Yıllık Ortalama 2014-2018	2018	2019	2020*	2021*
ABD	2.5	2.9	2.3	-3.3	3.8
AB BÖLGESİ	2.0	1.9	1.2	-4.2	2.9
ÇİN	7.0	6.7	6.1	1.6	7.6
JAPONYA	0.9	0.3	0.7	-2.7	2.2
İNGİLTERE	2.0	1.3	1.4	-3.9	3.0
GELİŞMİŞ ÜLKELER	2.0	2.1	1.7	-3.4	3.3
GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER	4.8	5.1	4.4	0.7	6.0
TÜRKİYE	4.9	2.8	0.9	0.8	4.5
DÜNYA	3.0	3.2	2.7	-1.9	4.3
* TAHMİN					

Kaynak: Fitch (2020), "April 2020: Economy Collapsing As Financial Markets Rally," Çerimiçi, <https://www.fitchsolutions.com/country-risk-sovereigns/economics/april-2020-economy-collapsing-financial-markets-rally-20-04-2020>, Erişim Tarihi: 10.06.2020.

Ancak salgının hızlı bir şekilde yayılması ve piyasaların kapalı kaldığı gün sayısının artması tahminleri de giderek kötüleştirmiştir. OECD tarafından yayınlanan son tahminlerde büyüme beklentileri revize edilerek daralmanın beklentilerin çok ötesinde gerçekleşeceği iddia edilmiştir. OECD ülkelerinin ortalama %7,5 ile %9 arasında küçüleceği ve ekonomilerin ikinci dalga durumuna göre daha da kötüleşebileceği tahmin edilmektedir (OECDa, 2020).

Ülke ekonomilerinde COVID-19 nedeniyle yaşanan durgunluk, piyasaları da olumsuz etkilemiştir. Birçok sektörü olumsuz etkileyen, işyerlerinin faaliyetlerini durdurmasına, işsizlik oranlarının artmasına ve buna bağlı olarak gelirlerin azalmasına neden olan salgın nedeniyle insanların tüketim alışkanlıkları da değişmiştir. Gelecekte de insanların zorunlu tüketim ihtiyaçlarını azaltarak ya da tüketim tercihlerini değiştirerek hayatlarına devam edecekleri öngörülmektedir (Kayabaşı, 2020:17).

Pandemi nedeniyle küreselleşme karşıtı eğilimlerin güç kazanacağı konusunda yapılan değerlendirmeler bulunmakta olup, ekonomik korumacılığın bazı ülkeler tarafından benimsenebileceği ancak bu süreçte küreselleşmeden vazgeçilemeyeceği açıktır. Dünya ekonomisi belli bir bölgenin bile kendine yetemeyecek derecede iş bölümüne sahiptir.

Virüs salgınının etkisini ne kadar sürdüreceği ve yaygınlaşma hızının ülkeleri ne derece etkileyeceğinin hâlihazırda bilinmemesi oluşacak manzaraların tahminlerini de etkilemektedir. Uzun ve şiddetli süren bir salgının yaşanması durumunda, görece daha zayıf olan ülkelerin kaynaklarının tükenmesine neden olacağından daha hızlı istikrarsızlıklar yaşamalarına neden olacaktır. Bu durum da krizden daha güçlü bir şekilde çıkan devletlerin yeni güç dengeleri oluşturmalarına neden olacaktır (Okur, 2020:317).

Winston Churchill "*iyi bir krizi asla ziyan etmeyin*" sözünü ülkemiz COVID-19 pandemisi sürecinde ön planda tutmalıdır. Bu doğrultuda Türkiye için, büyüme, gelişme ve yeni pazarlar oluşturma adına krizi fırsata çevirerek, yapılacak çalışmaların ve politikaların bu amaçla yapılandırılması önemlidir.

Tüm dünyanın ve insanları etkileyen COVID-19 salgını kaynaklı süreçte liberal politikalar sorgulanmaya başlanmış olup, liberal ve devletçi nitelikteki kararların muhtemel etkilerinin tartışılması önem arz etmektedir. Söz konusu kriz sürecinde dünya ekonomilerine dair tespitler aşağıda sunulmaktadır (TÜRMOB, 2020:7):

- Küresel boyutta bir resesyona kaçınılmaz haldeyken, talep-arz mekanizması da ekonomileri resesyona mahkum eden kuvvetli gerekçeler içerisinde başı çekmektedir. En iyimser senaryolarda dahi dünya geneli ekonomik büyüme oranının %2'den daha düşük olacağı, en kötü senaryoda ise, negatif büyüme gerçekleşmesi beklenmektedir.

• Gelişmekte olan ülkelerin söz konusu krizden daha çok etkilenmesi beklenirken, uluslararası rezerv olma özelliğine sahip para birimleri olan ülkelerin ise doğal kaynaklara ve rezervlere sahip olan ülkelerle birlikte maliyetlere daha kolay katlanabileceği öngörülmektedir.

• Gıda ve sağlık gibi temel ihtiyaç sektörleri dışında her türlü tüketim ve yatırım harcamaları azalmıştır.

• Toplumda işsizlerin, yoksulların, esnaf, küçük işletmeler ve hane halkının harcamaları günlük nakit akışına bağlı olduğu için bu gelirlerin yok olması ekonomik daralmayı arttırarak, sosyal problemlere de neden olmaktadır.

• Talepteki azalış küçük işletmeleri derinden etkileyerek, şirket kapanmalarına neden olmakta ve iflasların artması beklenmektedir.

• Dünyada tarım, hayvancılık sektörleri ön plana çıkarken, su kaynaklarının yönetilme süreci de tartışılır hale gelmiştir.

3. KOBİ'ler ve COVID-19

Ekonomik krizlerden kuşkusuz en çok etkilenen kesim KOBİ'ler olacaktır. KOBİ'ler firma büyüklüğü açısından tekil olarak her zaman öne çıkmasalar da ILO tarafından yapılan bir araştırmada küresel istihdamın %70'inin bu firmalar tarafından gerçekleştirildiği tespit edilmiştir (ILO, 2019). Benzer şekilde de ülkemizde KOBİ'ler istihdam açısından büyük bir önem taşımaktadırlar. Türkiye'de ise istihdamın %90'ı KOBİ'ler tarafından sağlanmaktadır.

COVID-19 ekonomide hem arz hem de talep yanlı bir şok meydana getirmiştir. COVID-19 salgını özelinde sosyal mesafe olgusunun gündemde olması ve daha etkin hale gelmesi evde kalma süresini arttırmaktadır. Bu sebeple de üretim faaliyetleri sınırlı düzeyde kalmaktadır. Arz tarafında hem sağlık önlemleri hem tedarik zincirindeki bozulmalar bir araya gelerek üretimde kesintilere yol açmıştır. Ara malı üreten firmaların tedarikindeki kesintiler maliyetleri de arttırmıştır (Gopinath, 2020).

Bu süreçte üretim ve yatırımlar azalırken, toplam talepte de daralma meydana gelmektedir. Talep yanlı şok tüketim talebini dramatik bir şekilde düşmesine yol açmıştır. Üretimin durması neticesinde ortaya çıkan işsizlik nedeniyle harcanabilir gelir azalarak talep ortadan kaybolmaktadır. Bu süreçte tasarrufların da etkileneceği düşünüldüğünde, COVID-19 salgınının ekonomik etkilerinin çok büyük olabileceği beklenmektedir. COVID-19 salgınına yakalanan insanların ekonomiye katkısı azalmakta ve alınan önlemler nedeniyle nüfusun yarısından fazlası üretim ve tüketim faaliyetlerinden çekilmektedir. Söz konusu durum hem tedarik bölümünü aksatmakta hem de önemli ölçüde talep daralması yaratmaktadır. Bu daralma mart ayı itibarıyla dış ticaret verilerinde gözlemlenmektedir. Öte yandan otomotiv, metal eşya ve tekstil gibi temel sektörlerde işletmeler üretime ara vermiş veya kapasitelerini en aza indirmişlerdir (TÜRMOB, 2020:44).

Finansal sektörde ise güven ortamının azalması, ödeme akışlarının bozulması ve firmaların nakit tercihlerinin artması söz konusudur. Devletlerin likidite sorunu

olmaması için uyguladıkları para politikaları olsa da özellikle KOBİ'lerin kredi kanallarına erişim sorunları onları krize karşı daha duyarlı hale getirmektedir (OECD, 2020b).

COVID-19 salgını neticesinde ortaya çıkan krizde, ülke ekonomilerinin küçülmesi bir şekilde sektörleri etkileyecektir. Salgında yaşanan krizin ölüm riskini barındırması ve yayılmasını engellemek için en önemli yöntemin sosyal mesafe olarak belirlenmesi sonucunda nüfusun büyük bölümü üretim ve tüketimden çekilerek, krizin ilk döneminde bazı sektörler avantaj bazı sektörler ise dezavantajlı konuma gelmiştir (TÜRMOB, 2020:61).

KOBİ'lerin yaşanan kriz karşısında yaşadıkları sıkıntılar son dönemde gerçekleştirilen anketlerle ortaya konmaya çalışılmaktadır. Aşağıda yer alan Tablo 2 incelendiğinde KOBİ'lerin dünya genelinde ciddi kayıplar yaşadığı görülmektedir. Birçoğu kapalı durumda ve gelirlerinde önemli kayıplar yaşamışlardır.

Tablo 2: Tablo: KOBİ'lerin COVID-19 salgınından etkilenme durumları

Tarih	Ülke	Ekonomik Etkiler	Beklentiler
10 Şubat 2020	Çin Halk Cumhuriyeti	KOBİ'lerin % 80'i henüz faaliyete başlamamıştır	1 ay içerisinde işletmelerin 1/3'ü, iki ay içinde ise, diğer 1/3'ü faaliyet dışı
25 Şubat 2020	Finlandiya	1/3'ü olumsuz veya çok olumsuz etkiye maruz kalmıştır	Mevcut değil
Mart Başı	İtalya	% 72'si doğrudan etkilenmiştir	Mevcut değil
Mart Başı	Birleşik Krallık	% 63'ü krizi işletmeleri için orta ila yüksek / ciddi bir tehdit olarak görmektedir.	Mevcut değil
9 Mart	Almanya	% 50'si olumsuz etkilenmeyi beklemektedir	Mevcut değil
9 Mart	Japonya	% 39'u tedarik zinciri kesintilerini, siparişlerde ve satışlarda % 26 oranında azalma olduğunu bildirmektedir.	Mevcut değil
10 Mart	Polonya	KOBİ'lerin 1 / 3'ü artan maliyet ve düşük satış deneyimi yaşamaktadır	% 27'si nakit akış problemleri ile karşılaşmaya başlamıştır.
11 Mart	Amerika Birleşik Devletleri	% 70'i tedarik zinciri kesintilerini, % 80'i krizin etkisini yaşamıştır	Mevcut değil
12 Mart	Birleşik Krallık	% 69'unda ciddi nakit akışı sorunları yaşanmıştır.	1/3'ü işletmelerinin 1 ay içerisinde faaliyet dışı kalacağından korkmaktadır.

13 Mart	Amerika Birleşik Devletleri	% 23'ü olumsuz etkilenmiştir, % 36'sının ise, olumsuz etkilenmesi beklenmektedir.	Mevcut değil
16 Mart	Kanada	Satışlarda % 50 düşüş görülmüştür.	% 25'i 1 aydan daha uzun süre hayatta kalmamayı beklemektedir.
16 Mart	İsrail	% 55'inde henüz bir etki görülmemiştir, 1/3'ünde ise işten çıkarmalar planlanmaktadır.	Mevcut değil
16 Mart	Yunanistan	Satışlarda% 60'lık belirgin düşüş deneyimlenmiştir.	Mevcut değil
17 Mart	Amerika Birleşik Devletleri	% 50'i olumsuz etkilenmiştir, % 75'i ise, olumsuz etkileneceklerinden endişe duymaktadır.	Mevcut değil
17-20 Mart	Güney Kore	% 61'i etkilenmiştir.	42% 'si 3 ay içerisinde, 70%'si ise 6 ay içerisinde işlerini kaybetmekten korkmaktadır
18 Mart	Belçika	% 75'i cirosunda düşüş rapor etmiştir.	% 50'si kısa vadede maliyetlerini karşılayamamaktan korkmaktadır.
19 Mart	ABD	% 96'sı etkilenmiştir.	% 51'i üç ay hayatta kalamayacaklarını bildirmiştir.
20 Mart	Macaristan	% 60'ı satışlarda düşüş beklemiştir.	Mevcut değil
20 Mart	Hollanda	Start-up'ların % 50'si önemli gelir kayıpları yaşamıştır.	% 50'si 3 ay içinde faaliyet dışı kalmayı beklemektedir.
21 Mart	Japonya	% 92'si ekonomik etkiyi deneyimlemektedir.	Mevcut değil
24 Mart	Kanada	% 60 ciddi etkiler yaşamıştır.	1/3'ü bir ay içinde faaliyet dışı kalmayı beklemektedir.
31 Mart-6 Nisan	Seçilmiş Asya ülkeleri	KOBİ'lerin% 30'u personelinin% 50'sini işten çıkarmayı beklemektedir.	KOBİ'lerin% 50'sinin bir ay veya daha az süreli nakit rezervi vardır
1 Nisan	Birleşik Krallık	Mevcut değil	Bir ay içerisinde işletmelerin % 18'i faaliyet dışı kalabilir
1 Nisan	ABD	Mevcut değil	3 ay içerisinde küçük işletmelerin% 35'i faaliyet dışı kalacaktır.

3 Nisan	Avustralya	Küçük işletmelerin üçte ikisi krizin etkisini yaşamaktadır. % 41'inin gelirlerinde ise, son 2 ayda % 50 veya daha fazla düşüşü yaşamıştır.	Mevcut değil
3 Nisan	Belçika	İşletmelerin % 40'ı, gelirlerinde % 75 veya daha fazla düşüş yaşamıştır.	Her 10 şirketten 1'i iflasla karşılaşacak gibi gözükmektedir.
7 Nisan	Kanada ve ABD	Küçük işletmelerin % 90'ı etkilenmiştir.	1/3'ünün birkaç haftadan daha uzun süre hayatta kalacak rezervleri yoktur.
8 Nisan	Birleşik Krallık	(İşletmelerin) % 37'si önümüzdeki hafta personelinin % 75 ila % 100'üne izin vermeyi planlamıştır.	(İşletmelerin) % 6'nın nakdi kalmamıştır, % 57'si ise, üç aylık veya daha az rezerve sahiptir.
8 Nisan	Hollanda	Mevcut değil	KOBİ'lerin % 85'i COVID 19 nedeniyle finansal zorluktadır. % 20'si ciddi risk altındadır.
6-10 Nisan	Portekiz	% 37'si üretimde % 50'den fazla düşüş yaşamıştır.	% 50'sinin 2 aydan uzun süreli kaynağı yoktur.
15-22 Nisan	ABD	Küçük işletmelerin % 62'si gelirlerinde düşüş yaşamıştır.	% 32'si 3 aydan uzun süre açık kalmaz
24 Nisan	Almanya	KOBİ'lerin % 58'i ciroda ortalama % 50 düşüş yaşamaktadır.	KOBİ'lerin yarısında sadece iki aylık likidite rezervi vardır.
4 Mayıs	Kanada	Küçük işletmelerin % 81'i faaliyetlerinin olumsuz etkilendiğini belirtmiştir.	% 32'si, işlerinin gelecek yıl faaliyetlerine devam edeceği konusunda endişelidir.
11 Mayıs	ABD	İşletmelerin % 81'i salgının etkisini yaşamaktadır ve önümüzdeki 12-16 ay içinde etkisinin devam edeceğini beklemektedir.	Mevcut değil
13 Mayıs	Birleşik Krallık	İşletmelerin % 37'si işten çıkarma yapmayı düşünmektedir veya zaten yapmış durumdadır.	İşletmelerin % 41'i geçici olarak kapanmıştır, % 35'i tekrar açılmayacaklarından korkmaktadır.

Kaynak: OECDc, Çevrimiçi, <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/coronavirus-covid-19-sme-policy-responses-04440101/#biblio-d1e8196>, Erişim Tarihi:13.06.2020.

Türkiye’de yer alan KOBİ’lerine yönelik gerçekleştirilen “COVID-19 İşletme Etki ve İhtiyaç Anketi” de benzer sonuçlar ortaya koymaktadır (TÜRKONFED, 2020). Anket

sonuçları Türkiye'nin farklı bölgelerine göre KOBİ'leri verdikleri tepkileri ve krizle mücadele yöntemlerini detaylı bir şekilde incelemiştir. Ankete katılan 780 firmanın %62'si krizden büyük ölçüde etkilendiğini belirtirken sadece %3'ü hiç etkilenmediğini söylemiştir. Ciroda meydana gelen kayıplar da ankete katılan firmaların çoğunu etkilemiştir. Katılımcıların yarıdan fazlası cirolarının %50'den daha fazla düştüğünü ifade etmişlerdir. Yarı yarıya ciro düşüşleri Güneydoğu Anadolu'da firmaların %71'ini etkilerken Batı Anadolu'da bu oran %32'dir. Faaliyet kolları açısından da turizm, medya ve iletişim, bilişim ve telekomünikasyon, tekstil ve otomotiv sektörü öne çıkan alanlardır. Diğer taraftan bu tür bir krize hazırlıklı olma durumu sorulduğunda firmaların büyük çoğunluğu planlarının olmadığını belirtmiştir. Özellikle ölçek küçüldükçe firmalarda krize yönelik iş sürekliliği ya da acil eylem planlarının varlığı azalmaktadır.

İş dünyası liderlerinin de COVID-19 salgınının küresel ekonomi üzerinde ciddi etkilere neden olacağını düşündükleri yapılan araştırmalarda ortaya çıkartılmıştır. Bu bağlamda, tedarik zincirlerinde ortaya çıkan kırılmalıklar nedeniyle çok sayıda yöneticinin şirket operasyonlarını yeniden yapılandıracağı, aynı zamanda küresel ekonomik toparlanmanın 2021 yılına sarkacağı öngörülmektedir. Araştırmalara göre yöneticilerin sermaye dağılımını yeniden şekillendireceği, kriz sonrası için birleşme ve satın alma planları yaptıkları belirtilmektedir. İş modeli ve otomasyonlara yönelik geliştirmelerin yapılacağı, mevcut krizin düşük kar marjlarına neden olacağı, sermaye dağılımlarının değişeceği, firma stratejilerinin ve portföylerin daha sık gözden geçirileceği tahmin edilmektedir. (Deloitte, 2020:8-9)

4. COVID-19 KRİZİNİN SEKTÖREL ETKİLERİ

COVID-19 salgını neticesinde ortaya çıkan krizin sektörler üzerindeki etkileri farklılaşmaktadır. Salgında yaşanan krizin ölüm riskini barındırması ve yayılmasını engellemek için en önemli yöntemin sosyal mesafe olarak belirlenmesi sonucunda nüfusun büyük bölümü üretim ve tüketimden çekilerek, krizin ilk döneminde bazı sektörler avantaj bazı sektörler ise dezavantajlı konuma gelmiştir (TURMOB, 2020:61).

Aşağıda yer alan Tablo 3'de COVID-19 sürecinde sektörlerin etkilenme riskleri ve yeniden toparlanma süreçlerindeki durumları özetlenmiştir. Yüksek riske sahip sektörlerin paralel şekilde toparlanma süreçlerinin uzun döneme yayılacağı görülmektedir. Yalnızca Ulaştırma ve depolama ile toptan ve perakende sektörlerinde hızlı bir toparlanma beklenmektedir. Ana sektörlerin krizden ciddi bir şekilde etkilenmesi ve toparlanma sürecinin ise yavaş olması ekonomideki durgunluğu derinleştirmektedir.

Tablo 3: COVID-19 ve Sektörel Etki Boyutu ve Yeniden Faaliyet Geçme Süreçleri

Sektör	GSYH % oranı (2018)	Büyümeye Olan Katkı (% puan, 2018)	COVID-19 Etkilenme Oranı	Yeniden Faaliyette Bulunma Süreci*
Sanayi	22.30	0.29	Fazla	Yavaş
İmalat sanayii	19.05	0.20	Fazla	Yavaş
Elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretimi ve dağıtımı	1.35	0.03	Fazla	Hızlı
İnşaat	7.17	-0.15	Fazla	Yavaş
Hizmetler	54.26	2.49	Fazla	Yavaş
Toptan ve perakende ticaret	12.09	0.39	Fazla	Hızlı
Ulaştırma ve depolama	8.19	0.44	Fazla	Hızlı
Konaklama ve yiyecek hizmeti faaliyetleri	3.12	0.47	Fazla	Yavaş
Gayrimenkul faaliyetleri	6.79	0.20	Fazla	Yavaş
İdari ve destek hizmet faaliyetleri	2.85	-0.19	Fazla	Yavaş
Kamu yönetimi ve savunma; zorunlu sosyal güvenlik	4.85	0.78	Fazla	Yavaş
Kültür, sanat, eğlence, dinlenme ve spor	0.91	0.06	Fazla	Yavaş
Tarım, ormancılık ve balıkçılık	5.82	0.11	Az	Hızlı
Su temini, kanalizasyon, atık yönetimi ve iyileştirme faaliyetleri	0.90	0.00	Az	Hızlı
Madencilik ve taş ocakçılığı	1.00	0.05	Fazla	Yavaş
Bilgi ve iletişim	2.47	0.12	Az	Hızlı
Finans ve sigorta faaliyetleri	3.00	0.00	Az	Hızlı
Mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetler	2.33	0.05	Az	Hızlı
Eğitim	4.17	0.24	Az	Hızlı
İnsan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri	2.49	0.21	Az	Orta

Diğer hizmet faaliyetleri	0.95	0.03	Belirsiz	Belirsiz

Kaynak: ULİSA (2020), Kovid-19 (Koronavirüs) Salgınının Ekonomik Etkileri, Çevrimiçi, https://aybu.edu.tr/yulisa/contents/files/ULISA12_Kovid_19_Ekonomik_Etkiler.pdf, Erişim Tarihi: 13.06.2020.

Bu bağlamda, kısa vadede sağlık hizmetleri sektörü olumlu anlamda etkilenmiştir. Ülkemizde sağlık sektörü son yıllarda önemli gelişmeler göstermiş olup, standartlarını önemli ölçüde yükseltmişti. Salgın nedeniyle oluşan kriz sürecinde devletin sağlık sektöründeki pozisyonunun önemi anlaşılacak, kamusal hizmetlerin niteliğinin iyileşerek devam etmesi beklenmektedir. Söz konusu kriz sürecinde maliyetlere ağırlıklı olarak devletin katlanması beklenmekte, bu durum aynı zamanda sosyal bir gereksinim olarak da düşünülmektedir. Toplumun genel sağlığı açısından özel sektörde işin içinde bulunduğu, ortaklaşa çözüm yollarının arandığı, tedbir amaçlı çalışmaların yapıldığı, araştırmaların artacağı düşünülmektedir.

Salgın sürecinden olumlu anlamda etkilenen bir diğer sektör bilgi ve iletişim teknolojileri sektörüdür. Salgın nedeniyle firmaların uzaktan çalışma uygulamalarına geçmesiyle özellikle kurumsal bilgisayarda bireysel güvenlik ve kişisel servis alanlarının kullanımını artmıştır.

COVID-19 salgını neticesinde ortaya çıkan ekonomik kriz daha önceki krizlerden farklı özellikler barındırmakta olup, bu süreçte hem arz hem de talep tarafı durmuştur. Salgının etkisinin azaltılması için insanların evde beklemeleri istenmekte ve bu durum talebi azaltmaktadır. Azalan talep beraberinde çalışanların evde kalma zorunluluğu üretiminde durmasına neden olmaktadır. Ortaya çıkan gelir kayıpları ise ekonominin tekrar daralmasına sebep olmaktadır. Bu döngü içinde ilk etkilenen hizmet sektörü olmuş, dünyada başta restoranlar olmak üzere oteller ve yerel hizmet veren işletmeler kapanmıştır. COVID-19 salgını sürecinde tüketim alışkanlıkları değişerek, giyim ve ayakkabı üretimi durma noktasına gelmiştir (TÜRMOB, 2020, s. 61).

Olumsuz etkilenen sektörlerden bir diğeri ise turizm sektörüdür. COVID-19 salgını nedeniyle oluşan krizin turizm sektörüne olan etkileri OECD tarafından "eşi benzeri görülmeyen bir kriz" olarak nitelendirilmiştir. Turizm sektöründe %45 ile %70 oranları arasında daralmanın yaşanacağı tahmin edilmektedir. Ayrıca yapısal olarak bakıldığında turizm sektörü küçük ölçekli firmaların hakim olduğu bir sektördür. Bu nedenle KOBİ/mikro işletmelerin ani gelişen şoklar nedeniyle oluşan maliyetlerin etkilerini daha kötü yaşayacağı, aynı zamanda sektörün birbirleriyle bağlantılı havacılık, konaklama, seyahat acentaları ve tur operatörleri gibi farklı segment ve sektörü de içermesi nedeniyle zorluklarla baş etmesi zaman alacaktır (TÜRSAB, 2020:20).

İmalat sanayinde üretimin durmaması adına hükümetler tarafından birçok önlem açıklanmaktadır. Diğer ülkelerde, imalat sanayinde çalışanların da genel karantina süreçleri kapsamına tabii olması sağlanmış olup, bu durumun virüsün yayılmasını önlemek için elzem olduğu, bu nedenle işçilerin evlerinde kalmaları istenmiştir. Ülkemizde ise bu yola başvurulmamış olup, işletmeler için oluşan yükleri azaltacak ya da öteleyecek önlemlerin oluşturulması tercih edilmiştir. Bu nedenle, imalat

sanayinde faaliyet gösteren işletmelerin büyük bir çoğunluğu kapanmamış olup, işlerine devam etmiştir. Ancak, azalan talep ve yavaşlayan ihracat nedeniyle, üretimde büyük oranlı daralmalar yaşanmıştır (TÜRMOB, 2020:68-69).

COVID-19 salgını nedeniyle oluşan kriz koşullarının Haziran ayında ortadan kalkmaya başlaması ile birlikte imalat sanayinin hızlı şekilde toparlanabileceği ifade edilmektedir. Krizin oluşturduğu maliyetlerin üstesinden gelinebilmesi açısından, sektöre kamu desteklerinin sağlanmasının çok önemli olduğu belirtilmektedir. İmalat sanayinde, özellikle ara malı üreten birçok alt sektörün, kriz koşullarının sona ermesi halinde, süreçten olumlu etkilenmesinin beklendiği ifade edilmektedir. Kriz ile uzun zaman öncesinde üretimden çekilen, ancak ara malı üreten yerli işletmelerin, tedarik zincirlerinde yaşanan olumsuzluklar nedeniyle yeniden üretime dönmelerinin de teşvik edilebileceği beklenmektedir (TÜRMOB, 2020:68-69).

İnşaat ve emlak sektörü uzun süredir durgun olan bir piyasa olarak nitelendirilmekteydi. Sektördeki daralma 2018 yılından itibaren hızlanmış olup, 2019 yılının ikinci yarısından itibaren gerçekleştirilen faiz indirimi kampanyaları nedeniyle kısmi toparlanma yaşanmıştır. 2020 yılında ise sektörde düzelme anlamında beklentiler bulunmaktaydı. COVID-19 salgını neticesinde ortaya çıkan ekonomik krizde olumsuz etkilenen sektörlerden birisi olan inşaat sektörü halihazırda küresel likidite süreçleri, jeopolitik riskler, döviz kurlarındaki dalgalanma, petrol fiyatları gibi belirsizliklerden de etkilenmektedir(TMB, 2020:20).

İnşaat sektörü yapısal anlamda küçük ve orta ölçekli firmaların yoğun şekilde faaliyet gösterdiği sektörlerden birisidir. Bu nedenle yaşanan kriz nedeniyle dayanma gücünün zayıf olduğu, vergi avantajlarının sağlanmasının gerekliliği, nakit akışındaki bozulmaları önleyecek politikaların, destek paketlerinin gerçekleştirilmesi elzemdir. Bu doğrultuda "Ekonomik İstikrar Kalkanı Paketi"nde inşaat sektörüne yönelik olarak 500bin TL'nin altındaki konutlarda kredi verilebilir miktarın oranı artırılarak %80 oranından %90 oranına çıkartılmıştır. Ayrıca asgari peşinat oranı ise %10'a düşürülmüştür. İnşaat sektörünün birçok alt sektöre talep oluşturması açısından olumlu bir zincirleme etki yaratacağı öngörülerek atılan bu adım, kısa vadede halihazırda risk ortamının belirsizlikler yaratması nedeniyle beklenen etkiyi yaratıp yaratmayacağı ilerleyen zamanlarda görülecektir (TMB, 2020:22).

Yurtdışı müteahhitlik sektörü ise 2019 yılında dünya ekonomisindeki belirsizlikler ve dalgalanmalar ile bölgemizde yaşanan siyasi sıkıntılardan olumsuz etkilenmişti. Günümüzde ise COVID-19 salgını nedeniyle oluşan krizin gerçekleştirdiği belirsizlikler yüzünden durgunluk yaşamaktadır (TMB, 2020:22).

COVID-19 salgın sürecinden olumlu etkilenebilme ihtimali olan sektörler içerisinde en büyük paya tekstil ve hazır giyim sektörü sahiptir. Çin'de faaliyet gösteren işletmelerin kapatılması, lojistik süreçlerinin neredeyse tamamen durması vb. sebeplerle, ülkemizdeki tekstil ve konfeksiyon sanayine yönelik sipariş artışları gerçekleşmiştir. Ancak, yaşanan sürecin ardından, Çin'in tedarik zincirinin başlangıcını oluşturan (tekstil kimyasalları vb) birçok tekstil hammaddesini de göndermemesi ve salgının etkilerinin gelişmiş ekonomilerde de görülmeye başlaması ile birlikte talep durmuş olup, Türk tekstil üretimi de yavaşlamıştır. Sektöre olan

yurtiçi talebin de ertelenmesi ile birlikte sektörün Nisan ayı başı itibariyle kapanma noktasına gelmiştir. İyi senaryo çerçevesinde değerlendirildiğinde, tekstil ve konfeksiyon sektörünün yılın ikinci yarısında toparlanabilmesi muhtemel sektörler arasında yer alabileceği dile getirilmektedir. Tedarik zincirinde yaşananlar ve edinilen tecrübeler ile ülkemizin tekstil ürünlerinde yeniden ön plana çıkarabileceği de beklenmektedir. Sektör temsilcileri tarafından yapılan değerlendirmelerde, Türkiye'nin AB bölgesi ile komşu olması, nitelikli üretim yapabilme kapasitesi, zamanında teslimat gibi avantajları nedeniyle tekstil sektörünün 2020 ve sonrasında yeniden artan bir eğilim ile çalışmalarını sürdürebilir görünmekte olduğu belirtilmektedir. Ancak krizin uzun sürmesi durumunda, ihracat pazarlarındaki daralmanın derinleşeceği, bu durumda da hem yetersiz iç talep hem de ötelenebilir niteliği olan dış talep nedeniyle, tekstil ve konfeksiyon ürünleri sektöründe daralmanın devam edeceği öngörülmektedir (TÜRMOB, 2020:69-70).

COVID-19 salgını nedeniyle yaşanan ekonomik kriz döneminde, Çin'in ara malı tedarikinde olan önemli pozisyonunun, söz konusu ürünleri kullanan ülkeleri zora soktuğu görülmüş olup, bu nedenle, gelecekte tam olarak Çin'den tedarikten vazgeçilmemesi durumunda bile, birçok ürüne alternatif olarak farklı tedarik kanallarının araştırılacağı öngörülmektedir. Ülkemizin bu süreç zamanında olumlu etkilenebileceği tahmin edilmektedir. Bu nedenle, ülkemizde küçük-orta ölçekli ara malı üreticisi işletmelerin yeniden faaliyete geçmesinin beklendiği de ifade edilmektedir (TÜRMOB, 2020:68-69).

5. KOBİ'LERE YÖNELİK ALINMASI GEREKEN TEDBİRLER VE ÖNERİLER

Dünya çapında yaşanan COVID-19 salgınının etkilerini azaltmak amacıyla ülkemizde bazı kurum ve kuruluşlar nezdinde çeşitli destekler verilmektedir. Söz konusu desteklerin kapsamı, açıklamaları ve ilgili desteklerden yararlanacak firmaların detayları her bir kurumun kendi özelinde gerçekleşmektedir.

- KOSGEB tarafından verilen desteklerde genel anlamda vadesi dolacak olan borçların ertelenmesi hususları yer almaktadır. Bu doğrultuda salgın sürecinde vadesi dolacak olan borçların ve varsa takip eden taksitlerinin ertelenmesi ile yasal faizlerinin alınmaması süreci yürütülmektedir. Ayrıca KOSGEB tarafından verilen proje bazlı destek ve girişimcilik programlarının destek sürelerinin 4 ay kadar uzatılması uygulamasına da gidilmiştir. COVID-19 salgınından korunmak amacıyla liste halinde isimleri ve detayları verilen bazı ürünleri üreten firmaların da destekleneceği belirtilmiştir.

- TÜBİTAK tarafından verilen desteklerde COVID-19 teşhis ve tedavisinde kullanılacak ürünler ile hastalıklardan koruyucu ürünlerin geliştirilmesi amacıyla çağrılar yapılmıştır.

- İŞKUR tarafından verilen desteklerde COVID-19'dan kaynaklanan durumlar için "Kısa Çalışma Ödeneği" uygulamaları gerçekleştirilmiştir.

- Ticaret Bakanlığı tarafından verilen desteklerde bazı ürünlerde gümrük vergileri desteği uygulamaları gerçekleştirilmiştir.

- Halkbank, Vakıfbank, Ziraat Bankası, Vakıf Katılım Bankası gibi bankalar tarafından kredi uygulamaları gerçekleştirilmiştir.
- Gelir İdaresi Başkanlığı tarafından verilen desteklerde vergi ödevlerinin süreleri uzatılmıştır. Ayrıca, verilemeyen beyanname/bildirimlerin verilme süreleri ile tahakkuk eden vergilerin ödeme sürelerinde düzenlemeler yapılmıştır.
- Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından verilen desteklerde vergi kesintilerine ilişkin beyan ve ödeme sürelerinin ertelenmesi, sigorta prim ödeme sürelerinin gecikme zammı ve gecikme cezası olmaksızın ertelenmesi gibi uygulamalar yapılmıştır.
- Kredi Garanti Fonu tarafından verilen desteklerde Kredi Kefalet Paketleri uygulamaları yapılmıştır. Söz konusu paketlerde, İşe Devam Destek Paketi, Opex Kredi Destek Paketi, Çek Ödeme Destek Paketi yer almaktadır.
- Kalkınma Ajansları tarafından verilen desteklerde salgın riskinin yayılmasını en aza indirmeyi planlayan ve buna yönelik acil çözümler sunan projelerin oluşturulması amaçlanmıştır(KOSGEB, 2020).

KOBİ'lerin içerisinde buldukları ekonomik kriz ve sorunların aşılması için çeşitli tedbirlerin alınması gerekmektedir. Bu bağlamda, devletin almış olduğu çeşitli tedbirler bulunmakla birlikte sektör temsilcilerinin bu anlamda beklentilerinin de tespit edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla, farklı sektörlerde faaliyet gösteren firma temsilcileriyle yarı yapılandırılmış mülakat modeli kullanılarak nitel bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırma yönteminin, sosyal yaşam ve insan ile alakalı problemleri, gözlem, görüşme gibi tekniklerle sorgulayarak, anlamları ve ilişkileri parçadan bütüne (tümevarım) açıklamaya imkân vermesi nedeniyle tercih edilmektedir(Neuman, 2007). Ayrıca nitel araştırmalar, uygulamada karşılaşılan sorunları araştırma ve bunlara çözüm üretme amacıyla yapılmaktadır (Arı, 2014). Yarı yapılandırılmış mülakatlarda ise, genel başlıklar belirlenmekle birlikte mülakatın seyri kısmen uzman kişiye bırakılır. Yarı yapılandırılmış görüşmelerde sorular önceden belirlenmekte ve bu sorularla veriler toplanmaya çalışılmaktadır. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği, tam yapılandırılmış görüşmelerden daha esnek ve yapılandırılmamış görüşmelere göre ise sınırları belirlenmiş olduğundan dolayı araştırmacıya kolaylık sağlamaktadır. Başka bir ifadeyle, mülakat sırasında sorulacak temel sorular belli olmakla birlikte sürecin gidişatı mülakat esnasında şekillenir. Yarı yapılandırılmış mülakatlar katılımcının algıladığı dünyayı kendi perspektifinden anlatmasını sağlar. Bu noktada başarıya ulaşmak için sorular çoğunlukla açık uçlu olmaktadır (Merriam, 2013). Soruların cümle yapısı veya sırası değiştirilebilir, bazı konuların ayrıntısına girilebilir (Yıldırım ve Şimşek, 2008). Araştırmamızda KOBİ'lerin süreç içerisinde yaşadıkları sorunlar bağlamında beklenen ekonomi politikaları ve tedbirlerin neler olması gerektiği tartışılmıştır³.

KOBİ temsilcileriyle yapılan görüşmelerde özellikle finansal konular ve devletin yönlendirici rolüyle öne çıkması gerekliliği en çok iletilen konular olmuştur. Özellikle

³ Bu araştırma İGİAD tarafından hazırlanan "SALGIN SONRASI KOBİLERİN VE İSTİHDAMIN KORUNMASI İÇİN ALINMASI GEREKEN TEDBİRLER" başlıklı rapor kapsamında gerçekleştirilmiştir.

KOBİ'lerin kurumsallaşması yönünde devletin eğitim ve danışmanlık konularında teşvik edici olması beklenmektedir.

Ticari faaliyetlerin hem üretim hem de tüketim tarafında kesintiye uğramış olması özellikle nakit akışında ciddi sorunlar ortaya çıkarmıştır. Firmaların gelirlerindeki ani düşüş ödemeleri aksatmaktadır. Piyasada firmalar arasında oluşan bu kesinti zincir şekilde birçok şirketi etkilemektedir. Bu kapsamda, özellikle nakit akışlarının ve sermaye ihtiyacının acil olarak karşılanması gerekmektedir. Açıklanan politikalar kapsamında çeşitli kredi teşvikleri ve borç ötelemeleri olsa da yapılan görüşmeler de bu önlemlerin kısa vadede etkili olurken sorunların orta ve uzun vadede büyüyerek yeniden ortaya çıkacağı iddia edilmektedir. Özellikle borçlanma yükünün artması KOBİ'ler üzerindeki finansal baskıyı artırmaktadır. Bu bağlamda, özellikle yeni finansman modelleriyle bu sorunların çözülebileceği düşünülmektedir. Kitlesele fonlama ve hisse satışı yöntemiyle sermaye toplama imkânlarının kullanılabilceği değinilmiştir. Bu kapsamda, gerekli yasal altyapının oluşturulması beklenmektedir. Diğer taraftan, borç yükünün hafifletilmesi amacıyla özellikle faizsiz borçlanma araçlarının çeşitlenmesi gerektiği görüşmeler sırasında öne çıkmıştır.

Finansal problemler konusunda KOBİ'ler açısından önemli bir alanda var olan kaynaklara erişimdeki sıkıntılardır. Kredi garanti fonu üzerinden verilen kredilerin bankalar tarafından haksız kullanımı eleştirilmektedir. Diğer taraftan, küçük miktarlı krediler kolaylıkla temin edilmekte ya da büyük firmalar bankalarla olan ilişkileri üzerinden kredi imkanı sağlayabilirken özellikle orta ölçekli firmaların sıkıntı yaşadığı belirtilmiştir. Bu bağlamda, devletin KOBİ'ler arasında da farklılıkları dikkate alan teşvik ve önlemler alması gerekmekte ve krediye ulaşma yollarını geliştirmesi gerekmektedir.

Finansal konularda son olarak KOBİ'ler üzerindeki maliyet unsurlarının azaltılması gerektiği ifade edilmektedir. Özellikle SGK primleri ve kira stopajları öne çıkan iki harcama kalemidir. Maliyetlerin azaltılması yoluyla kayıt dışı oranının düşürülmesi de sağlanabilecektir.

Finansal konular dışında özellikle KOBİ'lerin kurumsal kapasitelerinin geliştirilmesi gerekmektedir. Dijitalleşme, verimlilik ve tedarik zincirinin güçlendirilmesi öne çıkan başlıklardır. KOBİ'lerin hem üretim süreçlerinde hem de satış kanalları açısından yeni teknolojileri kullanabilmesi için çeşitli önlem ve teşvikler alınmalıdır. Vergi indirimleri ve dijital dönüşüm teşvik paketleri bu kapsamda kullanılabilirler. Ayrıca, benzer alanlarda faaliyet gösteren firmaların organize edilerek özellikle dış tedariklerinde ortak hareket etmeleri teşvik edilmelidir. Böylelikle, maliyet açısından rekabet gücü artırılmış olacak hem de arz güvenliği sağlanacaktır.

Son olarak, KOBİ'lerin, özellikle tekstil sektöründe, yabancı firmalarla olan sorunların da devletin takip ve desteğine ihtiyaç bulunmaktadır. Sipariş iptalleri ve ödeme sorunlarının yoğunlaştığı bu kriz döneminde çok uluslu firmalarla KOBİ'ler arasındaki uyumsuzluk konularında hukuki destek ve takip konusunda ihtiyaç bulunduğu görülmektedir.

6. SONUÇ

COVID-19 salgını, küresel ölçekte daha önce yaşanmamış ekonomik bir kriz haline gelerek, neredeyse tüm sektörler üzerinde olumsuz etkiler yaratan küresel bir ekonomik krize neden olmuştur. Salgın nedeniyle tüm dünyada arz-talep dengelerinde sıkıntılar yaşanmakta olduğundan, bu süreçten en çok etkilenen küçük ve orta ölçekli işletmeler olmuştur. Ekonomide yaşanan ani şoklardan en yüksek derecede olumsuz etkilenen söz konusu firmalar COVID-19 salgını nedeniyle en ağır darbeyi almışlardır. Salgından sonraki iyileşme sürecinde, tüm kurumların ortak bir paydada bir araya gelerek, daha önce benzeri yaşanmayan bir koordinasyon ve işbirliği ile ekonomide en önemli yere sahip olan firmaların normalleşmesi adına desteklenmesi sürecini en acil şekilde yönetmesi gerekmektedir.

Bahsi geçen süreci en az zararla atlama adına oluşturulan politikaların titizlikle belirlenmesi, başta çalışan sağlığının ön plana alındığı, firmaların nakit akışının sağlandığı, kredi ve desteklerden en yüksek ölçüde fayda sağladığı uygulamaların hayata geçirilmesi gerekmektedir. Bu aşamada kamu kurum ve kuruluşları tarafından verilen desteklerin firmalar tarafından takip edilmesi, süreçlerin titizlikle uygulamaya geçirilmesi konusuna önem vermeleri gerekmektedir.

Bu çalışmada, alınan ekonomik tedbirlerin yanında KOBİ'lerin ihtiyaç duyduğu alanların tespit edilmesi hedeflenmiştir. İktisadi faaliyetlerine sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi açısından tedbir ve teşviklerin firma temsilcileri açısından nasıl değerlendirildiği sorgulanmış ve uygulama alanları belirlenmiştir. Bu bağlamda, KOBİ'lerin finansal akışlarını korumaya yönelik tedbirler ve iş modellerinin geliştirilmesi için kamunun danışmanlık ve koordinasyon destekleri öne çıkmıştır.

COVID-19 salgını nedeniyle oluşan kriz ortamından firmaların en az zararla atlatmasının kriz sonrasında oluşacak fırsatların yakalanması adına da önemlidir. Ülkemiz ihracat alanında yeni oluşacak dengelerde yer edinmeli ve kendine yeni pazarlar bulabilme ihtimalini değerlendirmelidir. Kamunun özellikle KOBİ'leri bir araya getiren iş ortamları oluşturması rekabet gücünü artıracaktır. Hem tedarik zincirinde hem de satış kanallarında organize firma yapıları maliyetleri ve karları artıracaktır. KOBİ'lerin iş hayatındaki başarısı büyümeye ve istihdama büyük katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Arı, A. (2014). İlkokul birinci sınıfa başlama yaşına ilişkin öğretmen görüşleri. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 14(3), 1031-1047.
- Akçiğit, Ufuk, Akgündüz, Yunus Emre (2020), “Türkiye’de Covid-19 Odaklı Talep Şoklarının Coğrafi ve Sektörel Yayılımı”, Çevrimiçi, https://static1.squarespace.com/static/5ea248ab088c8a2eba15d2d1/t/5ec375af9a04bf2fff61c09c/1589867957715/Covid_Turkiye_19Mayis.pdf, Erişim Tarihi: 20.05.2020.
- Capital Dergisi (2020), “MIT Technology Review-Korona Ekonomiye Karşı”, Haziran 2020 sayısı.
- Deloitte (2020), “Covid-19 Sonrası “yeni”den Tedarik Zinciri”, Çevrimiçi, <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/consulting/COVID-19-sonrasi-yeniden-tedarik-zinciri.pdf>, Erişim Tarihi: 10.06.2020.
- Fitch (2020), “April 2020: Economy Collapsing As Financial Markets Rally,” Çevrimiçi, <https://www.fitchsolutions.com/country-risk-sovereigns/economics/april-2020-economy-collapsing-financial-markets-rally-20-04-2020>, Erişim Tarihi: 10.06.2020.
- ILO (2020), “The Power of Small: Unlocking The Potential of SMES”, Çevrimiçi <https://www.ilo.org/infostories/en-GB/Stories/Employment/SMEs>, Erişim Tarihi: 01.06.2020.
- Gopinath, Gita (2020), “Limiting the Economic Fallout of the Coronavirus with Large Targeted Policies”, Çevrimiçi, https://blogs.imf.org/2020/03/09/limiting-the-economic-fallout-of-the-coronavirus-with-large-targeted-policies/?utm_medium=email&utm_source=govdelivery, Erişim Tarihi: 02.06.2020.
- Kayabaşı, Ehlinaz Torun (2020), “Covid-19’un Piyasalara ve Tüketici Davranışlarına Etkisi”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:7, Sayı:5, ss15-25.
- KOSGEB – Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi (2020), “COVID-19 Kapsamında Kamu Destekleri”, Çevrimiçi, <https://www.kosgeb.gov.tr/site/tr/genel/covid19/6394/covid19-kapsaminda-kamu-destekleri>, Erişim Tarihi: 10.06.2020.
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, (Çev.Editörü: Selahattin Turan). Ankara: Nobel Yayınları.
- Neuman, L. W. (2007). *Toplumsal araştırma yöntemleri: Nitel ve nicel yaklaşımlar* (çev. S. Özge). İstanbul: Yayın Odası.
- OECDa (2020), Çevrimiçi, <https://www.oecd.org/economic-outlook/june-2020/> Erişim Tarihi: 13.06.2020.
- OECDb (2020), Çevrimiçi, <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/coronavirus-covid-19-sme-policy-responses-04440101/#endnotea0z3>, Erişim Tarihi:13.06.2020.

OECDc (2020), Çevrimiçi, <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/coronavirus-covid-19-sme-policy-responses-04440101/#biblio-d1e8196>, Erişim Tarihi: 13.06.2020.

Okur, Mehmet Akif (2020), "Covid-19 Salgını, Dünya Düzeni ve Türkiye", Akademik Hassasiyetler, Cilt:7, Sayı:13, ss311-335.

TMB - Türkiye Mütahhitler Birliği (2020), "İnşaat Sektörü Analizi-Koronavirüs Salgınından Sonrası Nasıl Bir Dünya ve Türkiye?", Çevrimiçi, https://www.tmb.org.tr/arastirma_yayinlar/tmb_bulten_nisan2020.pdf, Erişim Tarihi:20.05.2020.

TÜRKONFED – Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu (2020), Çevrimiçi, <https://www.business4goals.org/wp-content/uploads/2020/04/COVID-19-Isletme-Etki-ve-Ihtiyac-Anketi.pdf>, Erişim Tarihi: 10.06.2020.

TÜRMOB – Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği (2020), "Korona Salgınının Türkiye Ekonomisine Etkisi Değerlendirmeler ve Öneriler Raporu", Çevrimiçi, <https://www.turmob.org.tr/haberler/f599274f-c33d-48ff-bfb8-b3f29e5f575d/korona-salgininin-turkiye-ekonomisine-etkisi--degerlendirmeler-ve-oneri-raporu--basin-bulteni>, Erişim Tarihi: 20.05.2020.

TÜRSAB – Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (2020), "Korona Virüsü (COVID-19) Sonrası Nasıl Bir Dünya Bizi Bekliyor?" Mayıs 2020, Çevrimiçi, <https://www.tursab.org.tr/duyurular/tursab-koronavirus-raporu>, Erişim Tarihi: 22.05.2020.

ULİSA (2020), "Kovid-19 (Koronavirüs) Salgınının Ekonomik Etkileri", Çevrimiçi, https://aybu.edu.tr/yulisa/contents/files/ULİSA12_Kovid_19_Ekonomik_Etkiler.pdf, Erişim Tarihi: 10.06.2020.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

COVID-19'UN TÜRK BANKACILIK VE FİNANS SEKTÖRÜ ÜZERİNE ETKİLERİ, ALINABİLECEK ÖNLEMLER

Hicabi Ersoy¹ ORCID ID: 0000-0002-3573-1976

Ali Osman Gürbüz² ORCID ID: 0000-0003-0230-5839

Mefule Fındıkçı Erdoğan³ ORCID ID: 0000-0003-0150-0990

ÖZET

Bu çalışmada Covid-19 pandemisinin Türkiye’de ortaya çıktığı 11 Mart 2020 başlangıç alınarak bu tarihten sonraki 10 hafta ve önceki 10 haftaya ait haftalık bankacılık verileri incelenmiştir. Veriler arasındaki farklılıklar üzerinden, hastalıkla mücadeleye karşı uygulanan tedbirlerin bankacılık sektörü üzerine etkileri araştırılmıştır. Analiz Türk bankacılık sisteminde mevcut sektörler bazında, kamusal sermayeli, yabancı sermayeli, yerli özel sermayeli mevduat bankaları ve katılım bankaları esas alınarak yapılmıştır. Buna göre yerli özel ve kamusal sermayeli bankalar ile katılım bankaları, pandeminin reel kesim ve hane halkı üzerinde oluşabilecek olumsuz ekonomik etkilerinin artmaması için likidite sağlama, kredi kullandırma, kredilerin vadelerinin uzatılması ve takip oranlarının azaltılması şeklinde özetlenebilecek uygulamalar ile katkı sağlamıştır. Pandemi karşısında yapılan bu uygulamaların bankaların kar/zarar durumu, sermaye yeterliliği ve likiditesi üzerindeki etkileri daha sonraki dönemlerde farklı ilave analizler yapıldığında anlaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Covid-19, pandemi, bankacılık ve finans.*

THE EFFECTS OF COVID-19 ON TURKISH BANKING AND FINANCE SECTOR, MEASURES TO BE TAKEN

ABSTRACT

In this study, the Covid-19 pandemic emerged on this date, March 11, 2020 after the initial 10 weeks and weekly banking data of the previous 10 weeks in Turkey were examined. Through the differences between the data, the effects of the measures against the disease fight on the banking sector were investigated. The analysis was made on the basis of the existing sectors in the Turkish banking system based on publicly owned, foreign owned, domestic private deposit banks and participation banks. Accordingly, domestic private and publicly owned banks and participation banks have contributed with practices that can be summarized as providing liquidity, extending the maturities of loans and reducing follow-up rates in order not to increase the negative economic effects of the pandemic on the real sector and households. The effects of these practices against pandemic on banks' profit / loss status, capital adequacy and liquidity will be understood when different additional analyzes are made in later periods.

Key words: *Covid-19, pandemic, banking and finance.*

¹ Dr., *Finans ve Bankacılık Bölümü, İşletme Fakültesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, hersoy@ticaret.edu.tr*

² Prof. Dr., *Finans ve Bankacılık Bölümü, İşletme Fakültesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, ogurbuz@ticaret.edu.tr*

³ Doktora Öğr., *Finans Enstitüsü, İstanbul Ticaret Üniversitesi, mfindikci@ticaret.edu.tr*

I-GİRİŞ

Covid-19 Pandemisi'nin yol açtığı sorunların reel ekonomi ve finansal sistem üzerindeki etkilerinin neler olabileceği konusundaki tartışmaların uzun bir süre devam edeceği anlaşılmaktadır. Bu salgının yol açtığı zararın boyutlarının nereye kadar büyüyeceği henüz belirsizdir. Bu nedenle ülke yönetimleri ekonomilerindeki zararların boyutlarının tespiti ve bunların nasıl telafi edileceğinin hesaplarını yapmaya çalışmaktadırlar. Alınan ekonomik önlemlerin pandeminin halk sağlığına verdiği zarar bakımından etkili olup olmadığı başka bir tartışma konusudur. Bazı ülkeler önce Covid-19 virüsüne karşı toplumun doğal bağışıklık sağlaması yoluna gideceğini açıklamakla birlikte daha sonra bu ülkelerde de genele yaygın olarak kullanılan tıbbi ilaç dışı (non-pharmaceutical interventions-NPIs) tedavi önlemlerine dönüşmesi benimsenmiştir. Tıbbi ilaç tedavilerinin dışındaki, örneğin sokağa çıkma yasağı, sosyal mesafe uygulamaları, karantina, izolasyon vb. önlemler sosyal yaşamı ve ekonomiyi yavaşlatmak suretiyle topluma maliyet oluşturmaktadır. Bu sorunların gerçek anlamda çözülebilmesi için önümüzdeki dönemlerde bilimsel çalışmalar yapılmaya devam edilecektir. Tarihte daha önce ortaya çıkan benzer olaylardan yola çıkılarak bugünden bazı öngörülerde bulunabilmesi de mümkündür. Bu amaçla 1918 yılında oluşan İspanyol Gribi olarak bilinen salgının ekonomik etkilerinin şimdiki Covid-19 salgını ile karşılaştırılması yararlı olabilir. Bu nedenle çalışmamızın içeriğinde bu konuda kısa bilgi verilmiştir.

II-TEORİK ÇERÇEVE, LİTERATÜR ARAŞTIRMASI, SEKTÖR BİLGİLERİ

Bilindiği gibi ilk Covid-19 vakası Çin'in Wuhan kentinde Aralık 2019'da görülmüştür. Hastalığa neden olan virüs "2019-nCov" olarak adlandırılmıştır. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) 11 Şubat'ta koronavirüs kaynaklı hastalığa **Covid-19** adını vermiştir. Daha sonra küresel salgın anlamına gelen "pandemi" olarak ilan edilmiştir. Türkiye'de ise ilk Covid-19 vakası 11.03.2020 tarihinde ilk ölüm 15.03.2020 tarihinde tespit edilmiş, devamında ise izolasyon, karantina, sokağa çıkma yasağı vb. ilaç dışı önlemler alınmaya başlamış ve halen bu önlemler çeşitli şekillerde devam etmektedir (T.C. Sağlık Bakanlığı). Çalışmanın bu bölümünde, teorik çerçeve, literatür araştırması ve Türk bankacılık sektörüne ait bazı temel veriler hakkında bilgi verilecektir.

A- Teorik Çerçeve

Beklenmeyen ve küresel ölçekte aniden ortaya çıkan bu salgın tüm ülkeler ve dolayısıyla ülkemiz için ekonomik tehdit oluşturmuştur. Finansal sistemler de Covid-19 pandemisinin etkileri sonucunda belki de bugüne kadar gelmiş geçmiş en büyük sınavı vereceklerdir.

Covid-19 salgını arz ve talep üzerinde muhtelif etkiler oluşturacaktır. Örneğin artan ölüm oranları, hastalığın bulaşma endişesi, sokağa çıkma yasakları-kısıtlamaları gibi faktörler arz yönünde işgücünün çalışmasını olumsuz etkileyecektir. Buna ilaveten salgın genel

normal aktivitenin de azalmasına yol açmaktadır. Örneğin insanların yoğun bulunduğu yerlere getirilen kısıtlamalar bazı iş kollarının kapanması ile sonuçlanacaktır. Sosyal aktivitenin kısıtlanması da hizmet ve imalat sektörünün birçok alanında daralmaya yol açacaktır. Talep yönünde ise örneğin hane halkı tüketimlerini azaltma yoluna gidecektir. Geleceğe yönelik belirsizlikten kaynaklanan işsiz kalma ve gelirini kaybetme kaygısı, özellikle dayanıklı tüketim malları için talep düşüşüne yol açacaktır. Yine talep yönünden geleceğe yönelik belirsizlikler ilgili alanlarda yatırımların azalmasına yol açacaktır.

Bankacılık sektörü ise hem talep yönünden hem de üretim kapasitesinin artırılabilmesi için kritik öneme sahiptir. Pandeminin geçici olduğu kabul edilecek olursa likidite ihtiyacının artması beklenecek ve bu likiditeyi ancak sağlıklı bir bankacılık sistemi sağlayabilecektir. Fakat şok nedeniyle kredilerin yaygın şekilde ödenmeme eğilimine girmesi durumunda bankalar ve kredilendirme süreçleri sıkıntıya düşebilecektir. Burada bankaların kayıplarının artması yeni kredilerin verilip verilmemesinin önemli bir göstergesini oluşturacaktır. Ekonomik yavaşlamanın kalıcı olması durumunda ise kredi arzının kısılmasının ötesinde, reel sektörün ve hane halkının kredi talep etmemesi ile sonuçlanması mümkün bulunmaktadır.

Ekonomik ve sosyal sorunların boyutları hakkında şimdiden rakamsal bir değerlendirme imkânı bulunmayıp ileriki dönemlerde ortaya çıkacaktır. Fakat mevcut literatür incelendiğinde pandemik salgınlara karşı ilaç dışı tedavilerin uygulanması gerekliliği konusunda bir tartışma bulunmamaktadır. Hatta sağlık ve ölüm oranları bakımından ‘ne kadar fazla tedbir o kadar güvenlik’ denilmesinde bir sakınca bulunmamaktadır. Fakat alınan tedbirlerin süre bakımından uzunluğu ölçüsünde ekonomiye olumsuz etkilerinin arttığı konusunda da bir tartışma bulunmamaktadır. O zaman burada üzerinde durulması gereken husus topluma ve bireylere yüklenen zararın ne şekilde azaltılabileceği veya daha da artmasının nasıl önlenebileceğidir.

Dışsal şokların ekonomik aktiviteyi düşürmesi ve ortaya çıkardığı aşırı riskten kaçınma güdüsünün finansal kuruluşları kredi pozisyonlarını revize etmeye ve fiyatlama politikalarını değiştirmeye zorladığı bilinmektedir. Bu nedenle bu çalışmanın amacı Covid-19 virüsünün bankacılık ve finans sektörü açısından olası etkilerinin araştırılması ve alınması gereken önlem ve önerilerin ortaya konulmasıdır.

Önümüzdeki dönemlerde düşük büyüme oranları ve artan riskler nedeniyle kredilendirme süreçlerinin bozulması şaşırtıcı olmayacaktır. Bu bozulma iki türlü kendisini gösterebilir: a) mevcut kredi stokunu oluşturan borçlularının borçlarını ödeyememeleri, b) bankaların yeni kredi verilmesi konusunda aşırı tutucu davranmaları. Fakat 2008 küresel ekonomik krizinin ardından G20 reformları sayesinde küresel finansal sistemin reel ekonomiye fon sağlama konusunda daha duyarlı hale geldiği de bilinmektedir (<https://www.fsb.org/2020/04/covid-19-pandemic-financial-stability-implications-and-policy-measures-taken/>). Diğer taraftan Türk Bankacılık Sisteminin düzenleme denetleme süreçleri 2000 ve 2001 krizlerinden itibaren Basel Komitesi düzenlemeleri

kapsamında sürdürülmektedir. Bu çerçevede sermaye yeterliliği ve aktif kalitesi itibarıyla risklere karşı dirençli bir seyir izlenmektedir.

Bununla birlikte bir taraftan artan riskler nedeniyle oluşan kırılğanlıklar, diğer taraftan reel sektöre ihtiyaç duyulan fonların temini noktasında regülatörler tarafından gerekli düzenlemelerin yapılması ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Finansal sisteme bankacılık sektörünün hâkim olduğu Türkiye gibi ülkelerde reel kesimin yanı sıra bankacılık sektörünün desteklenmesi için de gerekli tedbirlerin alınması gerekmektedir. Böyle durumlarda akla ilk olarak finansal kuruluşlara Merkez Bankası tarafından likidite desteği sağlanması gelmektedir. Bununla birlikte pandeminin finansal sisteme etkilerinin büyüklüğü ve ne kadar süreceği konusunun henüz bilinmiyor olması yapılacak desteklerin kapsamı ve büyüklüğü konusunu şimdilik belirsiz kılmaktadır. Fakat her koşulda finansal sistemin şoklara karşı direncini kaybetmeden reel ekonomiyi fonlayabilmesi için;

- ✓ Finansal kuruluşların fon aktarabilecek güçleri,
- ✓ Finansal kuruluşların finansal risklerini yönetme becerileri,
- ✓ Özellikle gelişmekte olan ülkelerin uluslararası fonlara erişebilme imkânı

ön plana çıkan faktörlerdir.

2020 Covid-19 Pandemisi'nin şirketlerin finansmanı açısından etkileri ise bir başka çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

B-Literatür Araştırması

1918 Gribi Pandemisi Ocak 1918'den Aralık 1922'ye kadar devam etmiştir. Tahminlere göre o zamanki dünya nüfusunun üçte birine tekabül eden yaklaşık 500 milyon kişi bu virüsten enfekte olmuştur. Dünya genelinde yaklaşık olarak 50 milyon kişi yaşamını yitirmiş olup bu ölümlerin 550-675 bin civarındaki kısmı ABD'de gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle Amerika nüfusunun onbinde 66'sı o dönemde bu pandemi nedeniyle ölmüş, 18-44 yaşları arasındaki sağlıklı ve genç nüfus için ölüm oranları yüksek seyretmiştir (Brainerd ve Siegler, 2003).

Salgın üç dalga halinde seyretmiştir. İlk dalga 1918 ilkbaharında, ikinci 1918 sonbaharında, üçüncü dalga ise 1918 kışı ve 1919 ilkbaharında gelmiştir. Pandemi 1918 sonbaharındaki ikinci dalgada zirve yapmıştır. En yüksek ölüm oranları bu ikinci dalga esnasında gerçekleşmiştir. ABD'deki ölüm oranları bölgeler arasında önemli farklılıklar göstermekle birlikte güncel araştırmalarda dağılımın tesadüfi olduğu yönünde bulgular da vardır (Brainerd ve Siegler, 2003).

1918 Gribindeki önlemler birçok açıdan bugünkü durum ile benzerlikler göstermekle birlikte mecburi olmayan sektörlerdeki işyerlerinin kapatılmasını içermemektedir. Nihayetinde tüm büyük şehirlerde sosyal mesafe uygulaması, izolasyon ve toplu hijyen gibi ilaç dışı yöntemler teşvik edilmiştir. Bununla birlikte önlemlerin alınma hızı ve uygulanma ciddiyeti bakımından şehirler ve bölgeler arasında farklılıklar olmuştur. 1918 Grip salgını konusundaki epidemiyolojideki literatüründe ilaç tedavisi dışındaki tedbirlerin ölüm oranlarının zirve yapmaması için önemli katkı yaptığı, aşırı ölümlere sebebiyet vermesinin önlenmesiyle toplam ölüm oranlarında da daha ılımlı bir yarar sağladığı görülmektedir (Bootsma ve Ferguson, 2007; Markel ve diğ. , 2007; Hatchett ve diğ. , 2007).

1918 Grip Salgınının ABD’de kısa dönemdeki ekonomik etkileri ve ilaç dışı önlemlerin sonuçları hakkında yeterince bulgu yoktur. Garret (2008)’de yerel gazetelerdeki raporlara göre ekonominin birçok işkolunun pandemiden ciddi ölçülerde olumsuz etkilendiği ortaya konulmuştur. Garret (2009)’da ise grip salgınından daha fazla etkilenen bölgelerde yaşanan işgücü kaybına bağlı olarak ücretlerde sınırlı bir artış olduğu gözlemlenmiştir. Barro ve diğ. (2020), farklı ülkelere ait veriler üzerinde yaptığı çalışmada 1918 pandemisinin yüksek ölüm oranları nedeniyle GSMH’ları %6-8 civarında azalttığını ortaya koymuştur. Eichenbaum ve diğ. (2020), epidemiyoloji ve ekonomik kararlar arasındaki etkileşimi inceleyen teorik bir model geliştirmişlerdir. Çalışma, hastalığın yayılma riski nedeniyle toplumun çalışmalarını ve tüketimi kısma eğiliminin toplam ölüm sayısındaki azalmadan anlaşılacağı üzere salgının şiddetini azalttığını ortaya koymaktadır. Bu çalışmanın bulgularına göre ölüm oranlarının düşürülmesi karşılığında ekonomik aktivite daralmaktadır. 1918 Gribinin uzun vadedeki etkileri konusunda da çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Brainerd ve Siegler (2003), pandemi nedeniyle yüksek ölüm oranları gerçekleşen şehirlerin pandemi sonrası uzun vadede, 1919-1929 döneminde daha güçlü milli gelir büyümesi gerçekleştirdiklerini ortaya koymuştur. Brainerd ve Siegler (2003), bu bulgunun işgücünün sermayeye oranının düştüğü büyüme modelleriyle uyumlu olduğunu, pandemi nedeniyle düşen ekonomik aktivitenin toparlanmasında da geçerli olacağını ortaya atmıştır. Guimbeau ve diğ. (2019) ise tersine Brezilya’nın Sao Paulo şehrinde pandemiyin sağlık ve üretkenlik konusunda 1918 yılından sonra uzun dönemde negatif etkisinin olduğunu ileri sürmüşlerdir. Correia, Luck, ve Verner (2020)’in çalışmasının ampirik bulguları ise tıbbi tedavi dışı önlemlerin hızla uygulanması halinde uzun vadeden ziyade orta vadede ekonomi yavaşlamaksızın ölüm oranlarının düşürülebilmesinin mümkün olabileceği üzerinedir.

1918 gribi ile 2020 Covid-19 pandemisinin etkilerinin uzun vade yerine kısa dönem karşılaştırmalı analizinin yapıldığı Correia, Luck ve Verner (2020)’e ait güncel çalışma hakkında aşağıda kısa bilgi verilmesi yararlı görülmüştür. Correia, Luck ve Verner (2020) 1918 Gribi ile 2020 Covid-19 pandemisinin ekonomik etkilerini araştırmışlar, bu kapsamda ABD eyaletleri ve şehirleri için karşılaştırmalar yapmışlardır. Buna göre 1918 Gribi ekonomik aktivite üzerinde aniden oluşan ve kalıcı hale gelen bir düşüşe yol açmıştır. Özellikle imalat sektörü, dayanıklı tüketim malları ve bankacılık sektörünün aktifleri üzerinde pandemiyin hem arz hem de talep yönünden negatif etkisi büyük

olmuştur. Tıbbi ilaç tedavisi dışındaki tedbirlerin hızlı ve kararlı şekilde uygulandığı şehirlerin ekonomilerinin daha kötü etkilenmediği anlaşılmıştır. İmalat sektörü faaliyetleri ile bankacılık sektörü aktifleri dikkate alınacak olursa önlemlerin daha yoğun ve kararlı uygulandığı şehirlerde pandemi sonrası ekonomik performansın iyiye gittiği gözlemlenmiştir(Correia, Luck ve Verner, 2020).

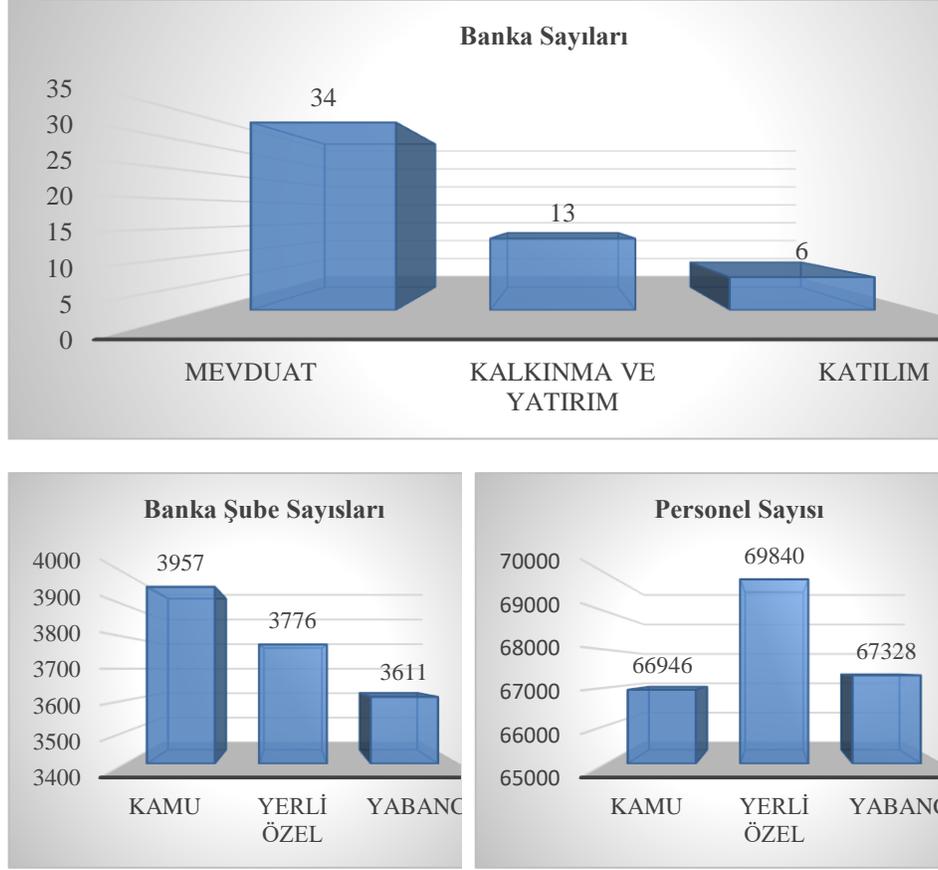
Sonuç olarak pandemilerin ekonomik ülkelerin aktivitelerini kesintiye uğrattığı açıktır. Bununla birlikte zamanında alınan önlemler ekonomik sorunların azalmasını sağlamaktadır. Tıbbi ilaç tedavisi dışındaki uygulamaların ölüm oranlarını azaltmasının yanı sıra ekonomik yararları da olabilecektir. Fakat Correra, Luck ve Verner (2020)'ın çalışmalarının sonuçları ABD'deki 30 eyaletteki 43-66 şehre ait verilerle sınırlıdır. Bununla birlikte 1918 sonrası verileri İkinci Dünya Savaşı sonrasına denk gelmesi nedeniyle olağan şartları yansıtmamaktadır.

Bu kapsamda 1918 Gribi'nden günümüz Covid-19 pandemisi ile ilgili olarak çıkarılacak önemli dersler bulunabilir. 1918 Gribi'nin genç çalışan nüfus üzerinde ölümcül etkisi çok daha yüksek seviyede olduğu için Covid-19 pandemisinin ekonomik ve sosyal açıdan olumsuz etkilerinin daha düşük düzeyde gerçekleşeceği tahmin edilebilir. Günümüz modern yaşamında mevcut karmaşık küresel tedarik zincirlerinin sağladığı imkanlar ile iletişim teknolojisindeki gelişmeler de (bu çalışmada dikkate alınmamakla birlikte) Covid-19'un etkilerinin anlaşılmasında önemli faktörlerdendir.

C-Temel Türk Bankacılık Sektörü Bilgileri

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu Temel Göstergeler Raporuna göre Türk bankacılık sektörü hakkında bilgilere aşağıda yer verilmiştir(BDDK, 2020).

Buna göre Mart 2020 itibarıyla sektörde 34 mevduat bankası, 13 kalkınma ve yatırım bankası, 6 katılım bankası olmak üzere toplam 53 banka faaliyet göstermektedir. Mart 2020 itibarıyla toplam şube sayısı 11.344, toplam çalışan sayısı 204.114 kişidir. Bankacılık sektörünün bir önceki çeyreğe göre şube sayısı 29 adet, personel sayısı 512 kişi azalmıştır.

Şekil 1. Banka, Şube ve Personel Sayıları
Kaynak: BDDK

Bankacılık sektörüne ait seçilmiş bazı bilanço kalemleri ise aşağıda tablo halinde yer almaktadır. Aktif büyüklüğünün Mart 2020 döneminde 2019 yılına göre %8,5 artarak 4.873 milyar TL'ye ulaştığı görülmektedir. Aktifler içerisinde 2.897 milyar TL ile krediler %59,45'lik en yüksek orana sahiptir. Pasifler içerisinde ise mevduat 2.796 milyar TL ile %57,37'lik en büyük paya sahiptir.

Tablo 1. Bankacılık Sektörüne ilişkin Bilanço Değerleri, Mart 2020

	Tutar (Milyar TL)	Yüzde Değişim % Bir Önceki Yıl Sonu
VARLIKLAR		
Nakit ve Nakit Benzeri Kalemler	460	2,2
Zorunlu Karşılıklar	193	-0,1
Krediler	2.897	9,1
Takipteki Alacaklar(Brüt)	152	0,5
Menkul Değerler	748	13,2
Diğer Aktifler	575	8,4
Toplam Aktifler	4.873	8,5
YÜKÜMLÜLÜKLER		
Mevduat	2.796	8,9
Bankalara Borçlar	561	5,1
Repo İşlemleri	194	26,1
İhraç Edilen Menkul Kıymetler	210	8,6
Özkaynaklar	500	1,6
Diğer Yükümlülükler	612	11
Toplam Yükümlülükler	4.873	8,5

Kaynak: BDDK

III-VERİ SETİ, ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE ANALİZ

A-Veri Seti

Bu bölümde hastalığın bankacılık sektörü üzerine mevcut ve olası etkilerinin analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu tarafından ilan edilen haftalık bankacılık verileri kullanılmıştır. Hastalığın Türkiye’de ortaya çıktığı 11 Mart 2020 başlangıç alınarak bu tarihten sonraki 10 hafta ve önceki 10 haftaya ait veriler incelenmiştir.

Çalışmada kullanılan bazı temel bankacılık verileri aşağıda sıralanmıştır.

- ✓ Kredi Verileri: (Toplam Krediler, Tüketici Kredileri ve Bireysel Kredi Kartları, Tüketici Kredileri, Konut, Taşıt İhtiyaç, Bireysel Kredi Kartları, Ticari ve Diğer Krediler, Taksitli Tic. Krd. ve Kurumsal Kredi Kartları, Taksitli Ticari Krediler, KOBİ Kredileri)
- ✓ Takipteki Kredi Verileri: (Toplam Takipteki Alacaklar, Tüketici Kredileri ve Bireysel Kredi Kartları, Tüketici Kredileri, Konut, Taşıt, İhtiyaç, Bireysel Kredi

- Kartları, Ticari ve Diğer Krediler, Taksitli Ticari Krd., Kurumsal Kredi Kartları, KOBİ Kredileri)
- ✓ Menkul Kıymet Verileri: (Toplam Menkul Değerler, Gerçeğe Uygun Değer Farkı K/Z Yan. Menk. Değ., a) Kamu Borçlanma Senetleri, b) Diğer Menkul Değerler, GUD Farkı Diğer Kapsamlı Gelire Yan. Menk. Değ., a) Kamu Borçlanma Senetleri, b) Diğer Menkul Değerler, İtfa Edilmiş Maliyeti Üzerinden Değerlenen Menkul Değerler, a) Kamu Borçlanma Senetleri, b) Diğer Menkul Değerler, Repo İşlemine Konu Menkul Değerler (Bilgi), Teminata Verilen Menkul Değerler (Bilgi), Eurobondlar)
 - ✓ Mevduat Verileri: (Toplam Mevduat ve Katılım Fonu, Gerçek Kişiler Mevduatı; Toplam-Vadeli-Vadesiz, Ticari Kuruluşlar Mevduatı; Toplam-Vadeli-Vadesiz, Resmî ve Diğer Kuruluşlar Mevduatı; Toplam-Vadeli-Vadesiz, Sigortaya Tabi Mevduat)
 - ✓ Yabancı Para Pozisyonu: (Bilanço İçi Yabancı Para Pozisyonu; a) Bilanço İçi Varlıklar, b) Bilanço İçi Yükümlülükler, Bilanço Dışı Yabancı Para Pozisyonu; a) Bilanço Dışı Varlıklar, b) Bilanço Dışı Yükümlülükler, Yabancı Para Net Genel Pozisyonu, Yasal Özkaynak, Döviz Endekli Varlıklar, Döviz Endeksli Yükümlülükler)

B-Yöntem

Hastalığın ortaya çıkmadan önceki ve sonraki dönemlere ait veriler arasındaki farklılıklar üzerinden, hastalıkla mücadeleye karşı uygulanan tedbirlerin bankacılık sektörü üzerine etkileri istatistiksel yöntemler ile araştırılmıştır. Analiz Türk bankacılık sisteminde mevcut sektörler bazında, kamusal sermayeli, yabancı sermayeli, yerli özel sermayeli mevduat bankaları ve katılım bankaları esas alınarak yapılmıştır.

İki bağımlı (eşleştirilmiş) grup arasındaki farklılıkların analizinde parametrik testlerden iki grubun ortalamalarının karşılaştırıldığı t-testi gerekmektedir. Ancak öncelikle verilerin normal dağılıp dağılmadığını anlamak amacıyla küçük gruplar için önerilen Kolmogrov-Smirnov normallik testi uygulanmış ve test sonucunda p değerleri 0,05'den büyük çıktığı için serilerin normal dağıldığına karar verilmiştir. Eşleştirilmiş t testi, normal dağılım özelliği gösteren bir dağılımda iki bağımlı grup ortalamalarını karşılaştırmak amacıyla kullanılan parametrik bir yöntemdir.

C-Analiz Sonuçları

Mevcut çalışmalar pandemik salgınlarda sokağa çıkma kısıtlamaları, sosyal mesafe uygulamaları, izolasyon, kalabalık alanların topluma kapatılması gibi uygulamaların sıkı uygulandığında pandeminin ölüm oranları üzerindeki etkisinin daha düşük olduğunu, yanı sıra orta ve uzun vadede olumsuz ekonomik etkilerinin kısa döneme göre daha düşük olduğunu göstermektedir. Bankacılık sektörü ekonominin düşüş döneminde kredi kayıpları nedeniyle likiditesini yitirmemesi halinde yükseliş dönemlerinde oluşacak nakit

ihtiyacını karşılayabilmek için kritik önem taşımaktadır. Pandemi ve diğer nedenlerle bankacılık sisteminin likiditesini kaybetmesi durumunda ise merkez bankalarının eksik likiditenin telafisi amacıyla bankalara destek sağlaması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır.

Hastalığın Türkiye’de ortaya çıktığı 11 Mart 2020 başlangıç alınarak bu tarihten sonraki 10 hafta ve önceki 10 haftaya ait haftalık bankacılık verileri incelenmiştir. Hastalığın ortaya çıkmadan önceki ve sonraki bankacılık verileri arasındaki farklılıklar üzerinden, hastalıkla mücadeleyle karşı uygulanan tedbirlerin bankacılık sektörü üzerine etkileri araştırılmıştır. Analiz Türk bankacılık sisteminde mevcut sektörler bazında, kamusal sermayeli, yabancı sermayeli, yerli özel sermayeli mevduat bankaları ve katılım bankaları esas alınarak yapılmıştır. Bankacılık sisteminin pandemi karşısında yaptığı uygulamaların finansal tablolar, dolayısıyla kar/zarar durumu, sermaye yeterliliği, vb. üzerindeki etkisi daha sonraki dönemlerde netleşeceği düşünülmektedir. Bununla birlikte, mevcut veriler üzerinden, sektör toplamı, kamu, özel, yabancı, katılım bankaları bazında yapılan analiz sonuçları ile tahmin ve öngörülere çalışmanın sonuç kısmında yer verilmiştir.

Araştırmada analiz edilen 5 ana bankacılık göstergesinin Covid-19 öncesi ve sonrası ortalamalarının istatistiksel açıdan anlamlı düzeyde farklı olup olmadığı eşleştirilmiş t testi ile incelenmiştir. Covid-19 öncesi ve sonrası için kredilerin ortalamalarına ait t testi sonuçları bankacılık sektörü için Ek Tablo 1’de sunulmuştur. Sektörde yer alan kredilere ilişkin test sonuçlarına göre Covid-19 öncesi ve sonrası kredi ortalamaları %5 istatistiksel anlamlılık düzeyinde farklılık göstermektedir. Diğer bir ifadeyle bankacılık sektöründeki kredilerin ortalamaları Covid-19 öncesi ve sonrası dönemde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir. Genel olarak kredilerin ortalamalarının yaşanan sağlık krizi öncesine göre arttığı gözlemlenmektedir. En büyük artış %15 ile Taksitli Ticari Kredilerde gerçekleşirken, yalnızca Bireysel Kredi Kartlarında %6,3’lük bir azalış yaşandığı tespit edilmiştir(Bkz. Ek Tablo 1).

Bu bulgular analiz döneminde bankacılık sektörünün reel kesimi ve hane halkını kredi kanalları yoluyla desteklediğini, bu şekilde Covid-19 Pandemisi’nin ekonomiye olası olumsuz etkilerinin önlenmesine katkı sağladığını göstermektedir. Kredilerdeki artışın sorunlu kredilerdeki artışı ne şekilde etkileyeceğinin, bir başka deyişle sektör üzerine olumsuz bir etki bırakıp bırakmayacağını ileriki dönemlerde analiz edilmesi gerekmektedir. Kredi kartlarındaki düşüş ise gerek hane halkının geleceğe yönelik olumsuz beklentileri ve gerekse mevcut fiziki şartlar nedeniyle kredi kartı ile harcama yapılamaması nedeniyle anlamlı bulunmuştur. Haziran ayı başından itibaren ülkede yeni normal koşullara geçilmesi ile birlikte bireysel kredi kartı harcamalarının ileride normale dönüp dönmeyeceğinin izlenmesi ve buna göre oluşacak etkilerinin ayrıca analiz edilmesi gerekmektedir.

Covid-19 öncesi ve sonrası için kredilerin ortalamalarına ait t testi sonuçları mevduat bankaları açısından incelendiğinde, test sonuçlarına göre Covid-19 öncesi ve sonrası kredi ortalamaları %5 istatistiksel anlamlılık düzeyinde farklılık göstermektedir (yabancı ve

yerli bankalar için konut ve yerli bankalar için taşıt kredileri hariç). Genel olarak kredilerin ortalamalarının yaşanan Covid öncesine göre arttığı görülmektedir. Taksitli Ticari Krediler Covid öncesi döneme göre mevduat bankaları açısından en çok artış gösteren kalem olurken onu sırasıyla, Taksitli Ticari Krediler ve Kurumsal Kredi Kartları ile KOBİ Kredileri takip etmektedir. Taşıt Kredileri Covid öncesi döneme göre mevduat bankaları açısından azalmıştır. Bu durum yabancı mevduat bankalarından kaynaklanmaktadır. Bireysel Kredi Kartları mevduat bankaları açısından azalmış ve özel yerli mevduat bankaları bu azalıştan en çok etkilenen kesim olmuştur. Taksitli Ticari Krediler, Taksitli Ticari Krediler ve Kurumsal Kredi Kartları ve KOBİ Kredileri mevduat bankaları açısından Covid öncesi döneme göre artarken, özel yerli mevduat bankalarında bu kalemler hemen hemen %30 oranında azalmıştır(Bkz. Ek Tablo 2).

Katılım bankacılığı açısından kredilerin ortalamalarının yaşanan pandemi dönemi öncesine göre arttığı görülmektedir. KOBİ Kredileri Covid öncesi döneme göre en çok artış gösteren kalem olurken, Bireysel Kredi Kartları %10 civarında azalmıştır (Bkz. Ek Tablo 3). Takipteki Alacaklar yabancı mevduat ve yerli özel mevduat bankaları için istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterirken genel olarak mevduat bankaları ve kamu mevduat bankaları açısından anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Yabancı sermayeli bankalar açısından bu kalem Covid öncesine göre artmış ancak yerli bankalar açısından azalmıştır. Takipteki Tüketici Kredileri ve Bireysel Kredi Kartları ortalamaları yalnızca kamu mevduat bankaları açısından Covid öncesi ve sonrası bakımından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermekte olup, %4'lük bir azalma olduğu tespit edilmiştir. Diğer kalemlerin %5 istatistiksel anlamlılık düzeyinde Covid öncesi ve sonrası dönem açısından farklılık gösterdiği belirlenmiş olup, en fazla değişimin takipteki taşıt kredilerinde olduğu görülmüştür. Yerli bankalar açısından takipteki kredilerdeki göreceli azalışın, sektörün pandeminin ekonomi ve sosyal hayata olumsuz etkisini artırmama yönündeki davranış şekliyle kaynaklandığı düşünülmektedir. İleriki dönemlerde bu etkinin ne şekilde devam edeceğinin, dolayısıyla gerek ekonomiye gerekse sektöre olumlu ve olumsuz etkilerinin ne şekilde gerçekleşeceğinin izlenmesi ve analiz edilmesi gerekmektedir (Bkz. Ek Tablo 4).

Takipteki Alacaklara ilişkin sonuçlar katılım bankaları açısından incelendiğinde ise; takipteki taşıt kredileri hariç tüm kalemlerin %5 istatistiksel anlamlılık düzeyinde Covid öncesi ve sonrası dönem açısından farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Takipteki Taksitli Ticari Krediler, Konut Kredileri ve Taşıt Kredileri Covid öncesi döneme göre azalırken, diğer kalemlerin arttığı görülmektedir. %7.3 ile en çok artışın ise ihtiyaç kredilerinde olduğu belirlenmiştir. Bu dönemde ekonomi yönetiminin kredileri ertelemeye yönelik açıkladığı programların, takipteki kredilerin bu süreçte artışını ortadan kaldırıcı rol oynadığı anlaşılmaktadır. Yukarıda mevduat bankaları için yapılan değerlendirmeler katılım bankaları açısından da geçerlidir. Bununla birlikte gerek katılım bankalarının, gerekse krediler ve takipteki kredilerin sektör içindeki payı düşük olduğu için sektör ve ekonomi açısından etkileri sınırlı kalacaktır (Bkz. Ek Tablo 5).

Menkul değerlere ilişkin bankacılık sektörü için sonuçlar incelendiğinde; Kamu Borçlanma Senetleri hariç tüm kalemlerin %5 istatistiksel anlamlılık düzeyinde Covid öncesi ve sonrası dönem açısından farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Tüm kalemlerin ortalamalarının Covid öncesi döneme göre arttığı ancak İtfa Edilmiş Maliyeti Üzerinden Değerlenen Menkul Değerler altında yer alan kamu borçlanma senetlerinin %15 oranında azaldığı görülmektedir. Öte yandan Gerçeğe Uygun Değer Farkı K/Z Yan. Menk. Değ. Kalemi altında yer alan diğer menkul değerler ise Covid öncesi döneme göre yaklaşık iki katına çıkmıştır (Bkz. Ek Tablo 6).

Menkul değerlere ilişkin sonuçlar mevduat bankaları açısından değerlendirildiğinde; genel olarak tüm kalemlerin %5 istatistiksel anlamlılık düzeyinde Covid öncesi ve sonrası dönem açısından farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Ancak Gerçeğe Uygun Değer Farkı K/Z Yan. Menk. Değ. Kalemi altında yer alan kamu borçlanma senetlerinin sadece yabancı bankalar açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık sergilediği görülürken, yine aynı kalem altında yer alan diğer menkul değerlerin ise Covid öncesi dönemde sadece yabancı mevduat bankaları açısından anlamlı bir farklılık göstermediği belirlenmiştir. Menkul değerlerin ortalamaları Covid öncesi döneme göre artarken, sadece yer aldığı kalemlerin tümünde kamu borçlanma senetlerine yönelik menkul değerler azaltmıştır. Covid öncesi döneme göre en çok artış gösteren kalemler ise sırasıyla Gerçeğe Uygun Değer Farkı K/Z Yan. Menk. Değerler kalemi altında yer alan diğer menkul değerler, bu artışın etkisi ile Gerçeğe Uygun Değer Farkı K/Z Yan. Menk. Değerler ve Repo İşlemine Konu Menkul Değerler göstermiştir. (Bkz. Ek Tablo 7).

Menkul değerlere ilişkin sonuçlar katılım bankaları açısından değerlendirildiğinde; kamu borçlanma senetleri hariç tüm kalemlerin %5 istatistiksel anlamlılık düzeyinde Covid öncesi ve sonrası dönem açısından farklılık gösterdiği görülmektedir. Katılım bankaları açısından tüm menkul değerler artış göstermiş olup, en çok artışın yaşandığı kalem ise İtfa Edilmiş Maliyeti Üzerinden Değerlenen Menkul Değerlerde yer alan diğer menkul değerler olmuştur. Ayrıca repo işlemine konu menkul değerlerin ortalaması da Covid öncesine göre yaklaşık dört kat artmıştır (Bkz. Ek Tablo 8).

Yabancı bankalar dışındaki tüm bankaların Covid-19 sonrası dönemde likiditeyi sürdürebilmek için kısa vadeli varlıklarını yüksek tutma güdüsüyle hareket ettikleri söylenebilir. Bu durumun orta ve uzun dönemde karlılık konusunda olumsuz etkileri beklenmekle birlikte, gelecek dönem verileri üzerinden ayrıca değerlendirmeler yapılması gerekmektedir.

Mevduat bankalarının mevduat yapısına ait ortalamaların Covid öncesi ve sonrası dönem Resmi ve Diğer Kuruluşlar kalemi altında yer alan vadesiz mevduat hariç istatistiksel olarak anlamlı bir farklılığa sahip olduğu görülmektedir. Genel olarak sonuçlar incelendiğinde, mevduat kalemlerinin hepsinin Covid öncesi döneme göre arttığı gözlemlenmekte olup, en çok artışın ticari kuruluşların vadesiz mevduatlarında olduğu görülmektedir. Bu kalemi %21 oranında artışla gerçek kişilerin mevduatları takip

etmektedir. Öte yandan yerli ve yabancı mevduat bankalarının resmi ve diğer kuruluşlar vadeli vadesiz mevduat hesaplarının ise azaldığı görülmektedir (Bkz. Ek Tablo 9).

Sektörde kredilerin artması, takipteki kredilerin azalması, mevcut kredilerin vadelerinin ötelenmesi, diğer taraftan reel sektör ve diğer ekonomik birimlerinin pandemi döneminde faaliyet ve harcamalarının azalması, bankalardaki mevduatın normale göre artmasının en önemli nedenleri arasındadır. Vadesiz mevduattaki artışın daha yüksek oranda gerçekleşmesi de bunu teyit etmektedir.

İncelenen dönemde katılım bankalarının mevduat yapılarına ilişkin ortalamalar ise istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermekte olup, genel olarak artmıştır. Covid öncesi döneme göre ortalama olarak en fazla artış %50 ile resmi ve diğer kuruluşların vadeli hesaplarında yaşanmıştır. Bunu gerçek kişilerin vadesiz hesapları takip etmektedir. Sonuçlara bağlı olarak pandemi döneminde katılım bankalarının şirketler ve gerçek kişiler tarafından daha çok tercih edilmiş olduğu söylenebilir (Bkz. Ek Tablo 10).

Mevduat bankalarının yabancı para pozisyonlarına ait ortalamalar Covid öncesi ve sonrası döneme göre bilanço dışı yabancı para pozisyonu kalemi altında yer alan bilanço dışı varlıklar ve yükümlülükler hariç istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir. Covid öncesi döneme göre yabancı para pozisyonu ortalama -273.434 milyon TL seviyesinden -291.950 milyon TL seviyesine yükselmiştir. Covid öncesi döneme göre ortalamada en hızlı yükseliş, yaklaşık on kat artışla Yabancı Para Net Genel Pozisyonunda yaşanmıştır (Bkz. Ek Tablo 11). Bu durumun Mayıs ayı başında Londra merkezli bazı finans kuruluşlarının Türk Lirası üzerinden yaptıkları spekülasyon işlemlerden kaynaklanmış olma ihtimali mevcuttur. İşbu çalışmanın amacı ise Covid-19 pandemisinin etkileri ile sınırlı olduğundan, bankaların yabancı para pozisyonu ile ilgili bir değerlendirme şu aşamada yapılmayacaktır. Bu konuda ayrıca bir çalışma yapılması mümkündür.

Katılım bankaları açısından yabancı para pozisyonlarına ait ortalamalar Covid öncesi ve sonrası döneme göre bilanço içi yabancı para pozisyonu ve dövizde endeksli varlıklar hariç istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir. Covid öncesi döneme göre yabancı para pozisyonu katılım bankaları açısından artmıştır. Ancak Bilanço Dışı Yabancı Para Pozisyonu ve yabancı para net genel pozisyonu azalmıştır (Bkz. Ek Tablo 12).

VI-SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren kamusal, özel ve yabancı sermayeli mevduat bankaları ile katılım bankalarının pandemi dönemindeki krediler, takipteki krediler, mevduat, menkul kıymetler ve yabancı para pozisyonu verileri analiz edilmiştir. Virüsün Türkiye’de ortaya çıktığı 11.03.2020 tarihinden sonraki ilk on haftanın bankacılık verileri

BDDK'dan alınarak haftalık bazda incelenmiş, istatistiksel yöntemler kullanılarak önceki dönem ile karşılaştırılmıştır. Buna göre;

- ✓ Krediler: Analiz döneminde bankacılık sektörünün reel kesim ve hane halkına likidite sağlamak suretiyle Covid-19 Pandemisi'nin ekonomiye olası olumsuz etkilerinin önlenmesine yönelik olarak katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Analiz sonuçlarının gösterdiği kredi kartlarındaki düşüş ise gerek ekonomik birimlerin geleceğe yönelik olumsuz beklentileri ve gerekse kredi kartı ile fiziki ortamlarda harcama yapılamaması nedeniyle anlamlı bulunmuştur.
- ✓ Takipteki Krediler: Yerli bankalar açısından takipteki kredilerdeki göreceli azalışın, sektörün pandeminin ekonomiye ve sosyal hayata olumsuz etkisini artırmama yönündeki davranış şekliyle kaynaklandığı düşünülmektedir.
- ✓ Menkul Kıymetler: Yabancı bankalar dışındaki tüm bankaların Covid-19 sonrası dönemde kısa vadeli menkul varlıklarını yüksek tutma güdüsüyle hareket ettikleri anlaşılmıştır. Likiditenin sürdürülebilmesi amacıyla bu şekilde hareket edildiği düşünülmektedir.
- ✓ Mevduat: Analiz sonuçlarından sektörde mevduatın incelenen dönemde artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Kullandırılan kredilerin artması, takipteki kredilerin azalması, mevcut kredilerin vadelerinin ötelenmesi, diğer taraftan reel sektör ve diğer ekonomik birimlerinin pandemi döneminde faaliyet ve harcamalarının azalması, bankalardaki mevduatın normale göre artmasının en önemli nedenleri arasındadır. Vadesiz mevduattaki artışın daha yüksek oranda gerçekleşmesi bunu teyit etmektedir.
- ✓ Yabancı Para Pozisyonu: Mevduat bankalarının yabancı para pozisyonlarına ait ortalamalar Covid öncesi ve sonrası döneme göre bilanço dışı yabancı para pozisyonu kalemi altında yer alan bilanço dışı varlıklar ve yükümlülükler hariç istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir. Fakat Yabancı Para Pozisyonu üzerindeki değişimin Mayıs ayı başlarında Londra merkezli bazı finans kuruluşlarının Türk Lirası üzerinden yaptıkları spekülasyon işlemlerinden etkilenmiş olması ihtimali nedeniyle söz konusu bankacılık verilerin daha uzun süreler için takibi ile ayrıca bir çalışma yapılması uygun olacaktır.

Buna göre yerli özel ve kamusal sermayeli bankalar ile katılım bankalarının, pandeminin reel kesim ve hane halkı üzerinde oluşabilecek olumsuz ekonomik etkilerinin artmaması için likidite sağlama, kredi kullandırma, kredilerin vadelerinin uzatılması ve takip oranlarının azaltılması şeklinde özetlenebilecek uygulamalar ile katkı sağladıkları anlaşılmaktadır.

Bankalarca kendi likiditelerinin sürdürülebilmesi, sermaye yeterliliği, karlılık ve performans kaybı gibi nedenlerle kamuya maliyet oluşturmaması kaydıyla ekonomik birimlere desteğin sürdürülmesi uygun olacaktır.

Haziran ayı başından itibaren ülkede yeni normal koşullara geçilmesi ile birlikte, kredilerdeki artışın sorunlu kredilerdeki artışı ne şekilde etkileyeceğinin, bunun sektörün likiditesi, sermaye yeterliliği ve performansı üzerine olumsuz bir etki bırakıp bırakmayacağıının, bireysel kredi kartı harcamalarının normale dönüp dönmeyeceğinin ve menkul kıymetlerdeki değişimin izlenmesi ve etkilerinin analiz edilmesi gerekmektedir.

Bu kapsamda pandeminin bankaların sermaye, karlılık, likidite üzerindeki etkilerinin anlaşılabilmesi için inceleme döneminin ve veri setinin genişletilerek sonuçların ilave bilimsel yöntemler uygulanmak suretiyle değerlendirilmesi mümkündür.

KAYNAKÇA

Barro, R., Ursua, J., & Weng, J. (2020). Coronavirus Meets the Great Influenza Pandemic. *VoxEU.org*, 20.

BDDK, Mart/2020 Temel Göstergeler Raporu, https://www.bddk.org.tr/ContentBddk/dokuman/veri_00014_60.pdf

Bootsma, M. C. J. and N. M. Ferguson (2007). The effect of public health measures on the 1918 influenza pandemic in u.s. cities. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 104(18), 7588–7593.

Brainerd, E. and M. V. Siegler (2003). The Economic Effects of the 1918 Influenza Epidemic. *CEPR Discussion Papers 3791*, C.E.P.R. Discussion Papers.

Correia, S., Luck, S., & Verner, E. (1918). Pandemics depress the economy, public health interventions do not: Evidence from the 1918 flu.

COVID-19 pandemic: Financial stability implications and policy measures taken, Financial Stability Board, 15 April 2020. <https://www.fsb.org/2020/04/covid-19-pandemic-financial-stability-implications-and-policy-measures-taken/>

Eichenbaum, M. S., Rebelo, S., & Trabandt, M. (2020). *The macroeconomics of epidemics* (No. w26882). National Bureau of Economic Research.

Garret, H. E. (2009). *North American agroforestry: an integrated science and practice* (No. 631.58 N864 2009). American Society of Agronomy, Madison, WI (EUA).

Guimbeau, A., Menon, N., & Musacchio, A. (2020). *The brazilian bombshell? the long-term impact of the 1918 influenza pandemic the south american way* (No. w26929). National Bureau of Economic Research.

Hatchett, R. J., Mecher, C. E., & Lipsitch, M. (2007). Public health interventions and epidemic intensity during the 1918 influenza pandemic. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104(18), 7582-7587.

Markel, H., Lipman, H. B., Navarro, J. A., Sloan, A., Michalsen, J. R., Stern, A. M., & Cetron, M. S. (2007). Nonpharmaceutical interventions implemented by US cities during the 1918-1919 influenza pandemic. *Jama*, 298(6), 644-654.

T.C. Sağlık Bakanı Dr. Fahrettin Koca'nın açıklaması.
<https://www.sabah.com.tr/yasam/2020/03/11/turkiyede-ilk-Covid-19-vakasi>

EKLER:

Tablo 1. Covid-19 Öncesi ve Sonrası için Kredilerin T testi Sonuçları-Sektör

		Ortalama	t	P
Krediler / Toplam Krediler (2+10)	Öncesi	2692864	-11,53	0,00
	Sonrası	2984674		
Krediler / Tüketici Kredileri ve Bireysel Kredi Kartları (3+7)	Öncesi	599226	-10,89	0,00
	Sonrası	626620		
Krediler / Tüketici Kredileri (4+5+6)	Öncesi	482965	-34,83	0,00
	Sonrası	517634		
Krediler / a) Konut	Öncesi	203411	-7,88	0,00
	Sonrası	210873		
Krediler / b) Taşıt	Öncesi	6992	-3,99	0,00
	Sonrası	7037		
Krediler / c) İhtiyaç	Öncesi	272562	-24,94	0,00
	Sonrası	299724		
Krediler / Bireysel Kredi Kartları (8+9)	Öncesi	116261	4,29	0,00
	Sonrası	108986		
Krediler / Ticari ve Diğer Krediler	Öncesi	2093638	-9,68	0,00
	Sonrası	2358054		
Krediler / Taksitli Tic. Krd. ve Kurumsal Kredi Kartları (12+16)	Öncesi	442164	-6,23	0,00
	Sonrası	503546		
Krediler / Taksitli Ticari Krediler (13+14+15)	Öncesi	404712	-6,02	0,00
	Sonrası	465968		
Krediler / KOBİ Kredileri	Öncesi	622584	-6,33	0,00
	Sonrası	705112		

Tablo 2. Covid-19 Öncesi ve Sonrası için Kredilerin T testi Sonuçları-Mevduat

		Mevduat			Mevduat – Kamu			Mevduat - Yabancı			Mevduat - Yerli Özel		
		Ortalama	t	P	Ortalama	t	P	Ortalama	t	p	Ortalama	T	P
Krediler / Toplam Krediler (2+10)	Öncesi	2343220	-11,84	0,00	1004217	-	0,00	556736	-	0,00	782267	-17,83	0,00
	Sonrası	2588303			1146567	11,53		602709	22,84		839027		
Krediler / Tüketici Kredileri ve Bireysel Kredi Kartları (3+7)	Öncesi	578024	-10,87	0,00	232997	-	0,00	150813	-	0,00	194214	-2,14	0,06
	Sonrası	603409			251245	10,89		153077	-1,30	0,23	199087		
Krediler / Tüketici Kredileri (4+5+6)	Öncesi	462762	-34,77	0,00	213475	-	0,00	106796	-	0,00	142491	-5,63	0,00
	Sonrası	495326			232906	34,83		111432	-3,82		150987		
Krediler / a) Konut	Öncesi	189292	-7,43	0,00	115091	-	0,00	30747	-	0,00	43454	-1,80	0,11
	Sonrası	195030			120296	-7,88		30967	-1,31	0,22	43768		
Krediler / b) Taşıt	Öncesi	4902	6,76	0,00	1143	-	0,00	2063	-	0,00	1697	-0,21	0,84
	Sonrası	4839			1214	-3,99		1927	33,13		1698		
Krediler / c) İhtiyaç	Öncesi	268568	-24,52	0,00	97241	-	0,00	73987	-	0,00	97340	-6,15	0,00
	Sonrası	295457			111397	24,94		78538	-4,36		105522		
Krediler / Bireysel Kredi Kartları (8+9)	Öncesi	115261	4,31	0,00	19521	-	0,00	44017	-	0,00	51723	4,44	0,00
	Sonrası	108083			18339	4,29		41645	4,05		48100		
Krediler / Ticari ve Diğer Krediler	Öncesi	1765197	-9,79	0,00	771221	-	0,00	405923	-	0,00	588053	-10,31	0,00
	Sonrası	1984893			895322	-9,68		449632	12,63		639939		
Krediler / Taksitli Tic. Krd. ve Kurumsal Kredi Kartları (12+16)	Öncesi	430019	-6,12	0,00	239169	-	0,01	76274	-	0,00	114577	156,25	0,00
	Sonrası	489479			295110	-6,23		78985	10,52		78985		
Krediler / Taksitli Ticari Krediler (13+14+15)	Öncesi	393540	-5,92	0,00	229929	-	0,00	66072	-	0,00	97539	109,20	0,00
	Sonrası	452866			285070	-6,02		68755	15,81		68755		
Krediler / KOBİ Kredileri	Öncesi	561461	-6,33	0,00	259777	-	0,00	118036	-	0,00	183648	216,18	0,00
	Sonrası	633062			321888	-6,33		123211	17,68		123211		

Tablo 3. Covid-19 Öncesi ve Sonrası için Kredilerin T testi Sonuçları-Katılım

		Ortalama	T	p
Krediler / Toplam Krediler (2+10)	Öncesi	143046	-26,345	0,00
	Sonrası	168809		
Krediler / Tüketici Kredileri ve Bireysel Kredi Kartları (3+7)	Öncesi	18540	-9,919	0,00
	Sonrası	20476		
Krediler / Tüketici Kredileri (4+5+6)	Öncesi	17584	-11,957	0,00
	Sonrası	19616		
Krediler / a) Konut	Öncesi	14118	-9,801	0,00
	Sonrası	15842		
Krediler / b) Taşıt	Öncesi	1884	-9,824	0,00
	Sonrası	1983		
Krediler / c) İhtiyaç	Öncesi	1583	-12,141	0,00
	Sonrası	1791		
Krediler / Bireysel Kredi Kartları (8+9)	Öncesi	955	2,97	0,02
	Sonrası	860		
Krediler / Ticari ve Diğer Krediler	Öncesi	124507	-21,093	0,00
	Sonrası	148334		
Krediler / Taksitli Tic. Krd. ve Kurumsal Kredi Kartları (12+16)	Öncesi	10683	-10,04	0,00
	Sonrası	12493		
Krediler / Taksitli Ticari Krediler (13+14+15)	Öncesi	9710	-9,467	0,00
	Sonrası	11528		
Krediler / KOBİ Kredileri	Öncesi	39890	-4,663	0,00
	Sonrası	48752		

Tablo 4. Covid-19 Öncesi ve Sonrası için Takipteki Kredilerin T testi Sonuçları-Mevduat

	Mevduat			Mevduat - Kamu			Mevduat - Yabancı			Mevduat - Yerli Özel		
	Ortalama	t	p	Ortalama	t	p	Ortalama	t	p	Ortalama	t	p
Takipteki Alacaklar / Takipteki Alacaklar (2+8)	141353	-0,33	0,75	42167	-1,24	0,25	43279	-3,37	0,01	55906	5,54	0,00
	141528			42562			43692			55274		
Takipteki Alacaklar / Tüketici Kredileri ve Bireysel Kredi Kartları (3+7)	19580	1,66	0,13	4756	4,35	0,00	7736	-1,21	0,26	7088	1,50	0,17
	19300			4556			7785			6959		
Takipteki Alacaklar / Tüketici Kredileri (4+5+6)	13174	1,79	0,11	3546	5,14	0,00	4984	-0,77	0,46	4644	1,29	0,23
	12978			3402			5004			4572		
Takipteki Alacaklar / a) Konut	1173	26,19	0,00	409	21,28	0,00	398	26,70	0,00	366	19,22	0,00
	1098			375			371			351		
Takipteki Alacaklar / b) Taşıt	184	9,22	0,00	53	6,77	0,00	75	11,09	0,00	57	7,04	0,00
	160			46			71			43		
Takipteki Alacaklar / c) İhtiyaç	11817	0,92	0,38	3084	4,03	0,00	4511	-1,86	0,10	4221	0,80	0,44
	11720			2980			4562			4178		
Takipteki Alacaklar / Bireysel Kredi Kartları	6406	1,41	0,19	1210	3,10	0,01	2752	-2,08	0,07	2444	1,91	0,09
	6322			1154			2780			2387		
Takipteki Alacaklar / Ticari ve Diğer Krediler	121773	-1,23	0,25	37411	-2,17	0,06	35543	-4,21	0,00	48818	8,57	0,00
	122228			38006			35907			48315		
Takipteki Alacaklar / Taksitli Ticari Krd.	39868	-0,68	0,51	15038	-9,61	0,00	10261	5,90	0,00	14569	8,63	0,00
	39943			15847			9906			14189		
Takipteki Alacaklar / Kurumsal Kredi Kartları	1923	1,92	0,09	301	5,28	0,00	725	-4,30	0,00	897	3,87	0,00
	1897			292			741			864		
Takipteki Alacaklar / KOBİ Kredileri	59222	2,99	0,02	21202	2,53	0,03	15372	-0,46	0,66	22648	4,57	0,00
	58229			20825			15421			21983		

Tablo 5. Covid-19 Öncesi ve Sonrası için Takipteki Kredilerin T testi Sonuçları-Katılım

	Ortalama	T	P
Takipteki Alacaklar / Takipteki Alacaklar (2+8)	7836,97 8065,53	-10,13	0,00
Takipteki Alacaklar / Tüketici Kredileri ve Bireysel Kredi Kartları (3+7)	171,33 175,35	-3,13	0,01
Takipteki Alacaklar / Tüketici Kredileri (4+5+6)	152,8 155,08	-2,11	0,06
Takipteki Alacaklar / a) Konut	79,54 77,1	2,59	0,03
Takipteki Alacaklar / b) Taşıt	6,67 6,53	1,70	0,12
Takipteki Alacaklar / c) İhtiyaç	66,59 71,45	-15,57	0,00
Takipteki Alacaklar / Bireysel Kredi Kartları	18,53 20,27	-5,78	0,00
Takipteki Alacaklar / Ticari ve Diğer Krediler	7665,64 7890,18	-10,27	0,00
Takipteki Alacaklar / Taksitli Ticari Krd. (Bilgi)	279,24 246,96	6,49	0,00
Takipteki Alacaklar / Kurumsal Kredi Kartları (Bilgi)	32,33 34,01	-4,47	0,00
Takipteki Alacaklar / KOBİ Kredileri (Bilgi)	3985,69 4203,02	-4,12	0,00

Tablo 6. Covid-19 Öncesi ve Sonrası için Menkul Kıymetlerin T testi Sonuçları-Sektör

	Ortalama	T	P
Menkul Değerler / Toplam Menkul Değerler (2+5+8)	673303 790431	-11,95	0,00
Menkul Değerler / Gerçeğe Uygun Değer Farkı K/Z Yan. Menk. Değ. (3+4)	33845 54900	-6,73	0,00
Menkul Değerler / a) Kamu Borçlanma Senetleri	18005 19687	-0,74	0,48
Menkul Değerler / b) Diğer Menkul Değerler	15840 35212	-18,50	0,00
Menkul Değerler / GUD Farkı Diğer Kapsamlı Gelire Yan. Menk. Değ. (6+7)	367291 430940	-8,65	0,00
Menkul Değerler / a) Kamu Borçlanma Senetleri	196982 202533	-1,24	0,25
Menkul Değerler / b) Diğer Menkul Değerler	170309 228406	-12,37	0,00
Menkul Değerler / İtfa Edilmiş Maliyeti Üzerinden Değerlenen Menkul Değerler (9+10)	272167 304592	-6,30	0,00
Menkul Değerler / a) Kamu Borçlanma Senetleri	133494 113267	4,84	0,00
Menkul Değerler / b) Diğer Menkul Değerler	138673 191325	-19,22	0,00
Menkul Değerler / Repo İşlemine Konu Menkul Değerler (Bilgi)	152721 214080	-18,01	0,00
Menkul Değerler / Teminata Verilen Menkul Değerler (Bilgi)	150590 206758	-9,15	0,00
Menkul Değerler / Eurobondlar (Bilgi)	149606 172376	-7,63	0,00

Tablo 7. Covid-19 Öncesi ve Sonrası için Menkul Kıymetlerin T testi Sonuçları-Mevduat

	Mevduat			Mevduat - Kamu			Mevduat - Yabancı			Mevduat - Yeri Özel			
	Ortalama	t	P	Ortalama	t	P	Ortalama	t	P	Ortalama	t	P	
Menkul Değerler / Toplam Menkul Değerler (2+5+8)	Öncesi	608385	-12,65	0,00	278400	-27,72	0,00	108765	-3,33	0,01	221221	-6,00	0,00
	Sonrası	700235			333108			118283			248843		
Menkul Değerler / Gerçeğe Uygun Değer Farkı K/Z Yan. Menk. Değ. (3+4)	Öncesi	21937	-5,07	0,00	14493	-5,33	0,00	3055	-4,42	0,00	4389	-0,99	0,35
	Sonrası	38397			29921			3752			4725		
Menkul Değerler / a) Kamu Borçlanma Senetleri	Öncesi	10817	0,41	0,70	6185	1,06	0,32	2494	-3,90	0,00	2138	-1,32	0,22
	Sonrası	9877			4128			3190			2559		
Menkul Değerler / b) Diğer Menkul Değerler	Öncesi	11120	-16,00	0,00	8308	-15,52	0,00	562	0,01	0,99	2251	1,91	0,09
	Sonrası	28520			25793			561			2166		
Menkul Değerler / GUD Farkı Diğer Kapsamı Gelire Yan. Menk. Değ. (6+7)	Öncesi	332482	-10,54	0,00	145610	-12,23	0,00	50883	-3,00	0,02	135989	-14,48	0,00
	Sonrası	382057			182780			55544			143734		
Menkul Değerler / a) Kamu Borçlanma Senetleri	Öncesi	175793	1,05	0,32	61353	-3,16	0,01	34480	3,08	0,01	79960	11,37	0,00
	Sonrası	172466			71217			32828			68421		
Menkul Değerler / b) Diğer Menkul Değerler	Öncesi	156688	-12,01	0,00	84257	-7,94	0,00	16403	-4,31	0,00	56029	-15,66	0,00
	Sonrası	209592			111563			22716			75313		
Menkul Değerler / İfa Edilmiş Maliyeti Üzerinden Değerlenen Menkul Değerler (9+10)	Öncesi	253966	-4,92	0,00	118296	-2,54	0,03	54826	-3,18	0,01	80843	-4,28	0,00
	Sonrası	279780			120408			58988			100385		
Menkul Değerler / a) Kamu Borçlanma Senetleri	Öncesi	116906	5,46	0,00	31855	6,72	0,00	34009	3,91	0,00	51042	3,45	0,01
	Sonrası	92353			17044			29396			45913		
Menkul Değerler / b) Diğer Menkul Değerler	Öncesi	137060	-19,20	0,00	86441	-6,01	0,00	20817	-13,77	0,00	29802	-7,31	0,00
	Sonrası	187427			103364			29592			54471		
Menkul Değerler / Repo İşlemine Konu Menkul Değerler (Bilgi)	Öncesi	149173	-16,51	0,00	109102	-4,23	0,00	16175	-8,33	0,00	23896	-9,06	0,00
	Sonrası	207930			129581			26481			51868		
Menkul Değerler / Teminata Verilen Menkul Değerler (Bilgi)	Öncesi	141777	-9,28	0,00	74405	-9,53	0,00	19683	-5,63	0,00	47689	-8,27	0,00
	Sonrası	192049			107458			23847			60744		
Menkul Değerler / Eurobondlar (Bilgi)	Öncesi	145718	-7,28	0,00	63962	-11,21	0,00	36858	-7,75	0,00	44898	-4,17	0,00
	Sonrası	166696			72078			44248			50370		

Tablo 8. Covid-19 Öncesi ve Sonrası için Menkul Kıymetlerin T testi Sonuçları-Katılım

	Ortalama	T	P
	44733	-7,89	0,00
	65998		
Menkul Değerler / Toplam Menkul Değerler (2+5+8)	11223	-20,20	0,00
	15820		
Menkul Değerler / Gerçeğe Uygun Değer Farkı K/Z Yan. Menk. Değ. (3+4)	6846	-20,72	0,00
	9629		
Menkul Değerler / a) Kamu Borçlanma Senetleri	4377	-13,95	0,00
	6191		
Menkul Değerler / b) Diğer Menkul Değerler	26454	-4,76	0,00
	39797		
Menkul Değerler / GUD Farkı Diğer Kapsamlı Gelire Yan. Menk. Değ. (6+7)	18369	-4,12	0,00
	26646		
Menkul Değerler / a) Kamu Borçlanma Senetleri	8085	-5,14	0,00
	13151		
Menkul Değerler / b) Diğer Menkul Değerler	7056	-18,02	0,00
	10380		
Menkul Değerler / İtfa Edilmiş Maliyeti Üzerinden Değerlenen Menkul Değerler (9+10)	7018	-10,99	0,00
	10175		
Menkul Değerler / a) Kamu Borçlanma Senetleri	39	-1,21	0,26
	206		
Menkul Değerler / b) Diğer Menkul Değerler	603	-2,94	0,02
	2838		
Menkul Değerler / Repo İşlemine Konu Menkul Değerler (Bilgi)	6143	-6,44	0,00

Tablo 9. Covid-19 Öncesi ve Sonrası için Mevduat Yapılarının T testi Sonuçları-
Mevduat

	Mevduat			Mevduat - Kamu			Mevduat - Yabancı			Mevduat - Yerli Özel		
	Ortalama	t	P	Ortalama	t	P	Ortalama	t	P	Ortalama	T	P
Mevduat / Mevduat (Katılım Fonu) (2+5+8)	2391816	-12,64	0,00	950436	-7,72	0,00	586845	-9,57	0,00	854536	-10,34	0,00
	2631899			1075834			634434			921631		
Mevduat / Gerçek Kişiler (3+4)	1465149	-13,95	0,00	524318	-12,04	0,00	386632	-10,22	0,00	554199	-14,29	0,00
	1578303			572274			411266			594763		
Mevduat / a) Vadesiz	331387	-13,55	0,00	130389	-10,33	0,00	79759	-17,63	0,00	121239	-15,18	0,00
	401764			159090			97816			144858		
Mevduat / b) Vadeli	1133762	-9,39	0,00	393929	-14,05	0,00	306873	-3,53	0,01	432961	-7,02	0,00
	1176540			413184			313450			449905		
Mevduat / Ticari Kuruluşlar (6+7)	768650	-7,76	0,00	297698	-3,98	0,00	186846	-8,22	0,00	284107	-6,64	0,00
	877837			354672			210231			312934		
Mevduat / a) Vadesiz	210605	-8,12	0,00	62175	-5,52	0,00	64679	-10,57	0,00	83750	-12,10	0,00
	273189			93447			76988			102754		
Mevduat / b) Vadeli	558046	-6,64	0,00	235523	-2,60	0,03	122167	-3,23	0,01	200356	-1,98	0,08
	604648			261225			133243			210180		
Mevduat / Resmi ve Diğer Kuruluşlar (9+10)	158017	-3,95	0,00	128420	-5,49	0,00	13367	0,85	0,42	16230	2,59	0,03
	175759			148887			12937			13934		
Mevduat / a) Vadesiz	37775	-0,99	0,35	31918	-1,56	0,15	2707	0,32	0,76	3150	0,56	0,59
	40926			35540			2590			2795		
Mevduat / b) Vadeli	120242	-3,56	0,01	96502	-4,64	0,00	10660	0,96	0,36	13079	3,66	0,01
	134833			113347			10348			11138		
Mevduat / Sigortaya Tabi Mevduat (Bilgi)	641875	-10,70	0,00	271943	-9,74	0,00	143513	-6,73	0,00	226419	-11,80	0,00
	681676			293444			147794			240437		

Tablo 10. Covid-19 Öncesi ve Sonrası için Mevduat Yapılarının T testi Sonuçları-
Katılım

	Ortalama	t	P
Mevduat / Mevduat (Katılım Fonu) (2+5+8)	222187	-15,19	0,00
	256292		
Mevduat / Gerçek Kişiler (3+4)	152392	-32,38	0,00
	172451		
Mevduat / a) Vadesiz	48886	-28,22	0,00
	64825		
Mevduat / b) Vadeli	103506	-29,93	0,00
	107626		
Mevduat / Ticari Kuruluşlar (6+7)	63355	-6,72	0,00
	74715		
Mevduat / a) Vadesiz	24565	-15,80	0,00
	30795		
Mevduat / b) Vadeli	38791	-3,72	0,01
	43920		
Mevduat / Resmi ve Diğer Kuruluşlar (9+10)	6439	-12,53	0,00
	9126		
Mevduat / a) Vadesiz	1524	-1,88	0,09
	1711		
Mevduat / b) Vadeli	4915	-12,25	0,00
	7415		
Mevduat / Sigortaya Tabi Mevduat (Bilgi)	68573	-15,14	0,00
	76782		

Tablo 11. Covid-19 Öncesi ve Sonrası için Yabancı Para Pozisyonunun T testi Sonuçları-
Mevduat

		Mevduat			Mevduat - Kamu			Mevduat - Yabancı			Mevduat - Yerli Özel		
		Ortalama	t	P	Ortalama	t	P	Ortalama	T	P	Ortalama	T	P
Yabancı Para Pozisyonu / Bilanço İçi Yabancı Para Pozisyonu (2-3)	Öncesi	-273434	4,57	0,00	-106226	7,00	0,00	-59999	-0,08	0,9 4	-107209	0,39	0,71
	Sonrası	-291950			-124125			-59848			-107976		
Yabancı Para Pozisyonu / a) Bilanço İçi Varlıklar	Öncesi	1617101	-12,74	0,00	530057	-10,26	0,00	462317	-12,02	0,0 0	624727	-12,36	0,00
	Sonrası	1806023			575153			529026			701845		
Yabancı Para Pozisyonu / b) Bilanço İçi Yükümlülükler	Öncesi	1890535	-14,79	0,00	636283	-15,20	0,00	522316	-11,61	0,0 0	731936	-12,28	0,00
	Sonrası	2097973			699278			588874			809821		
Yabancı Para Pozisyonu / Bilanço Dışı Yabancı Para Pozisyonu (5-6)	Öncesi	272991	-3,56	0,01	83671	-6,44	0,00	67334	-0,06	0,9 6	121986	0,44	0,67
	Sonrası	287255			98646			67442			121167		
Yabancı Para Pozisyonu / a) Bilanço Dışı Varlıklar	Öncesi	965673	-1,27	0,24	190972	-3,56	0,01	392842	-1,86	0,1 0	381860	1,32	0,22
	Sonrası	988239			208596			407572			372071		
Yabancı Para Pozisyonu / b) Bilanço Dışı Yükümlülükler	Öncesi	692682	-0,48	0,64	107301	-0,62	0,55	325508	-1,72	0,1 2	259874	1,24	0,25
	Sonrası	700984			109950			340130			250904		
Yabancı Para Pozisyonu / Yabancı Para Net Genel Pozisyonu (1-4)	Öncesi	-443	2,53	0,03	-22555	2,04	0,07	7336	-0,74	0,4 8	14777	4,87	0,00
	Sonrası	-4695			-25479			7593			13191		
Yabancı Para Pozisyonu / Yasal Özkaynak	Öncesi	551079	-6,86	0,00	183801	-4,01	0,00	154798	-12,86	0,0 0	212479	-6,00	0,00
	Sonrası	570145			188343			160926			220876		
Yabancı Para Pozisyonu / Döviz Endekli Varlıklar	Öncesi	15941	-48,53	0,00	6265	-47,11	0,00	4723	5,79	0,0 0	4954	3,80	0,00
	Sonrası	20699			11402			4562			4735		

Tablo 12. Covid-19 Öncesi ve Sonrası için Yabancı Para Pozisyonunun T testi Sonuçları-
Katılım

	Ortalama	t	P
Yabancı Para Pozisyonu / Bilanço İçi	12026	1,59	0,15
Yabancı Para Pozisyonu (2-3)	7619		
Yabancı Para Pozisyonu / a) Bilanço İçi Varlıklar	170897	-7,44	0,00
	189820		
Yabancı Para Pozisyonu / b) Bilanço İçi Yükümlülükler	158871	-20,42	0,00
	182201		
Yabancı Para Pozisyonu / Bilanço Dışı	-11556	-1,52	0,16
Yabancı Para Pozisyonu (5-6)	-7314		
Yabancı Para Pozisyonu / a) Bilanço Dışı Varlıklar	40945	-10,85	0,00
	63352		
Yabancı Para Pozisyonu / b) Bilanço Dışı Yükümlülükler	52501	-4,16	0,00
	70666		
Yabancı Para Pozisyonu / Yabancı Para Net Genel Pozisyonu (1-4)	471	2,60	0,03
	306		
Yabancı Para Pozisyonu / Yasal Özkaynak	30184	-10,93	0,00
	33313		
Yabancı Para Pozisyonu / Döviz Endekli Varlıklar (Bilgi)	7686	-1,57	0,15
	7782		

PANDEMİ DURUMUNDA TEDARİK ZİNCİRİ RİSK YÖNETİMİNE İLİŞKİN ÖNERİLER

Halil KARLI¹ ORCID ID: 0000-0002-5366-9774

Mehmet TANYAŞ² ORCID ID: 0000-0001-8934-3787

ÖZET

Firmalar rekabetin yoğunlaşmasıyla birlikte çeşitli stratejiler kullanarak faaliyetlerine devam etmeye çalışmaktadırlar. Kullanılan bu stratejiler önemli avantajlar sunsa da bazı riskleri de beraberinde getirmektedir. Bu stratejilerden maksimum faydanın sağlanması için risk yönetiminin firma özelinde kalmayıp tedarik zinciri genelinde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Covid-19 pandemisi ile birlikte tedarik zincirlerinde de önemli aksaklıklar ortaya çıkmış ve risk yönetim stratejilerinin verimli çalışmadığı gözlenmiştir. Özellikle insanların işe gidememesi, hammadde sağlanamaması gibi nedenler ile arz yönlü bozulmalar ve tüketici tercihlerinin değişmesi ile de talep yönlü bozulmalar ortaya çıkmıştır. Pandemiler, gerçekleşme ihtimali düşük olmasına rağmen etkisi ve yayılma hızına bağlı olarak milyonlarca insana ulaşabilmektedir. Bu risk, tedarik zinciri yönetiminde önem verilmesi gereken risklerin başında gelmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, tedarik zinciri risk yönetimiyle ilgili kavramsal değerlendirmeleri ortaya koyarak pandemi özelinde tedarik zinciri risk yönetiminin sağlamlığını ve dirençliliğini artırıcı öneriler sunmaktır. Çalışma sonucunda başta tedarik zinciri risk yönetiminin dijitalleşmesi ve risk temelli süreç yönetimine ilişkin öneriler getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Pandemi, Tedarik zinciri risk yönetimi, Dijitalleşme

SUGGESTIONS FOR SUPPLY CHAIN RISK MANAGEMENT IN THE CASE OF PANDEMIC

ABSTRACT

Firms try to continue their operations by using various strategies with the intensification of competition. Although these strategies offer significant advantages, they also bring some risks. To obtain the maximum benefit from these strategies, risk management should be carried out throughout the supply chain, not within the company. Along with the Covid-19 pandemic, significant disruptions emerged in the supply chains, and it was observed that risk management strategies did not work efficiently. Supply-side deterioration has occurred due to the inability of people to go to work, raw materials to be provided, and the demand-side decline has happened with the change of consumer preferences. Although pandemics are unlikely to occur, they can reach millions of people depending on the effect and speed of spread. This risk is one of the risks that should be given importance in supply chain management. In this context, the study aims to present suggestions to increase the robustness and resilience of supply chain risk management, notably the pandemic, by revealing the conceptual evaluations related to supply chain risk management. As a result of the study, suggestions were made regarding the digitalization of supply chain risk management and risk-based process management.

Keywords: Covid-19, Pandemic, Supply chain risk management, Digitalization

¹ Arş. Gör., Bartın Üniversitesi İİBF, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, karli.halil@yahoo.com

² Prof. Dr., Maltepe Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Yönetimi Bölümü, mehmettanyas@maltepe.edu.tr

1. GİRİŞ

Firmaların faaliyetlerine devam edebilmeleri için tedarikçiler, dağıtıcılar, perakendeciler, lojistik firmaları gibi birçok farklı firmayla birlikte hareket etmesi gerekmektedir. Bu sürecin doğru yönetilmesinin rekabette avantajlar sağladığının anlaşılmasıyla birlikte tedarik zinciri yönetimi kavramı ortaya atılmıştır. Tedarik zinciri yönetimi, maliyetleri düşürmek ve tüketiciye maksimum değeri sağlamak için malzeme, bilgi ve para akışını optimize etmeyi amaçlayan bir yönetim stratejisidir (Andjelkovic, 2017: 122).

Tedarik zinciri yönetimi (TZY), yüksek rekabet şartlarında birçok farklı stratejiyle firmaların maliyetlerini azaltmaya, karlılıklarını ve müşteri memnuniyetini yükseltmeye çalışmaktadır. Dış kaynak kullanımı, tedarik zincirinin küreselleştirilmesi, minimum tedarikçi sayısı, yüksek entegrasyon, minimum stok, minimum ürün bekleme süresi ve tam zamanında teslimat gibi stratejiler şirketlerin hedeflerine ulaşmasına katkı sağlarken aynı zamanda büyük kırılganlıkların da ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Norrmann ve Jansson, 2004: 434; Supply Chain Risk Leadership Council, 2011: 2).

Tedarik zincirlerinin oluşturdukları stratejiler, birçok riski de beraberinde getirmektedir. Risklerin tanımlanmasında farklı sınıflandırmalar bulunmaktadır (Chopra ve Sodhi, 2004: 54; Manuj ve Mentzer, 2008: 134; Kırılmaz ve Erol:57). Kırılmaz ve Erol (2017: 57), riskleri ekonomik, çevre, jeopolitik, sosyal ve teknolojik olmak üzere 5 ayrı kategoride değerlendirmiştir. Bu riskler; fiziksel hasar, üretimi ve dağıtımını engelleme, satışlara zarar verme, şirket gelirlerini azaltma, pazar payını azaltma, maliyetleri şişirme ve şirket bütçenin limitlerini aşma gibi zararları oluşturma potansiyeline sahiptir (Revilla ve Saenz, 2017: 558).

Riskler, özelliklerine göre değerlendirilmektedir. Bazı risklerin gerçekleşme ihtimali yüksek olup tedarik zinciri üzerindeki etkisi düşük olmakta, bazılarının ise gerçekleşme ihtimali düşük olup tedarik zinciri üzerindeki etkisi yüksek olmaktadır. Gerçekleşme ihtimali düşük olmasına rağmen etki düzeyi yüksek risklerin başında, bulaşıcı hastalıklar gelmektedir. Sadece ufak bir bölgede yayılmasıyla endemi, yayılma hızı ve ulaştığı insan sayısı arttıkça epidemik ve son olarak tüm dünyayı kapsamıyla pandemi olarak isimlendirilen salgın hastalıklar, belirtileri çok nadir görülse de tipik bir “siyah kuğu” durumu yaratarak yıkıcı etkiye sahip olabilmektedir (Deloitte, 2020: 1; Kern, 2016: 3). Pandemi birçok farklı özelliği itibarıyla diğer doğal afetlerden ayrılmakta, başta insan hayatı olmak üzere çoğu alanda daha uzun süreli ve daha geniş boyutta bir etkiye erişmektedir. Bir pandeminin oluşturduğu zarar nükleer bombadan bile daha etkili olabilmektedir (Larson ve Nigmatulina, 2010: 3). Birinci dünya savaşı sırasında ortaya çıkan İspanyol gribi milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur (Department of Health, 2011: 9). Pandemiler ölçek olarak daha geniş kitleyi etkileyebilmekte, çok hızlı bir şekilde yayılabilmekte ve uzun süre etkisini gösterebilmektedir (EY, 2020a: 5). EY (2020b: 6)’nin raporunda bir salgının toplam etki süresinin 12 ile 18 ay arasında olmasının ihtimaller

dâhilinde olduğunu belirtmiştir. Bu durumun tedarik zinciri risk yönetiminin (TZRY) ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Tedarik zincirleri; 11 Eylül terör saldırısı, Katrina ve Rita kasırgaları, depremler gibi birçok bozulma yaşamış olmalarına rağmen hala risklere karşı kırılganlık göstermektedir (Faisal vd., 2007: 680). Tedarik zinciri risk yönetimi genel bir çerçeveye oturtulmak istense de her risk türünün kendi özelinde farklılıkları bulunmaktadır. Ayrıca gerçekleşme ihtimali düşük risklerin yöneticiler tarafından daha ihmal edilebilir olması nedeniyle bu tür risklere karşı tedarik zincirlerinin daha büyük zaafı bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı Covid-19 pandemisinin tedarik zinciri üzerindeki etkilerini göstererek risk yönetim süreçleri bağlamında hangi tür önlemlerin alınması gerektiğini ortaya koymaktır.

Bu çalışmada öncelikle Tedarik zinciri risk yönetimi süreçleriyle ilgili literatür taraması gerçekleştirilmiş, TZRY'ye yönelik temel kavramlar değerlendirilmiş ve süreçleri açıklanmıştır. Sonrasında COVID-19 pandemisinin tedarik zincirine etkileri ortaya konmuştur. Son olarak, pandemi durumuna özel TZRY'ye neler yapılması gerektiğine yönelik öneriler sıralanmış ve sonuç bölümüyle çalışma tamamlanmıştır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Tedarik zincirleri yüzlerce farklı risk türüyle karşı karşıyadır. Bu risklerin doğru yönetilebilmesi için tedarik zinciri yönetiminin önemli bir parçası olan TZRY'ye ihtiyaç bulunmaktadır. Tedarik zinciri kavramının olgunlaşmasıyla birlikte TZRY'ye yönelik çalışmalar 1990'ların sonlarına doğru ortaya çıkmış, dünyada gerçekleşen birçok bozulmanın etkisiyle bu yöndeki çalışmaların sayısında hızlı bir artış gerçekleşmiştir (Takata ve Yamanaka, 2013: 479).

TZRY ile ilgili yapılan çalışmalarda araştırmacıların ilgisini çeken konuların başında TZRY süreçleri yer almaktadır. Bazı çalışmalar süreçleri genel kapsamda ele alırken, bazı çalışmalar da süreçlerin belirli bir noktasına odaklanmıştır (Handfield vd., 2007; Wu ve Olson, 2010; Güven, 2010; Sreedevi ve Saranga, 2017; Duhadway vd., 2019; Sağlam vd., 2020).

TZRY süreçleriyle ilgili model öneren birçok çalışma ortaya konulmuştur. Çalışmalardaki tedarik zinciri risk yönetim süreçleri arasında farklılıklar bulunsa da genelinin benzer adımları takip ettikleri gözlenmiştir. Norman ve Jansson (2004) Ericsson vaka analizi üzerinden tanımladığı risk yönetim süreçleri; riskin tanımlanması, riskin ölçülmesi, riskin iyileştirilmesi ve riskin görüntülenmesi olmak üzere 4 adımdan oluşmaktadır. Manuj ve Mentzer (2008) TZRY süreçlerini; riskin tanımlanması, riskin ölçülmesi ve değerlendirilmesi, uygun risk yönetim şeklinin seçilmesi, risk yönetim stratejilerinin uygulanması ve beklenmeyen olaylara karşı riskin hafifletilmesi olmak üzere 5 adımda değerlendirmektedir. Knemeyer vd. (2009) risk süreçlerini dört adımda ortaya koymuştur. Bu adımlar riskin tanımlanması, riskin ölçülmesi, risk yönetim stratejilerinin değerlendirilmesi ve uygun risk hafifletme stratejinin seçilmesinden oluşmaktadır.

Ghadge vd. (2013) TZRY süreçlerini üç ana başlık ve her başlık altında iki alt başlık altında tanımlamıştır. Risk tanımlama; riskin sınıflandırılması ve risk eğilimleri, riskin değerlendirilmesi; riskin modellenmesi ve duyarlılık analizleri, riskin hafifletilmesi; strateji planlama ve risk hafifletme. Fan ve Stevenson (2018) TZRY süreçlerini; riskin tanımlanması, riskin ölçülmesi, risk yönetim kararlarının verilmesi ve uygulanması son olarak ise riskin izlenmesi olarak belirlemişlerdir. Silva, Araujo ve Marques (2020) ise riskin tanımlanması, riskin değerlendirilmesi, riskin hafifletilmesi ve iş sürekliliği ve riskin izlenmesi şeklinde ortaya koymuştur.

3. TEDARİK ZİNCİRİ RISK YÖNETİMİ

Şirketlerin, tedarik zinciri yönetim stratejileri geliştirmeden önce risk yönetimi konusundaki çabaları, yalnızca şirket içindeki uygulamalarla sınırlı kalmıştır. Bu strateji, firma içindeki riskleri sınırlandırsa da şirketlerin faaliyetlerine devam edebilmesi için zorunlu olan farklı paydaşlarla ilişkili risklere çözüm sağlayamamıştır. Bu yüzden son yıllarda firma dışındaki paydaşları da kapsayarak tedarik zinciri yönetimine risk yönetiminin dâhil edilmesiyle “tedarik zinciri risk yönetimi” kavramı ortaya çıkmıştır (Revilla ve Saenz, 2017: 557). Tedarik zincirinde risk yönetim uygulamaları ve akademik çalışmalarda bazı önemli terimlerin kullanımında belirsizlikler bulunmaktadır. Ayrıca, ortak bir anlayış ve anlaşılır tanım bulunmaması nedeniyle, araştırmacıların uygulamacılarla iletişim kurmada ve akademik çalışma süreçlerinde zorluk yaşadığı gözlenmiştir (Ho vd., 2015: 5035). Öncelikle bu terimler arasında farkların net bir şekilde ortaya koyulmasının hem uygulamacılar hem de araştırmacılara önemli bir fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Risk (risk) ve belirsizlik (uncertainty) kavramlarını değerlendirdiğimizde; risk geleceğe yönelik ölçülebilir kayıp veya zarar olasılığıdır. Dolayısıyla riskin nicel tanımı; bir durumun gerçekleşme ihtimalinin işe olan olumsuz etkisi veya şiddeti olarak ifade edilebilir (Knight 1921 aktaran; Colicchia ve Strozzi, 2012: 404; Norrman ve Jansson, 2004: 436). Belirsizlik ise potansiyel bir olayın meydana gelmesi durumunda sonucu olumlu veya olumsuz olabilen ve ölçülemeyen ihtimaldir (Schätter vd., 2015: 2). Tedarik Zinciri Risk Liderlik Konseyi, tedarik zinciri riskini “Hammadde kaynaklarından müşterilerin nihai kullanımına kadar uçtan uca tedarik zincirinin herhangi bir noktasında meydana gelen olayların olasılığı ve sonucu” tanımlamaktadır. Tedarik zinciri risk yönetimini ise “Tedarik zinciri riskleri konusunda, doğrudan faaliyetlerin koordinasyonunu ve bir işletmenin uçtan uca tedarik zincirini kontrol etmek” olarak ifade etmektedir (Supply Chain Risk Leadership Council, 2011: 4). Tedarik zincirinde risklerin ortaya çıkmasındaki öncü sebep tedarik zincirinin kırılganlığıdır (Vulnerability). Kırılganlık, kayıp yaşama ve zarar görme ihtimali yüksekliğini ifade etmektedir (Colicchia ve Strozzi, 2012: 4). Risk kavramı ile kırılganlık kavramı arasında doğrusal bir ilişki bulunmaktadır. Bir tedarik zincirinin farklı düzeylerinde kırılganlıkları arttıkça karşılaşacakları riskler de artmaktadır (Christopher ve Peck, 2004: 5). Tedarik zincirinin kırılganlıklarından kaynaklı risklerin gerçekleşmesi tedarik zincirinin bozulmasına

(distruption) neden olmaktadır. Bozulma, bir tedarik zinciri içindeki mal ve malzemelerin normal akışını bozan planlanmamış, istenmeyen ve istisnai bir durum olarak tanımlanmaktadır (Revilla ve Saenz, 2017: 558). Bozulmalar sonucunda zincir üyelerinden birinin, tamamının veya bir kısmının çalışmasına engel durumlar oluşmaktadır (Snyder vd., 2016: 3).

TZRY, tedarik zincirlerinin bozulmalara karşı sağlamlık ve dirençliliğini arttırmayı amaçlamaktadır. Sağlamlık (robustness), sistemin bozulmalara maruz kaldığında işlevini değiştirmeden veya neredeyse değişmeden sürdürme yeteneğini temsil etmektedir (Kwak vd., 2018: 5). Tedarik zinciri yönetiminde sağlamlık, tedarik zincirinin gelecekteki çeşitli olası senaryolar için işlevlerini ne ölçüde taşıyabileceğidir (Levin ve Lubchenco, 2008: 28). Dirençlilik (resilience), sistemin yaşadığı bozulmalardan sonra orijinal durumuna geri dönme ve hızlı adaptasyonunu ifade etmektedir. Sistemin bozulmalardan sonra eski durumuna geri dönme veya yaklaşılarak adaptasyon gücünün yüksekliğini göstermektedir (Christopher ve Peck, 2004: 2). Sağlamlık ve dirençlilik arasındaki temel fark; sağlamlık bozulmalara karşı tedarik zincirinin aynı şekilde devam edebilme yeteneğini ifade ederken, dirençlilik bozulmalara rağmen tedarik zinciri yapısının ne kadar hızlı bir şekilde eski durumuna dönebildiğini ifade etmektedir.

TZRY belirli süreçler çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Bu süreçler riskin tanımlanması (risk identification), riskin ölçülmesi ve değerlendirilmesi (risk assessment and evaluation), risk yönetim şeklinin seçilmesi ve uygulanması (choice and implementation) ve riskin görüntülenmesinden oluşmaktadır (monitoring the risk). Risk yönetim süreçleri bazı araştırmacılar için daha az ve bazı araştırmacılar için daha fazla olsa da genel olarak bu süreçlerden oluşmaktadır (De Oliveira vd., 2017: 617). Bu süreçlerin detayları aşağıda verilmiştir.

Riskin tanımlanması: Geleceğe yönelik risklerin belirlenmesi ve bu risklerin gruplandırılmasını içermektedir. Risklerin gruplandırılması ve tanımlanması farklı sınıflandırılmaları göre yapılabilmektedir. Her kuruluşun kendi risk kayıtlarını belirlemesi için önem derecelerine göre risklerin bir listesini oluşturması gerekmektedir (Munyuko, 2015: 384). Risk tanımlama çalışmaları nitel yöntemler üzerinden ilerlemektedir. Beyin fırtınası, önceki risk ölçümleri, anketler ve potansiyel risklerin belirlenmesi, ISO gibi kuruluşların oluşturduğu tanımlama standartları, en kötü durum senaryoları, iş etki analizleri gibi birçok yöntem kullanılabilir (Supply Chain Risk Leadership Council, 2011: 12).

Riskin ölçülmesi ve değerlendirilmesi: Risk yönetim süreçleriyle ilgili çalışmalarda dikkat edilmesi gereken noktalardan biri araştırmacıların kullandığı terimlere verdiği anlamdır. Özellikle “assessment”, “evaluation” ve “analysis” kelimeleri birbirinin yerine, birbirini kapsayacak şekilde veya birbirinden farklı anlamlar içerecek şekilde çalışmalarda kullanılmıştır. Bu çalışmada “assessment” geleceğe yönelik risklerin gerçekleşme ihtimalleri ve etkilerinin ölçülmesi, “evaluation” ise bu durumun etkilerinin

değerlendirilmesi olarak kullanılmıştır. Bu süreçte hem nicel hem de nitel yöntemler kullanılabilir. Nitel yöntem olarak delphi teknik, senaryo analizi, bulanık metrik, karşılaştırmalı risk derecelendirmesi ve anket yöntemleri kullanılmaktadır (Almeida vd., 2016: 8). Nicel yöntem olarak ise oluşturulan matematiksel model doğrultusunda bir ölçüm gerçekleştirilebilir. Riskin değerlendirilmesi aşamasında ise riskin ne kadar kabul edilebilir olduğuna yönelik bir değerlendirme yapılmaktadır (Supply Chain Risk Leadership Council, 2011: 16).

Risk yönetim stratejilerinin seçilmesi ve uygulanması: TZRY, tedarik zincirinin kırılganlıklarına karşı gerçekleştirilecek bozulmaları engellemek amacıyla tedarik zincirinin daha sağlam ve daha esnek bir hale getirilerek yönetilmesidir. Bu tür bir riski yönetmenin amacı, kesintilerin oluşumunu en aza indirmek, performans üzerindeki etkileri azaltmak ve tedarik zincirinin normal durumuna geri dönmesini hızlandırmaktır (De Oliveira vd., 2017: 617). TZRY farklı anlayışları da beraberinde getirmiştir. TZRY'deki en önemli konu riskin nasıl yönetildiğidir. Tedarik zincirinde risk yönetiminin genel anlamda pasif, reaktif ve proaktif olmak üzere üç temel yönetim stratejisi bulunmaktadır (Grötsch vd., 2013: 5).

Bu üç yönetim stratejisi hakkında genel anlamda fikir birliği bulunmamaktadır (Diedrich, 2017: 388). Üç risk yönetim yaklaşımı aksiyonları farklı çalışmalarda birbirleri yerine kullanılmıştır (De Verdier vd. 2017; Norrman ve Jansson, 2004; Snyder vd., 2016). TZRY'ye proaktif yaklaşım; hem riskin ortaya çıkma ihtimalini hem de tedarik zinciri riskinin etkisini azaltmayı amaçlarken reaktif yaklaşım, yalnızca riskin etkisini azaltmayı amaçlamaktadır. Pasif yaklaşım ise riskin gerçekleşmesiyle birlikte süreçlerin yönetilmesini amaçlayan stratejidir (Grötsch vd., 2013: 7).

Riskin izlenmesi (monitoring risk): Risklerin etkilerini ve alınan önlemlerin etkinliğini tespit etmektir. Bu aşama geçmişin, bugünün ve yarının izlenmesini gerektirmektedir (Kırılmaz ve Erol, 2017: 59). Bir firma, riskleri belirleme ve tedavi etme süreçlerini içeren bir TZRY programı kurduktan sonra, bir izleme programı uygulamalı, planları, süreçleri ve yetenekleri periyodik gözden geçirme, test etme, olay sonrası raporları ve diğer yaklaşımlar yoluyla değerlendirmelidir. Programın uygunluğunu ve etkinliğini kontrol etmeli, gerektiğinde izleme ve düzeltici önlem alma süreçleri oluşturmalı, uygulamalı ve sürdürmelidir (Supply Chain Risk Leadership Council, 2011: 27). TZRY programlarını test etmek, değerlendirmek ve düzenlemek, kuruluşların sonuçlara ve olaylara yanıt verebilme ve en olası ve etkili riskleri ele almak için kaynakları uygun şekilde odaklamada bir denge kurulmasına yardımcı olmaktadır (Heppenstal, 2007: 169).

2019 Aralık ayında Wuhan'da ortaya çıkan COVID-19 virüsü, tedarik zinciri risk yönetim süreçlerinin sorgulanmasını da beraberinde getirmiştir. TZRY süreçlerinin belirli noktalarda yetersiz kaldığı gözlenmiştir.

4. COVID-19 PANDEMİSİNİN TEDARİK ZİNCİRİNE ETKİLERİ

Pandemi, risk yönetimi tanımlamalarında gerçekleşme ihtimali düşük ve etki düzeyi yüksek risk grubunda yer almaktadır. Yaratacağı etkinin büyük olması sebebiyle pandemiye karşı; Amerika, İngiltere, Kanada, Türkiye, Almanya, Avustralya gibi ülkeler eylem planları hazırlamıştır (AABB, 2009; Sağlık Bakanlığı, 2019; Department of Health, 2011; Handfield, 2010; Rubin, 2011). Ancak birçok ülkenin eylem planı olmasına rağmen yaşanan sürecin önüne geçilememiştir. Bu durumun temel sebebi pandemilerin ne zaman çıkacağı, ne kadar şiddetli bir etki göstereceğinin ve ne kadar hızlı yayılacağı tahmin edilememesidir (Department of Health, 2011: 9).

Bir pandeminin şiddetini tahmin etmenin zorluğu kadar, salgının kapsamı ve şiddeti bilinse bile ekonomik etkilerini tahmin etmek de oldukça zordur (BOMA, 2007: 11). Özellikle bu salgının nerede çıktığı tedarik zincirleri için kilit bir unsurdur. Çin dünyanın hammadde, yarı mamul ve mamul açısından önemli tedarikçilerinden biridir. Küresel tedarik zincirlerinin etkilenmesiyle başlayan bu süreç, tüm dünyaya yayılmasıyla birlikte yerel tedarik zincirleri üzerinde de aynı şekilde etkili olmuştur.

İnsan faktörü tedarik zincirinin hem talep tarafını hem de arz tarafını doğrudan etkilemektedir. Bu yüzden COVID-19 pandemisi başta sağlık, tarım, gıda, ulaşım, lojistik, eğitim ve turizm sektörleri olmak üzere tüm sektörler üzerinde etkili olmuştur. Karantina, hastalık, okulların kapalı olması, sokağa çıkma yasağı gibi birçok faktöre bağlı olarak dünyanın birçok yerinde insanlar işlerine gidememekte ve arz yönlü sıkıntılar ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu durum hammadde ve yarı mamul sıkıntısına bağlı olarak teknoloji, otomotiv vb. sektörlerde fabrika kapanmalarına yol açmıştır (Yıldız, 2020). Özellikle gıda, ilaç, maske ve solunum gibi pandemi durumunda ihtiyaç duyulan malzemelerin arzında önemli sıkıntılar oluşmaktadır. Dünyanın en gelişmiş ülkelerinin başında gelen ABD’de hastanelerde maskeler bulunamamakta, solunum cihazı eksikliğine bağlı olarak insanlar ölmektedir (Sarı, 2020; Shepardson ve O’Donnel; 2020). Aynı şekilde seyahat kısıtlamaları ve sokağa çıkma yasakları sebebiyle turizm faaliyetlerinin gerçekleştirilememesi, AVM’lerin ve restoranların kapalı olması gibi birçok alanı doğrudan etkilediği için tedarik zincirlerinin yeni planlar yapmasını gerektirmektedir.

COVID-19’un tüm dünya tedarik zincirinde gösterdiği etkilerin benzerleri ülkemizde de görülmektedir. COVID-19 virüsünün ilk görüldüğü dönemde üretimin Çin’den Türkiye’ye kayma ihtimaliyle pozitif ekonomik beklenti içeren raporlar (Foroohar, 2020), virüsün yayılması ve son olarak ülkemizde de görülmesiyle birlikte tersine dönmüştür. Tedarik zincirlerinde oluşturulan küresel yapı, Türkiye’de de etkilerini göstermiştir. Üretim firmaları için tedarik zincirinin arz yönlü durumu ham madde ve yedek parça sıkıntısından dolayı başta otomobil firmaları olmak üzere birçok sektörün üretimlere ara vermesine neden olmuştur. Firmalar vardiya azaltımı, ücretsiz izin vb. uygulamalarla işçi sayısını azaltmaya gitmiştir. Uygun makine parkı olanlar, pandemi durumunda ihtiyaç olan solunum cihazı ve maske gibi ürünleri üretmeye başlamışlardır (Yeşilyurt, 2020;

Durdak, 2020). Hizmet sektörü olarak isimlendirilen; turizm, ulaşım ve yiyecek-içecek sektörü bu krizden en çok etkilenen sektörlerdir. Bu alanda faaliyet gösteren firmaların faaliyetlerini durdurmaları özellikle bu alanda faaliyet gösteren tedarik zinciri üyelerinin talep ve arz dengelerini iyi şekilde yönetememelerine neden olmuştur. Gıda dışı tüketici ürünleri sektöründe özellikle mobilya ve dekorasyon, kırtasiye, giyim ve aksesuar harcamalarında önemli bir düşüş görülmüştür (TEPAV, 2020). AVM'lerin önemli bir bölümü, faaliyetlerini durdurma kararı almıştır (Baş, 2020). Birçok firma mağazalarını kapatmıştır. Özellikle tekstil sektöründe firmalar, maske üretimine başlamıştır (Şahbaz, 2020).

Gıda perakendeciliği, diğer sektörlerin aksine olumlu yönde etkilenmiştir. Özellikle sürecin başında, gıda ve hijyen ürünlerine stok amaçlı yoğun bir talep gerçekleşmiş ve artan talebi karşılamak isteyen perakende firmaları, yeni personel alımlarını gerçekleştireceklerini açıklamıştır. Bu durum, gıda perakendeciliğinde online satışları da artırmıştır. Online satışları bulunmayan perakendeciler de bu alanda faaliyete başlamışlardır. (Hürriyet, 2020). Özellikle e-ticaretin artmasıyla birlikte kargo firmalarının ve eve getir hizmeti veren firmaların sorumlulukları ciddi oranda artmıştır. Online kanala artan taleple birlikte teslimat sürelerinde de önemli gecikmeler gözlenmiştir (DHA, 2020).

Bu durum, yurtiçi kargo firmaları için olumlu bir durum olasa da uluslararası ve ulusal lojistik süreçlerinde önemli problemlere neden olmuştur. Sınırlarda TIR geçişleri durmuş ve TIR kuyrukları oluşmuştur. Araç sürücülerine 14 günlük karantina süresi uygulanmaya başlanmıştır. Bu konuda farklı ülkelerde farklı uygulamalar yapılmıştır. Bazı ülkeler sınırlarını tamamen karayolu yüküne kapatmış, bazıları da aracın nereden geldiğine bakmaksızın belirli ülkelere gelen sürücülere kapatmıştır (Coşan, 2020). RO-RO taşımacılığında sürücülerin uçakla taşınmaması ve Avrupa Birliği içinde kalma sürelerin kısılması var olan sürücü sıkıntısını daha da artırmıştır (Tanyaş, 2020). Büyükşehir statüsündeki 30 il ile Zonguldak il sınırlarından kara, hava ve deniz yolu ile yapılacak tüm girişler/çıkışlar kısıtlanmıştır. Temel ihtiyaç (gıda/temizlik vb.) malzemeleri, ilaç ve tıbbi malzemeler ile bazı sürekli tedarik gerektiren ürünler hariç diğer ürünlerin bu illere giriş ve çıkışı yasaklanmıştır (BBC, 2020). Uluslararası karayolu taşımacılığında yaşanan kısıtlar nedeniyle yük, denizyolu ve demiryolu taşımacılığına kaymış, önemli talep artışı olmuştur. Demiryolu sınır geçişlerinde vagon dezenfektasyon işlemleri sonucu sefer süreleri artmıştır (Yücel, 2020). Denizyolunda ithalat konteynerlerinin zamanında boşaltılamaması nedeniyle ihracat limanlarında boş konteyner ihtiyacı artınca, daha temiz yakıt şartı ile artan konteyner fiyatları daha da artmıştır (UTİKAD, 2020). Acil siparişler havayolu taşımacılığına kaymıştır. Ancak yolcu uçaklarının seferlerinin iptal edilmesi sonucu yük kapasitesi radikal ölçüde düşmüş ve rezervasyonlar haftalar sonrasına verilmeye başlanmıştır (Sert Karaarslan, 2020). COVID-19 virüsü ile bağlantılı ürünlerin gümrük vergileri kaldırılmıştır. Aynı zamanda bu ürünlerin ihracatına yönelik kısıtlamalar

getirilmiştir (Koto, 2020). Şirketlerin bu süreçte ayakta kalabilmeleri için teşviklerin yanı sıra bazı vergisel ve çalışan konularında düzenlemeler esnetilmiştir (Paraşüt, 2020).

Küresel tedarik zincirleri ve ulaşım ağları, ticareti, tüketimi ve ekonomik büyümeyi körükleyerek küresel ekonominin belkemiğini oluşturmaktadır. COVID-19 virüsü ile uzun vadede tedarik zincirinin yapılarında da değişiklik yaşanması beklenmektedir. EY'nin gerçekleştirdiği bir ankette katılımcı şirketlerin %72'si şirket için köklü dönüşüm programlarını hayata geçirdiklerini ve %52'si tedarik zincirinde dönüşüm gerçekleştirmek üzere faaliyete geçtiklerini ifade etmişlerdir (EY, 2020a: 3). Bu durum, tedarik zincirinde risk yönetiminin eksiklerini ortaya çıkarmış ve risklere karşı önlemlerin yetersiz kaldığını göstermiştir.

5. PANDEMİ DURUMUNDA TEDARİK ZİNCİRİ RİSK YÖNETİMİNE YÖNELİK ÖNERİLER

Birçok şirket, büyük ölçekli risklere yanıt vermek amacıyla sağlam ve dirençli tedarik zinciri risk yönetimlerine ihtiyaç duymaktadır. Hala etkisi devam eden COVID-19 pandemisinden sonra çıkarabilecek sonuçlardan biri, çoğu firmanın gerçekleşme ihtimali düşük ve etki derecesi büyük risklere karşı herhangi bir önlem almadığı ve reaktif veya pasif bir strateji takip ettiğidir. Firmalar afetlere önceden hazırlanmadıkça böyle durumlar kaçınılmaz olarak iş faaliyetlerinin durmasına veya aksamasına neden olacaktır. Cerullo ve Cerullo (2004:1)'ye göre bir firmanın operasyonları ne kadar uzun süre kapalı kalırsa tekrar açılma ihtimali düşmekte, tekrar açılanlar ise kısa sürede iflas etmektedir. Bu durum, TZRY'nin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bu yüzden tedarik zinciri yöneticilerinin karmaşık, sürekli değişen ve yüksek riskli tedarik zincirlerinde yeni önlemler geliştirmesi gerekmektedir. Çalışmanın bu kısmında, sektör raporları ve ülkelerin pandemi planlarından faydalanılarak pandemi özelinde TZRY süreçleri için öneriler getirilmiştir.

- Pandemi, diğer tüm tedarik zinciri risklerinden farklı olarak Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından takip edilen risklerdendir. DSÖ pandemi risk düzeylerini altı aşamada sınıflandırmaktadır. Bu bağlamda TZRY'ye DSÖ'nün altı aşamasını dikkate alan bir yapı kurulmalıdır.
- TZRY'ye, riskleri genelleştirerek değerlendirmek yerine daha özele odaklanan senaryolar uygulanması gerekmektedir. Farklı senaryolar için neler yapılması gerektiği konusunda bir yol takip edilmelidir. Örnek olarak; genel anlamda pandemi riski yerine, tedarik yönlü pandemi, talep yönlü pandemi ya da tüm dünyada pandemi olarak değerlendirilmelidir.
- Küresel rekabetin yoğunlaştığı ve tedarik zincirlerinin daha uzun ve karmaşık hale geldiği bir dönemde tedarik zincirleri birçok riske maruz kalmaktadır. TZRY'nin, tedarik zinciri uygulamaları sırasında değil tasarım aşamasında değerlendirilmeye alınması gerekmektedir.

- Araştırmalar, yöneticiler düşük olasılıklı ve yüksek etkili riskler olarak nitelendiren felaketslere karşı değerlendirmelerinde çelişkili bulgular ortaya koymuştur. Potansiyel nemleri ne olursa olsun, düşük ihtimalli riskler yöneticiler tarafından göz ardı edilmektedir (Mezaros, 1999: 994). TZRY tanımlamasında, nitel yöntemler mutlak bir şekilde nicel yöntemlerle desteklenmeli, riskin tanımlanması ve gruplandırılması veri temelli bir yapıya dönüştürülmelidir.
- COVID-19 süreci tedarik zinciri yönetiminde bilginin öneminin daha da artırmaktadır. TZRY süreçlerinde gerçek zamanlı bilgiye olan ihtiyaç her zamankinden daha önemli hale gelmiştir. Firmalar, TZRY'ye daha doğru kararlar verebilmek için veriye ihtiyaç duymaktadır. Bu yüzden veriyi toplamalarını, aktarmalarını ve analiz etmelerini sağlayan bilgi işlem teknolojilerinden faydalanmaları gerekmektedir.
- Pandemi dünyanın herhangi bir noktasında karşımıza çıkabilir. Gerçekleşme ihtimalinin düşük olması tedarik zincirlerinde bu riskin göz ardı edilmesine neden olmamalıdır. Bu nedenle, TZRY'yi proaktif olarak planlamak için iyi dşnlmş stratejiler geliştirmek bir öncelik olmalıdır. Risk analizi ve yönetimi, uygun risk nleme, hafifletme ve acil durum planlaması düzeylerini belirlemeye odaklanmak için yıkıcı bir risk yönetimi stratejisi belirlemelidir.
- Bilgiye erişim sadece 1. düzey tedarikçiler için geçerli değil aynı zamanda 2. ve 3. düzey tedarik zincirleri için de geçerlidir. Bu yüzden paydaşlar arası şeffaflığın, işbirliğinin, ortak hareket etmenin zararı ve karı birlikte paylaşma anlayışını geliştirecek bir tedarik zinciri yönetimi uygulanmalıdır.
- Risklerin hafifletilmesi sürecinde geliştirilen stratejilerin reaktiften ziyade daha gerçek zamanlı proaktif bir yapıyla yönetilmesi gerekmektedir. Pandemi özelinde değerlendirirsek her gelen bilgi yeni bir aksiyon almayı ve bir plana sıkı sıkıya bağlı kalmamayı gerektirmektedir. rnek olarak pandemi sadece uzak doğuda kalsaydı farklı bir strateji uygulanması gerekirken tüm dünyaya yayılması halinde daha farklı bir strateji uygulanmasını gerektirmektedir.
- Akıllı tedarik zinciri, tedarik zinciri 4.0 gibi farklı isimlerle adlandırılan tedarik zinciri yönetiminin dijital dönüşümüne TZRY süreçlerinin de dâhil edilmesi ve akıllı bir yapıya kavuşturulması gerekmektedir. Akıllı tedarik zinciri stratejisi uygulanmalıdır. Firmaların birbirine sıralı bir şekilde entegre olmadığı bunun yerine tüm zincirin birbiriyle entegre olduğu bir yapı, bilgi akışını arttıracadı gibi risklerin erken önlenmesi konusunda da katkı sunacaktır.
- Tedarik zinciri yönetiminin önemi, etki seviyesi büyük risklere karşı daha da artmaktadır. Pandemi, deprem, sel vb. yüksek düzeyde insan gruplarını etkileyen olaylar tedarik zincirinin doğru yönetilmesini daha da zorunlu kılmaktadır. Özellikle insan sağlığını ve yaşam standartlarını doğrudan ilgilendiren sağlık, gıda, enerji tedarik zincirlerinin pandemi durumunda nasıl güçlendirileceği belirlenmelidir. İş sürekliliği planları TZRY planlarıyla entegre bir şekilde planlamalı, koordine edilmeli ve ulusal pandemi hazırlık planları dikkate alarak oluşturulmalıdır.

- Afet durumlarına özel stok tüketim alışkanlıkları gözlenmeli ve oluşan tüketim verileri çerçevesinde dinamik bir stok yönetim planı gerçekleştirilmeli ve bu çerçevede en etkin üretim planı oluşturulmalıdır.
- Riskleri önceden tespit etmek için sadece sahip olduğumuz veriler yeterli olmayabilir. Pandemi bulaşma hızı ve etkisi tespit edilememektedir. 2-3 fazda görülebilme ve hızlı modifikasyon geçirebilme ihtimali her zaman için bulunmaktadır. Bu gibi durumlarda diğer risklerden farklı olarak başta DSÖ olmak üzere uluslararası kuruluşlar takip edilmeli, her seviyedeki yeni bilgiye göre simülasyonlar gerçekleştirip bu doğrultuda aksiyonlar alınması gerekmektedir.

6. SONUÇ

Rekabetin giderek arttığı iş dünyasında firmalar, müşteriye maksimum değer sunmak ve maliyetlerini olabildiğince azaltmak üzerine stratejiler geliştirmektedirler. Geliştirdikleri bu stratejiler, her ne kadar firmaların hedeflerine katkı sağlasa da riskleri de beraberinde getirmektedir. Oluşan bu risklerin tek bir firma tarafından yönetilebilmesi oldukça zordur. Bu yüzden risklerin daha geniş kapsamda yönetilebilmesi için Tedarik zinciri risk yönetimi geliştirilmiştir.

Tedarik zinciri çeşitli risklere maruz kalmaktadır. Doğal afet, kasırga, pandemi, savaş, yangın, sel gibi yüzlerce farklı türde riskin tedarik zincirleri tarafından tanımlanıp yönetilmesi gerekmektedir. Tüm dünyanın yaşadığı COVID-19 virüsü de bu risklerden yalnızca biridir. Pandemi beklentisinin hem devletler hem firmalar tarafından bilinmesine rağmen gerçekleşme ihtimalinin düşük olması, bu risklerin değerlendirilmesi açısından sıkıntılar oluşturmuştur. Dünyadaki birçok firma pandemi karşısında tedarik zincirlerini yönetememiş ve önemli bozulmalarla karşı karşıya kalmıştır. Başta sağlık ve gıda malzemeleri olmak üzere ihtiyaçların giderilmesinde sıkıntı yaşanmıştır. Bu durum, tedarik zincirlerinin pandemiye hazır olmadığını ve bu riski yönetemediğini göstermiştir.

Bu çalışmada literatüre iki ana katkı sunmaktadır. İlk olarak, TZRY ve süreçlerine yönelik tanımları detaylandırarak kavramsal karışıklığı sonlandırmıştır. İkinci olarak, pandeminin tedarik zincirlerini nasıl etkilediğini ortaya koymuş ve olası yeni pandemiler karşısında TZRY süreçlerinin iyileştirilmesine yönelik öneriler getirmiştir.

Tedarik zincirlerinin hem devam eden pandemiye hem de gelecek sorunlara cevap verebilmeleri için öncelikle dijital teknolojilerden tüm süreçlerde yararlanması gerekmektedir. Gerçek zamanlı bilgi, entegre süreç yönetimi ve büyük verinin kullanılması önem taşımaktadır. Tedarik zincirlerinin her riski tek bir modelle ele almak yerine risk bazlı modellerini güncellemeleri gerekmektedir. Bu çerçevede tedarik zinciri risk yönetim anlayışının gelişmesi gelecek adına daha dayanıklı ve dirençli risk zincirleri oluşması için oldukça önemlidir. Gelecek çalışmalar sektör temelli tedarik zincirlerini değerlendirebilir, risk yönetim süreçlerinin dijitalleşmesine yönelik model önerisi ortaya koyabilirler.

KAYNAKÇA

- AABB. (2009). AABB Interorganizational Task Force on Pandemic Influenza and the Blood Supply *Amerika Pandemiyle Mücadele Araştırma Raporu*. Erişim Tarihi: 09 Mart 2020, <https://www.aabb.org/programs/disasterresponse/Documents/pioutline.pdf>.
- Almeida, A., Bastos, J., Francisco, R. D. P., Azevedo, A., ve Á vila, P. (2016). Sustainability assessment framework for proactive supply chain management. *International Journal of Industrial and Systems Engineering*, 24(2), 198-222.
- Andjelkovic, A. (2017). Proactive supply chain risk management approach - The case of Serbia. *Economic Annals*, 62(214), 121–137.
- Baş, H. (2020) Coronaya karşı 100 AVM kapandı. Erişim Tarihi: 13 Nisan 2020, <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/coronaya-karsi-100-avm-kapandi-6170596>.
- BBC. (2020). 31 ile giriş çıkış yasağı birgün uzadı. Erişim Tarihi: 04 Mayıs 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-52519656>.
- BOMA. (2007). Pandemic planning guide for commercial buildings. Araştırma Raporu, Erişim Tarihi: 22 Mart 2020, <https://www.boma.bc.ca/media/2806/1206384659.pdf>.
- Cerullo, V. ve Cerullo, M. J. (2004). Business continuity planning: A comprehensive approach. *Information Systems Management*, 21(3), 70–78.
- Chopra, S. ve Sodhi, M. M. S. (2004). Managing risk to avoid: Supply-chain breakdown. *MIT Sloan Management Review*, 46(1).
- Christopher, M. ve Peck, H. (2004). *International Journal of Logistics Management* , Vol. 15, No. 2, pp1-13, 2004. 15(2), 1–13.
- Colicchia, C. ve Strozzi, F. (2012). Supply chain risk management: A new methodology for a systematic literature review. *Supply Chain Management*, 17(4), 403–418.
- Coşan, B. (2020) TIR şöförleri 14 günlük karantinayı sınırda bekliyor. Erişim Tarihi: 27 Mart 2020, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/tir-soforleri-14-gunluk-karantinayi-sinirda-bekliyor-41473889>.
- De Oliveira, U. R., Marins, F. A. S., Rocha, H. M., ve Salomon, V. A. P. (2017). The ISO 31000 standard in supply chain risk management. *Journal of Cleaner Production*, 151(Mart), 616–633.
- De Verdier, C. Olsson, C., Norrman -Supervisor, A., Olhager -, J., Lindroth, R., Supervisor, C., ve Nilsson, S. (2017). The Connections Between Proactive and Reactive Supply Chain Risk Management A Case Study Axis Communications.
- Deloitte. (2020). COVID-19 Managing supply chain risk and disruption.

Department of Health. (2011). UK Influenza Pandemic Preparedness Strategy 2011. Erişim Tarihi:24 Mart 2020,http://www.dh.gov.uk/prod_consum_dh/groups/dh_digitalassets/documents/digital_asset/dh_125346.pdf.

DHA. (2020). Koronavirüs sürecinde kargo şikayetleri arttı. Erişim Tarihi: 26 Nisan 2020, <https://www.haberler.com/koronavirus-surecinde-kargo-sikayetleri-artti-13186853-haberi/>.

Diedrich, K. (2017). Framework for digitalized proactive supply chain risk management. Proceedings of the Hamburg International Conference of Logistics, 23.

DuHadway, S., Carnovale, S., ve Hazen, B. (2019). Understanding risk management for intentional supply chain disruptions: Risk detection, risk mitigation, and risk recovery. Annals of Operations Research, 283(1), 179-198.

Durdak, A. (2020). Ford Otosan sağlık çalışanları için yüz maskesi üretecek. Erişim Tarihi: 29 Mart 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/sirkethaberleri/otomotiv/ford-otosan-saglik-calisanlari-icin-yuz-maskesi-uretecek/656448>.

EY. (2020a). COVID-19 Etki Analizi Küresel bulgular ve alınabilecek aksiyonlar., Araştırma raporu, Erişim Tarihi: 12 Nisan 2020, [https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/covid-19-etki-analizi/\\$File/covid-19_dunya-ve-turkiye-den-bulgular.pdf](https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/covid-19-etki-analizi/$File/covid-19_dunya-ve-turkiye-den-bulgular.pdf).

EY. (2020b). Kurumsal dayanıklılık belirsiz ve karmaşık zamanlarda iş sürekliliğine odaklanmak., Araştırma raporu, Erişim Tarihi: 12 Nisan 2020 [https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY-kriz-ortaminda-is-surekliligine-odaklanabilmek-/\\$File/EY_Kriz-Yonetimi.pdf](https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY-kriz-ortaminda-is-surekliligine-odaklanabilmek-/$File/EY_Kriz-Yonetimi.pdf).

EY. (2020c). Pandemic planning: Surviving through business as unusual. Araştırma Raporu, Erişim Tarihi: 12 Nisan 2020, https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/en_au/topics/covid-19-response/ey-pandemic-planning-survival-through-bau.pdf.

Faisal, M. N., Banwet, D. K., ve Shankar, R. (2007). Information risks management in supply chains: An assessment and mitigation framework. Journal of Enterprise Information Management, 20(6), 677–699.

Fan, Y., ve Stevenson, M. (2018). A review of supply chain risk management: definition, theory, and research agenda. International Journal of Physical Distribution ve Logistics Management.

Foroohar, R.(2020). Coronavirus will with global growth. Erişim Tarihi: 06 Nisan 2020, <https://www.ft.com/content/8be84270-4430-11ea-a43a-c4b328d9061c>.

Ghadge, A., Dani, S., Chester, M., ve Kalawsky, R. (2013). A systems approach for modelling supply chain risks. Supply chain management: an international journal.

Grötsch, V. M., Blome, C., ve Schleper, M. C. (2013). Antecedents of proactive supply chain risk management - A contingency theory perspective. *International Journal of Production Research*, 51(10), 2842–2867.

Güven, B., (2010), “Arz zinciri risklerinin yönetiminde enformasyon teknolojilerinin kullanımı (Usage information technologies on management of supply chain risks)”, Master Thesis, Bahçeşehir University, Turkey

Handfield, R. (2010). Planning for the Inevitable: The Role of the Federal Supply Chain in Preparing for National Emergencies.

Hepenstal, A. (2007). Maturation of Business Continuity Practice in the Intel Supply Chain. *Intel Technology Journal*, 11(02), 165–172.

Ho, W., Zheng, T., Yildiz, H., ve Talluri, S. (2015). Supply chain risk management: A literature review. *International Journal of Production Research*, 53(16), 5031–5069.

Hürriyet. (2020). Şok marketler ücretsiz adrese teslimat hizmetine başladı. Erişim Tarihi: 06 Nisan 2020, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/sok-marketler-uccretsiz-adrese-teslimat-hizmetine-basladi-41481389>.

Kern, M. J. (2016). Global Epidemics , Pandemics , Terrorism : Risk Assessment and European Responses. ISPSW Strategy Series: Focus on Defense and International Security, 49(421), 1–40.

Kırılmaz, O., ve Erol, S. (2017). A proactive approach to supply chain risk management: Shifting orders among suppliers to mitigate the supply side risks. *Journal of Purchasing and Supply Management*, 23(1), 54–65.

Knemeyer, A. M., Zinn, W., ve Eroglu, C. (2009). Proactive planning for catastrophic events in supply chains. *Journal of operations management*, 27(2), 141-153.

Koto. (2020). Koronavirüsü tedbirleri kapsamında gümrük vergisi kaldırılan ürünler. Erişim Tarihi: 17 Nisan 2020, <http://koto.org.tr/koronavirus-tedbirleri-kapsaminda-gumruk-vergileri-kaldirilan-urunler-hk-ad-5e82f6db395ca>.

Kwak, D. W., Seo, Y. J., ve Mason, R. (2018). Investigating the relationship between supply chain innovation, risk management capabilities and competitive advantage in global supply chains. *International Journal of Operations and Production Management*, 38(1), 2–21.

Larson, R. C., ve Nigmatulina, K. R. (2010). Engineering responses to pandemics. *Studies in Health Technology and Informatics*, 153(August), 311–339.

Levin, S. A., ve Lubchenco, J. (2008). Resilience , Robustness , and Marine Ecosystem-based Management. 58(1), 27–32.

Manuj L., ve Mentzer, J. T. (2008). Global supply chain risk management. *Journal of Business Logistics*, 29(1), 133–155.

Meszaros, J. R. (1999). Preventive choices: Organizations' heuristics, decision processes and catastrophic risks. *Journal of Management Studies*, 36(7), 977-998.

Munyuko, C. W. (2015). Effects of Supply Chain Risk Management on Organization Performance: Case of Andy Forwarders Services Limited. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 5(3), 380–403.

Norrman, A., ve Jansson, U. (2004). Ericsson's proactive supply chain risk management approach after a serious sub-supplier accident. *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, 34(5), 434–456.

Paraşüt. (2020) Covid-19 ile mücadele kapsamında sunulan devlet destekleri kapsamında sunulan devlet destek düzenlemeleri. Erişim Tarihi: 16 Nisan 2020, <https://www.parasut.com/blog/covid-19-ile-mucadele-kapsaminda-sunulan-devlet-destekleri-ve-duzenlemeler>.

Revilla, E., ve Saenz, M. J. (2017). The impact of risk management on the frequency of supply chain disruptions: A configurational approach. *International Journal of Operations and Production Management*, 37(5), 557–576.

Rubin, H. (2011). Future Global Shocks: Pandemics. In OECD Publishing (Vol. 33).

Sağlam, Y. C., Çankaya, S. Y., ve Sezen, B. (2020). Proactive risk mitigation strategies and supply chain risk management performance: an empirical analysis for manufacturing firms in Turkey. *Journal of Manufacturing Technology Management*.

Sağlık Bakanlığı. (2019). Ulusal pandemi hazırlık planı. Erişim Tarihi: 26 Mart 2020, https://www.grip.gov.tr/depo/saglik-calisanlari/ulusal_pandemi_plani.pdf.

Sarı, H. (2020). Yeni emtia koruyucu maske. Erişim adresi: Tarihi: 16 Nisan 2020, <https://www.dunya.com/dunya/yeni-emptia-koruyucu-maske-haberi-466260>.

Schätter, F., Wiens, M., ve Schultmann, F. (2015). A new focus on risk reduction: an ad hoc decision support system for humanitarian relief logistics. *Ecosystem Health and Sustainability*, 1(3), 1–11.

Sert Karaarslan, Y. (2020). Sağlık bakanlığından yurtdışı kargo uçaklarına yönelik tedbirlere 'kovid-19' güncellemesi. Erişim Tarihi: 05 Mayıs 2020 <https://www.aa.com.tr/tr/koronavirus/saglik-bakanligindan-yurt-disi-kargo-ucuslarina-yonelik-tedbirlere-kovid-19-guncellemesi/1828046>.

Shepardson, D. Ve O'Donnel C. (2020). U.S. revs up ventilator production for coronavirus patients as need wanes. Erişim Tarihi: 21 Nisan 2020 <https://www.reuters.com/article/us->

health-coronavirus-ventilators/u-s-revs-up-ventilator-production-for-coronavirus-patients-as-need-wanes-idUSKBN22232Q.

Silva, J., Araujo, C., ve Marques, L. (2020). Siloed Perceptions in Pharmaceutical Supply Chain Risk Management: A Brazilian Perspective. *Latin American Business Review*, 1-32.

Snyder, L. V., Atan, Z., Peng, P., Rong, Y., Schmitt, A. J., ve Sinsoysal, B. (2016). OR/MS models for supply chain disruptions: A review. *IIE Transactions (Institute of Industrial Engineers)*, 48(2), 89–109.

Sreedevi, R., ve Saranga, H. (2017). Uncertainty and supply chain risk: The moderating role of supply chain flexibility in risk mitigation. *International Journal of Production Economics*, 193, 332-342.

Sunjka, B. P., & Sklar-Chik, M. (2012). Supply chain risk and small and medium manufacturing enterprises in South Africa. *CIE42 Proceedings*, Cape Town.

Supply Chain Risk Leadership Council. (2011). *Supply chain risk management: A compilation of best practices*.

Şahbaz, Y. (2020) İşçiler için fabrikasını maske üretim merkezine çevirdi. Erişim Tarihi: 22 Nisan 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/iscileri-icin-fabrikasini-maske-uretim-merkezine-cevirdi/1812696>.

Takata S, Yamanaka M. BOM "Based supply chain risk management". *CIRP Annals-Manufacturing Technology*, 62(1), 479-482, 2013.

Tanyaş, M. (2020). Koronavirüs salgını tedarik zinciri kırdı. Erişim Tarihi: 21 Nisan 2020, <http://www.loder.org.tr/tr/haber/duyurular.html>.

TEPAV (2020). COVID-19'un tüketici harcamalarına etkisi. Erişim Tarihi: 5 Nisan 2020, <https://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/10110>.

UTİKAD. (2020). Korona konteyner navlunlarını füze gibi fırlattı. Erişim Tarihi: 14 Nisan 2020, <https://www.utikad.org.tr/Detay/Sektor-Haberleri/26785/korona-konteyner-navlunlarini-fuze-gibi-firlatti>.

Wu, D. D., ve Olson, D. L. (2010). A review of enterprise risk management in supply chain. *Kybernetes*.

Yeşilyurt, E.F. (2020). Oyak Renault'dan Koronavirüse karşı mücadeleye destek. Erişim Tarihi: 05 Nisan 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/sirkethaberleri/otomotiv/oyak-renault-dan-koronaviruse-karsi-mucadeleye-destek/656589>.

Yıldız, Y. (2020). Otomotiv üretimine korona darbesi. Erişim Tarihi: 13 Nisan 2020, <https://www.haberturk.com/otomotiv-uretimine-korona-darbesi-haberler-2620226-ekonomi>.

Yücel, A. (2020). Temassız ticaret'in gözdesi demiryolu taşımacılığı oldu. Erişim Tarihi: 17 Nisan 2020, <https://www.dunya.com/ekonomi/temassiz-ticaretin-gozdesi-demiryolu-tasimaciligi-oldu-haberi-467884>.

COVID-19 PANDEMİSİNİN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİNİN MAKROEKONOMİK ANALİZİ

Muhittin ADIGÜZEL¹

ORCID ID: 0000-0002-4747-6511

ÖZET

Covid-19 pandemisi Türkiye’de Mart ayının ortasından itibaren ekonomik faaliyetleri; dış ticaret, turizm ve iç talep kanallarıyla etkilemeye başlamış, etkiler Nisan ayı itibarıyla derinleşerek tüm ekonomiye yansımıştır. Bu çalışmada Covid-19 salgınının Türkiye ekonomisine etkilerinin makroekonomik bir yaklaşımla irdelenmesi amaçlanmaktadır. Çalışmada ortaya çıkan sonuçlar bağlamında, Covid-19 krizinin Türkiye ekonomisinde; Üretim, İstihdam, Kişi ve İşletme Gelirleri, İhracat, Cari Açık, Bütçe Açığı ve Merkezi Yönetim Toplam Borç Yükünü pandeminin süresine bağlı olarak negatif etkileyerek durgunluğa neden olduğu ve pandemi süresine bağlı olarak GSYH’de yaklaşık 400-675 milyar TL arası kayıp oluşturacağı değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Ekonomisi, Covid-19, Makroekonomik Analiz

MACRO ECONOMIC ANALYSIS OF THE EFFECT OF THE COVID-19 PANDEMİC IN TURKEY

ABSTRACT

Covid-19 has begun to affect economic activities with the channels of foreign trade, tourism and domestic demand from mid-march in Turkey and the effects were deepened and reflected to the overall economy in April. In this study, the effects of Covid-19 outbreak on Turkey’s economy is intended to examine with a macroeconomic approach. In the context of the results of this study, it is observed that Production, Employment, Person and Business Incomes, Exports, Current Account Deficit, Budget Deficit and Central Government Total Debt affect negatively Turkish economy depending on the duration of the pandemic causing a recession and creating a loss of approximately 400-675 billion TL in GDP.

Keywords: Turkish Economy, Covid-19, Macro Economic Analysis

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İktisat Bölümü, madiguzel@ticaret.edu.tr

1. GİRİŞ

Aralık 2019'da Çin'in Wuhan kentinde başlayan Korona virüs (Covid-19) salgını, önce Uzak-Doğu ekonomilerine, peşinden Amerika, Avrupa ve tüm dünyaya hızla yayıldı. Mart ayının sonlarına doğru Dünya nüfusunun yaklaşık %25'ini risk altına sokan Covid-19, küresel ekonomide başta turizm olmak üzere, sanayi, hizmetler sektörlerinde üretimin, iç ticaret ve dış ticaretin hızla gerilemesine neden oldu (Hale vd. 2020). Tüketici ve üretici güven endeksleri büyük düşüşler yaşadı. Hükümetlerin bütçe gelirleri düştü, harcamaları arttı. İşsizlik yükseldi. Bu bağlamda Korona virüs (Covid-19) salgınının dünya çapında yayılması üretimi, tedarik zincirlerini ve tüketimi etkilerken dünyadaki ekonomik faaliyetleri sert şekilde daraltmış, bazı sektörleri durma noktasına getirmiştir. Salgının gelişimiyle ilgili belirsizlikteki artış problemi daha vahim hale getirmektedir. Finansal koşullardaki sıkılaşma, hane halklarının gelir kaybı ve firmaların nakit akışındaki bozulma, talepte de belirgin bir zayıflamaya yol açmaktadır. Salgının yayılmasına karşı uygulanan sosyal yalıtım tedbirleri hizmetler sektörü faaliyetlerini büyük oranda azaltmıştır. Salgının doğurduğu finansal sorunlar, işsizlik, talep azalması, üretim güçlükleri ve belirsizlik dünyadaki hemen her ekonomide az veya çok olumsuz etkiler doğurmuş, bir kriz sürecine girilmiştir.

Tüm dünyayı etkisi altına alan salgının 2008 küresel finans krizinden daha derin ekonomik etkileri olduğu görülmektedir. İstihdam, tedarik zincirleri ve üretim kapasitesi üzerinde meydana gelebilecek kalıcı bir tahribatın önlenmesi amacıyla küresel çapta büyük ölçekli parasal ve mali tedbirler uygulamaya konulmuştur. Parasal tedbirler kapsamında gelişmiş ve gelişmekte olan ülke merkez bankalarında faiz indirimleri, varlık alımları, likidite artırımı ve kredi destek programları gibi çeşitli uygulamalar öne çıkmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelere yönelen portföy akımlarında bir önceki yılın son çeyreğindeki toparlanma eğilimi 2020 yılı başında da sürerken, salgının küresel bir nitelik kazanmasını takiben bu ülkelere büyük ölçekli sermaye ve fon çıkışları gerçekleşmiştir. Mart ayında, küresel finansal kriz dönemi de dahil olmak üzere, Gelişmekte olan ülkelerin portföy piyasalarından şimdiye kadarki en yüksek miktarda çıkış gerçekleşmiştir. Normalleşme sürecine ilişkin belirsizlikler halen yüksek seyretmekle birlikte açıklanan para ve maliye politikası önlemlerinin de etkisiyle söz konusu ülkelerin portföy piyasalarına akımların 2020 yılının ikinci yarısında bir miktar toparlanması beklenmektedir.

Diğer taraftan, seyahat kısıtlamaları, sokağa çıkma yasağı uygulamaları, ücretsiz izin uygulamaları ve çalışma saati düzenlemeleriyle hane gelirinin azalması, salgının psikolojik etkileri ve arzdaki kısıtlamalar doğal olarak sektörel talep değişiklikleri oluşturmuş ve dolayısıyla salgın hem üretimi hem de üretime olan talebi etkileyen bir boyut kazanmıştır. Talepteki ve arzdaki bu daralmalar, dünya çapında milli gelir tahminlerini etkilemiş; hatta uluslararası kuruluşlar dünyanın Büyük Buhrandan beri en ciddi ekonomik krizi yaşayacağı konusunda uyarılar yapmıştır (Deloitte,2020).

Salgına bağlı gelişmeler Türkiye'de de Mart ayının ortasından itibaren ekonomik faaliyetleri dış ticaret, turizm ve iç talep kanallarıyla etkilemeye başlamış, etkiler

Nisan ayı itibarıyla derinleşerek tüm ekonomiye yansımıştır. Türkiye’de de ikinci çeyrekte yavaşlamanın arttığı gözlenmektedir. Türkiye’de salgına karşı tedbir olarak Alışveriş merkezleri kapanmış, hizmet sektöründeki; kafe-kahvehane, berber, kuaför gibi faaliyetlere tümüyle ara verilmiş, restoran, pasta hane gibi işkollarında faaliyetler sınırlandırılmıştır. Tekstil- hazır giyimden, otomotiv sanayiindeki çok sayıdaki işkolunda iç ve dış talebin düşmesiyle üretim durma noktasına gelmiştir.

Bu çalışmada Covid-19 salgınının Türkiye ekonomisine etkilerini makroekonomik bir yaklaşımla belirlenmesi ve olumsuz etkilerin azaltılmasına yönelik önerilerin geliştirilmesi amaçlanmaktadır. Çalışma dört bölüme ayrılmıştır. Giriş bölümünden sonraki ikinci bölümde salgın başlamadan önce 2019 yılı sonu itibarıyla Türkiye Ekonomisinin Genel Durumu irdelenmektedir. Üçüncü bölümde Covid-19 Pandemisinin Türkiye ekonomisine etkileri makro düzeyde değerlendirilmektedir. Dördüncü bölümde Sonuç ve Değerlendirme yer almaktadır. Çalışma, Türkiye ekonomisi ile ilgili çeşitli veri kaynakları ve konu ile ilgili bilimsel literatür kapsamı dahilinde gerçekleştirilmiştir.

2. 2019 SONU İTİBARIYLA TÜRKİYE EKONOMİSİNİN GENEL DURUMU

Türkiye ekonomisinin 2015-2019 yılları genel dengesi Tablo 1’de yer almakta olup, Türkiye’nin GSYH’si, 2019 yılında 754 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılında GSYİH, 2018 döviz krizinin etkisi ile % 0,9 büyümüştür. Enflasyon 2018 de % 20,30 olurken 2019 yılında % 11,84 ile 2017 yılı seviyesine inmiştir. İşsizlik Oranı % 13,0, İşgücüne Katılım Oranı % 52,3 olarak gerçekleşmiştir. TL bu dönemde reel olarak % 23,3 değer kaybederek TÜFE Bazlı Reel Efektif Döviz Kuru endeksi 2015 yılındaki 99,2 seviyesinden 76,1’e gerilemiştir. 2019 yılı sonu itibarıyla 1 USD = 5,95 TL, EUR= 6,68 TL olmuştur. Dış ticaretteki rakamlar, 2019 yılında 2018 yılına göre; ihracat % artarak 180,8 milyar dolar, ithalat % azalarak 210,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Dış ticaret açığı 29,5 milyar dolar, ihracatın ithalatı karşılama oranı % 86, cari işlemler fazlası 8,7 milyar dolar, cari işlemler fazlasının GSYİH içindeki payı, % 1,2 olmuştur. Net Doğrudan Yatırımlar 5,6 milyar dolar olmuştur. Kamu Bütçesi bağlamında bütçe gelirleri; 875,8 milyar TL, harcamalar 999,5 milyar TL, bütçe açığı 123,7 milyar TL olarak GSYH’nin % 2,9’u olarak gerçekleşmiştir. Faiz giderleri 99 milyar TL ile bütçenin %10’u düzeyinde gerçekleşmiştir. Merkezi yönetim toplam borç stoku 2015 yılında 678,2 milyar TL iken 2019 yılında % 96 artışla 1.328,8 milyar olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde enflasyon oranının %78 olduğu göz önüne alındığında borç stokunun reel olarak %10 civarında arttığı görülmektedir.

Tablo 1’de yer alan Türkiye Ekonomisinin Genel Dengesi (2015-2019) rakamları irdelendiğinde, özetle artan ve kronik hale gelen işsizlik, 2018 krizinin etkisiyle düşük büyüme oranı ve bunun düşürdüğü dış ticaret açığının etkisiyle uzun yıllardan sonra verilen ve konjonktürel olduğu görülen cari fazla enflasyonist bir ekonomi, döviz kurunun son beş yılda % 23 oranında reel değer kaybı, vergi gelirlerinin düşmesi ve askeri harcamalardaki artışın getirdiği bütçe açığının artması ve bunun birikimli olarak toplam borç stokunu 5 yılda reel olarak % 10 arttırdığı görülmektedir.

Tablo 1. Türkiye Ekonomisinin Genel Dengesi (2015-2019)

	2015	2016	2017	2018	2019
Büyüme					
GSYH (milyar USD)	862	863	853	789	754
GSYH (milyar TL)	2.339	2.609	3.111	3.724	4.280
Büyüme Oranı (%)	6,1	3,2	7,5	2,8	0,9
Enflasyon (%)					
TÜFE (yıllık)	8,81	8,53	11,92	20,30	11,84
Yurt İçi ÜFE (yıllık)	5,71	9,94	15,47	33,64	7,36
İşgücü Piyasası Verileri Mevsim sellikten Arındırılmış					
İşsizlik Oranı (%)	10,2	12,0	9,9	12,8	13,0
İşgücüne Katılım Oranı (%)	51,7	52,4	53,1	53,0	52,3
Döviz Kurları					
TÜFE Bazlı Reel Efektif Döviz Kuru	99,2	93,6	86,3	76,4	76,1
USD/TL	2,92	3,52	3,79 5,	32	5,95
EUR/TL	3,17	3,71	4,55	6,08	6,68
Döviz Sepeti (0,5*EUR+0,5*USD)	3,04	3,61	4,17	5,70	6,32
Dış Ticaret Dengesi (1) (milyar USD)					
İhracat	151,0	149,2	164,5	177,2	180,8
İthalat	213,6	202,2	238,7	231,2	210,3
Dış Ticaret Dengesi	-62,6	-52,9	-74,2	-54,0	-29,5
İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)	70,7	73,8	68,9	76,6	86,0
Ödemeler Dengesi (1) (milyar USD)					
Cari İşlemler Dengesi	-27,3	-26,8	-40,6	-20,7	8,7
Finans Hesabı	-21,2	-21,7	-46,8	-10,9	1,8
Doğrudan Yatırımlar (net)	-14,2	-10,8	-8,4	-9,4	-5,6
Portföy Yatırımları (net)	15,3	-6,4	-24,1	3,1	1,2
Diğer Yatırımlar (net)	-10,6	-5,3	-6,2	5,7	-0,2
Rezerv Varlıklar (net)	-11,8	0,8	-8,2	-10,4	6,3
Net Hata ve Noksan	6,1	5,1	-6,3	9,8	-6,9
Cari İşlemler Açığı/GSYH (%)	-3,2	-3,1	-4,8	-2,6	1,2
Bütçe Gerçekleşmeleri (2)(3) (milyar TL)					
Harcamalar	506,3	584,1	678,3	830,5	999,5
Faiz Harcamaları	53,0	50,2	56,7	74,0	99,9
Faiz Dışı Harcamalar	453,3	533,8	621,6	756,5	899,5
Gelirler	482,8	554,1	630,5	757,8	875,8
Vergi Gelirleri	407,8	459,0	536,6	621,3	673,3
Bütçe Dengesi	-23,5	-29,9	-47,8	-72,8	-123,7
Faiz Dışı Denge	29,5	20,3	8,9	1,3	-23,8
Bütçe Dengesi/GSYH%	-1,0	-1,1	-1,5	-2,0	-2,9
Merkezi Yönetim Toplam Borç Stoku (milyar TL)					
İç Borç Stoku	440,1	468,6	535,4	586,1	755,1
Dış Borç Stoku	238,1	291,3	341,0	481,0	573,7
Toplam Borç Stoku	678,2	760,0	876,5	1.067,1	1.328,8

Kaynak: TÜİK, TCMB, T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, T.C. Ticaret Bakanlığı verileriyle hazırlanmıştır.

3. COVID 19 PANDEMİSİNİN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİNİN MAKRO DEĞERLENDİRMESİ

Covid-19 pandemisinin Türkiye ekonomisine etkilerini makro bağlamda değerlendirmek için, büyüme, enflasyon, kamu maliyesi, istihdam, dış ticaret ve cari açık, faiz, döviz kuru, üretim, finansal sektör gibi makro büyüklükler üzerindeki etkilerin irdelenmesini gerektirmektedir.

3.1. Büyüme

2019 yılının son çeyreğinde %6, yılın tamamında %0,9 oranında büyüyen ve Orta Vadeli Program'a göre bu yıl için büyüme tahmini yüzde 5 olan Türkiye ekonomisi, salgın nedeniyle çeşitli tahminlere göre 2020 yılını küçülerek tamamlayacak, 2021 yılında büyümeye geçecektir.

Türkiye'de 10 Mart'ta ilk korona vakasının belirlenmesinden sonra alınan tedbirler ve tecrit önlemleri ekonomiyi yavaşlatmıştır. İşletmelerin kendi aldığı veya kamunun uyguladığı tedbirler kapsamında öncelikle ekonominin arz tarafına çeşitli kısıtlamalar getirilmiştir. Bazı tesislerde üretimin durdurulması veya kapasite sınırlaması getirilmesi ile özellikle hizmet ve perakende sektörlerinde yer alan çeşitli işletmelerin kapatılması gibi tedbirler, üretkenliğin azalmasına neden olmuştur.

Bu bağlamda, AB Komisyonu, Türkiye ekonomisinin 2020 yılında yüzde 5.4 daralacağını 2021 yılında ise yüzde 4.4 büyüyeceğini öngörmektedir. Fitch Solutions, bu yıl Türkiye'de yüzde 3.4 daralma beklediklerini, gelecek yıllarda ise ılımlı bir toparlanma olacağını açıklamıştır. IMF, 2020 yılında Türkiye için de yüzde 5 küçülme öngörmektedir. Moody's Investors Service yayınladığı Global Makro Görünüm 2020-2021 raporunda, G20 ülkeleri için 2020 ve 2021 yılı büyüme tahminlerini revize etmiş ve Türkiye ekonomisinin 2020 yılında yüzde 5 daralacağını, 2021 yılında ise yüzde 3,5 büyüme yaşanacağını öngörmektedir (Moody's Investors Service,2020).

Dünya Bankası (DB), 9 Nisan 2020 tarihli raporunda Türkiye için 2020 büyüme tahminini yüzde 0,5'e indirmiştir. DB, 2021 yılında Türkiye ekonomisinin yüzde 4 2022 yılında yüzde 4.0 büyüyeceğini öngörmektedir (World Bank,2020). Reuters anketine katılan yaklaşık 40 ekonomistin tahminlerinin medyan (ortanca) değerine göre, Türkiye Gayri Safi Yurtiçi Hasılası'nın (GSYH) bu yılın tamamında yüzde 1.4 daralması beklenirken, ikinci ve üçüncü çeyrekte bir önceki yılın aynı dönemine göre sırasıyla yüzde 8.6 ve yüzde 5.3 daralma yaşanacağı tahmin edilmektedir (Reuters,2020).

Deloitte'in farklı senaryolar ve politikalara göre hesaplamalar yaptığı çalışmada, Türkiye için senaryolara göre yüzde 0,6 ile yüzde 8 gibi geniş bir aralıkta daralma tahmini yapılmıştır (Deloitte,2020). Tablo 2'de Senaryo 1'in üç aylık toparlanma süreci öngören sonuçları sunulmaktadır. Senaryolara göre; Türkiye ekonomisinin salgının olumsuz etkilerinden asgari düzeyde hasarla kurtulabilmesi için Mayıs sonu itibariyle aktif vaka sayısının kontrol edilebilir seviyede tutulabilmesi, Haziran'da tedbirlerin kademeli olarak gevşetilmeye başlamasıyla beraber Haziran sonu itibariyle ekonominin normale dönebilmesi gerekmektedir. Tablo 2'de kurumların güncellenen

büyüme tahminleri ve bu çalışmadaki IMF'nin salgın sonrası büyüme beklentisi en büyük daralmayı öngörmektedir.

Tablo 2. Covid-19 Salgını Sonrasında Türkiye İçin Değişen Büyüme Tahminleri,%

Kurum	Covid-19 öncesi	Covid-19 sonrası	Fark
IMF	3,0	-5,0	8,0
Dünya Bankası	3,5	0,5	3,0
EIU	3,8	-3,5	7,3
Ortalama	3,4	-2,7	6,1
Deloitte Türkiye	3,5	-1,9	5,4

Kaynak: Deloitte Türkiye. (Nisan 2020).

Türkiye ekonomisi, salgının etkilerinin yoğun hissedilmediği 2020 yılının ilk çeyreğinde %4,5 büyümüştür. Bir önceki çeyreğe göre ise mevsim ve takvim etkisinden arındırılmış verilerle büyüme %0,6 artmıştır. Cari fiyatlarla GSYH 4,3 trilyon TL'den 4,4 trilyon TL'ye, dolar cinsinden ise 754 milyar dolardan 758 milyar dolara yükselmiştir.

2020 yılının ilk çeyreğinde %4,5 büyümenin 4 puanını tüketim kalemi, 5,3 puanını stoklar oluşturmuştur. Son 7 çeyrekte yatırımlar büyümeye negatif katkı sağlarken, bu çeyrekte de büyümeye -0,4 puan negatif etkisi olmuştur. Net ihracat ilk çeyrekte net ihracatın büyümeye -4,3 puan negatif etkisi olmuştur. Büyümeye üretim yönüyle baktığımızda, %4,5'lik büyümeye en büyük katkıyı 1,3 puanla sanayi sektörü vermiştir. Bunu 0,8 puanla hizmet sektörü takip etmiştir. Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri büyümeye 0,5 puan, bilgi ve iletişim sektörü 0,3 puan, tarım sektörü ise 0,1 puan katkıda bulunmuştur. İnşaat sektörü ise son 7 çeyrekte negatif katkıda bulunmakta olup bu çeyrek -0,1 puanlık negatif katkı sağlamıştır.

3.2. Enflasyon

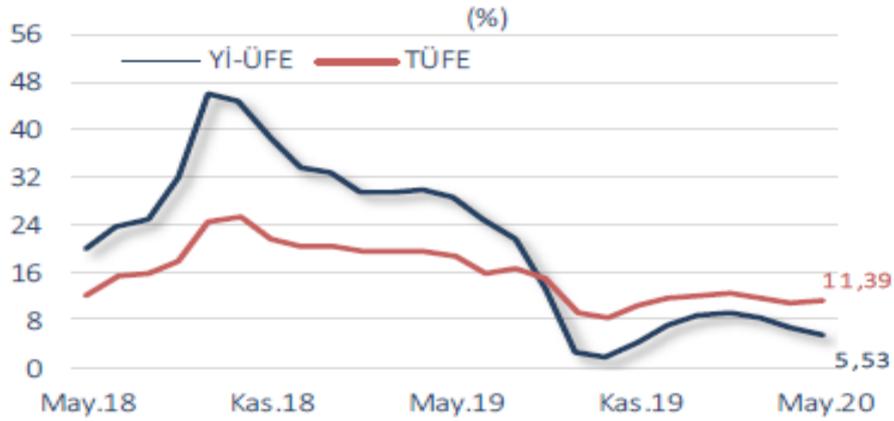
2019 sonunda %11,84 olarak gerçekleşen Tüketici Fiyatları Enflasyonu (TÜFE); Şubat 2020'de 12,37; Mart ayında % 11,87 ve 2020 yılının ilk çeyreğinde yüzde 11,86 olmuştur. Nisan ve Mayıs aylarında sırasıyla aylık TÜFE artışı %0,85 ve %1,36 olurken yıllık TÜFE enflasyonu Mayıs ayı itibariyle %11,39 olmuştur.

Tablo 3. Türkiye Aylık Enflasyon Rakamları, Ocak-Mayıs 2020

Ay	TÜFE (%)		2020 Yılı		
	Aylık	Yıllık	Ay	Aylık	Yıllık
Ocak	1,35	12,15	Ocak	1,84	8,84
Şubat	0,35	12,37	Şubat	0,48	9,26
Mart	0,57	11,86	Mart	0,87	8,50
Nisan	0,85	10,94	Nisan	1,28	6,71
Mayıs	1,36	11,39	Mayıs	1,54	5,53

Kaynak: TÜİK

Nisan 2020 de aylık yurt içi ÜFE (Yİ-ÜFE) artışı %1,28, Mayıs 2020’de % 1,54 olarak gerçekleşmiş ve yıllık Yİ-ÜFE artışı da yüksek baz etkisinin desteğiyle Şekil 1’de görüldüğü gibi Mayıs ayında % 5,53 ile 12 ayın en düşük seviyesine inmiştir. Döviz kurlarındaki yükselişe karşılık enerji fiyatlarındaki düşüş Yİ-ÜFE’deki artışı sınırlandırmıştır.

Şekil 1.Yıllık Enflasyonun Gelişimi

Kaynak: İşbank (2020/a)

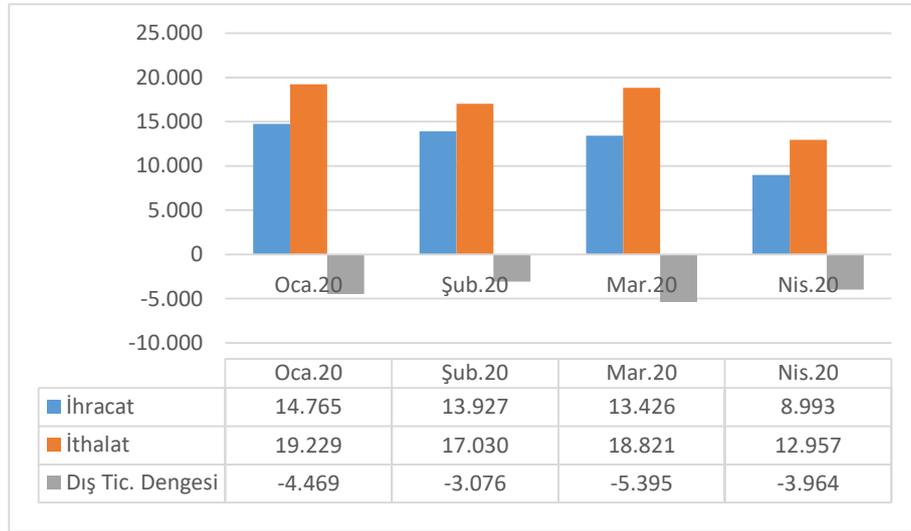
Türk Lirası’nda son aylardaki hızlı değer kaybı enflasyonist bir etki yaratsa da dünya piyasalarında petrol ve emtia fiyatlarındaki gerileme ve taleplerdeki düşüşün bu etkiyi büyük ölçüde azalttığı görülmektedir (İşbank,2020/a). Bu çerçevede, TCMB 30 Nisan’da yayımladığı Enflasyon Raporu’nda 2020 yılsonu enflasyon tahminini, yıllık ortalama petrol fiyatı tahminininin 60 USD’den 32,6 USD’ye çekilmesi, gıda enflasyonu öngörüsünün %11’den %9,5’e indirilmesi ve çıktı açığında yapılan aşağı yönlü güncelleme nedenleriyle %8,2’den %7,4’e çekerken 2021 yılsonu enflasyon tahminini olan %5,4’ü değiştirmede (TCMB,2020/a).

Dünya Bankası, korona virüs salgınının kontrol altına alınmasına bağlı olarak Banka’nın Türkiye için 2020 yılı enflasyon tahmini yüzde 11 olurken, enflasyonun 2021’de yüzde 9,0’a ve 2022’de yüzde 8,5’e gerileyeceği öngörüsünde bulunmuştur (Worldbank,2020). IMF Türkiye’de enflasyonun 2020 yılında yüzde 11.4, 2021’de ise yüzde 11.7 olarak gerçekleşeceği tahmininde bulunmuştur (IMF,2020/a).

3.3. Dış Ticaret ve Cari İşlemler Bilançosu

TÜİK verilerine göre Mart ayında ihracat hacmi geçen yılın aynı ayına kıyasla %17,8 azalarak 13,4 milyar USD olurken, ithalat %3,1 artışla 18,8 milyar dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. Böylece, dış ticaret açığı %181,6 genişleyerek 5,4 milyar dolara yükselmiştir. Dış ticaret açığındaki genişleme yılın birinci çeyreğinde Ocak-Mart

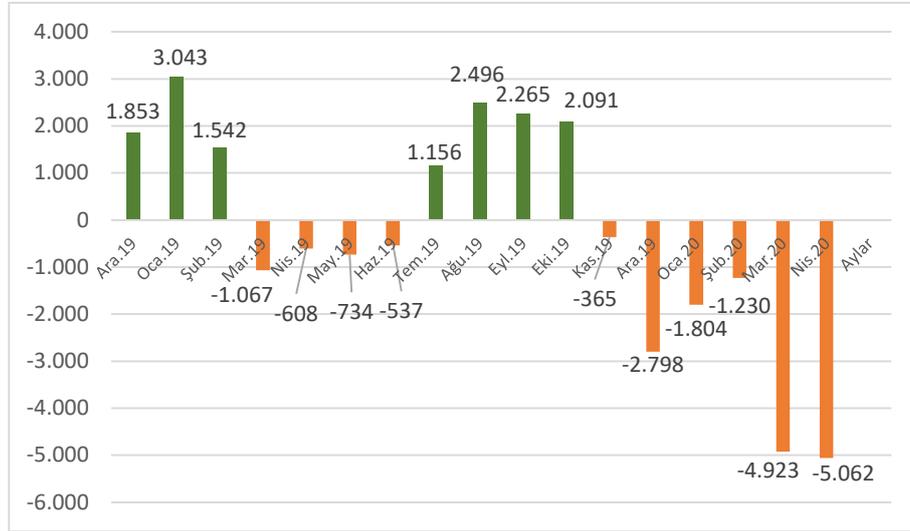
2020 döneminde %117,3 olmuştur. Bu dönemde ihracatın ithalatı karşılama oranı 2019'daki %88,2 seviyesinden %76,8'e gerilemiştir. Korona virüs salgınının yarattığı olumsuzluklar nedeniyle ihracatta Mart'ta başlayan yıllık bazdaki düşüş Nisan ayında devam etmiştir. TÜİK verilerine göre Nisan ayında ihracat hacmi geçen yılın aynı ayına kıyasla %41,4 azalarak 9 milyar USD olurken, ithalat %25 daralarak 13,6 milyar USD düzeyinde gerçekleşmiştir. Böylece, dış ticaret açığı % 67 genişleyerek 4,6 milyar USD'ye yükselmiştir. Dış ticaret açığındaki genişleme Ocak-Nisan 2020 döneminde %102,3 olmuştur. Bu dönemde ihracatın ithalatı karşılama oranı 2019'daki %87,4 seviyesinden %74,7'ye gerilemiştir. Dış satım mayıs ayında bir önceki aya göre yüzde 10,84 artmıştır.

Şekil 2. Aylık Dış Ticaret Rakamları, Ocak-Nisan 2020, milyar Dolar

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı verileriyle oluşturulmuştur.

Geçtiğimiz yılın Mart ayında 120 milyon USD seviyesinde olan cari açık Mart 2020'de 4,92 milyar USD olmuştur. Geçtiğimiz yılın ilk çeyreğinde ekonomik aktivitedeki zayıflığa bağlı olarak sınırlı düzeyde gerçekleşen cari açık, ithalat hacminde özellikle yılın ilk iki ayında kaydedilen yükseliş ve Mart ayında yaşanan belirgin artışın da etkisiyle bu yılın aynı döneminde 7,6 milyar USD olmuştur. Cari açıktaki bu hızlı genişlemede dış ticaret açığının yıllık bazda yaklaşık 6 katına çıkmasının yanı sıra virüs salgını nedeniyle hizmet gelirlerinde yaşanan düşüş de önemli rol oynamıştır. 12 aylık cari fazla da azalarak Mart ayında 1,5 milyar USD olmuştur. Nisan 2020'de Cari açık 5.062 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda on iki aylık cari işlemler açığı 3.291 milyon ABD doları olmuştur (TCMB/b).

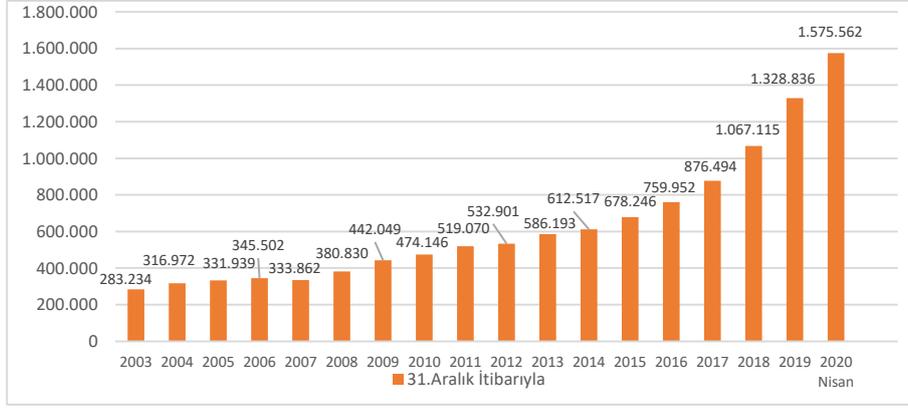
Şekil 3. Aylık Cari İşlemler Dengesi (Milyar Dolar)

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı verileriyle oluşturulmuştur.

Pandeminin etkisiyle önceki yıla göre Nisan 2020’de ihracatımız; Fransa’ya %66; İspanya’ya %59; İngiltere’ye % 57,7;İtalya’ya %51; Belçika’ya %48,8; Almanya’ya %35,9; Irak’a %34,4 ve ABD’ye %25,1 oranında düşmüştür. Nisan 2020’de AB ülkelerine ihracatımız 2019 Nisan ayına göre % 49 azalışla 3 milyar 739 milyon dolar olurken bu bölgeye yapılan ihracat toplam ihracatımızın %41,9’unu teşkil etmiştir. (T.C.Ticaret Bakanlığı,2020).

3.4. Merkezi Yönetim Toplam Borç Stoku

Türkiye ekonomisinde 2003-2020 yılları arasındaki Merkezi Yönetim Toplam Borç Stoku Şekil 4’de görülmektedir. 2019 yılında toplam borç 1.328,8 TL, GSYİH miktarı 4.280 milyar TL olup Toplam Borç/GSYİH Oranı %31 olmuştur. 2020 yılının birinci çeyreği (31 Mart 2020) itibariyle bu oran %33 olarak gerçekleşmiştir. İkinci çeyrekte ekonominin küçülmesi, bütçe harcamalarının artması ve bütçe gelirlerinin azalması ile Toplam Borç/GSYİH Oranının yükselebileceği öngörülmektedir.

Şekil 4. Merkezi Yönetim Toplam Borcu, 2003-2020, milyon TL
Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı verileriyle oluşturulmuştur

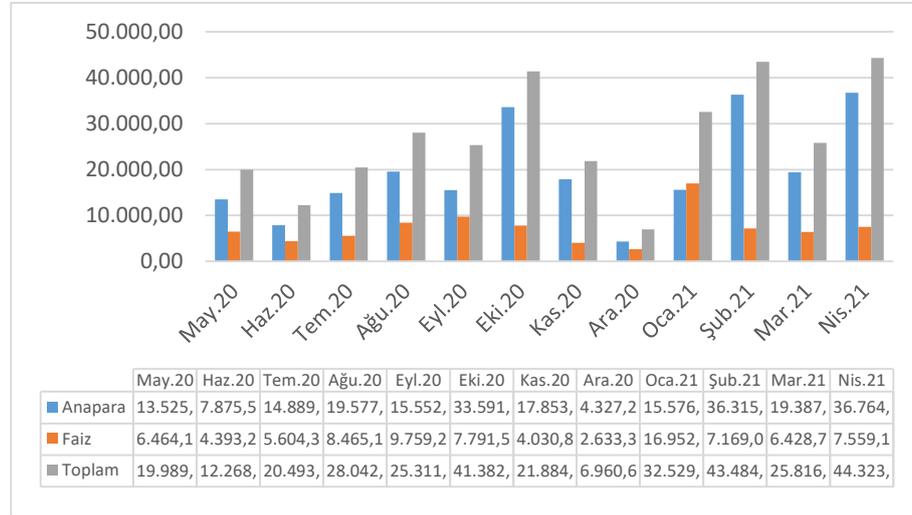
Tablo 4'te yer aldığı gibi merkezi yönetim brüt borç stoku özellikle döviz kurundaki artış nedeniyle 30 Nisan 2020 tarihi itibarıyla 1.575,6 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Borç stokunun 739,5 milyar TL tutarındaki kısmı Türk Lirası cinsi, 836,1 milyar TL tutarındaki kısmı döviz cinsi borçlardan oluşmaktadır (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2020).

Tablo 4. Merkezi Yönetim Toplam Borç Stoku, Ara.2019-Nis. 2020(milyar TL)

Merkezi Yönetim Top. Borç Stoku	Ara.19	Oca.20	Şub.20	Mar.20	30 Nisan.20
İç Borç Stoku	755,1	761,9	786,0	808,8	739,5
Dış Borç Stoku	573,3	574,3	623,5	653,3	836,1
Toplam Borç Stoku	1.328,8	1.336,2	1.409,5	1.462,0	1.575,6

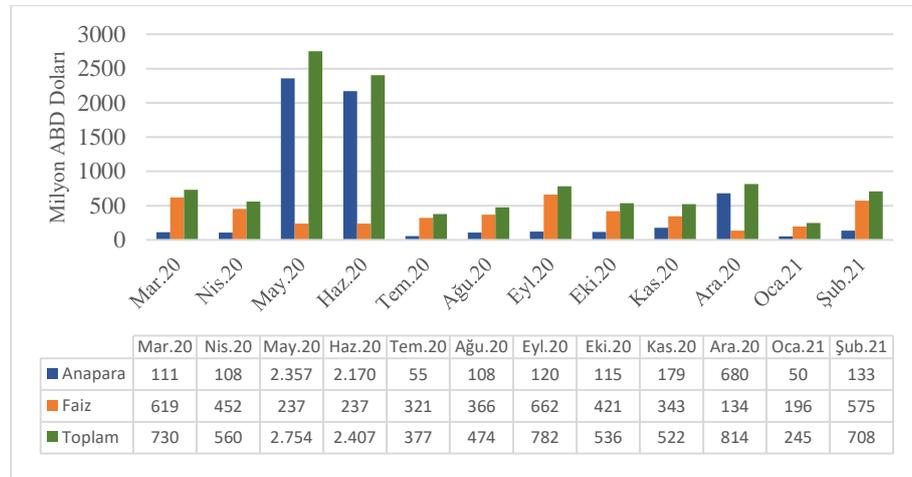
Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı verileriyle oluşturulmuştur

Şekil 5 ve Şekil 6'da Merkezi Yönetim sırasıyla İç Borç ve Dış Borç Ödeme Projeksiyonları yer almaktadır. İç borç ödemesi; Ekim 2020, Şubat 2021 ve Nisan 2021 aylarında 40 milyar TL üzerindedir. Dış borç ödemelerinde Mayıs ve Haziran 2020'deki ödemeler dışında aylık 800 milyon doların altındadır. 2020 yılı iç borç ödemesi 178.660 milyon TL Anapara olmak üzere Toplam 263,680 milyon TL olup Mayıs 2020-Nisan 2021 dönemindeki iç borç ödemesi 322.212 milyon TL olduğu görülmektedir.

Şekil 5. Merkezi Yönetim İç Borç Ödeme Projeksiyonları

Kaynak:T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı verileri ile oluşturulmuştur

Şekil 6. Merkezi Yönetim Dış Borç Ödeme Projeksiyonları

Kaynak:T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı verileri ile oluşturulmuştur

3.5. Bütçe Dengesi

Tablo 5'te görüldüğü gibi merkezi yönetim bütçe dengesi Ocak 2020'de 21,5 milyar TL, Şubat 2020 ayında 14,1 milyar TL fazla verirken Türkiye'nin virüs salgınından etkilenmesiyle birlikte Mart 2020'de -29,6 milyar TL açık vermiştir. Ocak-Şubat döneminde sergilenen görece olumlu bütçe performansının etkisiyle ve ÖTV

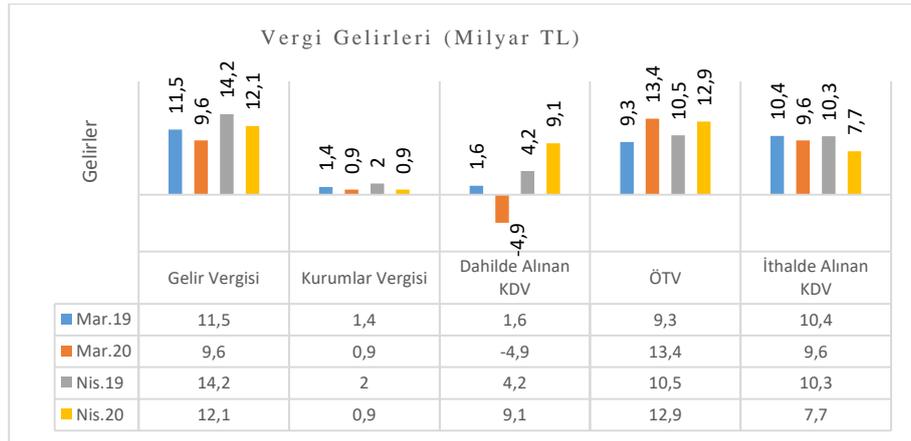
gelirlerinin Mart ayında düşük bazın da etkisiyle geçen yılın aynı ayına göre %43,4 oranında genişlemesi bütçe gelirlerindeki düşüşü sınırlandırmış bütçe açığı yılın ilk çeyreğinde geçen yılın aynı dönemine kıyasla 6,6 milyar TL (%18,2) azalarak 29,6 milyar TL düzeyine inmiştir. Mart ayındaki olumsuz performansına karşın, vergi gelirleri, yılın ilk çeyreğinde %14,2 oranında genişlemiştir. Faiz dışı denge ise, 2019'un ilk çeyreğinde 2,8 milyar TL açık verirken bu yılın aynı döneminde 8,7 milyar TL fazla vermiştir. Korona virüs bağlamında bütçe harcamalarının artması gelirlerin azalması ile Merkezi Bütçe Nisan 2020'de -72,8 milyar TL açık vermiştir.

Tablo 5. Merkezi Yönetim Bütçesi Ocak-Nisan 2020

Bütçe Gerçekleşmeleri (milyar TL)	Oca.20	Şub.20	Mar.20	Nisan 19	Nisan 20
Harcamalar	100,7	194,2	285,3	330,4	393,8
Gelirler	122,2	208,3	255,7	276,0	321,0
Bütçe Dengesi	21,5	14,1	-29,6	-54,5	-72,8

Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı

Pandemi nedeniyle vergi tahsilatlarının ertelenmesi vergi gelirlerinin Mart 2020'de önceki yılın aynı dönemine göre %10,1 düşmesine sebep olmuştur. Dâhilde alınan KDV, 4,9 milyar TL azalmıştır. Bunun yanı sıra gelir vergisi ile diğer gelirlerde yaşanan düşüşler de bütçe gelirlerini olumsuz etkilemiştir. ÖTV gelirlerinin %43,4 oranında artması bütçe gelirlerini olumlu etkilemiştir. TL'deki değer kaybının da etkisiyle ithalde alınan KDV'nin bütçe gelirlerindeki artışa katkıda bulunmuştur. Mart ayındaki olumsuz performansına karşın, vergi gelirleri 2020'nin ilk çeyreğinde %14,2 oranında genişlemiştir (T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı,2020) .

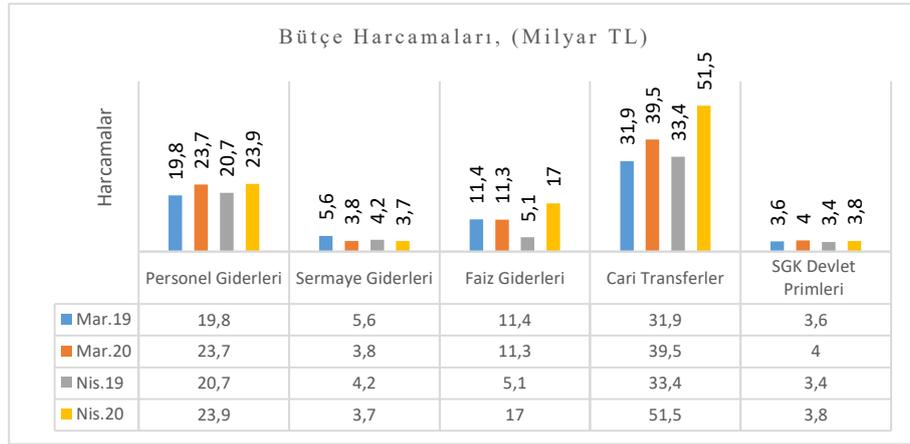

Şekil 7. Vergi Gelirleri Karşılaştırması, Mart-Nisan,2019 ve 2020 (Milyar TL)

Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı verileriyle oluşturulmuştur.

Yılın ilk çeyreğinde bütçe harcamalarındaki hızlı artış sürmüştür. Mart ayında cari transferler ile personel giderlerindeki artışlar bütçe giderlerinin hızlı yükselmesine sebep olmuştur. Cari transferler altında yer alan diğer Hazine yardımlarındaki 2,6 milyar TL artış bütçe harcamalarındaki %15,6'lık yükselişe 3,3 puan katkıda bulunmuştur. Gayrimenkul sermaye ve üretim giderlerinin yıllık 1,6 milyar TL (%35,9) düşmesi bütçe harcamalarındaki yükselişi 2 puan azaltmıştır.

Hazine ve Maliye Bakanlığı verilerine göre, Ocak-Mart 2020 döneminde 63,3 milyar TL olan Hazine'nin net borçlanmasına, pandemi harcamaları nedeniyle Nisan ayında rekor bir artışla 59,7 milyar TL ilave olmuştur. Ocak-Nisan 2020'deki dört aylık süreçte, Hazine, geçmiş yılda yaptığı 56,1 milyar TL borçlanmaya göre % 119 artışla 123 milyar TL net borçlanmıştır. Hazine, 2020'nin ilk üç ayında 26,4 milyar TL nakit açığı verirken Mart ayında bu rakam 40,4 milyar TL olmuştur (T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı) .

Şekil 8. Bütçe Harcamaları, Mart-Nisan,2019 ve 2020 (Milyar TL)

Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı verileriyle oluşturulmuştur.

3.6. Döviz Kurları

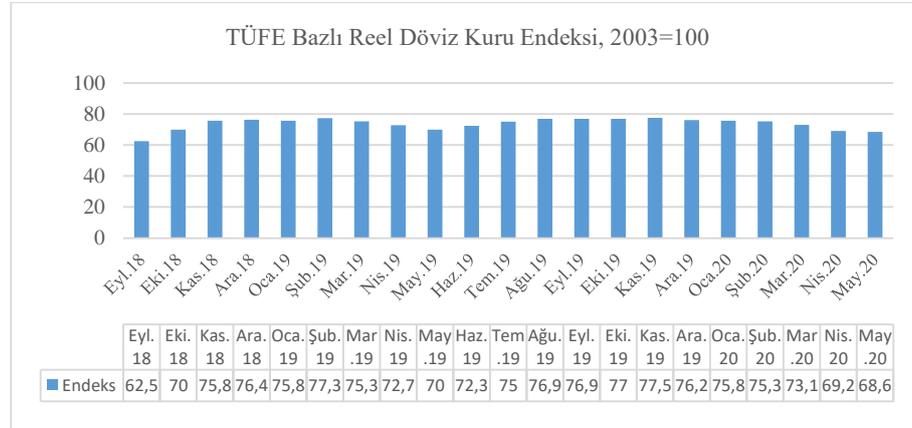
2020 yılı başında 1 Dolar= 5,95 TL, 1 Euro= 6,65 TL olmuştur. Pandeminin etkisiyle Gelişmekte Olan Ülkelerden (GOÜ) kaçan yabancı sermaye ve fonlar Türkiye'den de hızla çıkmıştır. Şekil 'de görüldüğü gibi sermaye çıkışıyla paralel bir şekilde Döviz kurlarında yükseliş ve Türk Lirasında değer kaybı yaşanmıştır. Merkez Bankası verilerine göre, yabancı yatırımcılar yılın ilk dört ayında yaklaşık 3 milyar dolarlık hisse senedi satmıştır.

Şekil 9. Döviz Çıkışı ve Dolar Kuru

Kaynak: Alaattin AKTAŞ (2020),

Devlet iç borçlanma senedindeki satış ise 5.5 milyar dolara ulaşmıştır. 2015 yılının tümünde 8.8 milyar dolarlık satış yapan yabancıların 2020 yılı ilk dört ayda gerçekleştirdikleri satış 8.4 milyar dolar gibi rekor bir düzeye erişmiştir. 2020 yılında dolar kuru en yüksek Mayıs ayı içinde 7,23 TL olmuş ve daha sonra gerileyerek halen 6,70-6,90 TL aralığında dalgalanmaktadır.

Şekil 10. TÜFE Bazlı Reel Döviz Kuru, 2003=100

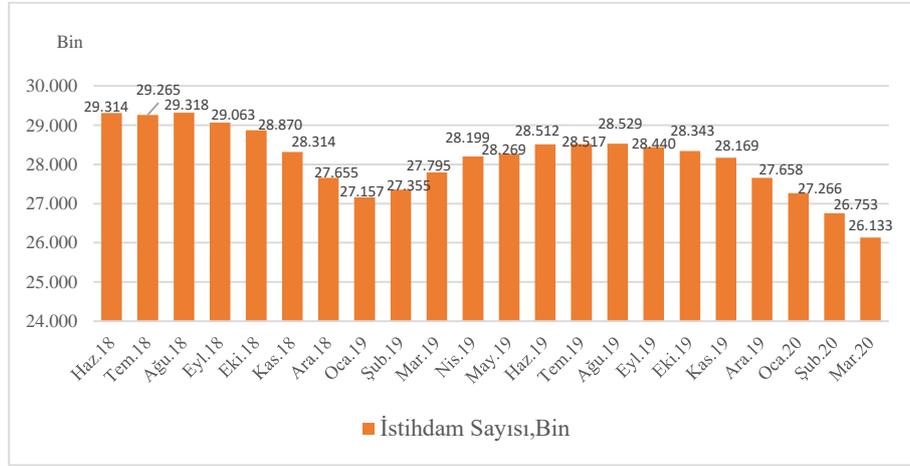
Kaynak: TCMB Verileriyle oluşturulmuştur.

Aralık 2019 da 76,22 olan TÜFE bazlı (2003=100) reel döviz kuru, Ocak 2020'de 75,77; Şubat ayında 75,34; Mart'ta 73,06; Nisan'da 69,18; Mayıs 2020 de 68,60 olmuştur. Özetle Şekil 10'da görüldüğü gibi 2020 yılının ilk beş ayında Türk Lirası yüzde 10 reel kayıp yaşamıştır.

3.7. İstihdam

Türkiye ekonomisinde Şekil 11'de yer aldığı gibi Ocak 2018'de 28 milyon 29 bin olan mevsim etkisinden arındırılmamış istihdam, 2018 Ağustos ayında 29 milyon

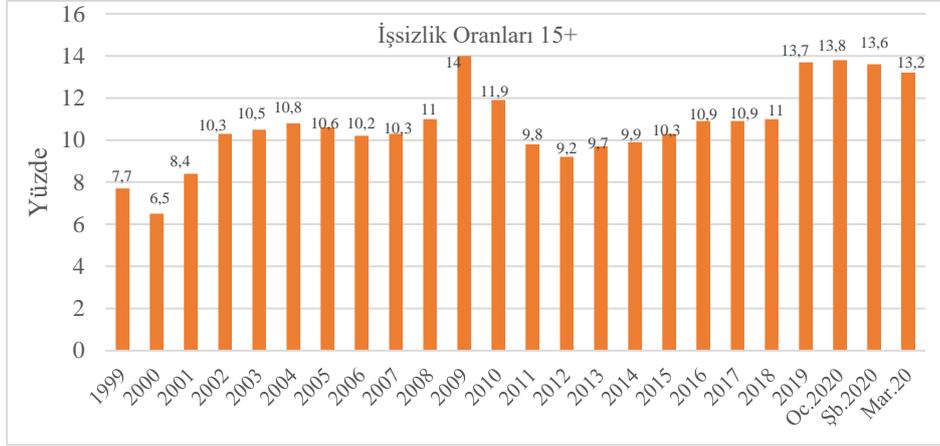
318'e yükselmiştir. Bu tarihten Şubat 2019'a kadar azalış gösteren istihdam sayısı Şubat 2019'da artış, Temmuz 2019'dan sonra ise azalmaya başlamıştır. 2020 Ocak ayında istihdam rakamları Ağustos 2018 itibariyle 2 milyon 52 bin azalarak 27 milyon 266 bine gerilemiştir. Mart 2020'de istihdam edilenlerin sayısı 26 milyon 133 bine, istihdam oranı ise yüzde 42 ile 2018 krizinden bu yana en düşük rakamlara düşmüştür. İstihdam edilenlerin %16,4'ü tarım, %21,1'i sanayi, %4,9'u inşaat, %57,6'sı ise hizmet sektöründe yer almaktadır. Türkiye'de işgücüne katılım oranı % 50-54 aralığındadır.

Şekil 11. Türkiye Ekonomisinde İstihdam Rakamları, Haz.2018-Mar.2020
Kaynak: TÜİK verileriyle oluşturulmuştur

İşsizlik oranı ise, 2019 yılında 2018'e göre 2,7 puan artarak %13,7 olmuştur. 2019 yılında genç işsizlik oranı %25,4 olmuştur.

TÜİK tarafından 11 Mayıs 2020 tarihinde açıklanan (Ocak-Şubat-Mart) verilerinde Covid-19'un yarattığı ekonomik krizin sonuçları, işsizlik ve istihdama etkileri henüz görülmemektedir. TÜİK verilerine göre işgücü ve istihdamın birlikte düştüğü görülüyor. İşgücü, 2019 Şubat ayına göre 1 milyon 102 bin azalarak 30 milyon 982 bine gerilerken, işgücüne katılma oranı ise 2.6 puanlık azalış ile %49.9 olarak gerçekleşmiştir. İstihdam son bir yılda 602 bin azalmıştır. Toplam istihdam uzun bir süreden sonra ilk kez 27 milyonun altında gerçekleşerek Şubat 2020'de 26 milyon 753 bin, Mart 2020'de 26 milyon 133 bin olmuştur. İstihdam 2018 krizi öncesine göre (Ağustos 2018) 3 milyon 185 bin azalmıştır.

Şekil 12: İşsizlik Oranları (1999-2020),%

Kaynak: TÜİK verileriyle oluşturulmuştur

İşgücüne katılım oranı Mart 2020 döneminde Mart 2019 dönemine göre 2 milyon 235 bin kişi azalarak 30 milyon 104 bine düşmüştür. İşgücüne katılma oranı ise % 48,4 olmuştur. Mart 2020 döneminde herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna bağlı olmadan çalışanların toplam çalışanlar içindeki payı olan kayıt dışı çalışanların oranı, % 29,1 olmuştur. Tarım dışı sektörde de kayıt dışı çalışanların oranı % 8,6 olmuştur (TÜİK).

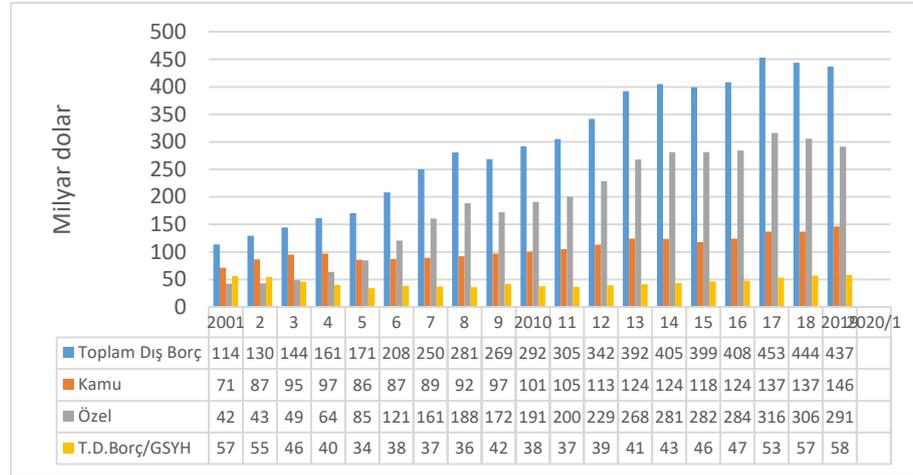
Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı'nın derlediği verilere göre, 2020 yılı I. döneminde toplam kamu istihdamı 2019 yılının aynı dönemine göre %4,0 oranında artarak 4 milyon 699 bin kişi olmuştur.

Covid-19 nedeniyle ortaya çıkabilecek işsizlik konusunda yapılan bir çalışmaya göre, dar tanımlı iş ve istihdam kaybının 12 milyona, geniş tanımlı işsizliğin 15-16 milyon civarına ulaşabileceğini tahmin edilmektedir (DİSK-AR,2020).

İŞKUR Nisan 2020 verilerine göre Mart 2020'de 167 bin 306 olan açık iş sayısı Nisan 2020'de 52 bin 418'e düşmüştür. Geçen yılın aynı dönemine göre ise Nisan ayında 200 bin 468 olan açık iş sayısı 52 bin 428'e gerilemiştir. Böylece son 1 yılda açık iş sayısı korona nedeniyle yüzde 73,8 oranında azalmıştır (İŞKUR).

3.8. Dış Borç

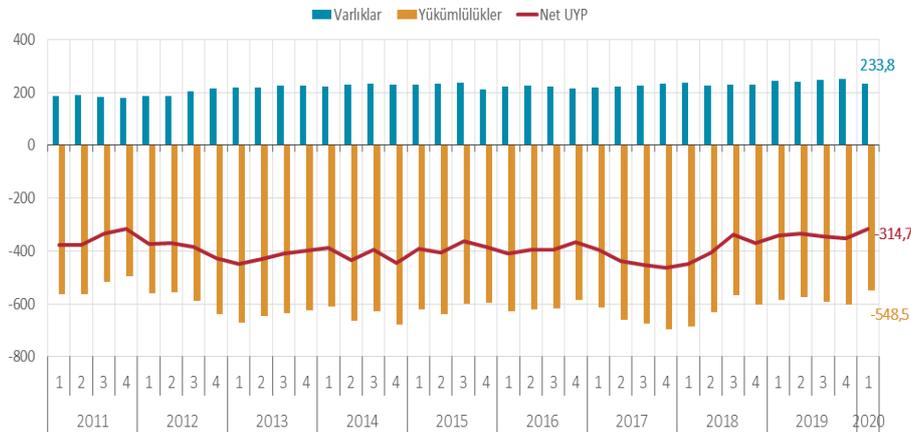
Şekil 13'te görüldüğü gibi, 2003 yılında 129 milyar ABD doları olan Türkiye'nin brüt dış borç stoku 17 yılda yaklaşık 3.5 kat artarak Haziran 2019 itibarıyla 447 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. Bu süreçte kamunun dış borcu 2.3 kat; özel sektörün dış borcu ise 6.8 kat artmış, toplam dış borcun milli gelire oranı ise 61.9 ile 2001 krizi seviyesinin (54.8) beş puan üzerine çıkmıştır.

Şekil 13. Türkiye'nin Brüt Dış Borç Stoku ve Dağılımı

Kaynak: TCMB Verileriyle oluşturulmuştur.

Şekil 14'de Türkiye'nin Uluslararası Yatırım Pozisyonu yer almakta olup 2020'nin ilk çeyreğinde uluslararası yükümlülükler 548,5 milyar dolar, varlıklar 233,8 ve net yükümlülükler -314,7 milyar dolar seviyesindedir (TCMB). Bu dönemde her üç kaleminde 2019 yılına göre azaldığı görülmektedir.

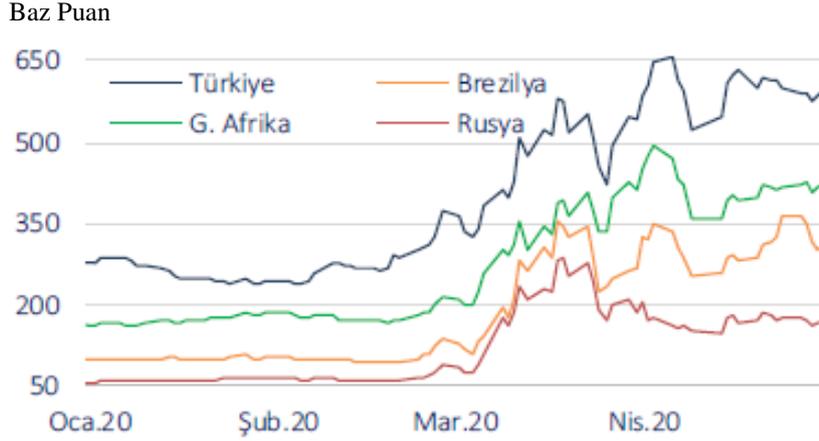

Şekil 14. Uluslararası Yatırım Pozisyonu (milyar dolar)

Kaynak:TCMB

Türkiye'ye yönelik risk algısı ise Pandemi ile birlikte artmıştır. Şekil 15'te görüldüğü gibi Türkiye'nin 5 yıl vadeli CDS primi Ocak 2020'de 250 civarında gerçekleşmiştir. Nisan'da dalgalı seyretmiş, 7 Nisan'da 652 puana yükselmiş 10 Nisan'da 414 baz

puan düzeyine kadar gerilemiş, bu ayı 571 baz puanda tamamlamıştır. 8 Mayıs 2020'de 643'e yükselen CDS primi, daha sonra düşüşünü sürdürerek Haziran ayı ikinci haftası itibarıyla 420-450 puan aralığında seyretmektedir.

Şekil 15. 5 Yıl Vadeli CDS Primleri

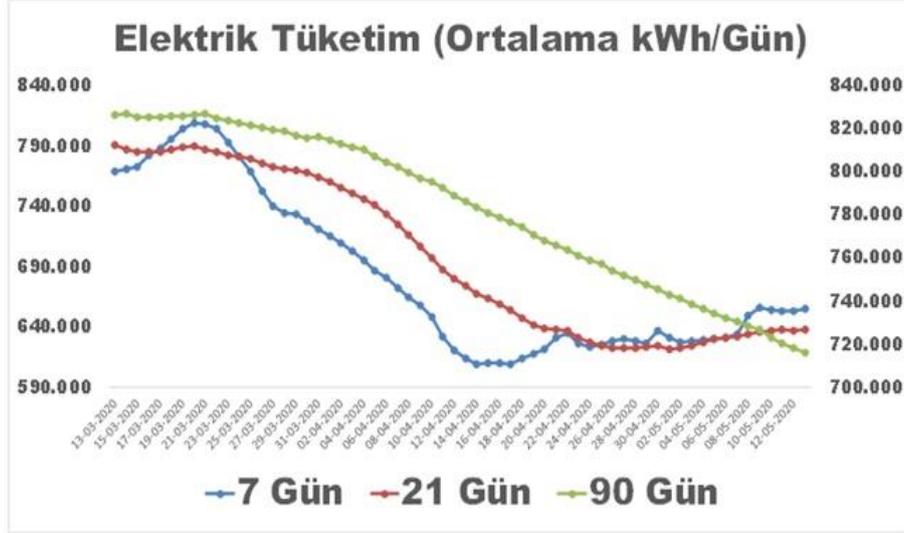
Kaynak: İşbank,2020/b

Türkiye kısa vadeli dış borç stoku Mart sonu itibarıyla, 2019 yılsonuna göre % 4,0 oranında azalışla 118,7 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Borçlu bazında incelendiğinde, tamamı kamu bankalarından oluşan kamu sektörünün kısa vadeli borcu 2019 yılsonuna göre % 3,4 oranında artarak 25,9 milyar dolar olurken, özel sektörün kısa vadeli dış borcu % 6,3 oranında azalarak 84,5 milyar dolar olmuştur (TCMB).

3.9. Üretim

Yurt içinde korona virüs salgınının etkilerinin henüz gözlenmediği Şubat ayında sanayi üretimindeki toparlanma devam etmiş ve bu dönemde takvim etkisinden arındırılmış verilere göre yıllık bazda %7,5 oranında artmıştır. Ocak-Şubat döneminde endeksteki yıllık yükseliş %7,6 olmuştur.

Covid-19 salgını nedeniyle güven endekslerinde Nisan 2020'de sert düşüşler yaşanmıştır. Reel kesim güven endeksi Nisan'da 62,3 ile 2009'dan bu yana en düşük seviyeye gerilemiştir. Bu dönemde sektörel güven endeksleri hesaplanmaya başlandığı 2011 yılından bu yana en düşük seviyelerinde gerçekleşirken, tüketici güven endeksi de 54,9 ile hesaplanmaya başlandığı 2004 yılından bu yana dip seviyesine indi (İşbank,2020/b)

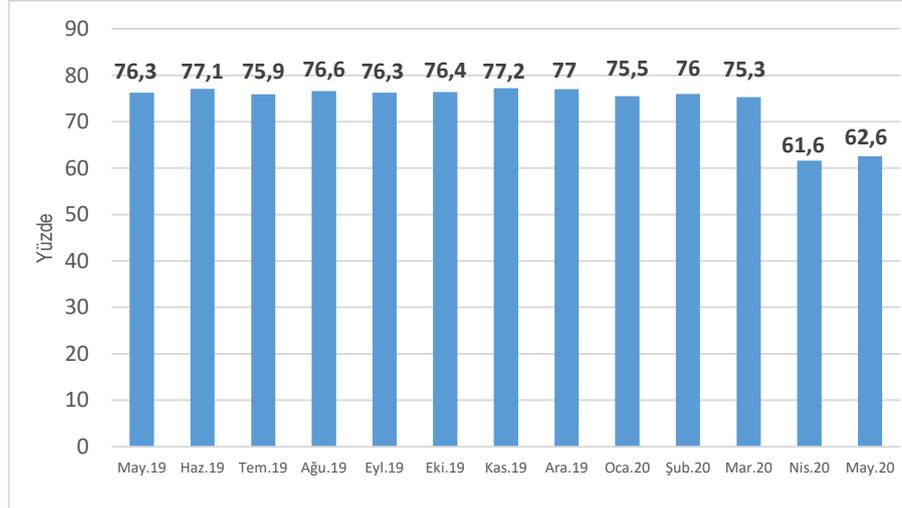

Şekil 16. Elektrik Tüketim Miktarları,13.Mart.2020-12.Mayıs.2020
Kaynak: ALKAN (2020).

Elektrik talebi ve tüketimi ekonomik faaliyetlerde bir gösterge olarak kullanılabilir (Cicala,2020). Bu bağlamda Türkiye’de elektrik tüketiminin 90 günlük gelişimi Şekil 16’da görülmektedir. Grafik Nisanın ilk günlerinden başlayan keskin bir düşüşü gösterirken, 3 aylık ortalama elektrik harcamalarının ivme kaybı %15’tir. Diğer taraftan haftalık tüketimin Mayıs ayı ikinci haftasından sonra çıkışa yöneldiği görülmektedir.

Üretimde bir ölçüde Kapasite Kullanım Oranı (KKO) olup Şekil 17’de görüldüğü gibi İmalat sanayi KKO Nisan ayında %61,6 olarak gerçekleşmiştir. 2009 yılı içerisinde sırasıyla en düşük %63,8 ve %65,3 olan dayanıklı ve dayanıksız tüketim malı KKO Nisan 2020’de sırasıyla %51,2 ve %59,8 olmuştur (TCMB,2020/c). İmalat sanayi genelinde kapasite kullanım oranı (KKO), mayısta bir önceki aya göre 1 puan artarak yüzde 62,6 seviyesinde gerçekleşmiştir.

Pandemi etkisinin yoğun yaşandığı Nisan 2020’de, Tablo ’da görüldüğü gibi Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre sanayi üretimi aylık yüzde 30.4 ve yıllık yüzde 31.4 geriledi. Sanayinin alt sektörlerinde; madencilik ve taş ocakçılığında % 14,5, imalat sanayiinde % 33,3 ve elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretimi ve dağıtım sektöründe % 14,9 azalma yaşandı.

Şekil 17. İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranı

Kaynak: TCMB (2020). İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranı Mayıs 2020

Mart 2020'de 48,1 olarak ölçülen İmalat PMI, Nisan'da 33,4'e gerileyerek imalat sektöründe belirgin bir yavaşlamaya işaret etti. Söz konusu yavaşlama, küresel finansal krizden beri en yüksek oranda gerçekleşti (İSO,2020). Mayıs ayında ise 40,9'a yükselmiştir.

Tablo 6. Sanayi Üretim Endeksleri Takvim Etkisinden Arındırılmış 2017-2020, Yıllık Değişim Oranları, %

	Ocak	Şub.	Mart	Nisan	May.	Haz.	Tem.	Ağus.	Eyl.	Ekim	Kasım	Aralık	Yıllık Ort.
2017	3,5	4	6,5	8,7	5,3	6,9	14,8	9,6	14,5	8,8	9,9	13,9	9
2018	11,7	9,5	7,4	5,7	5,9	2,2	5,2	1,3	-3,5	-6,2	-7	-9,9	1,3
2019	-7,5	-5	-2	-3,8	-1,5	-3,7	-1,1	-3,8	3,4	3,8	4,9	9	-0,5
2020	7,7	8,4	-1,7	-31,4									

Kaynak: TÜİK(2020)

Otomotiv Sanayii Derneği'nin verilerine göre otomotiv üretimi Nisan 2020'de %91 oranında gerilemiştir. Ocak-Nisan döneminde otomotiv üretimi 2019'a göre %28 düşüşle 352.309 adet olmuştur (OSD,2020). Otomotiv İhracatçıları Birliğince, Nisan ayında tüm fabrikaların kapalı olması nedeniyle yüzde 77'lik gerileme yaşandığını, 32 milyar dolar olan ihracat hedefinde yılsonunda yüzde 20 ila 30 arasında bir daralmayla karşı karşıya kalınacağı ve bununla 6-7 milyar dolarlık bir daralma anlamına geldiği değerlendirilmektedir (OİB,2020).

Tekstil ve Hazır giyim sektörü üretiminde, Mart ayında başlayan gerileme, Nisan ayında artarak yıllık bazda % 60 seviyesini geçmiştir. Perakende satış hacim endeksi Nisan ayında %19,3 azalmıştır. Bu dönemde gıda satışları %12,5 artarken, gıda dışı satışlar %36,7 oranında azalmıştır. Beyaz eşya sektörünün toplam üretimi Nisan ayında adet bazında 2019'a göre %52,3 oranında gerilerken, yurt içi satışlar %11,4 oranında azalmıştır. Turizm sektöründe düşüş çok keskin olmuştur. Nisan ayında yabancı ziyaretçi sayısı yıllık bazda %99,3 oranında düşerek 24,2 bin kişi seviyesine inmiştir. . Turizm sektöründe 2020 birinci çeyreğinde, 2019'un aynı çeyreğine göre gelirler %11,4 düşerek 4,1 milyar dolara gerilemiştir..

3.10. Finans Sektörü

Tablo 7'de TCMB'nin 2019 yılsonu, pandeminin Türkiye'deki başlangıcı sayılabilecek 13.Mart.2020 ve bundan üç ay sonraki 15.Haziran.2020 tarihlerindeki analitik Bilançosu görülmektedir. Banka Bilançosu karşılaştırılmalı olarak incelendiğinde Bilanço büyüklüğünün pandemi süreci olan 13.Mart-15.Haziran 2020 arasında % 7 oranında genişlediği, Bu süreçte Dış Varlıklar 22,7 milyar dolar azalırken İç Varlıkların 81,8 milyar arttığı görülmektedir. Bu artışın Hazineye ait menkul kıymetlerdeki ve bankalara açılan kredilerden kaynaklandığı görülmektedir.

Bankanın pasiflerinde görülen önemli değişimler olarak bankanın döviz yükümlülüklerinin 517,1 milyar TL'den 472,7 milyar TL'ye gerilemesi, Merkez Bankası parasındaki 95,6 milyar TL artışının ana kaynakları; kriz sürecinde nakit talebinin artması nedeniyle Emisyonun 164,7 milyar TL'den 220 milyar TL'ye çıkması ve Bankalar Mevduatının 62,7 milyar TL'den 137,8 milyar TL'ye yükselmesi arttırırken, Açık Piyasa İşlemleri ile piyasayı fonlaması azaltmaktadır. Üç aylık bu süreçte Merkez Bankası parası 182 milyar TL'den 275,6 milyar tl ye yükselmiştir.

Tablo 7. TCMB Farklı Tarihli Analitik Bilançoları

	15-06-2020	13-03-2020	31-12-2019
A.AKTİF(Bin TL)	748.440.050,00	699.202.919,00	646.509.164,00
A.1-DIŞ VARLIKLAR(Bin TL)	638.311.256,00	661.047.777,00	638.127.694,00
A.2-İÇ VARLIKLAR(Bin TL)	181.665.216,00	93.477.327,00	58.132.245,00
A.2A-Nakit İşlemler(Bin TL)			
A.2Aa-Hazine Borçları(Bin TL)	79.892.882,00	8.119.132,00	19.255.635,00
A.2Aa1-Menkul Kıymetler(Bin TL)	80.206.804,00	19.554.352,00	19.407.464,00
A.2Aa1a-5 Kasım 2001 Öncesi DİBS(Bin TL)			
A.2Aa1b-İkincil Piyasadan Alınan DİBS(Bin TL)			
A.2Aa2-Diğer(Bin TL)	-313.922,00	-11.435.221,00	-151.830,00
A.2Ab-Banka Sektörüne Açılan Nakit Krediler(Bin TL)	134.098.766,00	101.133.715,00	102.586.379,00
A.2Ac-TMSF'ye Kullanılan Krediler(Bin TL)	0,00	0,00	0,00
A.2Ad-Diğer Kalemler(Bin TL)	-32.326.431,00	-15.775.520,00	-63.709.769,00
A.3-DEĞERLEME HESABI(BİN TL)	-71.536.423,00	-55.322.185,00	-49.750.775,00
A.2B-IMF Acil Yar. Tak. Hes.(Hazine)(Bin TL)			
P.PASİF(Bin TL)	748.440.050,00	699.202.919,00	646.509.164,00
P.1-TOPLAM DÖVİZ YÜKÜMLÜLÜKLERİ(Bin TL)	472.753.747,00	517.119.789,00	419.807.496,00
P.1a-Dış Yükümlülükler(Bin TL)	29.172.543,00	29.739.598,00	24.700.325,00
P.1b-İç Yükümlülükler(Bin TL)	443.581.203,00	487.380.191,00	395.107.171,00
P.1ba-Kamu ve Diğer Döviz Mevduatı(Bin TL)	58.584.384,00	75.674.000,00	32.914.182,00
P.1bb-Bankalar Döviz Mevduatı(Bin TL)	384.996.820,00	411.706.191,00	362.192.989,00
P.2-MERKEZ BANKASI PARASI(Bin TL)	275.686.303,00	182.083.130,00	226.701.668,00
P.2A-Rezerv Para(Bin TL)	360.248.085,00	227.772.402,00	203.771.047,00
P.2Aa-Emisyon(Bin TL)	222.040.043,00	164.751.446,00	153.362.376,00
P.2Ab-Bankalar Mevduatı(Bin TL)	137.886.908,00	62.725.651,00	50.094.192,00
P.2Aba-Zorunlu Karşılıklar Bloke Hesabı(Bin TL)	0,00	0,00	0,00
P.2Abb-Serbest Mevduat(Bin TL)	137.886.908,00	62.725.651,00	50.094.192,00
P.2Ac-Fon hesapları(Bin TL)	167.259,00	156.768,00	175.830,00
P.2Ad-Banka Dışı Kesim Mevduatı(Bin TL)	153.875,00	138.537,00	138.649,00
P.2B-Diğer Merkez Bankası Parası(Bin TL)	-84.561.781,00	-45.689.272,00	22.930.622,00
P.2Ba-Açık Piyasa İşlemleri(Bin TL)	-154.835.523,00	-84.908.800,00	-9.929.387,00
P.2Bb-Kamu Mevduatı(Bin TL)	70.273.742,00	39.219.527,00	32.860.010,00

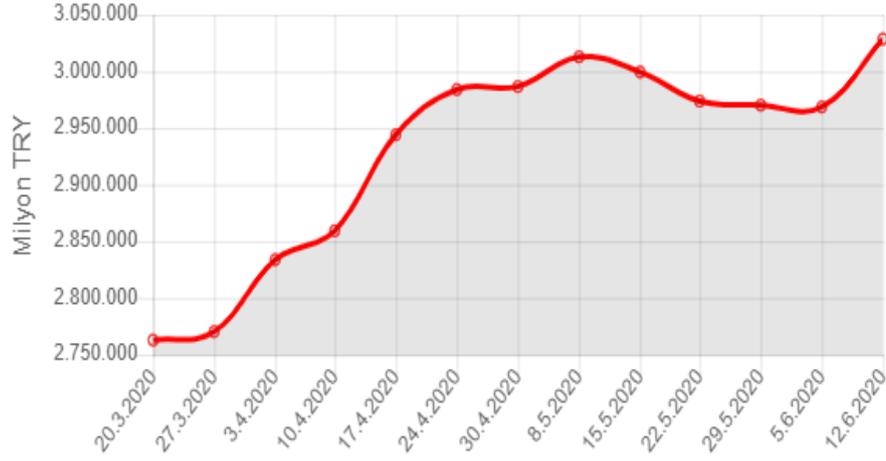
Kaynak: TCMB

Tablo 8. Bankacılık Sektörü Toplam Kredileri

Sektör / Krediler (Milyon TL)	TOPLAM	TOPLAM	TOPLAM
	3.01.2020	13.03.2020	12.06.2020
1 Toplam Krediler (2+10)	2.646.894,14	2.808.500,94	3.204.920
2 Tüketici Kredi. ve Bir. Kredi Kart(3+7)	584.171,88	623.717,21	664.515
3 Tüketici Kredileri (4+5+6)	467.380,74	507.299,04	555.073
4 a) Konut	199.268,23	209.855,12	216.143
5 b) Taşıt	7.050,85	7.061,17	7.658
6 c) İhtiyaç	261.061,66	290.382,75	331.272
7 Bireysel Kredi Kartları (8+9)	116.791,14	116.418,17	109.442
8 a) Taksitli	52.015,69	50.179,90	45.744
9 b) Taksitsiz	64.775,45	66.238,26	63.698
10 Ticari ve Diğer Krediler	2.062.722,26	2.184.783,73	2.540.404
12 Taksitli Ticari Krediler (13+14+15)	396.564,72	424.395,65	541.200
13 a) İşyeri	8.006,09	8.369,15	8.051
14 b) Taşıt	14.377,89	15.659,07	16.488
15 c) İhtiyaç	374.180,74	400.367,44	516.660
16 Kurumsal Kredi Kartları (17+18) (Bilgi)	37.846,44	38.018,60	38.717
17 a) Taksitli	15.652,04	16.788,31	18.014
18 b) Taksitsiz	22.194,40	21.230,30	20.703
19 KOBİ Kredileri (Bilgi)	611.734,70	648.161,52	800.348
20 Döv. Endeksli Krediler (Bilgi)	11.808,19	10.438,46	8.811

Kaynak: BDDK,2020/a

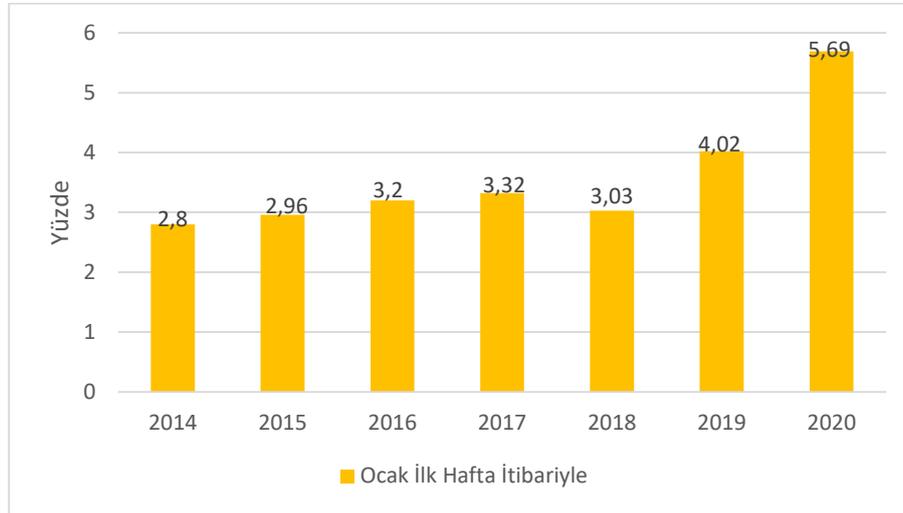
Diğer taraftan 13 Mart-12 Haziran 2020 döneminde Bankaların Toplam kredilerinin yer aldığı Tablo irdelendiğinde Toplam krediler 2.808 milyar TL'den 3.204 milyar TL'ye çıktığı görülmektedir. Bankacılık sektöründeki toplam mevduat (bankalar arası dâhil), 12 Haziran ile biten haftada, 3 trilyon 28 milyar 551 milyon lira olmuştur (BDDK,2020/b). Toplam mevduatların gelişimi Şekil 18'de görülmektedir.

Şekil 18. Toplam mevduatların gelişimi,20.3.2020-12.6.2020

Kaynak: BDDK,2020/b

Şekil 19'da Takipteki Krediler/Toplam Krediler oranı yer almaktadır. Takipteki kredilerin toplam kredilere oranı 2019 yılı başında %4,02 iken 2020 yılı başında 5,69 oranına çıktığı görülmektedir. Nisan ayı sonu itibariyle % 5,4'e gerilemiştir. Tüketici kredilerindeki takip oranı genel takip oranının yaklaşık yarı düzeyindedir.

Şekil 19. Takipteki Krediler/Toplam Krediler 2014-2020 (%)

Kaynak:TBB Verileriyle hesaplanmış ve oluşturulmuştur.

Şekil 20. Kredi ve Mevduatlara Uygulanan Ağırlıklı Ortalama Faiz Oranları (4Haftalık Hareketli Ortalama,%)

Kaynak:TCMB

Kredi ve Mevduatlara Uygulanan Ağırlıklı Ortalama Faiz Oranları (4Haftalık Hareketli Ortalama,%) Şekil 20'de görülmekte olup Mayıs 2020 ilk haftası itibariyle TL mevduatlara uygulanan faiz oranı % 8,1'e, ticari kredilerin faiz oranı % 9,7 ve konut ve taşıt kredilerini kapsayan tüketici kredi faiz oranları % 11,4'e düşmüştür (TCMB). Haziran ayı başında üç kamu bankası yeni konutlarda faiz oranını % 0,64'e kullanılmış konutlarda % 0,74'e indirmiştir.

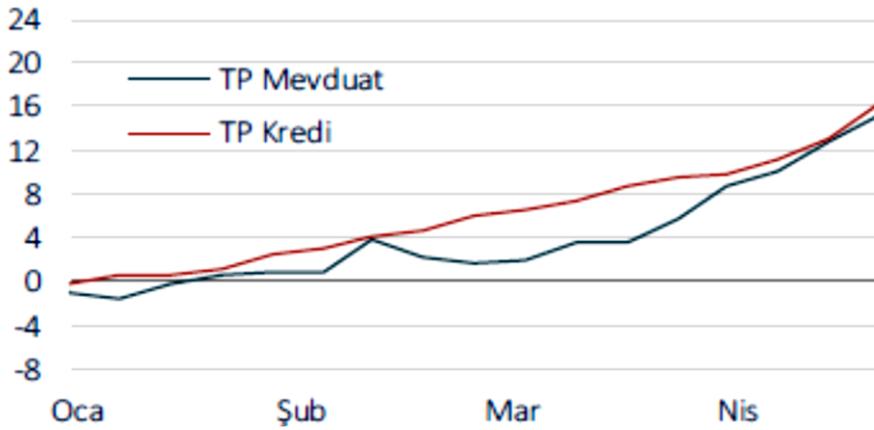

Şekil 21. M3 Para Arzı-Verilen Krediler-Tüketici Kredileri ve Kredi Kartları (Yıllık % Değişim)

Kaynak:TCMB

Şekil 21’de Para Arzı, Verilen Krediler ve Tüketici Kredileri ve Kredi Kartları harcamalarındaki yıllık bazda yüzde değişim yer almaktadır. Ağustos 2018-Eylül 2019 döneminde her üç değişkenin artış hızı azalarak devam ederken Eylül 2019’larda artış hızı hızla yükselmiş ve pandemi sürecinde de bu eğilim devam etmiştir.

22 Mayıs 2020 itibarıyla %33,4 ile 2011’den bu yana en hızlı yıllık yükselişini kaydeden TP kredi hacmi yıllık bazda % 33,4 oranında genişledi ve 2 trilyon TL oldu. 2019 yılı başından bu yana yıllık bazda daralan USD cinsi YP kredi hacmi ise söz konusu görünümünü korudu. YP kredi hacmi 22 Mayıs itibarıyla 167,2 milyar USD düzeyinde gerçekleşmiştir. Kur etkisinden arındırılmış toplam kredi hacmindeki yıllık yükseliş Şekil 22’de görüldüğü gibi 22 Mayıs 2020 itibarıyla % 16,6 olmuştur. 22 Mayıs itibarıyla tüketici kredi hacmi yılsonuna kıyasla % 15,8 oranında genişlerken, bireysel kredi kartı bakiyesi aynı dönemde % 10,5 oranında azalmıştır.

Şekil 21. Türk Parası Mevduat ve Kredi Artış Oranı, Ocak-Mayıs 2020,%

Kaynak: İşbank (2020). Dünya ve Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler, Mayıs 2020
2019’un ikinci yarısında başlayan faiz indirimini sürdüren Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Para Politikası Kurulu (PPK), bir hafta vadeli repo ihale faiz oranını (politika faizi) Nisanda % 9,75’ten % 8,75’e, mayısta da %8,75’ten %8,25’e indirmiştir. Hazine ihalelerinde oluşan ortalama faiz oranı Mayıs ayında %9,3 olmuştur. Devlet İç Borçlanma Senetlerinin Mayıs ayı reel getirisi % - 0,7 olmuştur.

4.SONUÇLAR VE DEĞERLENDİRME

COVID-19 salgını, yaşam belleğinde emsali olmayan küresel bir sağlık krizidir. Yaklaşık bir asırdır en ciddi ekonomik durgunluğu tetiklemiş ve insanların sağlığına, işlerine ve refahına büyük zarar vermektedir. Küresel ekonominin 2020’de

% 6 oranında küçüleceğini ve OECD bölgesinde işsizlik oranının 2019'daki % 5,4'ten 2020'de % 9,2'ye çıkacağını öngören OECD'ye göre İkinci bir salgın olsun ya da olmasın, krizin sonuçlar ciddi ve uzun süreli olacaktır (OECD,2020).

Türkiye olarak Ağustos 2018'ta yaşadığımız döviz kurundan kaynaklanan ekonomik kriz, yılın son çeyreğinde ekonominin % 3 küçülmesine neden olurken 2019 yılının da %0,9 büyüme ile orta vadeli planın çok altında kalmasına neden olmuştur. Bu krizin etkisiyle, 2017 yılı sonu itibarı ile Türkiye'de Kişi Başına Gelir 10.616 dolar iken 2019 sonunda 9.127 dolara gerilemiştir. Krizin tetiklediği kur artışının olmadığı ve sıfır büyüme varsayımı altında dolar bazında milli gelir kaybı 120 milyar dolar civarındadır. Buna makul bir büyüme oranı olarak yıllık % 4 büyüme oranı ile yapacağımız bir hesaplama sonucunda kişi başına gelirin 11,100 dolar düzeyine ulaşmış olacağı görülmektedir. Bu varsayımlarla milli gelir kaybı 160 milyar dolar civarında olmaktadır. Bu denli büyüklükteki krizden 2019 yılı dördüncü çeyreğinde yaşanan %6'lık büyüme ile çıkmakta olan Türkiye ekonomisinin Covid-19 krizi ile baş başa kalması büyük bir talihsizliktir. Covid-19 krizinin küresel bazda olması durumu daha da kötüleştiren bir durumdur. Türkiye bu krize 2018 krizinin nekahet devresinde yakalanmıştır. Bu çalışmada Covid-19 krizinin Türkiye ekonomisine etkileri bu süreçte yayınlanan ve elde edilen veriler ışığında makro bazda irdelenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre;

- Krizin başlangıcının Mart ayı ortalarında olması nedeniyle 2020'nin ilk çeyreğinde etkisi çok sınırlı olmuş ilk çeyrekteki büyüme % 4,6 olmuştur. Krizin yoğun hissedildiği Nisan ayında Sanayi Kapasite Kullanım Oranının % 61,6 düzeyine inmesi, sanayi üretiminin % 31,4 oranında düşmesi, hizmetler sektöründe birçok faaliyet alanında alınan tedbirler bağlamında faaliyetlerin yasaklanması, ulaştırma, turizm, lokanta vb. birçok sektörde talebin nerdeyse durma noktasına geldiği değerlendirildiğinde ikinci çeyrekte büyük bir düşüşle negatif büyümenin yaşanacağı açıktır.

Çeşitli uluslararası kuruluşların Türkiye için farklı senaryolarda farklı büyüme tahminleri çalışmada verilmiştir. Bu bağlamda iyimser bakışla ortalama % -3 civarında bir küçülme öngörülmektedir. Ancak bu tahmin pandeminin 2-3 aylık bir zaman içerisinde inişe geçerek normalizasyon sürecinin başlayacağı varsayımı altındadır. Pandeminin azalma süreci içinde olsa dahi arz ve talep üzerindeki etkisinin geçiş süreci içerisinde devam edeceği, iç talebin yanı sıra dış talepteki düşüşlerde göz önüne alındığında Türkiye ekonomisinde IMF tahmini olan % -5 daralmanın daha gerçekçi bir tahmin olduğu değerlendirilmektedir. Pandeminin kontrol altına alınması geciktikçe veya ikinci bir dalganın olması durumunda bu rakam kötümser tahminlere doğru evirilecek ve % - (8-10) rakamlarına ulaşabilecektir. Orta vadeli planda %5 büyüme öngörüldüğü göz önüne alınarak yapılan hesaplama ile GSYH olarak Türkiye ekonomisine maliyeti iyimser bir tahminle yaklaşık rakamlarla 400-450 milyar TL, kötümser senaryoda 600-675 milyar TL olacaktır.

- Yaşanan kriz hem arz hem talep şoku yaratmış olup bu nedenle enflasyon üzerindeki etkisi büyük oranda bunlarla birlikte döviz kuru, petrol, emtia ve ara malı fiyatlarının gelişimi ile belirlenecektir. Enflasyonun bu bağlamda mevcut seviyelerini muhafaza edeceği değerlendirilmektedir.
- Dış Ticarete, dış talebin düşmesi ile ihracatın gerileyeceği, yine ithalata getirilen ek vergiler, üretim ve tüketimin düşmesi nedenleriyle ithalatın azalacağı değerlendirilmektedir. Pandeminin yaratabileceği uluslararası talep kaymaları ve tedarik zincirlerindeki değişimden Türkiye için fırsat oluşması Dış Ticaret Dengemizi olumlu etkileyecektir. Cari Denge, Mart ve Nisan aylarında 5'er milyar dolarlık açık vermiştir. Turizm gelirlerindeki büyük kayıp Cari Dengeyi olumsuz etkileyecektir. Bu kaybın bir kısmı petrol ve emtia fiyatlarında Dünya ekonomisinde yaşanan durgunluk nedeniyle olabilecek düşme nedeniyle telafi edilmesi ihtimal dâhilindedir. Cari dengenin 2019 yılındaki gibi fazla vermesi öngörülmemekle birlikte Türkiye ekonomisindeki küçülme nedeniyle son yıllardaki düzeyine ulaşmayacağı değerlendirilmektedir.
- Covid-19 krizinin Türkiye ekonomisi üzerindeki bir diğer olumsuz etkisi, Merkezi Yönetimin vergi gelirlerinin ekonomideki durgunluk yüzünden düşmesine karşılık devletin giderlerinin özellikle sosyal harcamaların artması nedeniyle bütçe açığını arttırmakta olmasıdır. 2019 yılında 123 milyar TL olarak gerçekleşen bu açığın yılın ilk dört ayında 72,8 milyara ulaşması bunun göstergesidir. Bu nedenle Merkezi Yönetimin borç stokunun ve bütçe açığının artacağı görülmektedir.
- Krizin tetiklemeyle diğer gelişmekte olan ülkelerden olduğu gibi Türkiye'den de hızlı yabancı sermaye çıkışı yaşanmış ve 2020'nin ilk dört ayında 8,4 milyar dolarlık hisse senedi ve DİBS satışı yapılarak çıkış yapılmıştır. Bunun döviz kurunu yükselterek yılbaşında 5.95 TL olan doların 7.23 TL düzeyine yükselmesine neden olmuştur. Pandemi nedeniyle reel kur endeksinde %10'luk bir düşüş yaşanmıştır.
- Türkiye ekonomisinde 2018 Ağustos ayında 29 milyon 318 olan istihdam Mart 2020'de 26 milyon 133 bin düzeyine inmiştir. Şubat 2020'ye göre istihdam miktarının azalmasına rağmen Mart 2020'de işsizlik %0,4 oranında gerilemiştir. Bunun nedenlerinin başında iş bulma ümidinin yitirilmesi ile iş aramaktan vazgeçilmesidir. İlk çeyrekte pandemi etkisinin az olduğu göz önüne alındığında, kısa çalışma ödeneğinin ve işten çıkarma yasağının sonlanması ile uzun bir süredir istihdam yaratma kapasitesini kaybetmiş durumda olan Türkiye ekonomisinde işsizlik oranının yükseleceği, istihdam edilen sayısının daha da düşeceği değerlendirilmektedir.
- Son iki yıldır sınırlı olsa düşüş gösteren dış borç stokunun gelişimi; uluslararası piyasaların konjonktürel durumu ve bu piyasalardan borçlanmanın maliyeti, cari açık, bütçe açığının iç veya dış borçlanma ile

finanse edilmesi, doğrudan yabancı yatırımların durumu, faiz, enflasyon ve kur düzeylerindeki beklentiler gibi birçok faktörün bileşkesi olarak ortaya çıkacaktır.

- Sanayi Üretim Endeksi Nisan ayında %31,4 oranında düşmüştür. Ocak-Nisan 2020 döneminde otomotiv üretiminde 2019'a göre %28 düşüş yaşanmıştır. Sanayi sektörü kapasite kullanım oranı Şubat ayındaki %76 düzeyinden Nisan ve Mayıs aylarında sırasıyla % 61,6 ve %62,6 düzeyine düşmüştür. Mart 2020'de 48,1 olarak ölçülen İmalat PMI, Nisan'da 33,4'e inmiş, Mayıs ayında ise 40,9'a yükselmiştir.
- 13.Mart.2020'den bugüne finansal kesimdeki değişimler bağlamında Merkez Bankasının Banka Bilançosu karşılaştırılmalı olarak incelendiğinde; Bilanço büyüklüğünün pandemi süreci olan 13.Mart-15.Haziran 2020 arasında % 7 oranında genişlediği, Emisyonun 164,7 milyar TL'den 220 milyar TL'ye çıktığını, Açık Piyasa İşlemleri ve Bankalara verilen kredilerle piyasanın fonlandığı görülmektedir. 13 Mart-12 Haziran 2020 döneminde kredilerin 2.808 milyar TL'den 3.204 milyar TL'ye yükseldiği, mevduatlarında aynı dönem 2.728 milyar TL'den 3.028 milyar TL'ye çıktığı görülmektedir. Bankacılık sisteminin mevduat ve kredilerinde önemli artışlar olmuştur. TCMB, bir hafta vadeli repo ihale faiz oranını (politika faizi) Nisanda % 9,75'ten % 8,75'e, mayıs tada %8,75'ten %8,25'e indirmiştir. Hazine ihalelerinde oluşan ortalama faiz oranı Mayıs ayında %9,3 olmuştur. Devlet İç Borçlanma Senetlerinin Mayıs ayı reel getirisi % -0,7 olmuştur.

Çalışmada ortaya çıkan bu sonuçlar bağlamında, Covid-19 krizinin Türkiye ekonomisinde; Üretim, İstihdam, Kişi ve İşletme Gelirleri, İhracat, Cari Açık, Bütçe Açığı ve Merkezi Yönetim Toplam Borç Yükünü, olumsuz etkileyerek durgunluğa neden olduğu ve GSYH'de kaba hesaplarla pandeminin süresine bağlı olarak 400-675 milyar TL kayıp oluşturacağı öngörülmektedir. Pandeminin geçmesi ile ekonominin hemen düzelererek sağlıklı işlemeye başlamasının önünde çeşitli engeller vardır. Bu çerçevede dış ve iç talebin daralması ile üretimin azalması zaten yüksek olan işsizliği arttıracaktır. 2018 krizinden yara alarak çıkan ve borçları yapılandırılan şirketler ile pandemi krizinin ve döviz kurundaki artışın olumsuz etkilediği yeni şirketlerin durumunun önemli bir sorun olarak gündeme geleceği değerlendirilmektedir. Bütçe açığının bu yıl daha da artacağı ortadadır. Bunun borçla veya vergilerdeki artışla kapatılmasının farklıda olsa ekonomiye olumsuz etkileri olacaktır.

Döviz açığı Türkiye ekonomisinde "Aşıl'ın Topuğu" dur. Türkiye ekonomisi ne yazık ki, "Bütçe Açığı", "Cari Açık" ve "Tasarruf Açığı" üçüz açığı içerisindedir. Bu durum jeopolitik durumdan kaynaklanan politik ve askeri risklerle birlikte ekonomiyi kırılgan ve riskli hale getirmektedir. Döviz uyuşturucu bağımlılığı gibi hastalıklı bir şekilde bağlı olan Türkiye Ekonomisinde bu kırılganlıklar ve riskler, başta dış kaynak tedarikinde CDS primlerinin yüksekliği olmak üzere büyüme, istihdam, enflasyon,

yatırım ve diğer makro değişkenlerde olumsuz etkilerde bulunmaktadır. Türkiye Ekonomisinde bu sorunların çözümü ise kolay değildir. Dışa bağımlı, düşük teknolojili, düşük katma değerli üretim yapısının mutlaka yapısal dönüşümle sağlıklı bir duruma getirilmesi gerekmektedir. 2000’li yılların başında dış kaynağın bol ve bugüne göre daha uygun koşullarda olduğu dönemde bu fırsatın değerlendirilmemesinin maliyeti bugün ödenmektedir. Zararın neresinden dönülse kardır.

KAYNAKÇA

Aktaş, Alaattin (2020), Yabancıların Sattığı 9.5 Milyar Dolarlık Kağıdı Kim Aldı?, Dünya Gazetesi, 19 Mayıs 2020

Alkan, A. Levent (2020). Salgında Olduğu Kadar Devasa Yatırımlarda da Bütüncül Akıl Gereklidir, 20 Mayıs 2020 Dünya Gazetesi

BDDK, (2020). Haftalık Bankacılık Sektörü Verileri,

Cicala, S., (2020) “Early Economic Impacts of COVID-19 in Europe: A View from the Grid”, University of Chicago,
https://home.uchicago.edu/~scicala/papers/real_time_EU/real_time_EU.pdf

Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı resmi web sitesi,
<http://www.sbb.gov.tr/#>

Deloitte (2020).Covid-19 Salgınının Elektrik Talebine Olan Etkisi İle Türkiye 2020 Büyüme Beklentilerinin İncelenmesi, Nisan 2020

DİSK-AR (2020).TÜİK Hanehalkı İşgücü Araştırması Ocak 2020, DİSK

DİSK-AR,2020.İşsizlik ve İstihdamın Görünümü Raporu – Nisan 2020

Hale, T., Angrist, N., Kira, B., Petherick, A., Phillips, T., and S. Webster (2020) "Variation in government responses to COVID-19," Blavatnik School of Government, BSG Working Paper, BSG-WP-2020/032

Hazine ve Maliye Bakanlığı, (2020/a) <https://www.hmb.gov.tr/duyuru/30-nisan-2020-tarihi-itibariyla-merkezi-yonetim-brut-borc-stoku>

IMF(2020/a).EM Capital Flows Monitor,1.April.2020

IMF,(2020/b). IMF, World Economic Outlook, April 2020: The Great Lockdown, April 2020

İSO (2020).Türkiye İmalat PMI Mayıs 2020 Raporu, İstanbul

İşbank, (2020/a) Enflasyon Gelişmeleri Mayıs 2020, T. İş Bankası

İşbank (2020/b). Dünya ve Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler, Mayıs 2020

İşbank, (2020/c) Sektörel Güncel Gelişmeler - 2020 III

Kozanoğlu, Hayri (2020). Ekonomide tatlı hayaller ekşi veriler,
<https://www.paraanaliz.com/2020/turkiye-ekonomisi/prof-hayri-kozanoglu-ekonomide-tatli-hayaller-eksi-veriler-48176/>

Moody's Investors Service (2020). Global Macro Outlook 2020-21 (March 25, 2020 Update)

OECD (2020) World Economic Outlook, June,2020

OECD Website, <http://www.oecd.org/coronavirus/en/#data>

OİB (2020). <https://www.dunya.com/sectorler/otomotiv/otomotivin-kaderini-ic-pazar-belirleyecek-haberi-469966>,

OSD (2020).Otomotiv Sektörü Aylık Değerlendirme Raporu 4 / 2020, Otomotiv Sanayii Derneği <http://www.osd.org.tr/>

Reuters,(2020). [reuters://realtime/verb=Open/url=cpurl://apps.cp./Apps/econ-polls?RIC=TRGDPAP](https://reuters.com/realtime/verb=Open/url=cpurl://apps.cp./Apps/econ-polls?RIC=TRGDPAP) GSYH anketi

T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı (2020). Kamu Finansmanı Genel Müdürlüğü

T.C. Ticaret Bakanlığı (2020).2020 Yılı Nisan Ayı Dış Ticaret, Ticaret, Esnaf ve Kooperatif Verileri

TCMB,(2020/a). Enflasyon Raporu, Nisan 2020

TCMB,(2020/b). Ödemeler Dengesi İstatistikleri - TCMB

TCMB, (2020/c). İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranı Mayıs 2020

TÜİK,(2020). Nisan 2020 Sanayi Üretim Endeksi, Haziran 2020, Türkiye İstatistik Kurumu

TBB (2020) "Mayıs 2020 Bülteni" Türkiye Bankalar Birliği

TÜİK Web Sitesi, www.tuik.gov.tr

World Bank. 2020. Europe and Central Asia Economic Update, Spring 2020: Fighting COVID-19. Washington, DC: World Bank.

WTO Website O İşbank (2020/b). Dünya ve Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler, Mayıs 2020

fficial, www.wto.org

COVID-19 İLE ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ YENİDEN DÜŞÜNMEK: TARİH, EKONOMİ VE SİYASET EKSENİNDE BİR DEĞERLENDİRME

Oya Dağlar MACAR¹

ORCID ID: 0000-0002-8163-8721

Uğur Yasin ASAL²

ORCID ID: 0000-0003-1567-9186

ÖZ

Bu çalışmada Covid-19 salgını, uluslararası ilişkiler perspektifinden ekonomik, siyasal ve toplumsal boyutlarıyla ele alınmaktadır. Çalışmada, sırasıyla salgın hastalıkların tarihsel ve siyasal sonuçları ifade edilmekte, bu hastalıkların ekolojisi Covid-19 ile yeniden değerlendirilmektedir. Covid-19 gibi mikroorganizmaların ekonomi politigi, uluslararası güvenliğe etkileri, seçilmiş G20 ülkelerinin Covid-19 ile mücadelede politika farklılıkları, döviz kuru oranları, GSYH büyüme projeksiyonu gibi ekonomik parametreler üzerinden değerlendirilmektedir. Söz konusu değerlendirme ile disiplinler arası bir analiz ekseninin inşası hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Salgın Hastalıklar, Güvenlik, Ekonomi Politik.

RE-THINKING THE INTERNATIONAL RELATIONS WITH COVID-19: AN ASSESSMENT OF HISTORY, ECONOMICS AND POLITICS AXIS

ABSTRACT

In this study, the Covid-19 outbreak is addressed from an international relations perspective with its economic, political and social dimensions. The historical and political consequences of epidemic diseases are expressed; and the ecology of these diseases is re-evaluated with Covid-19. Political economy of microorganisms such as Covid-19, the effects of international security, policy differences in the fight against Covid-19 of selected G20 countries, exchange rates, GDP growth projection are evaluated in this study. With this evaluation, it is aimed to build an interdisciplinary analysis axis.

Key Words: Covid-19, Pandemics, Security, Political Economy.

¹ Prof. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, İTBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, oyadr@ticaret.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İTBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, uyasal@ticaret.edu.tr

1. GİRİŞ

Aralık 2019'da Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkarak, kısa sürede küresel çapta bir salgına dönüşen Covid-19, uluslararası ilişkiler alanında köklü değişim ve dönüşümlere sebep oldu. Başta devletler olmak üzere, uluslararası sistemdeki tüm aktörler, Covid-19 krizine karşı ekonomik, siyasi ve toplumsal değişimlerin nasıl sonuçlar getireceğine ilişkin cevaplar aramaya başladılar. Öncelikle pandeminin nedeni ve nasıl ortaya çıktığı ile başlayan sorular, tüm dünyayı iklim-krizi ve ekoloji gibi küresel sorunlar üzerinde yeniden düşünmeye zorladı.

İlerleyen süreçte Covid-19 krizi, devletlerin gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun kriz kaldırma kapasitelerinin zayıflığını da ortaya çıkardı. Kriz yönetiminde uygulanan politikaların başarısızlığı, her ülkenin sağlık alt yapısı ve sosyal güvenlik uygulamalarının zafiyetini gözler önüne serdiği gibi, sağlık sistemlerinin sorgulanmasına da neden oldu.

Öte yandan Covid-19'un yarattığı tecrit, hem ulusal hem de küresel düzeyde ekonomileri derinden sarstı. Pandeminin orta ve uzun vadede ekonomiye etkileri, tüm devletleri ekonomi politikaları ile ilgili acil ve kalıcı tedbirler almaya yöneltti. Söz konusu tedbirlerin kapasite ve performansını belirleyen temel parametrelerin, devletlerin sosyal güvenlik politikaları, güçlü sağlık sistemleri, gıda arzı ve tedarik zincirlerinin sürdürülebilirliği olduğu anlaşıldı. Çalışmada, seçilmiş G20 ülkelerinin Covid-19 ile mücadelede başarı ve başarısızlıkları bu çerçevede değerlendirildi.

Covid-19 ile mücadelede her siyasal yapının benimsediği politikalar birbirinden farklılık göstermektedir. Bu, siyasal rejimlerin yapısı ile olduğu kadar, siyasal ve toplumsal kültür farklılıklarından da kaynaklanan bir durum olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, aynı coğrafyada yer alan devletlerin pandemiye karşı verdikleri mücadelede şaşırtıcı benzerlikler ve bazı ortak tutumlar da ortaya çıkmaktadır. Söz konusu benzerlik ve farklılıklar, Covid-19'un devlet, toplum ve ekonomi diyalektiğinde oluşturacağı yeni bir sürecin habercisi konumundadır.

Çalışmada ilk olarak, salgın hastalıkların geçmişten günümüze siyasal ve toplumsal sonuçları değerlendirilmekte, bu sonuçların günümüze yansımaları Covid-19 ve ekonomi politik bağlamında tartışılmaktadır. Tarihte yer alan salgın hastalıkların Avrupa ve Amerika'nın ekonomik ve siyasal dönüşümünde oynadığı rol, 15. ve 16. Yüzyıl'dan başlayarak I. Dünya Savaşı'ndaki örnekleri ile ortaya konmaktadır. Salgın hastalıkların ekolojisi ifade edilerek, Covid-19'un bu hastalıklar içerisinde değişim ve sürekliliklerinin neler olduğu ortaya konmaktadır. Bu yönüyle çalışmaya hakim olan perspektif, salgın hastalıklar ve siyasal sonuçlar dinamiğini değişim ve süreklilik paradigmaları üzerinden tartışmaktadır.

Çalışmada, Covid-19'un uluslararası ekonomi politiğinin ele alınmasıyla salgın hastalıklar ile devlet, toplum ve ekonomi diyalektiğinin temel analiz nesnelere ifade edilmektedir. Söz konusu analiz nesnelere reel sektör, ekonomik-finansal

kuruluşlar ve kamu otoriteleri nezdinde ortaya çıkarttığı dönüşümlerin G20 ülkeleri üzerinde kısa bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Söz konusu değerlendirmenin yapılmasıyla, uluslararası ilişkiler literatüründe disiplinler arası araştırmalara yönelik sınırlı bir katkı sunulması amaçlanmaktadır. Özellikle, post-pozitivist kuramın literatüre yönelik temel eleştirileri arasında da yer alan; tek düzeyli, materyalistik ve nesnel gerçeklik merkezli bakış açısının, küresel ekonomi politikte yaşanan gelişmeleri açıklamakta tek başına yeterli olmadığı görülmektedir. İnsan ve onun temel ihtiyaçları ile değişen güvenlik olgusu üzerinden şekillenen ‘yeni normal’ pratiğinin, bu disiplinler arası bakış açısı ile daha iyi anlaşılacağı öngörülmektedir. Bu çalışma, söz konusu amaca yönelik bir ön adım olarak değerlendirilebilecektir.

Çalışmada, Covid-19 krizi ile değerlendirilen devlet, toplum ve ekonomi eksenli değişim ve dönüşümlerin uluslararası ilişkilerin klasik anlamda birbirinden ayrı olarak analiz edilen yapı, düzey, aktör sistematüğünü entegre bir yapıya kavuşturacağı, sistem, devlet ve birey eksenindeki analiz düzeylerini yeknesak bir çerçeveye oturtabileceği düşünülmektedir. Söz konusu yeknesaklığın, içerisinde yaşadığımız çağı anlamada literatüre ve politik karar alma, uygulama süreçlerine katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Bu sürecin, devlet-vatandaş ilişkilerini arz-talep merkezli tümdengelimci bir çerçeveden öteye taşıyarak, tümevarımcı talep ve değişim yanlısı yeni bir trendi beraberinde getireceği düşünülmektedir.

Çalışmanın temel inceleme aracı olan Covid-19 krizinin, uluslararası politik ekonomi literatürünün piyasa merkezli devlet ile sosyal güvenlik merkezli devlet tartışmalarına yeni bir açıklama getireceği, söz konusu açıklamanın piyasa ekonomisi uygulamaları ile ön plana çıkan G20 ülkeleri ile Covid-19 sürecinde sosyal güvenlik uygulamaları ile ülkeler arasında ortaya çıkan farklılıklara yönelik tartışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Buna ek olarak, uluslararası ilişkiler disiplininde güvenliğin klasik anlamda devlet merkeziliğinin ötesine çıkarak son yıllarda ön plana çıkan insan merkezli eleştirel kuramın temel argümanları çerçevesinde derinleşeceği, analiz nesnelere ise mikroorganizmalar, dijital tehditler, veri ve bilgi güvenliğine yönelik yeni paradigmlar üzerinden genişleyeceği öngörülmektedir.

2. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE SALGIN HASTALIKLARIN SİYASAL VE TOPLUMSAL SONUÇLARI VE GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

2.1. Tarihsel Süreçte Salgın Hastalıkların Siyasal ve Toplumsal Sonuçları

Salgın hastalıklar tarihi neredeyse insanlık tarihi kadar eskidir. Başta veba, kolera, çiçek, tifo ve grip olmak üzere birçok hastalık tarihin çeşitli dönemlerinde salgınlar yaparak milyonlarca kişinin ölümüne neden olmuştur. Dünya tarihinde ulusları tehdit eden en büyük salgınlardan biri 541-542 tarihlerinde Bizans'ta ortaya çıkan vebadır. Çok kısa zamanda Mısır'a, Kuzey Afrika kıyılarına, Anadolu'nun tamamına, Bizans orduları ile Avrupa'ya yayılarak on binlerce kişiyi öldürmüştür. Fakat vebanın asıl tahribatı 14. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu salgında 25 milyon

kişinin hayatını kaybetmiş, Avrupa'nın 3'te biri yok olmuştur. Veba 18. yüzyılda da nüksetmiş ve ilki kadar olmasa da dünya nüfusunun % 10 ila % 20'sinin ölümüne neden olmuştur (Varlık, 2015).

15-16 yüzyıl çiçek Avrupa'da öldürücülüğü en yüksek hastalıkların başında çiçek gelmektedir. 18. yüzyıla damgasını vuran pandemi ise koleradır. 1817-1833 ve 1829-1851 arasında iki pandemi (dünya genelinde etkili olan bulaşıcı hastalık) şeklinde ortaya çıkan ve milyonları yok eden kolera, ancak 20. yüzyılda kontrol altına alınabilmiştir.

19. yüzyılda tifüs salgınının da büyük çapta yıkıma neden olduğu bilinmektedir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'na damgasını vurarak, Avrupa ve Asya'da 25 milyon kişinin enfekte olması ile sonuçlanmıştır. Savaş dönemlerinde bulaşıcı hastalıkların büyük çapta ölümlere yol açtığı, cephede ölen asker sayısından daha fazla insanın salgın hastalıklardan dolayı yaşamını yitirdiği bilinmektedir. Nitekim dünyanın en büyük pandemisi olarak tarihe geçen İspanyol gribi Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda ortaya çıkarak dünya nüfusunun 5'te 1'i enfekte olmasına ve 50-100 milyon kişinin ölümüne neden olmuştur (Yolun, 2020: 74).

Salgın hastalıkların yarattığı bu büyük tahribat siyasi, ekonomik ve toplumsal birçok değişime neden olmuştur. Siyasal olarak özellikle Amerika'nın ve Afrika'nın sömürgeleştirilmesinde salgın hastalıkların (çiçek, kızamık, Salmonella ve sığır vebası) rolü büyüktür (Diamond, 2010). 14. yüzyılda vebaya bağlı olarak Avrupa'nın nüfusundaki dramatik düşüş, toprakların ekilememesine ve serbest kalan serflerin şehirlere akın ederek ücretli işçiliğin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Diğer yandan kırsal alanda işgücünün azalması nedeniyle, feodal beylerin serfleri daha ağır şartlarda çalıştırması Avrupa'da köylü ayaklanmaları ortaya çıkmasıyla ve uzun vadede feodal düzenin yıkılmasıyla sonuçlanmıştır.³

³ Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için lütfen bkz.: R.H. Britnell, "Feudal Reaction After The Black death in the Palatinate of Durham", Past and Present, no.128, 1990, s. 28-47., E.A. Kosminsky, "The Evolution of Feudal Rent in England From the XIth to the XVth Centuries", Past and Present, no.7, 1955, s. 12-36, H. Kamen, Modern European Society, USA: Routledge, 1999, s. 137-156., R. Lachman, Capitalist in Spite of Themselves: Elite Conflict and European Transition in Early Europe, USA: Oxford University Press, 2000, s. 180-188., Marvin Harris, Yamyamlar ve Krallar, Kültürün Kökenleri, İstanbul: İmge yayınevi, 1994, s. 254-255., Leo Huberman, Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla, İstanbul: İletişim yayınları, 2010., Sever Tanilli, Yüzyılların gerçeği ve Mirası, İnsanlık tarihine Giriş, II, Ortaçağ, İstanbul: Say yayınları, 1986, s. 492., J.M. Roberts, Avrupa tarihi, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2010, s. 203., George Childs Kohn (ed.). Encyclopedia of Plague and Pestilence: From Ancient Times to Present, New York: Infobase Publishing, 2008.

Ekonomik ve siyasi sonuçlarının yanı sıra hastalıklar toplumsal değişimlere de neden olmuştur. Yaş, cinsiyet ya da ekonomik durum ayırt etmeksizin yaşanan kitlesel ölümler, 1920'lerden itibaren hastalıkların sadece fakirleri öldürdüğü algısını değiştirmiştir. Bu algı değişimi kamu sağlığı stratejilerine de yansımış ve 20. yüzyılda kamu sağlığı alanında devletlerin yeni politikalar geliştirmesini sağlamıştır.

Örneğin; sivil sağlık işleri bakanlıklar düzeyinde örgütlenmiş, serbest çalışan doktor ve eczanelerin denetimi için yasal düzenlemelere gidilmiş, halkın sağlık hizmetlerine kolay erişimi için kamu hastaneleri ve sağlık tesisleri hayata geçirilmiştir. Bu dönemde kamu sağlığı konusunda en çok üzerinde durulan konu ise şüphesiz hijyen olmuştur. Kentsel ve kırsal hijyene önem verilerek bu çerçevede kanalizasyon sistemlerinin inşa edilmesi, halka temiz içme suyunun sağlanması, su kanallarının bakteriyolojik analizlerinin yapılması, lağımaların, evsel atık ve çöplerin toplanması ve imhası konusunda yapılan çalışmalar, kişisel hijyen konusunda devlet eliyle halka verilen eğitimler vb. bu çerçevede ele alınabilir. Bu tür düzenlemelerin aslında 19. yüzyıldan ivme kazanarak, 20. yüzyılda kurumsal bir çerçeveye oturtulduğu söylenebilir. Üstelik bu gelişmeler sadece Avrupa coğrafyası ile sınırlı kalmamış, farklı coğrafyalardaki pek çok ülkede, ki Osmanlı Devleti de buna dahildir, modern tıp hizmetleri ve kamu sağlığı düzenlemelerine ilişkin olarak bu düzenlemeler etkin olmuştur.⁴

Öte yandan salgın hastalıkları ortadan kaldırmak için yapılan araştırmalar tıbbi alanda birçok gelişmenin ortaya çıkmasını sağlarken, koruyucu sağlık hizmetlerinin önemin anlaşılmasına da neden olmuştur.

⁴ Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için lütfen bkz.:_George Childs Kohn (ed.). Encyclopedia of Plague and Pestilence: From Ancient Times to Present, New York: Infobase Publishing, 2008, s. 126. Andrew Nikiforuk, Forth Horseman: A Short History of Epidemics, Plagues, Famines and Other Sources, Canada: Penguin, 1991., Leo Huberman, Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla, İstanbul: İletişim yayınları, 2010, s. 61., Orhan Demirhindi, "Halk Sağlığı I", Dünyada ve Türkiye'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemenin Tarihi, ed. Ekrem Kadri Unat, İstanbul: Cerrahpaşa Tıp Fak. Vakfı yay., s. 163-173., Anne Marie Moulin, "Kentte Koruyucu Hekimlik: Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı 1887-1908", Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, ed. Paul Dumont, François Georgeon, çev. Ali Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayınları, 1996, s. 169-193., LaVerne Kuhnke, Live at Risk, Public Health in Nineteenth Century Egypt, California: University of California Press, 1990., Sevim Budak, "Çöp", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt 2, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayınları, 1994, s. 531-533., Hüseyin Özgür, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri", Osmanlı, cilt.5, ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 116-128., İlber Ortaylı, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880), Ankara: TTK, 2011., Erdem Aydın, "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", OTAM, no.15, 2004, s. 185-207.

2.2. Hastalıkların Ekolojisi ve COVID-19

Salgın hastalıklar bilimsel gelişmeler ve yaygın aşılama sayesinde 20. yüzyılda büyük oranda etkisini yitirmiştir. Fakat modern dünyada salgın hastalıklar başka formlarda hala insanlığın korkulu rüyası olmaya devam etmektedir. Yakın dönemde sırasıyla; SARS (2003), Kuş Gribi (2007), Domuz Gribi (2009), MERS (2012), Influenza A H7N9 (2013), Ebola (2014), ZİKA (2015) ve COVID-19 (2019) salgınları, ortaya çıkış sıklıkları ile hastalıkların 21. yüzyılda da etkili olduklarını açıkça ortaya koymaktadır. Burada dikkati çeken en önemli nokta, hastalıkların görülme sıklığındaki artıştır. Tarihsel olarak baktığımızda hemen hemen her yüzyıla denk gelen bir pandemiden söz etmek mümkündür. Oysa günümüzde salgın hastalıkların görülme sıklığı belirgin biçimde kısılmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere, 21. yüzyılın başında ortalama 20 yıl içinde toplam sekiz salgın ortaya çıkmış olması şaşırtıcıdır. Peki, bunun nedenleri nelerdir?

Uluslararası Hayvancılık Araştırma Enstitüsü'nün 2012'de yayınlanan bir raporuna göre; 1940'lardan sonra ortaya çıkan bulaşıcı hastalıkların % 60'ının hayvanlardan insanlara geçen hastalıklar zoonotik (hayvandan insana geçen hastalık) olduğunu ortaya koymaktadır. Yine aynı araştırmada zoonotik hastalıkların da % 71,8'inin yaban hayvanlarından yayıldığı tespit edilmiştir (Tolunay, 2020: 1).

Bu araştırmanın ortaya koyduğu gerçek, son yıllarda ortaya HIV, Ebola, Batı Nil virüsü, SARS, kuş gribi, domuz gribi ve son olarak Covid-19 salgınlarının tümü için geçerlidir. Bilindiği üzere, Covid-19 salgınının önce yarasalar ve bazı evcil olmayan hayvanlardan geliştiği ve bu hayvanın ticaretinin yapılması yoluyla insana bulaştığı iddia edilmektedir. Tüm bu bilgi ve veriler ışığında günümüzdeki salgınların ortaya çıkmasının arkasında yaban hayvanlarının yaşam alanlarının yok edilmesi, vahşi hayvan ticareti ya da evcilleştirmesi gibi müdahalelerin yattığını söylemek mümkündür. Yaban hayatına yapılan müdahaleler ile birçok virüs ve bakteri hayvandan insana geçerek salgın hastalıklara dönüşmesine neden olmaktadır.

Bilim adamları bu müdahalelerin devam etmesi durumunda hayvansal kaynaklı enfeksiyon hastalıklarının devam edeceğini ve bunun en büyük küresel tehditlerden biri olacağı uyarısında bulunmaktadırlar.

2.3. Küreselleşme - İklim Krizi - Pandemi İlişkisi

Salgın hastalıkların küreselleşme ve iklim krizi ile çok yakın bir ilişkisi bulunmaktadır. Sanayi Devrimi'nden beri dünya baş döndürücü bir hızla gelişmekte ve "modern"leşmektedir. Bu gelişmelere paralel olarak yaşanan hızlı kentleşme, artan insan popülasyonu, ormansızlaştırma, sulak alanların kurutulması, madencilik, yeni tarım alanları açma, yol yapımı vb. kapitalizmin getirdiği sorumsuzca müdahaleler çevrenin kirlenmesine ve ekosistemin dengesinin bozulmasına neden olmaktadır.

Doğaya yapılan müdahaleler ve ekosistemin bozulup, parçalanması dolaylı olarak hastalıkların yayılmasına etki edebilmektedir. Çünkü bu süreçlerle birlikte canlılar

göçe zorlanır, biyolojik çeşitlilik kaybı yaşanır, yaban hayvanlarının bağışıklık sistemleri olumsuz etkilenebilir ve hastalık taşıyıcı böcek ve sinekler çoğalabilir.

Özellikle ormansızlaşma ile doğrudan vahşi hayvanların yaşam alanlarına girilmesi yukarıda bahsedildiği üzere, insan türünden uzak yaşayıp evrimleşen çok sayıda bitki ve hayvan türünün yok olmasına neden olmaktadır. Bu hayvanlarla yaşayan ve henüz bilinmeyen virüsler doğal ev sahipleri öldürülünce insanları yeni yaşam alanı olarak seçmeye başlamakta ve böylece yeni birçok salgın hastalık ortaya çıkmaktadır.

Ekolojik dengenin bozulması dünyayı küresel ısınma sorunu ile karşı karşıya bırakmaktadır. Unutmayalım ki küresel ısınma doğadaki tüm canlı türleri için büyük tehlike yaratan iklim değişikliğini de beraberinde getirmektedir.

İklim değişikliğinin neden olduğu/olacağı kuraklık, sel ve taşkınlar, sıcak hava dalgaları, gıda üretimindeki azalışlar gibi etkiler salgınların daha hızlı yayılmasına ve uzamasına, alınan önlemlerin etkisiz kalmasına ve toplumun salgınları daha şiddetli hissetmesine yol açabilir. Örneğin Covid-19 salgınında alınacak en önemli kişisel önlem ellerin yıkanmasıdır. Ancak dünyada 785 milyon kişiyi temiz suya erişimden yoksun olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Öte yandan küreselleşme salgın hastalıkların yayılmasını hızlandırmaktaki en büyük faktördür. İnsanların ve malların dolaşımı salgın hastalıkların yayılmasını kolaylaştırarak kısa sürede pandemiye dönüşmesine neden olmaktadır.

Önümüzdeki dönemde küresel salgın tehdidi oluşturabilecek bulaşıcı hastalık ajanlarının iklim değişikliği gibi faktörlerin etkisiyle daha sık ortaya çıkması ve küreselleşmenin etkisiyle de daha hızlı yayılması beklenmektedir.⁵

Özetle, salgın hastalıklar büyük ölçüde çevresel sorunlardır ve bu konuda alınacak tedbirler, yeni küresel salgınların ortaya çıkmasını önlemede hayati önem taşımaktadır.

⁵ Bu konuda daha detaylı bilgi için şu eserlere bakılabilir: Ömer Madra, Küresel Isınma ve İklim Krizi, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2007. Selim Badur, “Küreselleşmeden İklim Krizine: Enfeksiyon Hastalıklarında Gelinek Nokta”, Duane J. Gubler, “Dengue Urbanization and Globalization: The Unholy Trinity of the 21th Century”, Tropical Medicine And Health, vol.30, no:4, 2011, s. 3-11. Brajesh K.Singh, Richard D.Bardgett, Pete Smith, And Dave S. Reay, “Microorganisms and Climate Change: Terrestrial Feedbacks and Mitigation Options”, Nature Reviews, Microbiology, vol.8, 2010, s. 779-790., Lin H. Chen, Mary Elizabeth Wilson, “The Role of the Traveler in Emerging Infections And Magnitude of Travel”, Medical Clinics of North America, vol.92, no.6, 2008, s. 1409-1432.

2.4. Mikroorganizmaların Uluslararası Güvenliğe Etkisi: Olası Riskler, Önlemler ve Değerlendirmeler

Salgın hastalıkların ortaya çıkmasına ve küresel çapta yıkımlara yol açmasına hastalık yapıcı mikroorganizmalar neden olmaktadır. Bu mikroorganizmalar bazen doğal yollarla bazen de laboratuvarlarda üretilmek suretiyle ortaya çıkmaktadır. Günümüzden 25.000 yıl önce, henüz mikrobun bile keşfedilmediği tarihlerde insanoğlunun hastalıkların gücünü keşfederek, mikroorganizmaları biyolojik silah olarak kullandıkları görülmektedir. *Biyolojik silah*; hastalığa neden olan mikroorganizmalar, hayvanlar ve bitki öldürücülerdir. Kitle imha silahları (KİS) içinde yer alan biyolojik silahların profesyonel ordular tarafından askeri hedeflere yönelik kullanılmasına “*biyolojik savaş*” adı verilmektedir.

Biyolojik silahların devletler tarafından kullanımının uzun bir tarihi vardır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda ve Soğuk Savaş döneminde bazı devletlerin silahlanma programlarına dâhil edilmiştir. Örneğin, Japonya 1932 ve 1945 yılları arasında Japonya, 731. Birim adı verilen bir biyolojik silah araştırmaları gerçekleştirmiş, 1941'de İngilizler İskoçya açıklarında bulunan Gruinard adasında biyolojik silah geliştirme programı yürütmüşlerdir. 1942'de Amerika Birleşik Devletleri de kendi biyolojik silah programını başlatmış ve 1969 yılına kadar devam ettirmiştir. (Yüksel ve Erdem, 2016, s. 204-207) SSCB ise biyolojik silah üretiminde en başta gelen ülkedir. 1946'da başlattığı gizli biyolojik silah programı çerçevesinde, kesin bilgiler olmamasına rağmen 52 farklı yerde açtığı üretim ve geliştirme tesislerinde, 50-60 bin kişi ile biyolojik silah araştırmaları yürütmüştür (Kiremitçi, 2014: 36).

1972 yılında, genelde Biyolojik Silahlar Anlaşması olarak adlandırılan “*Bakteriyolojik ve Toksin Silahlarının Geliştirilmesi, Üretimi ve Depolanması ve İmhası*”na Dair Anlaşma” 79 ülke tarafından imzalanarak 1975 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşma biyolojik ajanların saldırı amaçlı geliştirilmesi, üretilmesi, stoklanması, temin edilmesi ve kullanılmasını yasaklamaktadır. Ancak bu anlaşmaya rağmen dünyamızda biyolojik silahların kullanımı devam etmiştir (Baysallar, 2007: 521-522).

Diğer yandan SSCB'nin dağılmasından sonra onun elinde bulunan KİS'lere ve KİS yapımında kullanılan malzeme, teknoloji ve bilginin akıbetinin ne olduğu bilinmemektedir. İran, Irak, Libya ve K. Kore'nin de bulunduğu birtakım ülkeler SSCB dağıldıktan sonra, bu bilgi ve teknolojiye sahip olmak amacıyla girişimlerde buldukları bilinmektedir. Diğer yandan söz konusu bu bilgi, malzeme ve teknolojinin terör örgütlerinin de ilgisini çektiği ve buna sahip olmak için çalışmalarında buldukları iddia edilmektedir (Kiremitçi, 2014: 30).

Biyolojik silahların terör örgütleri tarafından sivil halkı hedef alarak yaptıkları saldırılar “*biyoterörizm*” olarak adlandırılmaktadır. Biyoterörizm günümüzde giderek büyüyen bir tehdittir. Daha önce yaşanan tecrübeler terör örgütleri tarafından yapılacak bir saldırının önceden tahmin edilmesinin ve engellenmesinin

ne kadar zor olduğunu göstermiştir. Bu yüzden olası bir saldırıya hazırlıklı olmak ve saldırı gerçekleştiğinde alınması gereken kişisel tedbirleri bilmek çok önemlidir.

Örneğin 1991-1994 arasında Japonya’da Kıyamet Günü isimli bir terör örgütünün Japonya’da yaptığı saldırılar, 11 Eylül 2001’de ABD’de farklı kuruluşlara toz halinde şarbon sporları içeren mektupların gönderilmesi, aynı tarihte birçok Avrupa ülkesine antraks sporları olan mektupların yollanması bu örneklerden birkaçıdır. Bu durum Batı dünyasında biyoterör korkusunu tetiklemiş ve uluslararası güvenlik sorununu açıkça ortaya koymuştur (Yüksel ve Erdem, 2016: 204-207).

2.5. Önlemler ve Değerlendirmeler

Covid-19 salgını tüm ülkelerin sağlık sistemlerini yeniden gözden geçirmeleri için önemli bir uyarı niteliğindedir. Covid-19 salgınında birçok devletin sağlık sistemi yetersiz kalmış ve kriz yönetimi konusunda birçoğu başarısız bir sınav vermişlerdir. Başta ABD olmak üzere pek çok ülke pandemiyi “savaşla mücadele” şeklinde tanımlamalarına rağmen şimdiye kadar ekonomilerinden büyük pay ayırdıkları silahların bu mücadelede hiçbir işe yaramadığını açıkça görmüşlerdir. Covid-19 tüm dünyaya salgın hastalık tehdidinde karşı ne kadar hazırlıksız olduğunu ve kriz yönetme kapasitelerinin zayıflığını göstermiştir.

Salgın hastalıkların önümüzdeki yıllarda yeniden ortaya çıkma ihtimali de göz önünde bulundurulduğunda, Covid-19’dan sonra ister istemez pek çok devletin sağlık hizmetleri ile ilgili yeni düzenlemelere gitmek zorunda kalacağı ortadadır. Bu çerçevede kamu sağlığı ve koruyucu sağlık hizmetlerinin yeniden devletlerin öncelikli konusu olacağı öngörülebilir. Bunun için devletlerin halkın sağlık hizmetlerine erişimini kolaylaştıracak adımlar atması, koruyucu önlemler konusunda halkın bilgilendirilmesi, aşılama programlarının yeniden düzenlenmesi ve kapsamlı risk değerlendirme haritalarının oluşturulması gibi düzenlemelere gitmeleri gerekmektedir.

Tüm bu düzenlemelerin ekonomi-siyaset-toplum dengesi üzerine oturması oldukça önemlidir. Unutulmaması gerekir ki, salgın hastalıklar bir sağlık meselesi olmanın yanı sıra devletler için ekonomik ve siyasi bir meseledir. Küresel çapta ortaya çıkan salgınlar uluslararası ticareti ve seyahati etkileyerek, farklı ülkelerde potansiyel yıkıcı ekonomik sonuçlara neden olmuşlardır. Sadece SARS’ın tüm dünyaya maliyetinin 30 -140 milyar ABD Doları’na kadar ulaştığı belirtilmektedir (Cevizci ve Erginöz, 2008: 56, World Health Organization [WHO], 2008). Covid-19 salgınının günümüz dünya ekonomisine olan maliyeti ise henüz bilinmemektedir. Salgınlara yarattığı mali yıkımlar, tüm iktidarları derinden etkileyecek politik ve ekonomik krizlere neden olabilir.

Söz konusu krizlerin bir süre sonra ulusal ve uluslararası güvenliğin temel nesnesi haline gelmesi kaçınılmazdır. 2001 yılında gerçekleşen 11 Eylül saldırılarının ardından önemli bir kırılma yaşayan uluslararası güvenlik, günümüze değin farklı parametreler ile kapsamını genişletmiştir. 2008 küresel ekonomik ve finansal

krizinin ardından oluşan devletlerarası yeni güç dengesi, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında güvenlik olgusunu klasik olmaktan öteye taşımış, ekonomik güvenlik, korumacılık, finansal yaptırım gibi parametreleri öne çıkarmıştır. 2017 yılından itibaren ABD-Çin arasında eksenini derinleştiren bu parametrelerin, literatürde ‘Ticaret Savaşları’ olarak nitelendirilmesi, uluslararası güvenliğin ekonomik ve finansal boyutunun temel örnekleme haline gelmiştir.

İki ülke arasında derinleşen rekabetin, Covid-19 ile farklı bir aşamaya geçtiği görülmektedir. Nitekim, ABD’nin Covid-19 salgınına neden olarak Çin Halk Cumhuriyeti yönetimini adres göstermesi bu rekabetin yeni bir aşaması olarak değerlendirilmektedir. Uluslararası güvenliğin genişleyen bu doğası, Covid-19’un ekonomi politik sac ayaklarını inşa etmektedir.

3. COVID-19’UN ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİĞİ

3.1. Covid-19 ile Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülke Ekonomileri Arasında Güç Dengesinin Yeniden Düşünülmesi

2019 yılının son çeyreğinde Çin’in Vuhan kentinde ortaya çıkan ve hızla küresel bir görünüm kazanan Covid-19 krizi ile birlikte ülkelerin sadece sağlık alt yapısı ve sosyal güvenlik uygulamalarının değil; devlet, toplum ve ekonomi ilişkilerinin de yeniden düşünülmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Covid-19 ile mücadelede piyasa ekonomileri ile devletçi uygulamalar arasında başarı ve başarısızlıkların ortaya çıktığı bu süreç, küresel sorunlarla mücadelede mevcut mekanizmaların etkinliğini sorgulatmış, yeni mekanizmaların arayışını hızlandırmıştır.

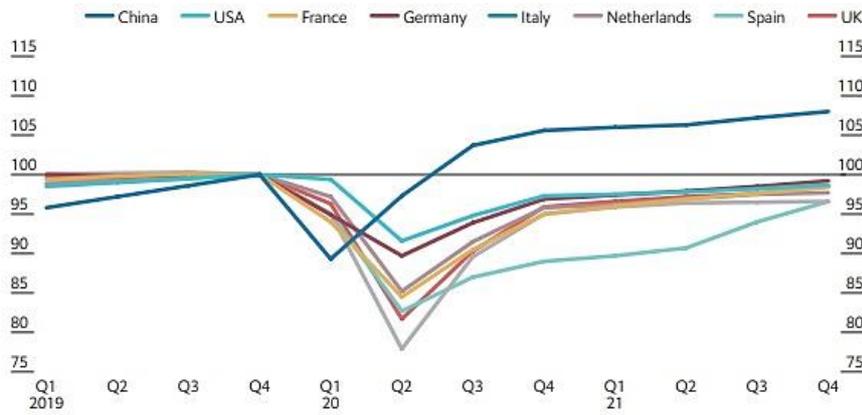
Dünya GSYH’nin %80’ini oluşturan ve gelişmiş 20 ekonomiyi bir araya getiren G20 platformu, 27 Mart 2020 tarihinde telekonferans yöntemiyle gerçekleşen Liderler Zirvesinde, “ortak düşman” haline gelen korona virüsü ile mücadelede IMF ve Dünya Sağlık Örgütü ile birlikte hareket edeceğini açıklamıştır. G20 tarafından bu zirvede, tedarik zincirini sürdürmek ve iş gücü kayıplarını önlemek için küresel piyasalara 5 trilyon dolarlık likidite desteğinin sağlanacağı açıklanmıştır. Fakat zirveyi takip eden günlerde Covid-19’la mücadelenin tam anlamıyla küresel olamayacağı; krizin, ulusal hükümetlerin kapasite ve performanslarıyla aşılabacağı görülmüştür (Duran, 2020). Hükümetlerin söz konusu kapasite ve performanslarını etkileyen temel parametrelerin sosyo-ekonomik standartlar, güçlü sağlık sistemleri, gıda arzı ve tedarik zincirlerinin niteliği olduğu anlaşılmıştır (Think Tank 20, 2020).

Covid-19’un devlet, toplum ve ekonomi ilişkilerinin mevcut yapısına ilişkin sorun alanlarını ön plana çıkardığı, bu mekanizmalar arasında kriz yönetimi başta olmak üzere işbirliği süreçlerinin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında farklılar arz ettiği görülmüştür. Uluslararası ilişkilerin ekonomi politikası çerçevesinde değerlendirildiğinde, 2008 küresel finans krizinden bugüne gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında artan rekabetin ekonomi, finans ve güvenlik ekseninde derinleştiği anlaşılmaktadır. Söz konusu rekabetin temel belirleyicilerinin ise ABD ve Çin olacağı, Covid-19’un bu rekabet sürecinin yeni bir aşaması olduğu

vurgulanmaktadır (Foreign Affairs, 2020). Ancak bu rekabetin, orta ve uzun vadeli etkilerinin küresel piyasaların istikrarı başta olmak üzere, uluslararası toplum sağlığı ve güvenlik ilişkisi üzerine negatif yönlü bir ilişki oluşturacağı öngörülmektedir (Foreign Affairs, 2020: 1).

Covid-19'un küresel ekonomi üzerinde 4 temel *stres testi* oluşturacağı öngörülmektedir. Söz konusu stres testlerinden ilkinin zayıflayan ihracat talebi, tedarik zincirinin dağılması, turizm harcamalarında radikal düşüş ile birlikte piyasaların durgunluğu üzerine olacağı öngörülmektedir. İkinci olarak, Covid-19'un ekonomi ve finans dünyasındaki *uyumu* bozması ve bunun sonucunda iş bırakma ve seyahat kısıtlamalarının ortaya çıkması ile tüketimde düşüş, zayıflayan gelir ve sermaye giderlerinde daralma beklenmektedir. Üçüncü olarak, gelişmekte olan ülke para birimlerinin kademeli olarak dolar karşısında *zayıflayacağı* öngörülmektedir. Son olarak, *jeopolitik gelişmelerin* Covid-19 ile birlikte yeni bir görünüm kazanabileceği ve özellikle Çin'in yakın bölgesi (*Güney Çin Denizi*) ve küresel güç dengesinde yeni bir aşama oluşturabileceği öne sürülmektedir (Fitch Solutions, 2020). Aşağıda yer alan Grafik 1'de Covid-19 krizinin, seçilmiş ülkeler üzerinde çeyrekler bazında GSYH değişimine ilişkin projeksiyon sunulmaktadır.

Grafik 1. Çeyrekler Bazında Reel GSYH Öngörüsü

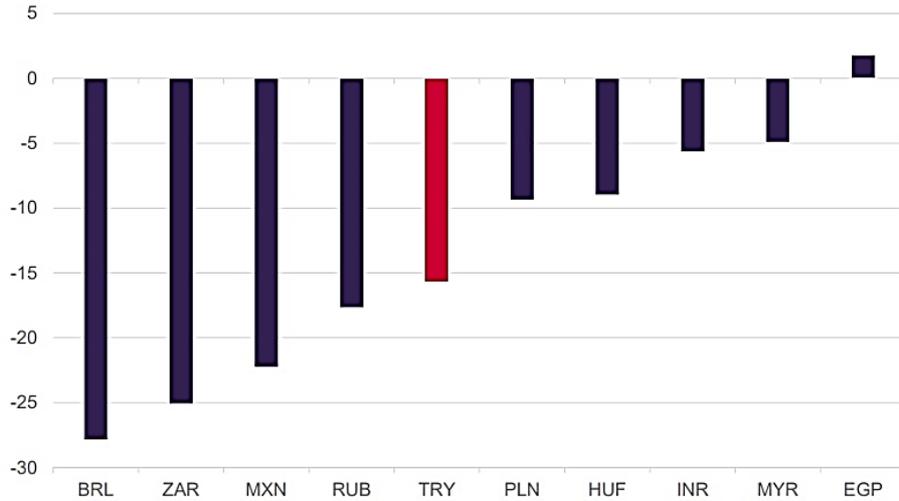
Sources: Haver Analytics; The Economist Intelligence Unit forecasts.

Grafik 1'de yer alan öngörüler çerçevesinde Çin'in Covid-19 sonrası GSYH gelişimine öncülük edeceği ve 2020 yılının 2. ve 3. çeyreğinden itibaren ekonomik toparlanma sürecini güçlendireceği öngörülmektedir. Buna ek olarak, tabloda yer almayan ancak Hindistan, Singapur, Güney Kore gibi yükselen ülke ekonomilerinin güçlü yatırım, inovasyon ve üretim altyapısı ile Covid-19 sonrası sürece ilişkin mukayeseli üstünlüklere sahip olacağı ifade edilmektedir. Avrupa ekseninde değerlendirildiğinde ise Covid-19 ile birlikte İtalya, İspanya ve Hollanda'nın kırılgan halka rolünü derinleştireceği, Almanya'nın 2020'nin 3. ve 4. Çeyreğinden itibaren GSYH toparlanmasını istikrarlı bir yapıya kavuşturacağı öngörülmektedir.

ABD ekonomisinin ise ancak 2020 son çeyreğinde olağan bir görünüm kazanacağı öngörülmektedir (The Economist Intelligence Unit, 2020).

Covid-19'un gelişmiş ülke ekonomileri üzerindeki etkilerinin GSYH verileri çerçevesinde değerlendirilmesinin ardından, bu sürecin gelişmekte olan ülke para birimleri üzerindeki olası projeksiyonları aşağıda yer alan Grafik 2'de ifade edilmektedir. Covid-19 ile birlikte gelişmekte olan ülke para birimlerinin, ABD doları karşısında zayıflamakta olduğu ve söz konusu zayıflamanın bu ülke ekonomileri nezdinde farklılıklar arz ettiği görülmektedir. Türk Lirasının, Covid-19 sürecinde ABD doları karşısında yaşadığı devalüasyon da aşağıda yer alan grafikte görülmektedir. Bu grafiğe göre Türk Lirası gelişmekte olan ülke para birimleri arasında medyan bir görünüm ifade etmektedir.

Grafik 2. Covid-19 Sürecinde ABD Doları Karşısında Zayıflayan Döviz Kuru Oranları

Source: Bloomberg, Fitch Solutions

Covid-19'un 2020 yılı boyunca devam edeceği öngörüsü, yükselen ülke para birimlerinin finansal risk duyarlılığını arttırmaktadır. Söz konusu risk artışının, ABD dolarının yükselen ülke para birimleri üzerinde önemli bir baskı aracı olmaya devam edeceği öngörülmektedir. Ek olarak; yükselen ekonomiler içerisinde, cari açık, ödemeler dengesi ve yüksek dış borç sorunu yaşayan para birimlerinin, Dolar karşısında negatif yönlü seyrini yıl boyunca sürdüreceği öngörülmektedir. Covid-19 ile yükselen ülke para birimlerinin Dolar karşısında zayıflama ve yıpranma sürecinin, bu ülkelerin borç ödeme maliyetleri üzerinde ikincil bir finansal stresin oluşmasına neden olacağı ifade edilmektedir (Fitch Solutions, 2020).

3.2. Serbest Piyasa Ekonomileri, Sosyal Güvenlik ve Seçilmiş G20 Ülkelerinin COVID-19'a Yönelik Ekonomik Destek Paketleri

Covid-19 krizi ile birlikte ABD, İngiltere ve Fransa gibi G7 ülkelerinin birçoğunda piyasa ekonomilerinin sorunlu alanlarının ortaya çıktığı, ekonomik gelişmişlik ve sosyal güvenlik ilişkisinin önemli bir sorgulama geçirdiği görülmektedir. Aşağıda yer alan kısımda seçilmiş G20 ülkelerinin Covid-19 kriz yönetim sürecinde uyguladığı politikaların; reel sektör (şirketler), hane halkı (bireyler) ve kamu yönetimi ekseninde orta ve uzun vadeli yansımaları ifade edilmektedir. Söz konusu yansımalar çerçevesinde, G20 platformu içerisinde seçilmiş ülkelerin başarı ve başarısızlıklarının tespit edilerek, güçlü sosyal içeriklere sahip G20 ülkelerinin politika ve uygulamalarındaki farklılıklar ifade edilmektedir.

Seçilmiş G20 ülkelerini; Covid-19 ile mücadelede başarısızlıkları ile öne çıkan ABD, İtalya, başarılı uygulama ve güçlü sosyal güvenlik alt yapıları ile Almanya, Güney Kore, Türkiye ve Covid-19 salgınının çıkış kaynağı olarak Çin Halk Cumhuriyeti oluşturmaktadır.

Türkiye: 20 Mart 2020 tarihinde 100 milyar TL tutarında bir ekonomik destek paketi açıklanmıştır. Bu paket, asgari emekli maaşının 1.500 TL'ye yükseltilmesini, ihtiyaç sahibi ailelere toplam 2 milyar TL mali yardım tahsis edilmesini, şirketlerin ihracat performanslarına yönelik doğrudan sübvansiyonlar ve sübvansiyonlu kredileri içermektedir. Söz konusu paket çerçevesinde, küçük ve orta ölçekli işletmeler, banka kredilerine ait geri ödemeleri altı aya kadar öteleyebilecektir. Turizm sektörünü desteklemenin bir parçası olarak, otel vergisinin girişi 1 Kasım 2020'ye ertelenmiş, otel kiralama şirketleri için Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında vergi ve ödemeler altı ay boyunca ertelenmiştir. Türkiye'de iç havayolları için KDV Nisan ayından itibaren başlamak üzere üç ay boyunca %18'den %1'e düşürülmüştür (Can, 2020).

Almanya: 23 Mart 2020'de Alman hükümeti, korona virüsün yayılmasının sonuçlarından önemli ölçüde etkilenebilecek özel sektör, kamu şirketleri ve nüfusun çeşitli gruplarına bir yardım paketi açıklamıştır. Söz konusu paketin 750 milyar avroyu aşabileceği açıklanmıştır. Özellikle, 600 milyar avro değerindeki fon, büyük işletmelere yardımcı olmak için bir fon oluşturulmuştur (aynı zamanda hükümet, gerekli olduğu takdirde stratejik açıdan önemli şirketlerde bir hisseyi kullanma hakkını saklı tutmaktadır). Küçük firmalar ve girişimciler 15 bin avroya kadar doğrudan sübvansiyon alabilecek, bu amaç için 50 milyar avro tahsis edilecektir. Ev sahiplerinin Covid-19 krizinden kaynaklanan mali zorluklar nedeniyle kirayı ödeyemeyecek durumda olan kiracılarla sözleşmelerini feshetmeleri yasaklanmıştır. Alman hastaneleri, Federal Hükümet tarafından 3 milyar avrodan fazla destek alacaktır (DW, 2020).

İtalya: 11 Mart 2020 tarihinde İtalya Bakanlar Konseyi, acil durumlarda aileleri ve şirketleri desteklemek için 25 milyar avro tahsis etmeye karar vermiştir. Devlet, sağlık sistemini finanse etmek için en az 3,5 milyar avro tahsis edecek, işletmeler ve

hane halklarının kredi ve ipotek ödemeleri askıya alınacaktır. Karantina nedeniyle çalışmayan İtalyanlar için özel ödemeler yapılmaktadır. Çalışan ebeveynlere bebek bakım hizmetlerini telafi etmek için 600 avro değerinde özel bir kupon sunulmuştur. Bu kupon, 12 yaşından küçük çocukları olan aileler tarafından kullanılabilir. Özel sektörde çalışan ebeveynler, ailenin 12 yaşından küçük bir çocuğu varsa ücretli izin alabilir. Toplam geliri yılda 40 bin avrodan fazla olmayan ve karantina ve acil durumlarda Mart ayında çalışmaya devam eden tüm çalışanlar 100 avroya kadar bir ek gelir kazanabilecektir. Aileleri ve girişimcileri desteklemek için toplam 10 milyar avro destek öngörülmektedir (DW, 2020).

ABD: 18 Mart 2020'de ABD Başkanı Donald Trump, korona virüs salgını ile mücadelede 100 milyar dolarlık bir maddi yardım sağlanması konusunda yasa tasarisını imzalamıştır. Bu yasa acil durumlarda işçiler için ücretli izin ve virüs için ücretsiz test yapılmasını öngörmektedir. Masrafların sigorta şirketleri ve sağlık sigortası sistemi Medicare (yaşlılar için) ve Medicaid (teminatsızlar için) tarafından karşılanması gerekmektedir. Yasa ayrıca, 500'den az çalışanı olan şirketlerin, çalışanın korona virüs ile hastalanması durumunda iki haftaya kadar hastalık izni ödemesini gerektiriyor. Ayrıca, maaşın üçte ikisini ödeyerek çalışanların 10 hafta izin almasına izin verilecektir. Yasa altı aylık bir süre için devlet bütçeleri için işsizlik maaşı maliyetini de kapsamaktadır. 25 Mart 2020 tarihinde Senato, 2 trilyon dolar tutarında bir ekonomik teşvik tedbirleri paketini onaylamıştır. Bu bağlamda şirketler, şehirler ve eyaletler için destek fonuna 500 milyar doların aktarılması planlanmaktadır. Bunun 25 milyar doları havayollarına ve 17 milyar doları stratejik öneme sahip işletmelere ayrılmaktadır. Küçük işletmeleri desteklemek için 350 milyar dolar, genişletilmiş işsizlik sigortası için 250 milyar dolar ve korona virüs ile mücadele için 46 milyar dolar tahsis edilmiştir (DW, 2020).

Çin: Şubat ayının başlarında Çinli yetkililer tarafından, finansal sistemi desteklemek ve ülke ekonomisini korumak için bir dizi önlemler açıklanmıştır. Özellikle, Çin Merkez Bankası 3 Şubat tarihinde piyasalara 170 milyar dolardan fazla ek likidite sağlamıştır. Bu likidite enjeksiyonu, 2004 yılından bu yana Çin'in bir gün içinde yapılan en büyük açık piyasa operasyonu olarak tarihe geçmiştir. Çin Merkez Bankası ayrıca şirketlere destek amaçlı verilen kredilerde faiz oranlarını düşürmüştür. Çin Maliye Bakanlığı da yerel yönetimlerin ekonomik büyümeyi teşvik edecek altyapı projelerini finanse etmek için 41,5 milyar dolar ek kredi vermesine izin vermiştir. Şimdiye kadar 116,9 milyar yuanlık (16,4 milyar dolar) bir teşvik paketi açıklayan hükümet, vergi ve harçlar için 800 milyar yuanlık (112,5 milyar dolarlık) bir program uygulayacağını duyurmuştur (BBC, 2020).

Güney Kore: 24 Mart 2020 tarihinde Kore Cumhuriyeti yetkilileri, pandemi nedeniyle kriz durumundaki işletmelere 80 milyar dolar acil maddi yardım paketi açıklamıştır. Özellikle hükümet, küçük ve orta ölçekli işletmelere yardımcı olmak için 47 milyar dolar kredi sağlamaya karar vermiştir. Tahvil piyasasını dengelemek için 16 milyar dolar ayrılmıştır. Ayrıca, sermaye çıkışına karşı koymak için 8,5 milyar dolarlık borsa destek fonu oluşturulmuştur. Covid-19 ile mücadelede önemli bir gelişme kaydeden Güney Kore'de yapay zekâ uygulamaları, virüsün yayılmış

olabileceği sosyal toplulukları ve en fazla risk altındaki bölgeleri tespit etmektedir. Aynı zamanda maske ve diğer koruyucu maddelerin dağıtımında ve tedarikinde de yapay zekâ tabanlı düzenleme ve süreç yönetimi uygulanmaktadır (White, 2020).

3.3. COVID-19 ile Ekonomi Politîğın Geleceğine İlişkin Değerlendirme

Uluslararası ekonomi politik ekseninde değerlendirildiğinde Covid-19'un küresel ekonomideki kısa-orta vadeli risk ve belirsizlikleri arttıracakı öne sürülebilecektir. Avrupa ekonomisinde ortaya çıkan daralmanın, Covid-19 süreci öncesinde Euro bölgesinin kırılğan ekonomileri olarak adlandırılan İtalya ve İspanya ekonomileri üzerinde finansal istikrarı düşürecekı öngörülmektedir. Bu ülkelerin turizm gelirlerinde ortaya çıkması beklenen daralma ile ekonomilerinin uzun süreli durgunluk yaşama ihtimalinin oldukça yüksek olacağı beklenmektedir. Covid-19 ve gelecekte oluşması muhtemel salgın hastalıklarla mücadelede, uluslararası ekonomi politîğın çok taraflılık mekanizması ve işbirliğı sürecinin, fonksiyonel bir çerçevede işletilmesi gerekmektedir.

4. SONUÇ

Uluslararası İlişkiler bağlamında, Covid-19 salgını "güvenlik" algısının da yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bugüne kadar politik ve askeri düzeyde tartışılan "güvenlik" konusuna şimdi "biyo-güvenlik" tartışmaları da eklenmiştir. Bu çerçevede ekosistem tahribatı ve küresel iklim krizinin salgın hastalıklarla ilişkisi üzerine düşünmek ve biyolojik silahların yaratacakı küresel tehdidi çok yönlü olarak tartışıp, hem ulusal hem de küresel düzeyde köklü çözümlere gitmek hayati önem taşımaktadır.

Covid-19 vb. salgın hastalıklarla mücadelede ülkeler arası veri ve bilgi paylaşımının kilit bir rol üstlenecekı öngörülmektedir. İklim ve çevre sorunlarının, reel sektör, ekonomik/finansal kuruluşlar ve kamu yönetimleri üzerinde negatif etkilerinin azaltılmasında önleyici mekanizmalara olan ihtiyacın giderek artacağı değerlendirilmektedir.

Söz konusu mekanizmaların inşa edilememesi ve/veya mevcut mekanizmaların iyileştirilememesi durumunda dünyanın karşılaştığı ekonomik krizlerin, toplumsal ve siyasal bir görünüm kazanması kaçınılmazdır. Covid-19'un ekonomi politîğının kısa bir analizinin yer aldığı bu çalışmada, bu dönüşümlerin kısa ve orta vadeli projeksiyonları döviz kurları ve GSYH projeksiyonu üzerinden ele alınmıştır.

Küresel dünyada son derece önemli bir yer tutan uluslararası işbirliğı konusu da sağlık ekseninde yeni bir açılıma gitmek zorundadır. Daha önce ekonomik çıkarlar, terör tehlikesi ve siyasal konularda uluslararası işbirliğine giden ülkeler, bundan böyle sağlık konusunda da ortak uyum ve işbirliğı içinde olmak zorundadırlar. Sağlık işbirliğı çerçevesinde ulusal ve küresel sağlık risklerine karşı erken uyarı kapasitelerinin güçlendirilmesi, olası salgın hastalıklara karşı risk ve kriz yönetimi kapasitelerinin artırarak ortaklaşa programlar oluşturulması ve uluslararası sağlık

kurallarının yeniden gözden geçirilerek düzenlenmesi (Etkeni Hızlı saptama ve hızlı bildirim için) büyük önem taşımaktadır.

Sonuç olarak, Covid-19 salgını 21. yüzyıldaki en büyük küresel salgınlardan biri olarak tarihe geçecektir. Bu salgın kolektif hafızamızda yer alan tarihsel süreçteki salgınlara ve bu salgınların çok yönlü sonuçlarına yeniden bakmamızı zorunlu kılmaktadır. Çünkü tarihten alınacak dersler, günümüzü rasyonel bir gözle değerlendirip, geleceğe ilişkin doğru öngörüler yapabilmemiz için büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Baysallar, M., (2007), “Olağanüstü Durumlarda DAS Yönetimi Biyoterörizm”, 5. Ulusal Sterilizasyon Dezenfeksiyon Kongresi, 521-539.
<https://www.das.org.tr/kitaplar/kitap2007/yazi/mehmet.baysallar-das-2007-yazi.pdf>
(Erişim Tarihi: 03.05.2020).
- BBC, “Koronavirüs: 7 trilyon dolarlık paket dünya ekonomisini kurtarmaya yetecek mi?” <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52065095>, (Erişim tarihi: 04 Mayıs 2020).
- Can, F., 2020, “Türkiye 100 milyar liralık önlem paketi açıkladı, diğer Avrupa ülkeleri ne yaptı?” Euronews, <https://tr.euronews.com/2020/03/19/turkiye-100-milyar-liralik-onlem-paketi-acikladi-diger-avrupa-ulkeleri-ne-yapti-covid-19>, (Erişim tarihi: 04 Mayıs 2020).
- Cevizci, S. ve Erginöz, E., (2008), “İnsan Sağlığı İle Veteriner Hekimlik Uygulamalarının İlişkisi: Veteriner Halk Sağlığı”, İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi, 34(2), 49-62.
- Diamond, J., (2010), Tüfek, Mikrop ve Çelik, Ankara, Tübitak Yayınları.
- Duran, B. “G-20 leaders fail to provide hope for coronavirus response, financial crisis”, SETA, <https://www.setav.org/en/g-20-leaders-fail-to-provide-hope-for-coronavirus-response-financial-crisis/> (Erişim tarihi: 24 Nisan 2020).
- DW, “Koronavirüse karşı hangi ülke hangi ekonomik önlemi aldı?” <https://www.dw.com/tr/koronavir%C3%BCse-kar%C5%9F%C4%B1-hangi-%C3%BCke-hangi-ekonomik-%C3%B6nlemi-ald%C4%B1/a-52969655>, (Erişim tarihi: 04 Mayıs 2020).
- Fitch Solutions, 2020, “Turkey’s Macroeconomic Outlook: Covid-19 To Exacerbate Key Structural Challenges”, <https://www.fitchsolutions.com/events/turkeys-macroeconomic-outlook-covid-19-exacerbate-key-structural-challenges> (Erişim Tarihi: ?).
- Kiremitçi, İ., (Kasım 2014) “Küresel Boyutta Biyolojik Terör Tehdidi”, Savunma Bilimleri Dergisi, 13(2), 27-58.
- Rudd, K., (2020) “The Coming Post-COVID Anarchy: The Pandemic Bodes Ill for Both American and Chinese Power—and for the Global Order” Foreign Affairs, <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2020-05-06/coming-post-covid-anarchy> (Erişim Tarihi: 5.9.2020).

The Economist Intelligence Unit, (2020) “Geopolitics after Covid-19: is the pandemic a turning point?”, <http://country.eiu.com/article.aspx?articleid=1339299717&Country=Albania&topic=Politics&subtopic=Forecast&subsubtopic=International+relations> (Erişim Tarihi: ?).

The Economist Intelligence Unit, (2020), “Q2 global forecast 2020: Coronavirus sinks global growth forecasts for 2020”, https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=q2globalforecast (Erişim Tarihi: ?).

Think Tank 20, Saudi Arabia, 2020. “COVID-19: Multidisciplinary Approaches to Complex Problems”, <https://www.youtube.com/watch?v=7wtT7cag8rM&feature=youtu.be> (Erişim Tarihi: ?).

Tolunay, D., (2020), “Salgın Hastalıklar, Ekosistem Tahribatları ve İklim Değişikliği ile İlişkili mi?”, İklim Haber <https://www.iklimhaber.org/salgin-hastaliklar-ekosistem-tahribatlari-ve-iklim-degisikligi-ile-iliskili-mi/> (Erişim Tarihi: 08.05.2020).

Varlık, N. (2015), “Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World”, The Ottoman Experience, Cambridge University Press, 1347–1600.

White, E., 2020, “South Korea boosts coronavirus crisis stimulus package to \$200bn”, Financial Times, <https://www.ft.com/content/54f5513e-c2fc-4062-acae-538f986a5f65> (Erişim tarihi: 04 Mayıs 2020).

World Health Organization, <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/20038/eeb11333r1.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Erişim Tarihi: 08.05.2020).

Yolun, M., (2020), “İspanyol Gribinin Kısa Bir Öyküsü”, Toplumsal Tarih, no.316, 74-80.

Yüksel, O., ve Erdem, R., (2016), “Biyoterörizm ve Sağlık”, Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 19(2), 203-222.

KRİZ İLETİŞİMİNDE İNFOGRAFİK KULLANIMI: COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNDE İNFOGRAFİKLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

Şaha B. BAYGÜL ÖZPINAR¹

ORCID ID: 0000-0001-6374-0354

Gülşah AYDIN²

ORCID ID: 0000-0003-1907-8302

ÖZET

Mevcut COVID-19 salgını tüm dünyada insanları etkileyen küresel bir sağlık krizidir. 2020 yılının Mart ayında teyit edilmiş vaka sayısı hızla artmış, salgın Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi kategorisine alınmıştır. Pandemi gibi büyük krizler büyük çaplı davranış değişiklikleri gerektirir, bireylere önemli yükler getirir. Bu süreçte pandeminin olumsuz etkilerini azaltmak, kamuoyunun doğru bilgilere ulaşmasını sağlamak ve bireylere yol göstermek üzere başta ülkelerin sağlık bakanlıkları olmak üzere tüm kurumlara önemli görevler düşmektedir. Pandemi ile mücadelede toplum ile bağ kurulmasını sağlayan iletişim araçlarının önemi her geçen gün daha iyi anlaşılmaktadır. İnfografikler hızlı kavrayış ve hızlı hareket gerektiren konularda kaynak ve alıcıya büyük imkânlar sunmaktadır. Bilgilerin uzun metinler yerine grafikler ile aktarıldığı infografikler verilerin bir bakışta kolayca anlaşılmasını, bireylerle ilişki kurmayı, zor kavramların daha kolay kavranmasını ve tıbbi jargonun anlaşılır hale gelmesini sağlar. Bu çalışmada Türkiye’de Sağlık Bakanlığı’nın hazırlayıp dağıttığı COVID-19 temalı infografikler görsel tasarım, anlam ve yazında bulunan izleyici tercihleri varsayımlarına göre incelenmiş, pandemi ile mücadelede nasıl kullanıldıkları ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Kriz İletişimi, Pandemi İletişimi, COVID-19 Pandemisi, İnfografik*

USE OF INFOGRAPHICS IN CRISIS COMMUNICATION: AN EXAMINATION ON INFOGRAPHICS IN THE COVID-19 PANDEMIC PROCESS

ABSTRACT

The current COVID - 19 disease is a crisis that affects people all over the world. The number of confirmed cases increased rapidly in March 2020, and the epidemic was placed in the pandemic category by the World Health Organization. Large crises such as a pandemic require major behavioral changes, imposing significant burdens on individuals. In this process all institutions, especially the health ministries of the countries, have important duties in order to reduce the negative effects of the pandemic, provide the public with the right information and guide individuals. The importance of communication tools that ensure the connection with the society in the fight against the pandemic is better understood day by day. Infographics offer great opportunities to the source and the receivers in matters requiring rapid understanding and rapid movement. Infographics, in which the information is transferred with graphics instead of long texts, allow the data to be easily understood at a glance, to establish relationships with individuals, to comprehend difficult concepts and to make the medical jargon understandable. In this study, the infographics prepared and distributed by the Ministry of Health in Turkey were examined in terms of visual design, composition and meaning and how they are used to combat the pandemic.

Keywords: *Crisis Communication, Pandemic Communication, COVID-19 Pandemic, Infographic*

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Üsküdar Üniv., İF Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, saha.ozpinar@uskudar.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Yeditepe Üniv., İF Reklam Tasarımı ve İletişimi Bölümü, gaydin@yeditepe.edu.tr

1. GİRİŞ

Aralık 2019'da Çin'in Wuhan kentinde yeni bir koronavirüs ortaya çıkmış ve büyük bir hızla yayılmıştır. İlk teşhisleri takip eden 2 hafta içinde 1000 kişiye ulaşan vaka sayısı sonraki 1 haftada 4600'ü aşmıştır. Üç ay içinde 100'ün üzerinde ülkeye yayılan virüs, Mart 2020'de Dünya Sağlık Örgütü'nün küresel bir salgın ilan etmesine yol açmıştır (Dünya Sağlık Örgütü. COVID-19: Durum– 59, 2020).

Kelly (2011) pandemiyi “dünya çapında veya çok geniş bir alanda, uluslararası sınırları aşan ve genellikle çok sayıda insanı etkileyen bir salgın” olarak tanımlar. Pandemiler belli bir zamanda ortaya çıkan ve beklenmedik bir şekilde bir kıtada veya dünyada yayılan salgın hastalıklardır. Bugüne kadar insanlığı etkileyen 21 pandemi meydana gelmiştir (Çıragil, 2020, s.34). Mevcut COVID-19 salgını tüm dünyada hayatı her yönüyle etkileyen küresel bir sağlık krizidir. Krizler büyük tehlike veya zorluklarla karşı karşıya kalma durumudur, genellikle bir dönüm noktasını; var olan durumun ya da düzenin bozulduğunu göstermektedir. Bu pandemi tüm dünyada eşî görülmemiş çok boyutlu bir krize yol açmış, tıbbi ve ekonomik meselelere ek olarak insan davranışı, iletişim, etik, liderlik, stres ve pandemi ile gelen tüm endişelerle ilgili başa çıkma gibi sosyal ve kültürel etkiler üzerine çok sayıda araştırmaya konu olmuştur (Duan ve Zhu, 2020; Anderson, Heesterbeek, Klinkenberg, ve Hollingsworth, 2020; Jones, 2020; Grasselli, Pesenti, ve Cecconi, 2020).

Pandemi gibi büyük krizler büyük çaplı davranış değişiklikleri gerektirir, bireylere önemli yükler getirir. Bu süreçte pandeminin olumsuz etkilerini azaltmak, kamuoyunun doğru bilgilere ulaşmasını sağlamak ve bireylere yol göstermek üzere tüm kurumlara önemli görevler düşmektedir. Ülkelerin sağlık bakanlıkları bu konuda en önemli birimlerin başında gelmektedir. Bu benzersiz krizin iletişimde karşılaşılan zorluk, en iyi uygulamalar hakkındaki bilginin en çok ihtiyacı olan kişilere, yayılan salgına eşit veya daha iyi bir hızda nasıl aktarılacağıdır. Geleneksel metin ağırlıklı içeriğin, bilimsel yayınların, statik web sitelerinin yayılma hızının yavaş olduğu bilinmektedir (Brownson, Eyler, Harris, Moore ve Tabak, 2018) Bu noktada yeni medyanın ortaya çıkışı iki önemli değişime neden olmuştur (Kress, 2003): (1) yazının uzun süren hakimiyetinden görüntünün hakimiyetine geçiş ve (2) kitabın hakimiyetinden ekranların hakimiyetine geçiş. Bu yeni düzende kuruluşlar kamuoyunu ve tüketicileri bilgilendirmek ve onların ilgisini çekmek konusunda yarışmaktadır ve verilerin görselleştirilmesi bunu sağlarken, izleyenlerin bilgileri hızlı ve verimli bir şekilde anlamalarına da yardım etmektedir (Lankow, Ritchie ve Crooks, 2012). Yeni medya teknolojilerinin hızla geliştiği, sosyal medyanın bireylerin gündelik yaşamlarının önemli bir bölümünü işgal ettiği günümüzde bireyleri farklı mecralarda yakalayabilmek için nitelikli içerik üretmek ve yayılmasını sağlamak gerekmektedir. Ansari & Riasi (2016) infografikler gibi görselleştirmelerin çeşitli alanlarda en yararlı iletişim yöntemleri arasında olduğu ileri sürmektedir. Bu noktadan hareketle iyi tasarlanmış infografikler hem kısa ve pratik bilgi sağlama potansiyeline

sahiptir hem de her platformdan hızlıca yayılma olanağı sunmaktadır. Bu özellikleri ile kriz iletişimi için ideal iletişim araçlarıdır.

Bu çalışmanın birinci bölümünde kriz iletişimi süreci özetlenmekte ve COVID-19 pandemisi kriz iletişimi açısından ele alınmaktadır. İkinci bölümde ise görsel iletişimin önemi, infografiklerin ortaya çıkışı ve gelişimi anlatılmakta, bilgilerin uzun metinler yerine grafikler ile aktarıldığı bu sunum biçiminin pandemi gibi kriz dönemlerinde sağlayabileceği yararlar üzerinde durulmaktadır. Çalışmada ayrıca Türkiye’de Sağlık Bakanlığı’nın hazırlayıp çeşitli platformlar üzerinden yaydığı COVID-19 temalı infografikler görsel tasarım, anlam ve yazında bulunan izleyici beklentileri açısından incelenmiş, pandemi ile mücadelede nasıl kullanıldıkları ortaya koyulmuştur.

2. KRİZ İLETİŞİMİ VE PANDEMİ SÜRECİ

2.1 Kriz İletişimi

Kriz durumlarının teorik kapsamı oldukça geniştir, kriz terimi birçok sosyal bilimci ve tarihçi tarafından değişik boyutlarıyla ele alınmakta, bu nedenle yazında birbirinden çok farklı tanımlara rastlanmaktadır (Richardson, 1994:10; Dutton, 1986; Quarantelli, 1988). Ancak İrimieş’in de söylediği gibi (2016, s.115) kriz iletişimini anlayabilmek için ilgili alandaki kriz ve kriz durumları doğru tanımlanmalıdır; kriz nedir, nasıl ortaya çıkar, önemli aktörler kimlerdir, olası aşamalar ve krizin üstesinden gelmek için atılması gereken adımlar nelerdir ve tüm süreçte iletişimin rolü ne olacaktır gibi konular derinlemesine anlaşılmalıdır.

Bu çalışmanın amaçları doğrultusunda kriz, insanları veya insanların sahip olduğu şeyleri tehdit eden veya tehdit edebilecek, iş süreçlerini ciddi şekilde kesintiye uğratabilecek, itibara önemli ölçüde zarar verecek ve / veya kârlılığı olumsuz etkileyecek herhangi bir durum olarak tanımlanabilir (Bernstein, 2013).

Kurumsal iletişim ve kriz yönetimi yazınına bakıldığında kriz teriminin araştırmacılara farklı şeyler çağrıştırdığı anlaşılmaktadır. Simola (2003) akademisyenlerin bir dizi tanım sunduklarını ancak genel bir kabulden söz edilemeyeceğini belirtmiştir. Bu alanda kriz, kuruluşun varlığını tehdit eden ve neden, sonuç ve çözüm yolları hakkında belirsizlikler içeren, gerçekleşme ihtimali düşük ancak etkileri büyük bir olay olarak tanımlamıştır (Pearson and Clair, 1998’den aktaran Simola, 2003, s. 351) Bridgeman (2008, s.163) ise krizi; yönetilmediği takdirde kurumun itibarı ve refahına zarar verme olasılığı yüksek olay ya da durum olarak ifade etmektedir. Friedman’a (2002, s.5). göre kriz her zaman kötü bir duruma işaret etmez; kötüye olduğu kadar iyi gelişmelere de yol açma olasılığı olan radikal bir değişim olabilir. Benzer şekilde Çince kriz kelimesi (危机 wēiji), iki ideogramın bir araya gelmesiyle yazılmaktadır. İki ideogram yan yana kullanıldığında kriz, ayrı

ayrı kullanıldığında ise Wei (危) tehlike; Ji (机) ise fırsat anlamına gelmektedir (Russel, 1980; Liu, Lee ve Lee 2020:278; Swaine, 2008).

Kriz iletişimi süreçlerinde krizlerin doğasına göre farklı stratejilerinin kullanımı gerekir. Yukarıda da belirtildiği gibi kriz türlerini iyi tanımlamak bu nedenle önemlidir. Lerbinger (1997) krizleri insanların elinde olmayan fiziksel çevre krizleri ve insan kaynaklı krizler olmak üzere iki ana başlıkta incelemiştir. İnsanların elinde olmayan fiziksel çevre krizleri doğal, biyolojik ve teknolojik krizleri içerirken insandan kaynaklanan krizler sabotaj, kaçırılma, terör gibi suça bağlı krizler ile grev gibi çatışma kaynaklı krizleri kapsamaktadır. Mitroff (2004) ve birlikte çalıştığı araştırmacılar ticari etkinlik türüne göre bir kriz sınıflandırması yapmıştır (Mitroff & Anagnos, 2001; Mitroff & Pearson, 1993; Pauchant & Mitroff, 1992). Bu sınıflandırmada kriz; (1) şirket dışından gelen ekonomik saldırılar, (2) dışarıdan gelen ve firmanın ekonomik refahını doğrudan tehdit eden bilgi saldırıları, (3) iflas etmek veya şirketten kaynaklanan arızalar, (4) Bhopal veya Çernobil gibi büyük felaketlerde yaşanan mega zararlar, (5) terörizm veya sabotaj gibi “psiko” krizler ve (6) meslek ve iş yeri hastalıkları krizleri gibi altı kategoride ele alınmıştır (aktaran Gilphin ve Murphy, 2008, s.16). Ayrıca krizler öngörülebilir ve öngörülemez krizler olarak da ele alınabilmektedir. Öngörülebilir krizler için kriz iletişimcilerinin senaryolar hazırlamaları gerekmektedir. Ancak öngörülemez krizlerde bir plan yapmak veya senaryo hazırlamak oldukça zordur (Aydın ve Aydın Aslaner, 2014).

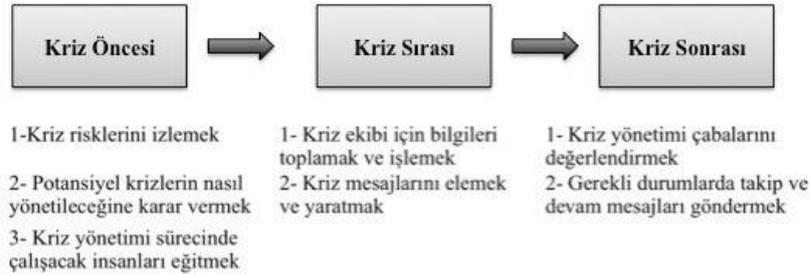
Caponigro (2000) kriz iletişim süreçlerini yedi aşamada ele almaktadır:

1. Zayıf yönlerin saptanması ve değerlendirilmesi,
2. Krizi önlemek için kararların alınması,
3. Kriz planının oluşturulması, kötü senaryoların belirlenmesi ve önlemlerin alınması,
4. Problemin çözülmesi ve etkili iletişim,
5. Açık, dürüst ve güvenilir iletişimin kriz süresince devam etmesi,
6. İzleme, değerlendirme ve ayarlamaların yapılması, kriz sırasında ve sonrasında hedef kitlenin düşünce ve davranışlarının izlenmesi,
7. Organizasyonun itibar ve güvenilirliğini artırmak için koruma altına alınması.

Mitroff (1994) ise bu süreçleri beş başlıkta toplamıştır:

1. Ön uyarıların dikkate alınması,
2. Müdahale planlarının yapılması için kriz ekiplerinin oluşturulması,
3. Tehlikelerin sınırlandırılması, etkinliklerin kısıtlanması,
4. İyileşme süreci; etkinliklerin normale dönmesi,
5. Gelecek planlarının geliştirilmesi; krizden alınan dersler ve sonrasında gerekli görülmesi durumunda organizasyon politika ve yöntemlerinin değiştirilmesi.

Coombs (2007) süreci kriz sinyallerinin saptandığı, önlemlerin alındığı ve kriz hazırlıklarının yapıldığı kriz öncesi dönem; krizin tanımlandığı ve kapsamın belirlendiği kriz dönemi ve kriz yönetiminin değerlendirildiği, krizden öğrenilenlerle kriz sonrası aksiyonların devamının sağlandığı kriz sonrası dönemi olmak üzere üç başlıkta incelemektedir. Arthur W. Page Center’de (t.y.) kriz sürecini üç ana başlıkta aşağıdaki Şekil 1.’deki gibi ele almaktadır:

Şekil 1: Kriz Süreci

2.2 Pandemi İletişimi

Yazında tek ve açık bir pandemi iletişimi tanımına rastlanmamıştır. Böyle bir tanım oluşturmak güç olsa da kavramı şu şekilde açıklamak mümkündür: Pandemi iletişimi, toplumun iletişim önceliklerini salgına göre belirleyen, mevcut ve potansiyel bilgi kaynakları ile bunların hedef kitlelerini sınıflandırarak tüm paydaşlarla doğru zamanda, doğru mecralarda salgından daha hızlı bir şekilde etkileşimi hedefleyen; kişiler arası, kültürler arası ve kitle iletişimi unsurlarının tamamını içinde barındıran; empati, özen, güven ve yetkinlik gerektiren bilgilendirme ve eğitime amaçlı iletişim türüdür.

Dünya Sağlık Örgütü 2004 yılında “Futures Forum” başlığı altında bir toplantı düzenlemiştir. Üst düzey katılımı gerçekleştiren bu forumun temel amacı katılımcıların kriz iletişimi konusunda birbirlerinin bilgi ve deneyimlerinden faydalanmaları, daha önce halk sağlığı krizleriyle karşılaşan meslektaşların anlattıklarından krizde iletişimin dinamikleri konusunda bilgi edinmeleridir. Dünya Sağlık Örgütü böyle bir forum düzenlemenin gereğini ise aşağıdaki şekilde açıklamaktadır (Dünya Sağlık Örgütü, 2004,s.1):

“Bir salgın, kaza, doğal afet veya terörist saldırıdan kaynaklanan bir krizle karşılaşıldığında, halk sağlığı karar vericileri sadece ne yapacaklarına değil ne söyleyeceklerine de hazırlıklı olmalıdır. Bununla birlikte, halk ne yapacağını ve

neden yapacağını bilmediği sürece, böyle bir krizin yönetiminde kafa karışıklığı ve kaygı artabilir, toplumun güveni sarsılabilir. *Bir halk sağlığı acil durumu yani krizler meydana geldiğinde, iletişim olayların evrimini doğrudan etkileyecektir. İletişim halkın korkularını azaltabilir ya da kontrol altına alınacak davranışları teşvik edebilir.*”

Kriz, son derece tehlikeli veya zor durumlarda karşılaşılan dengesiz bir durumdur ve terim olarak belirsizlikler içerir. Sağlık alanında yaşanan krizler ise oldukça karmaşıktır. Tüm sağlık krizleri aynı zamanda iletişim krizleridir (Dünya Sağlık Örgütü, 2004, s.3). Tüm tepkilerin bireysel, örgütsel ve kurumsal düzeyde incelenmesini ve disiplinler arası yaklaşımlarla çözüm üretmeyi gerektiren büyük ölçekli koordinasyon gerektirir.

Şiddetli bir salgın meydana geldiğinde her işletmenin ve hükümetin hazır bir kriz iletişimi planına ihtiyacı vardır (Sandman, 2007). Pandemi sürecinde hükümetin toplumla, şirketlerin tüm paydaşlarıyla etkili bir şekilde iletişim kurmaları gerekir.

Pan American Health Organization 2009 yılında İnfluenza salgını esnasında etkili bir kriz iletişimi planı için aşağıdaki öğelerin kullanılmasını önermiştir:

- Bilgilendirmek ve eğitmek
- Bilgi ve muhakemeyi geliştirmek
- Güven ve itibarı oluşturmak ve sürdürmek
- Kurumun ya da ajansını temel bilgi kaynağı olarak konumlandırmak.
- Toplumla bağlantıya geçmek
- Dayanışma ve işbirliğini teşvik etmek
- Yapıcı diyalogu teşvik etmek
- Politika ve planlara toplumun desteğinin sağlanması
- Bilgiye dayalı karar alma mekanizmaları yaratmak
- Söylenti ve yanlış anlaşılmalara müdahale etmek
- Uygun davranışları teşvik etmek

Pandemiler dünya tarihinde, kara veba, kolera, influenza, domuz gribi, tifo gibi baş gösteren hastalıklarla birçok kez yaşanmıştır ve tarih boyunca kriz dönemlerinde iletişim araçları çağın imkânları doğrultusunda kullanılmıştır. İçinde bulunduğumuz iletişim ve teknoloji çağında, yeni medya olarak adlandırılan, interaktif dijital medya insanların haber alma ve iletişim kurma biçimlerini büyük ölçüde değiştirmiştir. Hükümet organlarının ve haber kuruluşlarının insanların medyaya nasıl eriştiği ve içerikler konusunda sahip olduğu kontrol büyük ölçüde azalmıştır. 2000’lerin başında İnternet Dünya İstatistiklerine göre tüm dünyada 360 milyon olan internet kullanıcısı sayısı 2019’da 4 milyar 500 milyonun üstüne çıkmıştır. Bu da Birleşmiş Milletler Nüfus Birimine (United Nations Population Division) göre günümüzde 7 milyar 717 milyon civarında olan dünya nüfusunun neredeyse yüzde 60’ının internet kullanıcısı olduğu anlamına gelmektedir. İnternet kullanıcıları uzun zamandır istedikleri

konudaki bilgiye istedikleri zaman ulaşabilmekte, ayrıca kendileri de içerik üretip hızla yayabilmektedir. Sosyal medya kullanımındaki patlama bilgiye erişim konusunda büyük bir kolaylıkla birlikte çeşitli çevrimiçi platformlar üzerinden sunulan bilgilerin doğruluğu ve güvenilirliği konusunda endişeleri de artırmıştır.

İletişim ve teknoloji çağında beklenmedik şekilde tüm dünyayı vuran COVID-19 Pandemisi ile mücadele etmek için tüm ülkeler kendi siyasal, ekonomik ve kültürel değişkenleri doğrultusunda sağlık politikaları oluşturmakta ve kriz iletişimi planlarını uygulamaktadır. Sonraki bölümde COVID-19 pandemisi sürecinde dünyada ve Türkiye’deki iletişim uygulamalarına kısaca değinilecektir.

2.2.1 COVID-19 Pandemisi Sürecinde İletişim

31 Aralık 2019’da Çin’deki Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) ofisi, Çin’in merkezindeki Hubei eyaletindeki Wuhan şehrinde nedeni bilinmeyen 29 pnömoni vakasının raporunu almıştır. 1 hafta içinde ilk vakaların canlı kümes hayvanlarının ve vahşi hayvanların da satıldığı bir deniz ürünleri pazarı ile ilişkili olduğu anlaşılmış, virüs hızla yeni bir beta-koronavirüs olarak tanımlanmıştır. Resmi olarak COVID-19 olarak isimlendirilen virus kısa sürede tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Dünyada Haziran ayı itibarıyla vaka sayısı 7,642,205’e ulaşmış, 424,859 kişinin ölümüne neden olmuştur. İyileşen hasta sayısı ise 3,868,148’dir (<https://www.worldometers.info/coronavirus/>). Tedaviye yönelik çeşitli ilaçlar kullanılmaktadır ancak aşı gibi bir önlem ya da kesin ve hızlı tedavi konusunda net bir bilgi yoktur. Yeni koronavirüs-19 (COVID-19), son otuz yılda üçüncü kez tanımlanan en tehlikeli koronavirüstür (Jibril ve Sharif, 2020).

Solunum yoluyla kolayca bulaşabilen, bazen asemptomatik olarak atlatılan bu nedenle de kolayca yayılan bu virüs nedeni ile ülkeler sınırlarını kapatmış, üniversiteler ve okullar eğitime, iş yerleri faaliyetlerine ara vermiş, birçok ülkede uzun süreli sokağa çıkma yasağı ilan edilmiştir. Virüsün yayılmasını engellemek üzere alınan tüm bu önlemler tüm dünyada hayatı ve ekonomiyi her yönüyle etkileyen büyük bir krize neden olmuştur.

DSÖ, 1 Ocak 2020’de salgınla başa çıkabilmek için yerel merkez, bölgesel merkez ve ülke seviyesi olmak üzere üç seviyesini kapsayan olay yönetimi destek ekibi kurmuştur. 4 Ocak’ta konuyla ilgili ilk sosyal medya mesajını, 5 Ocak’ta ise ilk teknik raporu yayınlamış ve küresel medya ile paylaşmıştır. 10 Ocak’ta internet sitesinde COVID-19 sayfasında o anda virüs hakkında bilinenlere dayanarak, potansiyel vakaların nasıl tespit edileceği, test edileceği ve yönetileceği konusunda tüm ülkelere tavsiye ile birlikte kapsamlı bir teknik rehberlik paketi sunmuştur. DSÖ’nün COVID-19 sayfalarında virüsten korunmanın yolları, konuyla ilgili mitler, sıkça sorulan sorular, durum raporları ve virüsle ilgili detaylı bilgi yer almaktadır. Pandemi süresince sıklıkla basın toplantıları düzenlenmiş ve kayıtlar web sitesinde yayınlanmıştır (https://www.who.int/health-topics/coronavirus#tab=tab_1). Ayrıca

hastalık hakkında bilgilendirici çevrimiçi çeşitli raporlar ve çalışmalar hazırlanmıştır. (<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/strategies-and-plans>). Kriz iletişimi ile ilgili ise sağlık bakanlıkları ve hastalık denetim merkezleri için iletişim sürecinin anlatıldığı ve kriz iletişimde dikkat edilmesi gereken hususlarla ilgili plan şablonu oluşturmuştur (<https://www.euro.who.int/en/health-topics/disease-prevention/vaccines-and-immunization/publications/2017/crisis-communications-plan-template-2017>).

Bunların yanı sıra resmi sosyal medya hesaplarından, fotoğraflar, videolar ve İnfografikler gibi bilgilendirici, eğitici içerikler yayınlanmıştır.

Türkiye’de ise Avrupa’dan dönen bir kişinin COVID-19 pozitif teşhis edilmesi ile hastalığın 11 Mart 2020’de ülkeye girdiği doğrulanmıştır. 13 Mart’ta Sağlık Bakanı Fahrettin Koca, resmi Twitter hesabı aracılığıyla bir açıklama yapmış ve koronavirüs bulaşmış ilk kişinin gözlem altında olduğunu ve gerekli önlemlerin alındığını belirtmiştir. Bu gelişmeleri takiben Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı hastalıkla ilgili ALO 184 danışma hattını kurmuş, tüm güncel ve detaylı bilgilerin bulunduğu, <https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/tr/> sitesini yayınlamıştır. Sitede virüsle ilgili detaylı bilgilerin yanı sıra COVID-19 rehberi, sunumlar, kitapçıklar, afişler, videolar ve açık hava reklamları gibi tüm iletişim çalışmalarına da yer verilmiştir. T.C. Sağlık Bakanı tarafından neredeyse her gün canlı yayınlanan basın toplantısı düzenlenmiş ve hastalıkla ilgili istatistiki bilgiler ve güncel durum hakkında bilgilendirmeler yapılmıştır. Ayrıca hem Sağlık Bakanının hem de bakanlığın resmi sosyal medya hesaplarından düzenli olarak her gün güncel istatistiki bilgiler, fotoğraflar, videolar ve infografikler paylaşılmıştır.

Bir krizde güven şart olmakla birlikte, halkın bilimsel uzmanlara ve hükümete dair şüpheleri, çelişkili bilgi kaynakları, karar verirken bilimsel akıl yürütme oranının azalması ve siyasi kavgalar gibi çeşitli nedenlerle artmaktadır. Doğal afetler ve pandemiler gibi halkın sağlığının tehlikede olduğu zamanlarda, ülkenin iletişim sistemleri en önemli varlıklarından biri haline gelir, çünkü bilgiye erişim bireyleri ve grupları daha rahat, esnek ama duyarlı hale getirecektir. Böyle zamanlarda, halkı doğru bir eylemde bulunmak veya zararlı bir eylemden kaçınmak için yönlendirmeye çalışırken yetkililerin kullanabileceği en etkili yöntem insanların güvenini sağlayan açık ve empatik bir iletişim tarzıdır. Empati ve özen, yetkinlik, uzmanlık ve dürüstlük, açıklık, özveri ve bağlılık yoluyla gösterilen güven ve güvenilirlik, ikna edici iletişimin temel unsurlarıdır (Longstaff ve Yang, 2008; Reynolds ve Quinn, 2008). Özellikle pandemi gibi krizlerin olumsuz etkilerini azaltmak, halkın doğru bilgilere ulaşmasını sağlamak ve bireylere yol göstermek gereklidir. Bu görevi üstlenen kurumlar bilimsel gelişmelerin, bilgi ve verilerin doğrudan topluma ulaştırılması için çeşitli iletişim araçlarından yararlanmaktadır. Pandemi ile mücadelede toplum ile bağ kurulmasını sağlayan bu iletişim araçlarının önemi her geçen gün daha iyi

anlaşılmaktadır. İnfografikler hızlı kavrayış ve hızlı hareket gerektiren konularda kaynak ve alıcıya büyük imkânlar sunmaktadır.

3. GÖRSEL İLETİŞİMİN ÖNEMİ VE İNFOGRAFİKLER

İnsanlar 35 bin yıl önce mağaraların duvarlarına resim çizmeye başlamıştır. Günümüzde halen insanlar çocukluk dönemlerinde yazıdan önce resimle kendilerini ifade etmektedirler. Bu arkaik alışkanlıklardan dolayı resimler her zaman etkili bir iletişim yolu olmuştur ve görsel olarak verilen bilgi büyük bir iletişim gücüne sahiptir.

Psikolog Howard Gardner 1983 yılında yazdığı *Zihin Çerçevesi* adlı kitabında insanların birden fazla zekâ türüne sahip olduğunu ve bu nedenle çeşitli yöntemler aracılığıyla öğrenebileceklerini öne süren Çoklu Zekâ Kuramı'nı öne sürmüştür. Buna göre her insanın yetenek alanları ve zekâsını kendine özgü kullanma biçimleri vardır. Yedi zekâ arasında Gardner görsel-uzamsal zekâyı olayları, insanları ve maddeleri zihinsel olarak betimleyebilme, simge ve temsil kullanma kapasitesi olarak tanımlamıştır. İnsanların gördüklerini hafızaya almaları, anlatılanları zihinde canlandırmaları, boyutlandırmaları ve görsel tasarımlar kurgulamaları görsel-uzamsal zekâ becerileridir. Cary'e (2004) göre Gardner'in görsel-uzamsal zekâ versiyonu, görsel dünyayı doğru bir şekilde algılama, bu deneyimleri sonraki deneyime göre değerlendirme, değiştirme ve orijinal uyarının fiziksel varlığı olmadan bile algı bileşenlerini yeniden oluşturma yeteneklerini içermektedir. Gardner, insanların pek çoğunun görsel öğrenme tercihlerine sahip olduğunu kabul eden tek teorisyen de değildir. Yıllar içinde birçok araştırmacı görsel araçların bilişselliği desteklediğine dair kanıtlar bulmuştur. Nüfusun % 65'inin görsel öğrenmeyi tercih ettiğini ortaya koyan araştırmalar bulunmaktadır (Gutierrez, 2014 ile Wallagher, 2016'dan aktaran Yarbrough, 2019). Cleveland insan beyninin, veriler görsel formlarda kodlandığında ilişkileri ve örüntüleri daha iyi tanıyabileceğini ve kavrayabileceğini ileri sürmektedir (Cleveland, 1994). İşte bu nedenlerden ötürü modern dünyadaki iletişimin çoğu görselleşmektedir. Dijital çağın en önemli konularından biri görsellerin kullanımını ve görsel iletişime verilen önem giderek artmaktadır. Görsel iletişim formları, herhangi bir konuda, geleneksel okumanın başarabileceğinden çok daha fazla bilgi taşımaktadır.

İnfografikler

Son zamanlarda iletişimde bir infografik kullanma furyası olduğundan söz edilebilir. Bilgi teknolojileri, teknik ve doğa bilimlerinin yanı sıra siyaset ve ekonomide sıklıkla çeşitli infografiklere rastlanmakta, bloglarda vloglarda, yayınlarda, makalelerde, web sitelerinde, çeşitli eğitim düzeylerindeki sınıflarda kullanılmaktadır.

İnfografik kullanımındaki artışın büyük ölçüde insanların grafik ve şemalarla uğraşmasına izin veren ücretsiz ve kolay araçların sonucu olduğunu düşünülmektedir.

Öte yandan etkileyici tasarım programları infografiklerin yeni bir yöntem olduğunu düşünmemize yol açmamalıdır. İnfografikler birkaç yüzyıl öncesine dayanmaktadır. 18. yüzyılın sonunda, çizgi grafikler ve pasta grafikler gibi bilgileri tasvir etmek için bugün hala kullanılan bazı temel sunumları geliştiren İskoç mühendis William Playfair tarafından geliştirilen istatistiksel grafikler ilk örneklerdendir. Haritalar da ilk örnekler arasında sayılabilmektedir. Erken gezgin ve kaşiflerin kullandığı özenle çizilmiş haritalar o zamanlar dünya hakkında sahip oldukları tüm bilgileri kullanılabilir bir formatta aktarma çabalarının sonucudur (Fernando, 2012).

Veszelszki'ye (2014) göre de infografikler devrimci bir buluş değildir. Okulda dersleri kolaylaştırmak için sınıfta bulunan resimleri (çizimler, diyagramlar, çizelgeler, zaman çizelgeleri) metinlerle birleştiren, satın alınmış veya öğretmen tarafından yapılmış poster ve panolar infografik örnekleridir. Bununla birlikte, infografik tasarımlarında bugün bu tür okul materyallerine bazı yeni özellikler eklenmektedir; infografikler artık bu amaç için özel olarak tasarlanmış yazılımlar kullanılarak elektronik olarak hızlı ve nispeten basit bir şekilde hazırlanabilmektedir. Diğer yandan dijital teknoloji ile başkalarıyla kolayca paylaşılabilirler. İnfografikler sadece diyagramlardan ibaret değildir.

İnfografikler, bilgi grafiği, infograf veya infogram olarak da adlandırılan yeni bir görselleştirme yöntemini, bir bilgi türünü ifade etmektedir. Bilgilerin, analizlerin ve rakamların uzun metinler yerine grafikler ile aktarıldığı bir sunum şeklidir. Fikirleri kitleye etkili bir şekilde iletmek ve izleyicilerin ileti içeriğine ilgisini artırmak için bilgiler görsellerle harmanlanır. Verilerin bir bakışta kolayca anlaşılmasını, bireylerle ilişki kurmayı ve zor kavramların daha kolay idrak edilmesini sağlar. İnfografikler pandemi gibi süreçlerde tıbbi jargonun da anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

İyi tasarlanmış infografikler hem kısa ve pratik bilgi sağlama potansiyeline sahiptir hem de her platformdan hızlıca yayılma olanağı sunmaktadır. Bunun yanı sıra infografikler daha yüksek okuyucu tercihi ve daha düşük bilişsel yük ile ilişkilendirilmektedir. Bilişsel yük ve çift kodlama teorilerine göre bilgi tutmayı artırarak bilgiyi dönüştürmeye yardımcı olurlar (Martin, L. J., Turnquist, A. Groot, B., vd., 2019).

Bugünün yaşanan bilgi ve mesaj kirliliğinde, infografikler okuyucuların bilgileri daha hızlı bir şekilde anlamalarına ve işlemelerine yardımcı olmaktadır. İyi bir infografik sadece okuyuculara bir hikâye anlatmakla kalmayacak, aynı zamanda ilgi çekecek ve insanları, iyi başlıkların ve fotoğrafların okuyucuları çekmesine benzer şekilde içeriği okumaya teşvik edecektir (Siricharoen, 2013, s. 169).

Piktochart'a (2012) göre dört tür infografik vardır (aktaran, Gallicano., Daradirek., ve Freberg, 2013).

Tipik: Başlık ve önemli noktalardan oluşur (bir çalışmanın özeti gibi).

Tekil: Büyük tek bir grafik etrafına yerleştirilen bilgiden oluşur.
Karşılaştırma: Karşılaştırılan öğelerin görselleştirilmesinden oluşur (rakip ürünler gibi).
Süreç Akışı: Bir şeyin sürecinin görselleştirilmesinden oluşur (kahve yapımı gibi).

İnfoğrafiklerde izleyicide anlamın yaratılabilmesi için kompozisyon çok önemlidir. Kavramsal ve görsel öğelerin bir düzen içinde bir araya gelmeleriyle oluşan kompozisyonda en önemli ilke bütünlük yani öğelerin uyumsuz olmamasıdır. G. Kress ve Theo van Leeuwen (2006) kompozisyonla gelen anlamı ile ilgili üç ana bileşen tanımlamaktadır: bilgi değeri ve yapısı, dikkat çekicilik ve çerçeveleme. Buna göre öğelerin bir kompozisyona yerleştirilmesi, tasarımın bilgi değeri ve yapısı için önemlidir. İzleyici nesnelerin sol veya sağ, orta veya kenar boşluğunda veya görüntü alanının üst veya alt kısmındaki yerleşimini dikkate alarak kompozisyonu yorumlayacaktır. Öğelerin düzenlenmesi ile üç ayrı boyuttan söz edilmektedir (aktaran: Cmeciu, Manolache ve Bardan, 2016, s. 55):

1. Dikey boyut (genel bilgiler en üstte, daha spesifik bilgi altta bulunacak),
2. Yatay boyut (mevcut bilgiler solda, yeni bilgiler sağda bulunacak) ve
3. Merkez (merkezde en önemli bilgi, resim alanının çevresinde ise daha az önemli bilgiler bulunacak)

Göze çarpma bileşeni bazı unsurları diğerlerinden daha dikkat çekici hale getirilmesiyle ilgilidir. Öğelerin etrafında bırakılan boş alanlar izleyicinin okuma anında neye öncelik vereceğini seçmesine yardımcı olur ve grafiği okumaya nereden devam edeceğini gösterir. Boyut, renk ve ton kontrastları, şekil-zemin ilişkileri, öğelerin diğerlerinden daha belirgin hale getirilebileceği görsel araçlardır. Çerçeveleme bileşeni ise tasarım alanı içindeki öğelerin düzeniyle ilgilidir. Tasarımda kompozisyon öğeleri ayrı varlıklar (bölme çizgileri) veya birbirine ait (bağlantı çizgileri) olarak tasvir edilebilmektedir.

Cmeciu, Manolache ve Bardan (2016, s. 56) Kress ve Van Leeuwen'in (1996) izleyicilerin tercihleri hakkındaki varsayımlarını takiben Jana Holsanova ve Kenneth Holmqvist (2006) tarafından izleyicilerin görsel okuma davranışı hakkında geliştirilen birkaç genel varsayımdan söz etmektedir. Kendileri izleyicinin infografiklere bakarken takip ettikleri rotaya ilişkin 5 varsayım ileri sürmüştür. Buna göre

1. İzleyiciler infografiklerde yeni bilgiler olmasını tercih eder ve bu bilgilerin tasarımın sağında olmasını bekler.
2. İzleyiciler infografiklerde en genel bilgiyi (yani konuyu) en üstte ve en spesifik bilgiyi tasarımın alt kısmında tercih ederler.
3. İzleyiciler infografiğin ortasında en önemli bilgileri ve çevresinde ise nispeten önemsiz bilgilere bakarlar.
4. İzleyiciler infografiklerde grafik öğelerin ilgi çekici olmasını beklerler

5. İzleyiciler, çizgiler ve oklar gibi çerçeveleme araçlarıyla birbirine bağlı öğeleri takip eder.

Çalışmanın sonraki bölümünde bu varsayımlardan faydalanılacaktır.

4. Türkiye’de Sağlık Bakanlığı’nın İnfografikleri

Türkiye’de sağlık profesyonelleri, hastalarına tıbbi bilgileri iletmek için halihazırda infografiklerden faydalanmaktadır. Sağlık bilgilerinin halk tarafından iyi bir şekilde kavranması, hastaların soru sorma ve karar alma yeteneklerini geliştirmekte ve doktor-hasta ilişkilerine katkıda bulunmaktadır. İnfografikler pandemi gibi kriz durumlarında halk sağlığı mesajları için de kullanılmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı sosyal medya hesaplarında Şubat ayından itibaren COVID-19 ile ilgili iletiler paylaşmaya başlamış, takip eden süreçte infografikleri mevcut pandemi ile mücadelede etkin olarak kullanmıştır. Bakanlığın sosyal medya hesaplarında ilk koronavirüs konulu infografik 8 Şubatta, hastalık belirtileri ile ilgili olarak paylaşılmış ve bundan sonra da sıklıkla yeni infografikler kullanılmıştır. Bu infografiklerin bir bölümü Sağlık Bakanlığı’nın Yeni Koronavirüs Hastalığı sayfasında yer almaktadır (<https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/tr/afis>). Burada halka ve sağlık personeline yönelik olarak toplam 30 afiş arasında infografiklere de yer verildiği görülmektedir. Bu infografiklerin 15 tanesi halka yöneliktir. 1 infografik virüsten korunmanın genel kurallarını, 4 tanesi elleri yıkamanın önemini, 1 tanesi seyahat ederken dikkat edilmesi gerekenleri, 3 tanesi bez maske yapımını ve kullanımını, 1 tanesi pandemi sürecinde atık yönetimine ilişkin hususları, 3 tanesi semt pazarlarında alınması gereken önlemleri, 2 tanesi ise taksit duraklarının ve şoförlerinin dikkat etmesi gereken hususları vurgulamak üzere hazırlanmıştır. Sağlık personeline yönelik hazırlanan afişlerin tamamı infografik biçimindedir. Bunlardan biri standart önlemlerine, 3 tanesi temas, damlacık ve solumun izolasyonuna, 1 tanesi kişisel koruyucu ekipmanın uygun kullanımına, sonuncusu ise olası/kesin olgularda maske kullanımına dair bilgileri içermektedir.

Çalışmanın bu bölümünde Sağlık Bakanlığı tarafından halka yönelik olarak hazırlanan infografikler yukarıda anlatılmış olan Kress and Van Leeuwen 1996’da yayınladığı izleyici tercihleri varsayımlarına göre incelenmektedir.

Şekil 2: “Ellerinizi Sık Yıkayınız” İnfografiği

“Ellerinizi Sık Yıkayınız” isimli tipik infografik; bir başlık, 6 madde ve başlığı destekleyici nitelikte bir görsel elemandan oluşmaktadır. Kress and Van Leeuwen’in varsayımları ile uyumlu olarak yeni bilgiler içermektedir. Bu bilgiler tasarımın sağ tarafında bulunmaktadır. Tasarımda en genel bilgi yani konu en üsttedir, alta doğru spesifik bilgiler bulunmaktadır. Burada ilgi çekici bir tasarım öğesinden söz etmek mümkün değildir. Bir akış ya da bilgiler arasında bir ilişki bulunmadığından çizgi, ok gibi çerçeveleme araçlarına yer verilmemiştir. Sağlık Bakanlığı logosu sağ alt köşede bulunmaktadır.

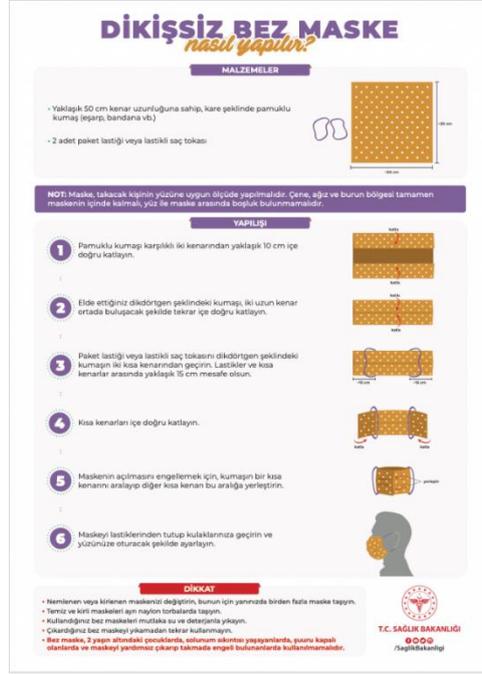
Şekil 3: “Seyahat Ederken Sağlığınızı Koruyun” İnfografiği

Şekil 3’te bulunan infografik COVID-19 ile mücadelenin başladığı günlerde izleyici için yeni olan seyahat bilgilerini içermektedir. İzleyici tercihleri varsayımları ile uyum içinde, ağırlıklı bilgi tasarımın sağ tarafında verilmekte, en önemli bilgiler ise infografiğin ortasında bulunmaktadır. Bu tasarımda bilgilerin detaylı metinler yerine grafikler ile aktarıldığı, uzun seyahatler için kullanılan uçak ve tren gibi ulaşım araçlarının ismen yazılmak yerine ilgi çekici grafik öğeler olarak verildiği görülmektedir. Bir akış ya da bilgiler arasında bir ilişki göstermek için kullanılan çizgi, ok gibi çerçeveleme araçlarına yer verilmemiştir. Mesajın kaynağını gösteren Sağlık Bakanlığı logosu ise önemli bilgiler ile birlikte infografiğin ortasına yerleştirilmiştir.

Şekil 4: “Taksi Duraklarında Alınması Gereken Önlemler” İnfografığı

Taksi Duraklarında Alınması Gereken Önlemler başlıklı tipik infografik; bir başlık, 6 madde ve maddeleri destekleyici nitelikte görsel öğelerden oluşmaktadır. Taksilerde yolcuları ve sürücülerini korumak için neler yapılması gerektiğini anlatan ve izleyiciye aşina olmadığı yeni bir içerik sunan infografikte bu bilgiler tasarımın sağ tarafında verilmektedir. En genel bilgi yani iletinin konusu en üstte durmakta, kişilerin kendilerini ve etrafındakileri korumalarına yönelik detaylı bilgi ise yukarıdan aşağıya doğru verilmektedir. Çok yaratıcı olmamakla birlikte farklı sosyoekonomik statülerden gelen kişilerin dikkatini çekebilecek ikonik semboller kullanılmıştır. Çizgi, ok gibi çerçeveleme araçlarına yer verilmemiştir. Tasarımın en altına izleyicinin nispeten önemsiz bulabileceği, mesajın kaynağını gösteren Sağlık Bakanlığı logosu ile birlikte bakanlığın web sitesi bilgisi ve sosyal medya hesaplarına yönlendirme yapmak üzere ikon seti yerleştirilmiştir. İzleyicilerin takip etmesi gereken birbirine bağlı öğe olmadığı için çizgi ve oklar kullanılmamıştır.

Şekil 5: "Dikişsiz Maske Nasıl Yapılır ” İnfografiği

Dikişsiz Maske Nasıl Yapılır isimli süreç akışı infografiği bir başlık ile 7 illüstrasyondan oluşmaktadır. Bu infografikte maske yapımının aşamaları anlatılmaktadır. Tasarım, Kress and Van Leeuwen'in izleyici tercihleri varsayımlarının ilki ile uyum göstermekte ve yeni bilgiler içermektedir ancak bu bilgiler tasarımın sağında değil solunda yer almaktadır. Konu başlığına ise varsayımlara uygun olarak en üstte yer verilmiştir. Maske yapımıyla ilgili detaylı, spesifik bilgiler tasarımda alt kısımdadır. Kress and Van Leeuwen'e göre izleyiciler bazı unsurların diğerlerinden daha dikkat çekici olmasını bekler ancak söz konusu tasarımda bu beklenti yerine getirilmemektedir. Yaratıcı görseller yerine düz ikonik semboller kullanılmıştır. Birbirine bağlı aşamalardan oluşan maske yapımı, çizgiler ve oklar gibi çerçeveleme araçlarıyla birbirine bağlı öğeler ile anlatılmaktadır.

Şekil 6: “Covid-19 Salgınında Alışveriş Merkezlerinde (AVM) Müşterilerin Alması Gereken Önlemler” İnfografiği

“Covid-19 Salgınında Alışveriş Merkezlerinde (AVM) Müşterilerin Alması Gereken Önlemler” isimli tipik infografikte 1 ana başlık, 9 madde, 9 illüstrasyon bulunmaktadır. İnfografikte hedef kitle alışveriş merkezlerine gidecek olan kişilerdir. Konu başlığı tasarımın üst tarafında spesifik bilgiler ise alt kısımdadır. Konuyla ilgili yeni bilgiler basit bir anlatımla tasarımın sağ tarafında verilmiştir. Bu tasarımla, izleyicilerin en önemli bilgiyi infografiğin ortasında bulma beklentisi karşılanmamaktadır. Aynı şekilde tasarımda olması beklenen ilgi çekici görsel öğeler bulunmamaktadır. Ayrıca birbirine bağlı öğelerin bulunmaması nedeniyle çizgiler ve oklar gibi çerçeveleme araçları da kullanılmamıştır.

5. SONUÇ

Son zamanlarda yaşanan H5N1, Sars, COVID-19 gibi salgınlar bu zorlu kriz durumları için kurumsal ve bireysel düzeyde hazır olmanın önemini ortaya koymaktadır. Pandemi dönemleri, tüm dünya ülkelerinde yaşamsal faaliyetleri etkilemekte ve bireylerin yaşam akışlarını kökten değiştirmektedir. COVID-19 pandemisi iletişim süreçleri sürat koşusu değil, maratondur. Bu konuda çalışan tüm kurum ve kuruluşlar ile tüm bireyler kendilerini ve bu sürece verdikleri tepkileri bu anlayış ile ayarlamalıdır. Bir afet vurduğunda, duygusal tepki genellikle aşamalar halinde ortaya çıkar (Phases of Disaster, 2020).

İletişim araçları pandemi ile mücadelede toplum ile kurumlar arasında bağ kurulmasını sağlamaktadır. Görsel iletişim araçları, özellikle infografikler hızlı hareket gerektiren konularda gerek iletilerin kaynaklarına ve gerekse alıcılarına büyük imkânlar sunmaktadır. Türkiye’de hastalara tıbbi bilgiler iletebilmek için infografiklerden faydalanılmaktadır. İnfografikler pandemi gibi kriz durumlarında halk sağlığı mesajlarının hızlı ve kolay yayılabilmesi ve anlaşılabilmesi için de kullanılmaktadır. Sağlık Bakanlığı’nın halkı bilgilendirmek ve eğitmek amacıyla kullandığı infografikler, kâr amacı güden ve gütmeyen pek çok kurum tarafından çoğaltılarak kullanılmış, çeşitli sitelerinde, gerek Bakanlığın, gerekse farklı kurum ve bireylerin Facebook, Twitter, Instagram vb. sosyal medya hesaplarından milyonlarca kişiye yayılmıştır. Bu zorlu dönemlerde infografik tasarımcılarının esas amacı, anlamı hedef kitlenin dikkatini çekecek ve en kolay anlayacağı şekilde kodlamak olmalıdır. Bu çalışma yazından elde edilen bilgilere dayalı olarak izleyici beklentilerini ve mevcut infografiklerin bu beklentileri ne kadar karşıladığını ortaya koyarak bu iletişim sürecine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Sağlık Bakanlığı tarafından hazırlanan infografiklerin yazında ve bu çalışmada sözü geçen izleyici beklentilerini büyük ölçüde karşıladığı görülmektedir. İnfografikleri izleyicilerin dikey, yatay boyutlar ile tasarımın merkez noktasında bulunması gerekenler konusunda beklentilerine göre hazırlamak; dikkat çekici öğelerin kullanımı ve çerçeveleme anlayışları ile tasarımlar yapmak mevcut pandemi ile mücadelede bilginin ve yeniliğin yayılması gerekliliklerini karşılama olasılığını artıracaktır.

KAYNAKÇA

- Anderson, R. M., Heesterbeek, H., Klinkenberg, D., & Hollingsworth, T. D. (2020). How will country-based mitigation measures influence the course of the COVID-19 epidemic?. *The Lancet*, 395(10228), 931-934.
- Ansari, A., & Riasi, A. (2016). An investigation of factors affecting brand advertising success and effectiveness. *International Business Research*, 9(4), 20-30.
- Aydın, G. ve Aslaner Aydın D., (2014), Green Social Movements and Government PR Efforts. *International Public Relations Research Conference* , March 5-9, 2014.
- Bernstein, J. (2013). *The ten steps of crisis communications*. Bernstein Crisis Management. <https://www.europarc.org/communication-skills/pdf/10%20Steps%20of%20Crisis%20Communications.pdf>
- Bridgeman, R. (2008). Environmental crisis communications. P. F. Anthonissen (Ed.) içinde, *Crisis communication: Practical Pr Strategies for reputation management and company survival*. (ss. 157-168). Kogan Page
- Brownson, R. C., Eyler, A. A., Harris, J. K., Moore, J. B., ve Tabak, R. G. (2018). Research full report: getting the word out: new approaches for disseminating public health science. *Journal of public health management and practice*, 24(2), 102. doi:10.1097/PHH.0000000000000673
- Caponigro, J. R. (2000). *The crisis counselor: A step-by-step guide to managing a business crisis*. McGraw-Hill Companies.
- Cary, R. (2004). Chapter 5: Howard gardner's theory of visual-spatial intelligence: a critical retheorizing. *Counterpoints*, 278, 84-118.
- Çıragil, P. (Nisan, 2020). Ne ilkti ne son ne de son olacak. *National Geographic Türkiye*, 34-35.
- Cmeci, C., Manolache, M., & Bardan, A. (2016). Beyond the Narrative Visualization of Infographics on European Issues. *Studies in Media and Communication*, 4(2), 54-69.
- Coombs, W. T. (2014). *Ongoing crisis communication: Planning, managing, and responding* (2. Baskı). Sage Publications.
- Duan, L., & Zhu, G. (2020). Psychological interventions for people affected by the COVID-19 epidemic. *The Lancet Psychiatry*, 7(4), 300-302.
- Dutton, J. E. (1986). The processing of crisis and non- crisis strategic issues. *Journal of Management Studies*, 23(5), 501-517.

- Dünya Sağlık Örgütü. (2020). Coronavirus disease 2019 (COVID-19): Situation Report – 59. https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200319-sitrep-59-covid-19.pdf?sfvrsn=c3dcdef9_2
- Dünya Sağlık Örgütü. (2004). *Sixth futures forum on crisis communication*. World Health Organization Europe. <https://www.euro.who.int/en/publications/abstracts/sixth-futures-forum-on-crisis-communication-2004>
- Fernando, A. (2012). Killer infographic! But does it solve TMI. *Communication World*, 29(2), 10-12.
- Friedman, M. (2002). *Everyday crisis management: How to think like an emergency physician*. First Decision Press
- Gallicano, T. D., Daradirek, D.G. ve Freberg, K. (2013). Millennials' perceptions about diversity in their PR agencies. *Public Relations Journal*, 7(2), 37-70.
- Gardner, H. (2011). *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. Hachette UK.
- Gilpin, D. R. ve Murph, P. J. (2008). *Crisis management in a complex world*. Oxford University Press, Inc. Doi:10.1093/acprof:oso/9780195328721.001.0001
- Grasselli, G., Pesenti, A., & Cecconi, M. (2020). Critical care utilization for the COVID-19 outbreak in Lombardy, Italy: Early experience and forecast during an emergency response. *Jama*, 323(16), 1545-1546.
- Irimieş, C. (2016). Effective Communication in Crisis Situations. *Journal of Media Research-Revista de Studii Media*, 9(26), 115-121.
- Jibril, M. L., & Sharif, U. S. (2020). Power of artificial intelligence to diagnose and prevent further COVID-19 Outbreak: A Short Communication [Abstract]. *arXiv preprint arXiv:2004.12463*. <https://arxiv.org/pdf/2004.12463.pdf>
- Jones, D. S. (2020). History in a crisis—lessons for Covid-19. *New England Journal of Medicine*, 382(18), 1681-1683.
- Jukes, I., McCain, T., & Crockett, L. (2010). *Understanding the digital generation: Teaching and learning in the new digital landscape*. Corwin Press.
- Kelly, H. (2011). *The classical definition of a pandemic is not elusive*. (Bulletin of the World Health Organization No. 89). doi: 10.2471/BLT.11.088815
- Kress, G. (2003). *Literacy in the new media age*. Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203164754>

- Kress, G., ve Van Leeuwen, T. (2006). *Reading images: The grammar of visual design* (2.Baskı.). Routledge
- Lankow, J., Ritchie, J., & Crooks, R. (2012). *Infographics: The power of visual storytelling*. John Wiley & Sons.
- Lazard, A., & Atkinson, L. (2015). Putting environmental infographics center stage: The role of visuals at the elaboration likelihood model's critical point of persuasion. *Science Communication*, 37(1), 6-33.
- Lerbinger, O. (1997). *The Crisis Manager: Facing Disasters, Conflicts, and Failures* (2. Baskı). Routledge.
- Liu, Y., Lee, J. M., & Lee, C. (2020). The challenges and opportunities of a global health crisis: the management and business implications of COVID-19 from an Asian perspective. *Asian Business & Management*, 1.
- Longstaff, P. H., & Yang, S. U. (2008). Communication management and trust: their role in building resilience to “surprises” such as natural disasters, pandemic flu, and terrorism. *Ecology and Society*, 13(1).
www.jstor.org/stable/26267909
- Martin, L. J., Turnquist, A., Groot, B., Huang, S. Y., Kok, E., Thoma, B., & van Merriënboer, J. J. (2019). Exploring the role of infographics for summarizing medical literature. *Health Professions Education*, 5(1), 48-57. <https://doi.org/10.1177/1524839908325267>
- Mitroff, I. I. (1994). Crisis management and environmentalism: A natural fit. *California management review*, 36(2), 101-113.
<https://doi.org/10.2307/41165747>
- Quarantelli, E. L. (1988). Disaster crisis management: A summary of research findings. *Journal of management studies*, 25(4), 373-385.
- Pan American Health Organization. (2007). *Creating a Communication Strategy for Pandemic Influenza*. Erişim: 10 Nisan2020.
https://www.paho.org/hq/dmdocuments/2010/PAHO_CommStrategy_Eng.pdf
- Richardson J. L. (1994). *Crisis diplomacy: The great powers since the mid-nineteenth century*. Cambridge University Press.
- Rogers, E. M. (2010). *Diffusion of innovations*. Simon and Schuster.
- Russell, P. (2013). *The brain book: know your own mind and how to use it*. Routledge
- Sandman, P. M. (2007). *What kind of risk communication does pandemic preparedness require?* <https://www.cidrap.umn.edu/news->

[perspective/2007/05/what-kind-risk-communication-does-pandemic-preparedness-require](#)

- Simola, S. (2003). Ethics of Justice and Care in Corporate Crisis Management. *Journal of Business Ethics*, 46, 351–361. Doi: [10.1023/A:1025607928196](#)
- Siricharoen, W. V. (2013). Infographics: the new communication tools in digital age. In *The international conference on e-technologies and business on the web (ebw2013)* (pp. 169-174). : <http://sdiwc.net/digital-library/infographics-the-new-communication-tools-in-digital-age>
- Phases of Disaster (2020). Substance Abuse and Mental Health Services Administration. Erişim: 22 Mayıs 2020, www.samhsa.gov/dtac/recovering-disasters/phases-disaster.
- Swaine, M. D., Zhang, T., & Cohen, D. F. (2006). *Managing Sino-American Crises: Case Studies and Analysis*. Carnegie Endowment. doi:10.1017/S0305741008000167
- The Arthur W. Page Center. (t.y.) *Crisis communication*. Erişim: 19 Mayıs 2020, <https://pagecentertraining.psu.edu/public-relations-ethics/ethics-in-crisis-management/lesson-1-prominent-ethical-issues-in-crisis-situations/crisis-communication/>
- Ulmer, R. R., Sellnow, T. L., & Seeger, M. W. (2017). *Effective crisis communication: Moving from crisis to opportunity*. Sage Publications.
- Veszelszki, Á. (2014). Information visualization: Infographics from a linguistic point of view. Benedek, András–Nyíri, Kristóf (Editörler) *The Power of the Image (series Visual Learning 4.)*, 99-109. Peterlang.
- World Health Organization. (2020). *Coronavirüs*. Erişim: 15 Mayıs 2020, https://www.who.int/health-topics/coronavirus#tab=tab_1
- Yarbrough, J. R. (2019). Infographics: In Support of Online Visual Learning. *Academy of Educational Leadership Journal*. 23(2). Erişim: 20 Mayıs 2020, <https://www.abacademies.org/articles/infographics-in-support-of-online-visual-learning-8368.html>
- Yu, M., Li, Z., Yu, Z., He, J., & Zhou, J. (2020). Communication related health crisis on social media: a case of COVID-19 outbreak. [Abstract]. *Current Issues in Tourism*, 1-7. <https://doi.org/10.1080/13683500.2020.1752632>

COVID-19 SALGININDA SOSYAL İZOLASYON SIRASINDA FİZİKSEL AKTİVİTE DURUMUNUN YAŞAM KALİTESİ ÜZERİNE ETKİSİ

Pınar KAYA CİDDİ¹

ORCID ID: 0000-0002-7611-0527

Elif YAZGAN²

ORCID ID: 0000-0003-1364-1811

ÖZET

Bu çalışmada Türkiye'deki COVID-19 salgını ve halk sağlığı kısıtlamaları sırasında genç-yetişkin bireylerin fiziksel aktivite (FA) durumlarını raporlamak, FA'nın yaşam kalitesi üzerindeki etkisini araştırmak amaçlandı. Bireyler, en katı halk sağlığı kısıtlamaları sırasında demografik bilgiler, FA, yaşam kalitesi bölümlerinden oluşan çevrimiçi anket ve sosyal medya duyurusu aracılığıyla çalışmaya dahil edildi. Bireyler arasında en yüksek oran inaktif bireylerde idi, bunu minimal aktif ile yeterince aktif bireyler izledi. FA seviyelerine göre, yaşam kalitesinin psikolojik alanı (PA) açısından farklılık görüldü; minimal aktif bireylerde PA'nın, inaktif bireyler göre yüksek olduğu ve FA'nın PA üzerinde etkili olduğu bulundu. Salgın süreçlerinde hükümetlerin halkı FA'ya teşvik etmesinin, sağlık uzmanlarının FA'yı artırmaya yönelik önerilerde bulunmalarının, egzersiz yapmaya başlama ve sürdürmeyi sağlamaları adına yol göstermelerinin özellikle ruhsal sağlığı korumak açısından gerekli olduğu düşünüldü. Sürecin aşırı egzersiz yapma zamanı olmadığı; zihinsel refahlarını sürdüreceği orta seviyede aktivite yapılmasının yaşam kalitesi üzerinde daha faydalı olacağı belirlendi.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, egzersiz, sosyal izolasyon, yaşam kalitesi, zihinsel sağlık

THE EFFECT OF PHYSICAL ACTIVITY STATUS ON QUALITY OF LIFE DURING SOCIAL ISOLATION IN COVID-19 EPIDEMIC

ABSTRACT

It was aimed to report physical activity (PA) levels of young-adult individuals and investigate effect of PA on quality of life (QOL) during COVID-19 outbreak and public health restrictions in Turkey. Individuals included through online questionnaire consisting demographic information, PA, quality of life sections and social media during strictest public health restrictions. Among individuals, highest rate was inactive individuals, followed by minimally active, sufficiently active. According PA levels, QOL was different in terms of psychological domain (PD); PD of minimally active individuals was found to be higher than inactive individuals; PA was effective on PD. In pandemic processes, it was thought; it is necessary for governments to encourage public to PA, health professionals to guide public towards increasing, starting and maintaining FA especially in terms of protecting mental health. Process isn't time for excessive exercise; performing moderate activities that will maintain their mental well-being will be more beneficial on QOL.

Keywords: COVID-19, exercise, mental health, social isolation, quality of life

¹ İstanbul Medipol Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Fizyoterapi ve Rehabilitasyon Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi, pkaya@medipol.edu.tr

² İstanbul Medipol Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Fizyoterapi ve Rehabilitasyon Programı, Fizyoterapist, yazganelif34@gmail.com

1. GİRİŞ

COVID-19 enfeksiyonu, spesifik önleyici veya terapötik tıbbi müdahalelerin olmaması, hızlı bulaşma oranı ve önemli ölçüde yüksek bulaşma sayıları ile sonuçlanmasının yanı sıra, bireylerin sosyal etkileşimlerini önleyerek hastalığın yayılmasını engellemek adına evde kalmaları gerektiğinin bilimsel olarak önerilmesine yol açmıştır. Böylece dünyadaki sağlık sistemleri üzerindeki yükün azaltılması hedeflenmiştir. Bu strateji, enfeksiyon kontrolü için etkili olmasına rağmen, potansiyel davranışsal ve klinik yansımaları sahiptir (Paçenha, 2020, s. 1441, Crisafulli, 2020).

Bir derlemede, karantinanın etkileri üzerine yapılan çalışmalarda, travma sonrası stres belirtileri, bilinç bulanıklığı ve öfke gibi olumsuz psikolojik etkilerin rapor edildiği belirtilmiştir (Fallon, 2020, s. 49). Hareketin kısıtlanması, olağan rutinin kaybı ve başkalarıyla sosyal ve fiziksel temasın azalması sıklıkla can sıkıntısına, hayal kırıklığına ve izole edilmişlik hissine neden olduğu söylenmiştir (Fallon, 2020, s. 49). Bu olumsuz sonuçlar içerisinde özellikle hareketin kısıtlanması ile beraber gelen fiziksel inaktivitenin zararlı etkileri ile ilgili ciddi bir endişe olduğu gösterilmiştir (Crisafulli, 2020).

Düzenli yapılan fiziksel aktivitenin (FA) mortaliteye sebep olan faktörleri azaltmasının yanı sıra, özellikle ciddi bir COVID-19 hastalığına yakalanma sonucu oluşabilecek istenmeyen durumlar açısından risk faktörü olarak kabul edilen morbiditeler ve immünolojik faktörler üzerindeki faydaları, stresi azaltması, kısa ve uzun vadede zihinsel sağlık üzerindeki iyileştirici etkileri göz önünde bulundurulduğunda mevcut sosyal durum için oldukça yüksek önem taşımaktadır (Burtscher, 2020, Burtscher, 2019, Nieman, 2019, s. 201, Mikkelsen, 2017, s. 48).

Dünya çapındaki izolasyonun fiziksel aktivite seviyeleri üzerindeki gerçek etkisini göstermeye yönelik çalışmalar devam ederken, bireyin fiziksel aktivite seviyesini takip eden giyilebilir cihazlar geliştiren bir Amerikan şirketi olan Fitbit Inc., karantina sürecinde 30 milyon kullanıcının fiziksel aktivite verilerini paylaşmıştır. Paylaşılan bu veriler neredeyse tüm ülkelerde geçen yılın aynı dönemi ile karşılaştırıldığında ortalama adım sayılarında (% 7 ile % 38 arasında değişmektedir) önemli oranda bir azalma olduğunu ortaya koymuştur. Bu ön kanıtlar, karantinanın, fiziksel aktivite seviyelerinde önemli bir düşüşe neden olabileceğini düşündürmüştür (<https://blog.fitbit.com/covid-19-global-activity>).

Sosyal uzaklaşma ve karantina sürecinde bireylerin fiziksel aktivite durumlarını belirlemek, hükümetlerin ve sağlık hizmeti sağlayıcılarının bireylerin fiziksel olarak aktif kalmasına, evde kalma süreçlerinde egzersiz yapmaya başlamalarına ve sürdürmelerini sağlamalarına yönelik önerilerde bulunmaları açısından önemlidir (Nyenhuis, 2020, s. 2213). Bu çalışmanın amacı küresel pandemi ve halk sağlığı kısıtlamalarının ülkemizdeki genç ve yetişkin bireylerin karantina sürecindeki fiziksel aktivite durumları üzerindeki etkisini anlamaktır. Özellikle, COVID-19 pandemisi sürecinde aktif ve aktif olmayan bireylerde fiziksel aktivite bariyerlerini, kolaylaştırıcılarını ve çeşitlerini, aynı zamanda yaşam kalitesi değişikliklerini rapor etmeyi amaçlıyoruz. COVID-19'un fiziksel aktivite katılımını genel olarak olumsuz etkilemesini ve bunun yaşam kalitesi üzerinde olumsuz bir etkisi olmasını bekliyoruz.

2. MATERYAL VE METOD

Çalışma İstanbul Medipol Üniversitesi Girişimsel Olmayan Etik Kurul tarafından değerlendirilmiş 10840098-604.01.01-E.15727 sayısı (Karar no: 421) ile uygun bulundu.

2.1. Örneklem

Yapılan literatür taramasında üzerinde çalışılacak yöntemlere ilişkin yüzde ölçüm değerleri baz alınarak 0,30 etki büyüklüğü, %95 güç ve 0,05 hata payı ile G-Power programı kullanılarak bulunan toplam örneklem büyüklüğü n=139 olarak bulundu. Çalışmaya katılabilmeleri için katılımcıların 18 yaşından büyük olmaları ve İstanbul'da ikamet etmeleri gerekiyordu. Katılımcılar, çevrimiçi anket yazılımı (Google Anketler) ve sosyal medya iletişimi (WhatsApp) aracılığıyla çalışmaya dahil edildi. 235 katılımcı çevrimiçi ankete başlarken, 95 yanıt eksikti ve bu nedenle veri kümesinden çıkarıldı. Elde edilen 140 İstanbul'da ikamet eden genç ve yetişkinden oluşan örneklem bu çalışmaya dahil edildi.

2.2. Ölçümler

Katılımcılar, İstanbul/Türkiye'deki en katı halk sağlığı kısıtlamaları sırasında 2020 yılının Nisan ayı ortası ve Mayıs ayının başlangıcına denk gelen süre içerisinde çevrimiçi anket yazılımı (Google anketler) kullanarak anketleri doldurdu (Türkiye'de, ilk koronavirüs vakasının tespit edildiği 10 Mart sonrası 27 Mart itibarıyla katı halk sağlığı kısıtlamaları başlamıştır). Anket demografik bilgiler, fiziksel aktivite seviyesi ve yaşam kalitesi olmak üzere üç bölümden oluşmaktaydı.

Demografik özellikler yaş, cinsiyet, vücut kütle indeksi (VKİ), eğitim durumu, kronik hastalık mevcudiyeti bilgilerini içermektedir. Bu bölümde ek olarak karantınayı kiminle geçirdiği, karantina sürecinde dışarı çıkma frekansı ve sebebi ile ilgili sorular da soruldu. Ayrıca, karantina öncesinde fiziksel aktivite yapma frekansı ve hangi çeşit aktiviteleri yaptıkları, izolasyon sürecinde eğer yapıyorsa fiziksel aktivite çeşidi, amacı, bu fiziksel aktiviteye ulaşma şekli (kolaylaştırıcılar), eğer yapmıyorsa buna engel olan durumlar (bariyerler) da sorgulandı.

2.2.1. Fiziksel Aktivite Seviyesi

Bireylerin fiziksel aktivite düzeyleri Craig tarafından geliştirilen Uluslararası Fiziksel Aktivite Anketi (International Physical Activity Questionnaire, UFAA)'nin kısa formu ile değerlendirildi (Craig, 2003, s. 1381). Türkçe geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları Öztürk tarafından yapılmış kısa form 7 sorudan oluşmakta olup son bir haftada oturma, yürüme, orta düzeyde ve şiddetli aktivitelerde harcanan zaman hakkında bilgi sağlamaktadır. Kısa formun toplam skorunun hesaplanması düşük şiddetli fiziksel aktivite (yürüme), orta şiddetli fiziksel aktivite ve şiddetli fiziksel aktivitenin süre (dakika) ve frekans (gün sayısı) toplamını içermektedir. Aktiviteler için gerekli olan enerji MET-dakika skoru ile hesaplanır. Bir MET-dk/ hafta, yapılan aktivitenin gün sayısı, dakikası ve MET skorunun çarpımından hesaplanmaktadır. Kısa form verilerinin analizi için; yürüme: 3.3 MET, orta şiddetli fiziksel aktivite: 4.0 MET, şiddetli fiziksel aktivite: 8.0 MET değerleri kullanıldı. Bireyler fiziksel aktivite düzeyleri açısından inaktif (fiziksel olarak aktif olmayan, <600 MET-dk/hafta),

minimal aktif (fiziksel aktivite düzeyi düşük olan, 600-3000 MET-dk/hafta) ve yeterince aktif (fiziksel aktivite düzeyi yeterli olan, >3000 MET-dk/hafta) olarak üç gruba ayrıldı (Öztürk, 2005).

2.2.2. Yaşam Kalitesi

Bireylerin yaşam kaliteleri Dünya Sağlık Örgütü Yaşam Kalitesi Ölçeği Kısa Formu Türkçe Versiyonu (DSÖYKÖ-KF, WHOQOL-BREF-TR) ile değerlendirildi. Eser ve arkadaşları (Eser, 1999, s. 5) tarafından Türkçe geçerlik ve güvenilirliği yapılmış olan ve 26 sorudan oluşan Kısa Form, likert tipi yanıtlardan oluşmakta; genel sağlık (2 madde), fiziksel (7 madde), psikolojik (6 madde), sosyal (3 madde), çevre (8 madde) alanlarını içermektedir. Türkiye sürümü (27. soru ulusal sorudur) kullanıldığında Çevre alan skoru Çevre-TR olarak adlandırılır. Bu durumda Çevre-TR alan skoru çevre skoru yerine kullanılır.

3. İSTATİSTİKSEL ANALİZ

İstatistiksel analizler için SPSS 22.00 programı kullanıldı. Çalışma verileri değerlendirilirken tanımlayıcı istatistiksel metotların (Ortalama, Standart Sapma, Medyan, Frekans, Oran, Minimum, Maksimum) yanı sıra verilerin dağılımı Shapiro-Wilk Testi ile değerlendirildi. Niceliksel verilerin normal dağılım göstermeyen üç ve üzeri grubun karşılaştırmasında Kruskal-Wallis Testi, normal dağılım gösteren üç ve üzeri grubun karşılaştırmasında Tek Yönlü ANOVA Testi, farkın hangi gruplar arasında olduğunu bulmak için post hoc çoklu karşılaştırma analizi, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla doğrusal regresyon analizi kullanıldı. Anlamlılık $p < 0,01$ ve $p < 0,05$ düzeylerinde değerlendirildi.

4. BULGULAR

Çalışmaya yaş ortalamaları $25,04 \pm 5,75$ (18-49) olan 140 birey dahil edildi. Bireylerin cinsiyet, VKİ değerleri, eğitim, sigara kullanımı ve kronik hastalık durumları Tablo 1'de gösterildi.

Katılımcıların, %88,7'sinin (n=124) son 1 ay içerisinde dışarı çıkmış olduğu ve bu bireylerin %80,6'sının (n=100) son 1 ay içerisinde 1-3 kez, %9,7'sinin (n=12) 3-5 kez ve %9,7'sinin (n=12) ise 5-7 kez dışarı çıktığı belirlendi. Katılımcıların, %16,4'ünün (n=23) işe gitmek için dışarı çıktığı, %48,5'inin (n=68) alışveriş yapmak, %23,5'inin (n=33) fiziksel aktivite, %6,4'ünün (n=9) yakın ziyareti, %1,4'ünün (n=2) arkadaş ile görüşmek, %0,7'sinin (n=1) hava almak ve %2'sinin (n=4) evcil hayvan gezdirmek için çıktığı belirlendi (Tablo 1).

Tablo 1. Demografik Bilgiler

	Ort±Ss	Min-Max (Median)
Yaş	25,04±5,75	18-49 (24)
Vücut Kütle İndeksi	22,58±3,99	16,65-37,98 (22,04)
	n	%

Cinsiyet	Kadın	107	76,2
	Erkek	33	23,57
Eğitim Durumu	Lise	4	2,88
	Lisans	107	76,42
	Lisansüstü	29	20,7
Sigara Kullanımı	Evet	36	25,7
	Hayır	104	74,2
Kronik Hastalık Durumu	Evet	19	13,5
	Hayır	121	86,4
Kronik Hastalık Çeşidi	Astım	6	31,6
	Diyabet	3	15,8
	Hipertiroidi	3	15,8
	Haşimato	1	5,3
	Fibromyalji	2	10,5
	Kardiyovasküler Hastalık	2	10,5
	Ülseratif Kolit	1	5,3
	Diğer	1	5,3
İzolasyon Sürecinde Birlikte Yaşanan Kişi	Yalnız	23	16,4
	Anne ve Baba	39	27,8
	Eş ve Çocuk	70	50
	Arkadaş	2	1,4
	Akraba	6	4,2
Son 1 Ay İçerisinde Dışarı Çıkma Durumu	Evet	124	88,5
	Hayır	16	11,4
Son 1 Ay İçerisinde Haftada Dışarı Çıkma Sayısı	1-3	100	80,6
	3-5	12	9,7
	5-7	12	9,7
Dışarı Çıkma Nedeni	İşe Gitmek	23	16,4
	Alışveriş	68	48,5

Yapmak		
Fiziksel Aktivite	33	23,5
Yakın Ziyareti	9	6,4
Arkadaş ile Görüşmek	2	1,4
Hava Almak	1	0,7
Evcil Hayvan Gezdirmek	4	2

Katılımcıların, %95'i (n=133) izolasyon öncesi düzenli FA yapıyor iken, %5'inin (n=7) yapmadığı görüldü. Düzenli FA yapan bireylerin %29,3'ü (n=39) yürüyüş yapıyor iken, %19,5'i (n=26) fitness, %12,8'i (n=17) mat egzersizleri, %12'si (n=16) yoga, %10,5'i (n=14) pilates, %7,5'i (n=10) koşu, %3,8'i (n=5) yüzme, %1,5'i (n=2) bisiklet, %0,8'i (n=1) dans, %1,5'i (n=2) dövüş sporu ve %0,8'i (n=1) ip atlama yapmaktaydı. Katılımcıların, %64,3'ünün (n=36) izolasyon öncesinde haftada 1-3 kez FA yapıyor iken, %25'i (n=14) 3-5 kez ve %10,7'si (n=6) ise 5-7 kez yapıyor olduğu görüldü (Tablo 2).

Tablo 2. Bireylerin İzolasyon Öncesi Düzenli Fiziksel Aktivite Yapma Durumlarına Göre Dağılımı

		n	%
İzolasyon Öncesi Düzenli Fiziksel Aktivite Yapma Durumu	Evet	133	95
	Hayır	7	5
İzolasyon Öncesinde Yapılan Fiziksel Aktivite Çeşidi	Yoga	16	12,0
	Pilates	14	10,5
	Mat Egzersizleri	17	12,8
	Salon Fitness	26	19,5
	Yürüyüş	39	29,3
	Koşu	10	7,5
	Yüzme	5	3,8
	Bisiklet	2	1,5
	Dans	1	0,8
	Dövüş Sporları	2	1,5
	İp Atlama	1	0,8

İzolasyon Öncesinde Fiziksel Aktiviteyi Yapma Frekansı	1-3	89	66,9
	3-5	28	21
	5-7	16	12

Katılımcıların, %69'u (n=49,28) izolasyon sürecinde düzenli fiziksel aktivite yapıyor iken, %71'inin (n=50,71) yapmadığı görüldü. Katılımcıların, %26,1'i (n=18) izolasyon sürecinde yoga yapıyor iken, %8,7'si (n=6) pilates, %7,2'si (n=5) fitness, %37,7'si (n=26) mat egzersizleri, %18,8'i (n=13) dışarıda yürüyüş ve %1,4'ü (n=1) ise dövüş sporu yapıyordu. Katılımcıların, %53,6'sı (n=31) FA'larını izolasyon sürecinde haftada 1-3 kez yapıyor iken, %34,7'si (n=24) 3-5 kez ve %20,2'si (n=14) ise 5-7 kez yaptığı görüldü (Tablo 3).

Katılımcıların karantina sürecinde FA yapma amaçları açık uçlu olarak sorgulandığında verilen ortak amaçlar 4 başlıkta toplanmış olup %17,39'unun (n=12) izolasyon sürecinde kilo vermek için aktivite yapıyor olduğu, %20,28'inin (n=14) kas ve eklemlerini korumak, %26'sının (n=18) ruh sağlığını korumak ve %36,23'ünün (n=25) ise fiziksel kondisyonunu korumak için aktivite yapmakta olduğu belirlendi. Katılımcıların, %55'i (n=38) izolasyon sürecinde aktivitelere youtube ile ulaşıyor iken, %14,49'u (n=10) instagram canlı yayın, %1,4'ü (n=1) online yoga, %8,69'u (n=6) profesyonel yardım aracılığıyla, %8,69'u (n=6) mobil uygulama ve %8,69'u (n=6) ise kendi kendine aktivite yaptığını belirtti (Tablo 3).

Katılımcıların izolasyon sürecinde FA'lerinin olumsuz etkilenme durumları sorgulandığında, %67,85'i (n=95) olumsuz olarak etkilendiğini, %32,6'sı (n=46) ise etkilendiğini belirtti. Katılımcıların izolasyon sürecinde FA'lerinin olumsuz etkilenmesine sebep olan engeller açık uçlu olarak sorgulandığında verilen cevaplar ortak başlıklar altında toplandığında %25'i (n=35) motivasyon eksikliği, %17,85'i (n=25) sokağa çıkma yasağı, %10'u (n=14) kapalı alanda spor yapmayı sevmemesi, %6,4'ü (n=9) profesyonel yardıma ihtiyacı olması, %5,7'si (n=8) ev işi yoğunluğu, %0,6'sı (n=1) iş yoğunluğu sebebiyle, %0,6'sı (n=1) spor aleti yetersizliği, %0,6'sı (n=1) pandemi ve %0,6'sı (n=1) spor salonları kapalı olması sebebiyle yapamaması olarak belirtildi (Tablo 3).

Tablo 3. *Bireylerin İzolasyon Sürecinde Düzenli Fiziksel Aktivite Yapma Durumlarına Göre Dağılımı*

		n	%
İzolasyon Sürecinde Düzenli Fiziksel Aktivite Yapma Durumu	Evet	69	49,28
	Hayır	71	50,71
İzolasyon Sürecinde Yapılan Fiziksel Aktivite Çeşidi	Yoga	18	26,1
	Pilates	6	8,7
	Fitness	5	7,2

	Mat Egzersizleri	26	37,7
	Dışarıda Yürüyüş	13	18,8
	Dövüş Sporu	1	1,4
İzolasyon Sürecinde Fiziksel Aktiviteyi Yapma Frekansı	1-3	31	53,6
	3-5	24	34,7
	5-7	14	20,2
İzolasyon Sürecinde Yapılan Fiziksel Aktivitenin Amacı	Kilo vermek	12	17,39
	Kas ve eklemlerimi korumak	14	20,28
	Ruh sağlığını korumak	18	26
	Fiziksel kondisyonumu korumak	25	36,23
İzolasyon Sürecinde Fiziksel Aktiviteye Ulaşma Yöntemi	Youtube	38	55
	Instagram canlı yayın	10	14,49
	Online yoga	1	1,4
	Profesyonel aracılığıyla	6	8,69
	Mobil uygulama	6	8,69
	Kendi kendime	8	11,59
İzolasyon Sürecinde Fiziksel Aktive Yapma Durumu Olumsuz Etkilendi mi?	Evet	95	67,85
	Hayır	45	47,36
İzolasyon Sürecindeki Fiziksel Aktivite Yapmaya Engel Olan Durumlar	Motivasyon eksikliği	35	25
	Profesyonel yardıma ihtiyacım var	9	6,4
	Ev işi yüzünden	8	5,7
	Kapalı alanda spor yapmayı sevmiyorum	14	10

	Sokağa çıkma yasağı yüzünden	25	17,85
	İş yoğunluğu sebebiyle	1	0,7
	Spor aleti yetersizliği sebebiyle	1	0,7
	Pandemi yüzünden	1	0,7
	Spor salonları kapalı olduğu için	1	0,7

Katılımcılar arasında en yüksek oran % 69, 28 (n=97) olarak fiziksel aktivitesi en düşük olan inaktif bireylerdi, bunu % 20 (n=28) ile minimal aktif ve % 10, 71 (n=15) ile yeterince aktif bireyler izledi (Tablo 4).

Tablo 4. *Bireylerin fiziksel aktivite seviyelerine göre gruplandırılması*

	n	%
İnaktif	97	69,28
Minimal Aktif	28	20
Yeterince Aktif	15	10,71

Kruskal-Wallis testi sonucuna göre fiziksel aktivite seviye gruplarına göre, yaşam kalitesi alanlarının ortalama değerlerinin karşılaştırılması analizinde gruplar arasında genel sağlık (p=0,904; p>0,05), fiziksel (p=0,945; p>0,05), sosyal (p=0,103; p>0,05), çevresel (p=0,945; p>0,05) alan değerleri istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermemiş olup sadece psikolojik alan puan ortalamaları istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermiştir (p=0,017; p<0,05) (Tablo 5).

Tablo 5. *Fiziksel aktivite seviye gruplarına göre, yaşam kalitesi alanlarının ortalama değerlerinin karşılaştırılması*

		N	Ort±Ss	Min-Max (Median)	p
Genel Sağlık Alanı	İnaktif	97	45,15±15,75	0-80 (50)	^a 0,904
	Minimal Aktif	28	44,29±12,89	0-60 (40)	

	<i>Yeterince Aktif</i>	15	44,67±11,87	30-70 (50)	
<i>Fiziksel Alan</i>	<i>İnaktif</i>	97	51,4±13,05	22,86-80 (51,43)	^a 0,103
	<i>Minimal Aktif</i>	28	56,84±10,76	31,43-74,29 (58,57)	
	<i>Yeterince Aktif</i>	15	54,48±14,79	28,57-80 (57,14)	
<i>Psikolojik Alan</i>	<i>İnaktif</i>	97	45,6±13,7	13,33-76,67 (43,33)	^b 0,017*
	<i>Minimal Aktif</i>	28	52,62±12,28	23,33-73,33 (55)	
	<i>Yeterince Aktif</i>	15	51,11±14,35	20-73,33 (53,33)	
<i>Sosyal Alan</i>	<i>İnaktif</i>	97	46,67±16,13	0-80 (46,67)	^a 0,062
	<i>Minimal Aktif</i>	28	44,76±13,32	20-73,33 (46,67)	
	<i>Yeterince Aktif</i>	15	54,22±10,94	33,33-66,67 (60)	
<i>Çevre Alanı (TR)</i>	<i>İnaktif</i>	97	51,52±11,18	10-77,5 (50)	^a 0,945
	<i>Minimal Aktif</i>	28	51,43±8,35	37,5-67,5 (52,5)	
	<i>Yeterince Aktif</i>	15	53,17±11,36	40-72,5 (52,5)	

^aKruskal Wallis Testi, ^bANOVA Testi, * $p < 0,05$

Psikolojik alan için fiziksel aktivite ortalama değerleri arasındaki post hoc multiple karşılaştırması yapıldığında seviyeler arasında minimal aktif olan grubun psikolojik sağlığının inaktif olan olan gruba göre istatistiksel olarak anlamlı derecede yüksek olduğu bulunmuştur ($p=0,008$, $p < 0,01$). Fiziksel olarak yeterince aktif ve inaktif, yeterince aktif ve minimal aktif bireyler arasında böyle bir fark gözlenmemiştir ($p > 0,05$) (Tablo 6).

Tablo 6. Psikolojik Alan için fiziksel aktivite seviyeleri ortalama değerleri arasındaki post hoc çoklu karşılaştırması

	İnaktif-Minimal Aktif	İnaktif-Yeterince Aktif	Minimal Aktif-Yeterince Aktif
Psikolojik Alan	0,008*	0,126	0,769

* $p < 0,01$

Bu sonuca ek olarak fiziksel aktivitenin psikolojik sağlık üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen basit doğrusal regresyon analizi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ((F(2,137)=4,645, p<0,01). Modelde yer alan fiziksel aktivite değişkeni psikolojik sağlığın toplam varyansın %0,3'ünü açıklamaktadır (R²=0,3, p<0,01). Regresyon katsayıları incelendiğinde fiziksel aktivite (β =0,18, p<0,01) değişkeninin psikolojik sağlık üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Sonuç olarak fiziksel aktivite puanları arttıkça psikolojik sağlık puanları da artmaktadır (Tablo 7).

Tablo 7. Psikolojik Sağlığın Yordanması Üzerine Gerçekleştirilen Basit Doğrusal Regresyon Analizi Bulguları

Model	Değişkenler	B	S.Hata	β	t	p
1	Sabit	46,126	1,334		34,581	0,001**
	Fiziksel Aktivite	0,002	0,001	0,18	2,155	0,033*

R=0,18, R²=0,03
F(2,137)=4,645, p=0,033*

*p<0,01

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

Çalışmamızda katılımcıların büyük çoğunluğunun pandemi ve evde kalma sürecinde fiziksel aktivite düzeyi açısından inaktif olduğu ve izolasyon öncesine göre düzenli fiziksel aktivite yapmıyor oldukları belirlendi. Farklı fiziksel aktivite seviyelerinin yaşam kalitesinin psikolojik alanı üzerinde etkisi olduğu görüldü. Ek olarak dünya çapında kabul edilen sosyal mesafe önlemlerinin bir parçası olan ve fiziksel aktivitedeki düşüşe potansiyel olarak katkıda bulunan spor salonlarının ve parkların kapatılmasıyla, karantina sürecinde, kolayca uygulanabilen, ev tabanlı egzersiz programlarının kullanımındaki yüksek oran, artan hareketsizlik oranının zararlı etkilerini azaltmak adına bir yöntem olduğu görüldü.

COVID-19 salgını virüsün yayılmasını engellemek için katı izolasyon stratejilerinin uygulanmasını gerektirmektedir (Burtscher, 2020). İzolasyon ve sınırlanma, insan fizyolojisinin birçok yönünü önemli ölçüde etkilemektedir. (Jurak, 2020, s. 2095). Bireylerin bu izolasyon durumu bulaşma, karantina ve damgalanma korkusu ve aynı zamanda aşırı ve yanlış bilgi yüklenme potansiyeli, bireylerde anksiyete ve depresyon açısından risk faktörü oluşturarak kronik strese neden olmuş ve zihinsel sağlık üzerinde büyük bir yük oluşturmuştur (Burtscher, 2020, Grant, 2020, s. 988). Kronik stres, beyin üzerinde yapısal ve fonksiyonel sonuçlar doğurmakta, bu da sosyal davranışların değişmesine neden olmakta ve salgın sırasında bireylerin stresli koşullarla başa çıkma kapasitelerini sınırlamaktadır (Sandi, 2015, s. 290). Çalışmamızda bireylerin büyük çoğunluğu izolasyon sürecinde fiziksel aktivitelerinin olumsuz etkilendiğini ve fiziksel aktiviteleri yapmalarına engel oluşturacak durumlar

sorgulandığında bireylerin büyük çoğunluğu motivasyon eksikliği sebebiyle olduğunu söylemiştir. Kronik stres FA yapmak için motive ve hazır olma potansiyelini azaltmakta, böylece bir kısır döngü oluşmaktadır (Burtscher, 2020). Ek olarak izolasyon ve sokağa çıkma yasağı sırasında düzenli FA'nin önemi hakkında bilgilendirme açısından hükümetler ve sağlık uzmanları tarafından kamuoyuna yeterli vurgu yapılmadığı düşünülmektedir (Burtscher, 2020). Çalışmamızdaki katılımcıların fiziksel aktivitelerinin yetersiz olmasında motivasyon yetersizliğinin ve stresin yarattığı kısır döngünün, ek olarak da bilgilendirme yetersizliğinin etkisinin olabileceğini düşündük.

Sınırlandırılma sonucu oluşan psikolojik stresi azaltmanın en basit yolu düzenli FA olduğu, FA'nin stresi azaltıp zihinsel sağlığı iyileştirici etkileri olduğu gösterilmiştir (Stults-Kolehmainen, 2014, s. 81). FA'nin özellikle de açık havada veya gruplar halinde yapıldığında anksiyete ve depresyon üzerinde güçlü faydalı etkileri olduğu bilinmektedir (Stults-Kolehmainen, 2014, s. 81, Legrand, 1995, s. 169). Mevcut kanıtlar, doğal ortamların psikolojik yorgunluk için en etkili onarıcı özelliğe sahip olduğunu ve yeşil alanların memnuniyet duygularını arttırdığını, depresyonu, öfke duygusunu ve kaygıyı azalttığını göstermektedir (Kaplan, 1995, s. 169). Çalışmamızda farklı fiziksel aktivite seviyelerinin yaşam kalitesinin psikolojik alanı üzerinde etkisi olduğu, bireylerin fiziksel aktivite yaptıklarında psikolojik sağlıklarının daha iyi olduğu görüldü. Salgın sırasında fiziksel yakınlık gerektiren grup faaliyetlerinden açıkça kaçınılması gerekirken, açık havada FA yapmak viral enfeksiyonla ilişkili belirgin sinerjistik faydalar sağlamaktadır (Hobday, 2009, s. 236). Enfeksiyon korkusu ve fiziksel mesafenin sağlanmasını teşvik etmek için kamusal parklarının kalabalık ortamını azaltmaya yönelik politik önlem içeren müdahaleler, özellikle kronik hastalığı olan bireylerin FA seviyelerini artırabileceği söylenmektedir (Kaczynski, 2009, s. 174). COVID-19 sırasında, sosyal mesafe kurallarına uyulduğu takdirde açık hava aktivitelerinin güvenli bir şekilde yapılabileceği söylenmektedir. Yürüme, bisiklete binme, yürüyüş ve koşu, bireylerin başkalarıyla yakın mesafede temas etmeden biraz temiz hava almasını sağlayacaktır. Ancak sosyal mesafe oldukça ciddiye alınmalıdır. Hareketin aerodinamik etkileri nedeniyle ek sosyal mesafeli önlemler alınması gerektiğini belirtmek önemlidir (Blocken, 2020). Hızlı yürürken (5 metre) veya koşarken (10 metre) daha büyük mesafeler korunmalıdır. Buna ek olarak, insanlar doğrudan bir kişinin arkasında yürümekten veya koşmaktan kaçınmalı ve kademeli veya yan yana bir düzenleme dahilinde 1,5 m'lik bir mesafe bırakıldığından emin olunmalıdır (Jurak, 2020, s. 2095). Tüm bu bilgiler ve çalışmamızın sonuçları göz önünde bulundurulduğunda pandemi süreçlerinde açık havada egzersiz yapılamadığında, kapalı alanda egzersiz yapmak, genel sağlığın yanı sıra zihinsel sağlığın da iyileştirilmesini sağlayan bir sonraki en iyi seçenek olduğu düşünüldü. Salgın sırasında FA'yı devam ettirmenin önemi büyük ölçüde kabul edilirken, fiziksel mesafe tavsiyelerine uyulması şart koşulduğunda, nüfusun özellikle riskli bölümlerinde de aktif kalmak açısından yetersiz kalma riski mevcuttur (Burtscher, 2020).

Dünyada obezite prevalansı göz önünde bulundurulduğunda, önemli bir popülasyon oranı pozitif bir COVID-19 teşhisini takiben semptom komplikasyonları için yüksek bir risk altında olabilecektir. Kesin kanıtlar mevcut olmasa da COVID-19 salgını sırasında özellikle obez bireylerde D vitamini eksikliği / yetersizliğinin enfeksiyonla

başa çıkmada zorluk yaratabileceği söylenmektedir (Pereira-Santos, 2015, s. 341). Fonksiyonel olarak iskelet kaslarının kontraksiyonu sonucu enerji tüketimi olarak tanımlanan fiziksel aktivite, özellikle dışarıda yapıldığında D vitaminini arttırmak açısından faydalı bir yaklaşımdır. Ancak sosyal temasın sınırlandırıldığı durumlarda, iç mekanda yapılan fiziksel aktivitelerin bile 7-dehidrokolesterolün ötesinde, biyolojik mekanizmalar yoluyla D vitamini seviyesini etkili bir şekilde artırabileceği gösterilmiştir (Stephen, 2020).

COVID-19 öncelikle bir solunum yolu enfeksiyonu olmasına rağmen, Metabolik Sendrom (MS) ve Kardiyovasküler Hastalığı (KVH) olan bireyler orantısız olarak daha kötü sonuçlar yaşamaktadır (Crisafulli, 2020). Fiziksel aktivitenin kardiyoprotektif olduğu ve sedanter olmanın MS ve KVH'ler için bir risk faktörü olduğu düşüncesi yüksek kanıt düzeyi ile desteklenmektedir (Crisafulli, 2020). Ev tabanlı fiziksel aktivite müdahalelerinin kardiyovasküler hastalığı olan kişiler için uygulanabilir, güvenli ve klinik tabanlı müdahalelerle eşit derecede etkili olduğu gösterilmiştir (Avila, 2018, s. 225, Piotrowicz, 2015, s. 1368, Safiyari-Hafizi, 2016, s. 561). İzolasyon sürecinde yapılacak ev tabanlı müdahaleler, izolasyon öncesi fiziksel aktivite seviyelerini korumak ve hareketsizliğin kardiyovasküler sistem üzerindeki olumsuz etkilerine karşı koymak açısından yüksek derecede faydalı olabilecektir (Paçenha, 2020, s. 1441, Avila, 2018, s. 225).

COVID-19'un, sağlık hizmetlerinin sunulma şeklini değiştirmesi gibi, bireylerin fiziksel aktiviteye yaklaşımını da değiştirmiştir (Nyenhuis, 2020, s. 2213). İzolasyon sürecinde ekipman maliyeti olmadan ve aylık / yıllık ücretler ödemedi evlerinde egzersiz yapmak isteyenler için YouTube ve ücretsiz mobil uygulamalar aracılığıyla çevrimiçi olarak ilgi çekici, isteğe bağlı ve canlı yayın antrenmanları mevcuttur. Bu eğitmenler, yeni başlayanlar için çok ihtiyaç duyulan rehberliği sağlayabilmekte veya deneyimli sporcular için teknik ve kondisyonu geliştirebilmektedir. Birçok spor salonu ve fitness eğitmeni, bir kişinin evinin güvenli ortamı içerisinde yapılabilecek sanal sınıflar ve kişisel antrenmanlar sunmaktadır. Çalışmamızda da bireylerin çoğunluğu izolasyon öncesi dönemde aktivite olarak dışarıda yürüyüş yaptıklarını belirtti ancak izolasyon sürecinde mat aktivitelerini tercih ettikleri ve yine büyük çoğunluğun bu aktivitelere ulaşma yöntemlerinin Youtube ya da canlı yayın olduğu görüldü.

Son yıllarda, ev fitness ürünlerinin kullanımı, kolaylık ve güvenlik nedeniyle popülerlik kazanmıştır. Örneğin, bisiklet tabanlı uygulamaların birçoğu, COVID-19 kurallarından önce açık havada bisiklet binmenin yerini almaya başlamıştır ve COVID-19 nedeniyle yürürlükte olan katı sosyal uzaklaşma kuralları ile bu eğilim, öngörülebilir gelecek için yeni bir normal gibi görünmektedir. Bunun sonucu olarak sağlık hizmeti sağlayıcılarının, mevcut çeşitli ev fitness seçeneklerinden ve bu platformların nasıl uygulanabileceğinden haberdar olması kaçınılmazdır (Nyenhuis, 2020, s. 2213). Her biri farklı üyelik ve fiyatlandırma yapılandırmalarına sahip olan Mirror, Zwift, Tonal, Peloton, iFit ve Nordic Track, ev fitness ekipmanlarını gerektiren interaktif sağlık ev fitness uygulamalarına bazı örneklerdir. Bu etkileşimli platformlar, kullanıcıları kendi sağlıklarına daha aktif bir şekilde ilgi duymaya teşvik etmek için gerçek zamanlı bireyselleştirilmiş sağlık verilerini kullanır; ancak en önemlisi, sosyal motivasyona ve hesap verebilirliğe ihtiyaç duyanlar açısından bu tür egzersiz yöntemlerini cazip hale getirebilecek arkadaşlarla ve platformun diğer

kullanıcılarıyla sosyal bir bağlantı sağlar. Önemli bir diğer nokta; interaktif ev jimnastik ekipmanı tarafından sağlanan veriler, zaman içindeki aktiviteleri izlemek için Apple saatler, Garmin ürünleri ve Fitbits gibi en son giyilebilir teknoloji ile birleştirilebilmektedir. Ancak pandemi gibi olağanüstü süreçlerde ev içi spor salonu ekipmanlarına yatırım yapmak gereksiz pahalı olabilir çünkü yeni normalde bazı bireyler dışarıda egzersiz yapmayı tercih ettikleri için kapalı egzersizlerden kaçınabilirler (Nyenhuis, 2020, s. 2213). Ek olarak Aaptiv, Strava, Peloton, Nike Training Club, Zombies Run gibi bazı fitness uygulamaları, hastaların kolaylıkla başlayabileceği daha geleneksel egzersiz türlerini yapan sanal bir topluluk oluşturmakta ve sağlığı ölçümleyerek takibini sağlamakta ve bunlar yürüyüş, koşu, yürüyüş ve yoga gibi egzersizler olup ekstra ev jimnastik makineleri gerektirmemektedir. Hastalara optimal fitness rutinleri önerirken, kişisel fitness hedeflerine, bütçelerine ve fiziksel yeteneklerine en uygun seçenekleri sunmak önemlidir (Nyenhuis, 2020, s. 2213).

Özellikle bu süreçlerde hastalar ve danışanlar evde egzersiz yapmaya hazır olmadıklarını düşünebilirler. Bu sebeple hastaları yaratıcı olmaya teşvik etmek ve tüm vücut egzersizlerini içeren, vücudun farklı bölgelerini hedefleyen egzersizleri seçmek önemli olmaktadır. Çok yönlü bir egzersiz programı, hastanın monotonluktan kaçınmasını sağlayacaktır (Nyenhuis, 2020, s. 2213).

Vücudun kısa vadede viral ve diğer enfeksiyonlara karşı direncini azaltabilme ihtimali dahilinde uzun süreli, şiddetli egzersizlerden kaçınılması önerilmektedir (Jurak, 2020, s. 2095). Çalışmamızda minimal aktif ve inaktif bireylerde psikolojik yaşam kalitesi alanı değerleri arasındaki fark; sürecin aşırı egzersiz yapma zamanı olmadığını; bireylerin zihinsel refahlarını sürdüreceği orta seviyede aktivite yapılmasının motivasyonu artırarak yaşam kalitesi üzerinde daha faydalı olacağını gösterdi. Bu sonuç göz önünde bulundurulduğunda hastalara ve danışanlara fiziksel aktivitenin mutlaka spor salonunda yapılan aktivite tarzı bir egzersiz olması gerektiği hatırlatılmalı; yürüme, bahçe işleri ve temizlik gibi günlük aktivitelerin zindeliği ve genel sağlığı geliştirebileceği belirtilmelidir (Nyenhuis, 2020, s. 2213). Gün boyunca hareketsizlikten kaçınmanın ve yapılan herhangi bir aktivitenin hiç aktivite olmamasından daha iyi olduğu unutulmamalıdır. Düzenli FA, eğlenceli vakit geçirmek ve stresi azaltmak anlamına gelmektedir. Tüm bunları gerçekleştirirken sağlık sistemine aşırı yük bindirmekten, yeni COVID-19 veya diğer hastalıklara daha fazla maruz kalma riskinden kaçınmak için daha yüksek yaralanma riski olan aktiviteler yapmaktan kaçınılmalıdır (Jurak, 2020, s. 2095).

Sağlık hizmeti sağlayıcıları, bu sosyal uzaklaşma döneminde fiziksel olarak aktif kalması için danışanlarına neler önerebileceğini ve evde kalma döneminde başlayan fitness rejimlerinin nasıl sürdürüleceğini düşünmelidir. Sağlık hizmeti sağlayıcıları bu süreçteki deneyimleri göz önünde bulundurularak, hastalarının sağlık ve zindeliğini değerlendirme biçimlerini değiştirme fırsatına sahiptir ve kendini bu yönde geliştirmelidir (Nyenhuis, 2020, s. 2213). En az 30 dakika boyunca haftada beş gün egzersiz yapmak gibi genel öneriler sunmak yerine, uzaktan bireysel sağlık verilerini inceleyebilir ve fitness uygulamalarından ve giyilebilir cihazlardan alınan geri bildirimlere dayanarak bireyselleştirilmiş egzersiz protokolleri geliştirebilirler. Bu düzenli bireylerin gerçek zamanlı olarak izlenebilmesini ve günlük aktivitelerine sınırsız erişimin sağlanmasına olanak verecektir (Nyenhuis, 2020, s. 2213).

Bireyler, egzersiz uzmanları, kurumlar, yerel yetkililer ve hükümetler tarafından ister insanların evlerinde güvenli bir şekilde, ister yetkililer tarafından güvenli bulunan ve izin verilen doğal ortamlarda olacak şekilde, karantina döneminde FA'ya teşvik edilmelidir (Chen, 2020, s. 103).

Son olarak, bu halk sağlığı acil krizinde fiziksel ve zihinsel sağlığı korumak açısından büyük zorluk oluşturan karantina sürecindeki yeni yaşamdan etkilenen bireylerde güvenli FA'nın teşvik edilmesini sağlamak amacıyla fizyoterapistler, egzersiz uzmanları, spor hekimleri ve halk sağlığı profesyonelleri, halk sağlığı örgütleri ve ulusal ve yerel halk sağlığı kurumları bir araya gelip çalışmalar gerçekleştirmelidir (Jurak, 2020, s. 2095).

COVID-19 sürecinde enfeksiyon yayılma şiddeti ile mobilite ve aktivite arasındaki ilişkiyi ve sekonder fiziksel ve zihinsel sağlık sonuçlarını değerlendirmek ve daha eksiksiz veri setleri oluşturmak büyük ilgi görmektedir. İzolasyon koşullarına uyarlanmış ve ilgili hasta grupları ve yaşlılar da dahil olmak üzere belirli risk gruplarına uyarlanmış halka açık FA önerilerinin hızlı bir şekilde verilmesini ve uygun şekilde dağıtılması teşvik edilmektedir (Burtscher, 2020).

KAYNAKÇA

Avila, A., Claes, J., Goetschalckx, K., Buys, R., Azzawi, M., Vanhees, L., Cornelissen, V. (2018). Home-Based Rehabilitation With Telemonitoring Guidance for Patients With Coronary Artery Disease (Short-Term Results of the TRiCH Study): Randomized Controlled Trial. *J Med Internet Res*, 20, e225.

Blocken, B. M. F., van Druenen, T., Marchal, T. (2020). Towards aerodynamically equivalent COVID-19 1.5 m social distancing for walking and running.

Burtscher J, Burtscher M, Millet GP. (2020). (Indoor) Isolation, Stress and Physical Inactivity: Vicious Circles Accelerated by Covid-19? *Scand J Med Sci Sports*, May 6, 10.1111/sms.13706.

Burtscher J, Burtscher M. (2019). Run for your life: tweaking the weekly physical activity volume for longevity. *Br J Sports Med*, Oct 19, 101350.

Chen, P., Mao, L., Nassis, G. P., Harmer, P., Ainsworth, B. E., Li, F. (2020). Coronavirus disease (COVID-19): the need to maintain regular physical activity while taking precautions. *J Sport Health Sci*, 9, 103–4.

Craig, C. L., Marshall, A. L., Sjoström, M., Bauman, A. E., Booth, M. L., Ainsworth, B. E., et al. (2003). International physical activity questionnaire: 12-country reliability and validity. *Med Sci Sports Exerc*, 35, 1381-95.

Crisafulli, A., Pagliaro P (2020) Physical Activity/Inactivity and COVID-19 *Eur J Prev Cardiol*, 18, 2047487320927597.

Eser, S. Y., Fidaner, H., Fidaner, C., Elbi, H. ve ark. (1999). Measure of quality of life WHOQOL-100 and WHOQOL-Bref. *3P Dergisi*, 7(2), 5-13

Fallon K. (2020). Exercise in the time of COVID-19. *Aust J Gen Pract*, Apr 22, 49.

Grant, W. B., Lahore, H., McDonnell, S. L., et al. (2020) Evidence that Vitamin D Supplementation Could Reduce Risk of Influenza and COVID-19 Infections and Deaths. *Nutrients*, 12(4), 988.

Hobday, R. A., Casom, J. W. (2009). The open-air treatment of pandemic influenza. *American journal of public health*, 99 (2), S236-S242.

Jacobowski, A., Abeln, V., Vogt, T., Yi, B., Choukèr, A., Fomina, E., Strüder, H. K., Schneider, S. (2015). The impact of long-term confinement and exercise on central and peripheral stress markers. *Physiol Behav*, 152, 106-11

Jurak, G., Morrison, S. A., Leskošek, B., Kovač, M., Hadžić, V., Vodičar, J., Truden, P., Starc, G. (2020). Physical activity recommendations during the coronavirus disease-2019 virus outbreak. *J Sport Health Sci*, May 16, S2095-2546.

Kaczynski, A. T., Potwarka, L. R., Smale, B. J., Havitz, M. E. (2009). Association of parkland proximity with neighborhood and park-based physical activity: variations by gender and age. *Leisure Sciences*, 31(2), 174-191.

Kaplan, S. (1995). The restorative benefits of nature: toward an integrative framework. *J Environ Psychol*, 15, 169-82.

Legrand, F. D., Race, M., Herring, M. P. (2018). Acute effects of outdoor and indoor exercise on feelings of energy and fatigue in people with depressive symptoms. *J Environ Psychol*, 56, 91-96.

Mikkelsen, K., Stojanovska, L., Polenakovic, M., Bosevski, M., Apostolopoulos, V. (2017). Exercise and mental health. *Maturitas*, 106, 48-56.

Nieman, D. C., Wentz, L. M. (2019). The compelling link between physical activity and the body's defense system. *Journal of Sport and Health Science*, 8(3), 201-217

Nyenhuis, S. M., Greiwe, J., Zeiger, J. S., Nanda, A., Cooke, A. (2020). Exercise and Fitness in the Age of Social Distancing During the COVID-19 Pandemic *J Allergy Clin Immunol Pract*, Apr 28, S2213-2198.

Öztürk, M. (2005). Üniversitede eğitim-öğretim gören öğrencilerde Uluslararası Fiziksel Aktivite Anketinin geçerliliği ve güvenilirliği ve fiziksel aktivite düzeylerinin belirlenmesi. Bilim uzmanlığı tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Peçanha, T., Goessler, K. F., Roschel, H., Gualano, B. (2020). Social Isolation During the COVID-19 Pandemic Can Increase Physical Inactivity and the Global Burden of Cardiovascular Disease. *Am J Physiol Heart Circ Physiol*, 318(6):H1441-H1446.

Pereira-Santos, M., Costa, P. R., Assis, A. M., Santos, C. A., Santos, D. B. (2015). Obesity and vitamin D deficiency: a systematic review and meta-analysis. *Obes Rev*, 16, 341-349

Piotrowicz, E., Zielinski, T., Bodalski, R., Rywik, T., Dobraszkiwicz-Wasilewska, B., Sobieszczanska-Malek, M., Stepnowska, M., Przybylski, A., Browarek, A., Szumowski, L., Piotrowski, W., Piotrowicz, R. (2015). Home-based telemonitored Nordic walking training is well accepted, safe, effective and has high adherence among heart failure patients, including those with cardiovascular implantable electronic devices: a randomised controlled study. *Eur J Prev Cardiol*, 22, 1368-1377.

Safiyari-Hafizi, H., Taunton, J., Ignaszewski, A., Warburton, D. E. (2016). The Health Benefits of a 12-Week Home-Based Interval Training Cardiac Rehabilitation Program in Patients With Heart Failure. *Can J Cardiol*, 32, 561-567.

Sandi, C., Haller, J. (2015). Stress and the social brain: behavioural effects and neurobiological mechanisms. *Nature Reviews Neuroscience*, 16(5), 290-30

Stephen, J. C., Baranauskas, M. N., D Fly, A. (2020). Considerations for Obesity, Vitamin D, and Physical Activity Amid the COVID-19 Pandemic. *Obesity*, Apr 16.

Stults-Kolehmainen, M. A., Sinha, R. (2014). The effects of stress on physical activity and exercise. *Sports medicine*, 44(1), 81-121.

The Impact Of Coronavirus On Global Activity. FITBIT NEWS.
<https://blog.fitbit.com/covid-19-global-activity/> [25 March 2020].

Van den Berg, A. E., Maas, J., Verheij, R. A., Groenewegen, P. P. (2010). Green space as a buffer between stressful life events and health. *Soc Sci Med*, 70, 1203–10.

CORONAVİRÜS SALGINIYLA SARSILAN DÜNYADA ORTAYA ÇIKAN BAZI YENİ TOPLUMSAL DURUMLAR: FRANSA VE TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Mustafa POYRAZ¹

ORCID ID: 0000-0003-4413-2737

ÖZET

İnsanlığın şimdiye kadar karşılaştığı en önemli salgınlardan biri olan ve henüz bütün yönleriyle açıklanamayan Covid-19 virüsünün ortaya çıkardığı yeni durum ve sosyal etkileri sosyal bilimlerin önemli araştırma konularından biri haline geldi. “Evde kal”, “izolasyon” ve “mesafe” gibi kavramlar günlük hayatımızı aylardır biçimlendiriyor ve bu durumun ne zamana kadar devam edeceği de henüz belli değil. Farklı ülkeler kendi durumlarına göre tedbirler alarak bu süreçten en az zararlı çıkmanın yollarını arıyorlar. Korku ortamının yarattığı bu çok özel var olma hali, ekonomik, sosyal, kurumsal ve siyasal alanları da yeniden sorgulamaya başladı. Bu makalede, sahada yaptığımız gözlemler ve görüşmelerin ışığında salgın döneminin ortaya çıkardığı belli toplumsal olguları ve eğilimleri karşılaştırmalı bir çerçevede ele alınmaktadır. Fransa’da alınan önlemler ve beliren perspektifler Türkiye ile karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Salgın, Yeni Normlar, Sosyal ilişki, Sosyal Devlet*

THE NEW SOCIAL TRENDS IN THE WORLD EFFECTED BY THE CORONAVIRUS PANDEMIC DISEASE: FRANCE AND TURKEY

ABSTRACT

The new situation caused by Covid-19, one of the most important epidemics that humanity has encountered so far and that can't be explained in all its parts, and its social effects has become one of the important topics of social studies. The concepts such as "stay home", "isolation" and "distance" have been shaping our daily life for months and it is not certain how long it is going to last. Different countries take precautions according to their own situations and look for ways to survive this period with minimum damage. This very special situation of existence created by the fear atmosphere has started an inquiry of social, political and corporate areas again. At this article, certain social facts and tendencies, that are brought out by this epidemic period, are taken up in detail in the light of the observations and interviews we did on the field. Precautions taken in France and the emergent perspectives are evaluated in comparison with Turkey.

Key Words: *Epidemic, New Norms, Social Relation, Social State*

¹ Doç. Dr. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, poyrazmus@gmail.com

1. GİRİŞ

Hızlı teknolojik gelişmelerle küreselleşmenin yeni bir boyuta ulaştığı günümüz dünyasında, toplumsal ilişkilerin biçimi ve bireylerin bu yapı içerisinde aldığı yer de uzun bir süredir sorgulanmaktaydı. Bireyin topluma tutunma noktaları ve geleceğe ilişkin oluşturduğu tahayyüller, dünyadan beklemedikleri ve hayata verdiği anlam veya anlamsızlık yeni bir biçim alma eğilimindeydi. Ortaya çıkan ve bütün yer küreyi çabukça saran Coronavirüs dalgası yerleşik olan her şeyi yerinden kımıldatarak sorgulamaya açtı. Başta Batı dünyası olmak üzere bütün ülkeler Coronavirüsün etkisinin altına girerek, günlük hayatı alışılmışın dışında oluşturulan yeni pratiklerle yeniden organize etmeye başladılar. Çoğu ülke, karantina uygulamalarıyla, ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetleri ve toplu ibadetleri askıya alarak adeta şimdiye kadar görülmemiş bir günlük hayat pratiği oluşturdular. Her ne kadar kısa bir süre için tedbir olarak düşünülse de bu yeni davranış biçimlerinin en azından izlerinin kalacağı söylenebilir. Hele de bir kaç aylık bir süreden sonra virüsün akıbeti konusunda tam bir bilimsel kanaat oluşmamışken, belirsizlikler ve şüphe içerisinde toplumsal hayatın devam etmek zorunda olması, insan davranışları ve bunun farklı alanlara yapacağı etkiler konusunda şimdiden kesin şeyler söylemek oldukça zordur. Ama yaşadığımız son iki-üç aylık olağanüstü durum çerçevesinde ortaya çıkan belli eğilimlerin altını çizmek mümkün. Bizim bu yazı ile amaçladığımız tam da budur.

Şu ana kadar ortaya çıkan yorum, değerlendirme ve analizleri de dikkate alarak, kendi gözlemlerimiz ve yaptığımız sınırlı sayıda görüşmelerin ışığında toplumsal ilişkiler bağlamında beliren belli eğilimleri ve dönüşüm işaretlerini sosyolojik bir açıdan ele almayı hedefliyoruz. Kullanacağımız veriler ağırlıklı olarak İstanbul ve Paris kaynaklı olacaktır, keza gözlemlerimiz ve görüşmelerimiz esas olarak bu iki merkezde gerçekleştirildi. Bir kısmı yüz yüze bir kısmı da internet üzerinde olmak üzere 30 kişiyle derinlemesine görüşmeler yapıldı. Görüşülen kişilerin yarısı Paris'te yarısı da İstanbul'da yaşamaktadır. Paris'in banliyölerinde çalışan 10 eğitimci ve sosyal hizmet görevlisiyle yaptığımız görüşmeler de bu karşılaştırmalı çalışmada önemli bir veri kaynağı olmuştur.

2. İNSANIN ZAMAN VE MEKÂNLA OLAN İLİŞKİSİNİN BAŞKA BİR BOYUTA TAŞINMASI VE BUNUN ORTAYA ÇIKARDIĞI YENİ EĞİLİMLER

Coronavirüsün yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan panik ve korku halinin ilk akla getirdiği şey izolasyon oldu. Eskiden beri salgınların önüne geçmenin en garantili yolunun bireyler arasındaki fiziki bağı bir süreliğine koparmak olduğu bilinmektedir (Foucault, 1963:11-45)². Ama bilimdeki ilerlemelerin salgın hastalıklara daha uygun

² Michel Foucault'nun 1963'te yayınlanan *Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical*, Presses universitaires de France (PUF), başlıklı eseri tıbbın 18. ve

ve yumuşak çözümler geliştirebileceği toplumsal bilinçte sağlam bir yer edinmişti. Bundan kısa bir süre önce, hayatın, dünyanın hemen hemen bütün ülkelerinde birden aynı anda bir kaç ay boyunca eve kapanacağı akla gelmeyecek bir şeydi. Ne ekonomistler, ne sosyologlar ne de diğer alanlardaki sosyal bilimciler bu konuyu bu kadar geniş ölçekli ele almışlardı. Daha çok doğal yıkımlar ve onların sonuçları üzerinde durulmuş, hatta evrenin ısınmasının ve kirletilmesinin topyekûn bir yıkımı getirebileceği, zamanın bir anda duracağı birçok bilim insanı tarafından altı çizilmişti. Ama beklenmedik bir biçimde Çin'in Wuhan bölgesinde çıkan ve hızla dünyaya yayılan Covid-19 virüsü adeta zamanı durdurdu, ülkeler arasındaki bağlar, gidiş gelişler durduruldu, bölgeler ve şehirler arasındaki geçişler askıya alındı, bunun da ötesinde evden çıkmak büyük bir sorun haline geldi. "Evde kal", "izole ol", "fiziki mesafeyi koru" sloganları geçici de olsa günlük hayatın "yeni" normu durumuna dönüştü. Fransa, İtalya ve İspanya gibi ülkeler toptan sokağa çıkma yasağını uygularken, çoğu diğer ülkeler belli aralıklarla veya daha esnek bir biçimde "evde kal" pratiğini uygulamaya geçirdiler. Türkiye'de kendine özgü esnek bir yaklaşım modelini uygulamaya koydu. Sonuçta toplumun ezici bir çoğunluğu yaklaşık iki ay boyunca evde kalarak gündelik hayatını yeniden organize etti. Şu anda da büyük ölçüde bu yeni toplumsal pratik hakimiyetini korumaya devam ediyor.

Evde kalmak her şeyden önce zaman ve mekânla olan ilişkinin köklü bir değişime uğramasıdır (Lussault, 2020)³. Endüstrileşme, hızlı kentleşme ve moderniteyle birlikte sosyal mekân ve zamanların görülmedik bir çeşitlenmeye uğradığı düşünülürse, yeniden tek mekâna dönüş ve günlük aktivitelerin aniden terkedilmesi bütün sosyalleşme sürecinin tersine çevrilmesi olarak algılanabilir. Her gün bir çok mekânla ilişkide olan bireyler kendi özel alanlarına çekilerek ne zaman duracağı belli olmayan fırtınanın geçmesini beklediler. Pierre Bourdieu'nun altını çizdiği "habitus"ün yani bireylerin yapısına işlemiş, kurumsallaşmış davranış biçimlerinin altüst oluşudur söz konusu olan⁴. Tabii ki bunu insanın yapısında olan yüksek kapasitede adapte olma özelliğiyle birlikte düşünmekte fayda var. Bu beklenmedik yeni durum, her bireyi yeniden bir toplumsal mevzilenmeye doğru itiyor. Her gün birbirini çok kısa sürelerle gören aile bireyleri birden haftalar boyu aynı mekânı paylaşmak durumunda kalıyorlar. Veya sıklıkla görüşen akrabalar, arkadaşlar,

19. Yüzyıllarda kurumsallaşmasını incelemenin yanında salgın hastalıklar ve buna karşı tarihte alınan tedbirleri de ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır.

³ İnsanlık tarihi boyunca potansiyel olarak var olan çelişkilerin mekânlar ve mesafe tarafından ifade edildiği coğrafyacı Michel Lussault tarafından altı çizilerek karantina süreci boyunca da mekânı paylaşma ve mesafeyi yeniden ayarlama sorununun bir kere daha öne çıktığı vurgulanmaktadır. AOC Analyse Opinion Critique, 12 Mayıs 2020.

⁴ Normların çok uzun bir sürede oluştuğu ve kolayca sahneyi terk etmeyeceği dikkate alınarak konuya bakmakta fayda olacaktır. Keza oluşmuş çıkar ilişkileri, duygusallıklar, bağlılıklar ve değerler çok köklü tecrübelerle toplumsal ilişkilere hükmedebilme gücüne ulaşabildiklerinden, onların ağırlıklarının azalması veya ortadan kalkması da birden gündeme gelebilecek bir durum olamaz.

yakınlar uzun bir süre birbirlerine gidip gelmeyi bir anda durduruyorlar. Elbette ki karantina döneminde üç odalı bir eve beş veya altı kişilik bir ailenin sıkışmasıyla geniş balkonlu veya bahçeli bir evde yaşayan iki veya üç bireyli bir aile aynı durumda ele alınamaz. Yoksul mahallelerdeki yığınak halinde olan ve güneşin çok az varlık gösterdiği apartman katlarındaki sıkışıklıkla, güneş alan nispeten ferah yerlerdeki sakin apartman dairelerindeki yaşam aynı düzeyde ele alınamaz. Ama bütün büyük şehirlerin, özellikle de plansız yığılmalarla kurulan kent alanlarının sıkışık yaşama koşulları pandemi döneminde kendisini daha etkili bir şekilde hissettirmiştir.

Öğrencilerin eğitim süreci ele alındığında da doğal olarak mekânın etkileri karşımıza çıkacaktır. Sosyalleşme zamanlarının büyük bir kısmını ortak öğrenme mekânı olan okulda arkadaşlarıyla ve öğretmenleriyle birlikte geçiren milyonlarca öğrenci, acilen ev alanlarına çekilerek çok değişik bir sosyal zaman ve mekân boyutuna girdi. Karşı karşıya olan pedagojik ilişkiler birden sanal aleme geçti. Her ne kadar gençler bu konuda daha uyumlu olsalar da, sosyal zamanlarının birden altüst oluşu elbetteki belli sonuçlar doğuracaktır. Dersleri takip etme ve istenilen seviyeyi koruma konusunda da farklı sosyolojik kesimlere ait öğrencilerin değişik tutumlar geliştireceği öngörülebilir. İnternet imkanları olmayan veya olsa bile mekânın yetersizliğinden dolayı iletişim imkanları bulamayan, derslerini online üzerinden takip edemeyen öğrencilerin bu durumdan ne derece etkilendiği elbette daha sonra daha iyi analiz edilebilecektir. Nitekim, Fransız banliyölerinde oturan yoksul kesim içerisinde belirttiğimiz bu sebeplerden dolayı okuldan kopan öğrenci sayısının oldukça yüksek olduğu yönünde tespitler yapılmaktadır⁵. Bu durumun Türkiye'deki öğrenciler için de geçerli olduğunu gözlemleyebiliriz.

Öte yandan, karantina süreci, bir arada yaşayan ama mekânı ve zamanı şimdiye kadar çok değişik bir şekilde paylaşan bireylerin birbirlerini yeniden ve farklı açılardan yeniden keşfetmesi sürecidir de. Potansiyel olarak var olan belli çelişkilerin su yüzüne çıkması gibi, çok yaratıcı eğilimlerin belirmesi bu olağanüstü dönemde mümkün hale gelebilmektedir. Basında şiddet eğiliminin, özellikle de kadına yönelik şiddetin hız kazandığı sıkça yazıldı, unun yanında okumayı ve mutfak faaliyetlerini, yeni eğlence oyunlarını keşfedenlerin sayısının çoğaldığı yönünde de bilgiler mevcut. Aile içerisindeki günlük ilişkilerin yeniden ayara tabi tutulduğu bu olağanüstü dönem, zamanın ve mekânın paylaşımını, bir başka deyişle sosyalleşmeyi alışılmamış bir noktaya taşımıştır. Bizim görüşme fırsatı bulduğumuz ailelerden ikisinde belli bir yaştan sonra okumaya ilginin artması çok dikkat çekici bir olgu olarak tespit edilebilir. Mesela Yusuf A. (79 yaşında) karantina günlerinde okumayı keşfederek kendine yeni

⁵ Fransız banliyölerinde çalışan eğitimcilerle son günlerde telefonla yaptığımız 10 kadar görüşme Banliyölerdeki göçmen çocukların online sistemiyle verilen eğitimi çok değişik nedenlerle takip etmekte zorlandığı hatta bu konuda bir kopma olduğunu belirttiler. Bunun en önemli nedeninin de evlerdeki oda yetersizliği veya anne ve babanın uzaktan eğitime oldukça uzak olduğunu belirttiler. Ayrıca, görüştüğümüz sosyal hizmet uzmanları ve eğitimciler Corona sürecinin banliyölerdeki çelişkileri daha da artırdığının altını ısrarla çizdiler.

bir ilgi alanı açtığının altını çizerek “iki üç günde bir roman devirdiği”ni belirtiyor. Dini kitaplarla başlayıp daha sonra klasik romanlara yönelen bir eğilim sergiliyor Yusuf A. Osman P.(68 yaşında) ise evde uzun yıllardan beri okunmadan duran dini içerikli kitabı raftan indirdikten sonra “bir daha okumadan duramadığını ve arka arkaya bir kaç kitap bitirdiğini” grurla belirtiyor. “Ufkum açıldı, her şeye farklı baktığımı fark etmeye başladım” diye ekliyor Osman P. Yine görüştüğümüz elli yaşlarındaki Hatice H. da daha önce okumayı düşündüğünü ama bir türlü fırsat bulamadığını belirterek “corona bana okumayı sevdirdi, bundan sonra artık okumadan duramam” değerlendirmesini yapıyor..

Burada eve kapanma durumunun getirdiği yeni bir var olma hali ortaya çıkıyor. Çok çeşitli faaliyetlerden kendini sıyrınan birey bir anda kendi kendisiyle baş başa kalıyor. Şehir hayatındaki hız ve toplumsal mekânlardaki çok yönlü ilişkilerden kendine ayıracak vakit bulamayan bireyin önüne hiç hayal edemeyeceği bir boş zaman dilimi beliriyor. Hiç kuşkusuz bu durum ona her şeyi yeniden anlamlandırma veya birçok şeyin anlamsızlığını ortaya çıkarma fırsatı sağlayacaktır. Biz buna mesafe alma diyoruz. Şeyler çoğu zaman mesafe alınca daha iyi anlaşılabilir. Sosyal ilişkilerde bu çok etkili bir şekilde kendini ortaya koymaktadır. İnsanın kendisiyle olan ilişkisine yeniden bakma olanağı bulması, yakınlarıyla veya başkalarıyla olan ilişkilerin de yeniden sorgulanmasını birlikte getirme olasılığı doğuracaktır. İnsan hayatında ortaya çıkan bu görülmedik yeni durum bireylerin bütün faaliyetlerini askıya aldığı gibi, ortak ibadet yerlerinin kapanmasıyla birlikte manevi hayatı da farklı bir mekânsal anlayışla ele almayı gerektirmiştir. Keza tarihte belki de ilk defa ibadet yerleri uzun bir dönem kapanma durumuyla karşı karşıya kaldı.

Evde kalmanın getirdiği bir başka yeni pratikte kuşkusuz sosyal medyanın veya teknik imkânların olmadık derecede harekete geçirilmesidir. Bu konuda önemli bir eşğin atlandığını söyleyebiliriz. Bilim dünyasında ve öğrencilerde çok yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanan online sistemi bütün toplumsal kesimleri adeta sardı. Milyonlarca öğretmen, öğretim görevlisi veya kamu veya özel sektörde çalışan kadrolar işlerini sanal bir ortama kaydirdılar. Bunun çok önemli bir davranış değişikliği olduğu ve belki de toplumsal hayata Coronavirüs sonrasında da büyük ölçüde hükmedeceği şimdiden söylenebilir. Bunun hem iş dünyasına ilişkin hem de pedagojik pratiklere ilişkin neredeyse bir paradigma değişikliği olduğu da söylenebilir. Her ne kadar robotların iş dünyasına girişi belli bir süredir gündemde olsa da, karantina sürecinde neredeyse genelleşen evde çalışma pratiği iş kültüründe köklü bir dönüşümün işaretidir. Evdeki özel mekânın ofise çevrilmesi de kuşkusuz, ev içi ilişkileri olduğu kadar kamusal alanda oluşturulan diğer ilişkileri de önemli ölçüde etkileyecektir⁶.

⁶ Şimdiden ev düzeninin bu yeni duruma göre ayarlandığını gözlemleyebiliyoruz. İş yerinde kurulan ilişkilerin karakterinin de buna bağlı olarak evrileceğini düşünmek hiç de abartı olmayacaktır.

Başka bir sosyal gerçek de toplumun bütün katmanlarının “evde kal” çağrısına aynı şekilde cevap vermediği, veremediğidir. Kayıt dışı ekonominin etkin olduğu ülkelerde sosyal güvenlik mekanizmalarının da zayıf olduğu bilinen bir olgudur. Kamu tarafından alınan tedbirler kayıt içi olanları mümkün olduğunca güvenceye alırken, kayıt dışı olanlar veya iki durum arasında varlığını sürdürmeye çalışanlar böyle olağanüstü şartlarda kendilerini korunmasız bir alanda bulabilmekte ve her ne pahasına olursa olsun var olabilmek için her türlü riski göze alarak ekonomik faaliyetlerine devam etmektedirler. Konfeksiyon atölyelerinde çalışan on binlerce işçi, inşaat sektöründe veya küçük ara işlerde çalışanlar bu kategoriye dâhil edilebilir. Küçük esnafların da çok hassas bir noktada olduğuna da işaret etmek gerek. Milyonlarca göçmenin de bu sektörlerde dağıldığı düşünülürse sosyal sorunun boyutunun çok daha derin olduğu anlaşılabilir⁷. Bu kesimlerin evde kal pratiğiyle olan ilişkisi orta ve üst sınıflarinkinden daha değişik boyutlara sahip olduğu ve ayrıca incelenmesi gerektiği açıktır.

Günlük sosyal faaliyetlerin çok etkili bir şekilde azalması ve karantina olarak adlandırılan mekâna kapanma durumu bireyin kendisini ve başkalarıyla olan ilişkilerini yeniden sorgulamayı gündeme getirirken, aynı anda hayatın ifade ettiği anlam ve ölümle ilişki de ağırlıklı olarak bu olağanüstü şartlarda kendini ortaya çıkardı. Modern insanın, ölümü kamusal alanın dışına taşıyarak yok sayma noktasına kadar getirdiği ve ölümsüzlük fikriyle bilimsel gelişme arasında bir bağ kurarak sanki ölümün önlenebileceği gibi bir anlayışı hâkim kılma eğilimi Covid-19’la birlikte ağır bir şekilde yeniden sorgulandı. Ölümün kapıda olduğu yeniden hatırlanırken, bilimsel çalışmalara ve hekimlere olan güven başka bir boyut kazandı. Virüsün özellikleri, yayılma hızı, aşı ve ilaç çalışmalarının aşamaları hakkında toplumlar çok detaylı bilgilere sahip olmaya başladılar. Hekimlerin, sağlıkçıların dünyasıyla günlük yaşam pratikleri arasında yeni sağlam köprüler oluşturulmaya başlandı. Bu konuda artan toplumsal bilinç kayda değerdir. Bir yandan bilime olan güven güçlü bir şekilde tazelenirken bir yandan da ölümün çok uzakta olmadığı yeniden keşfedildi.

3. SAĞLIK KRİZİYLE DERİNDEN SARSILAN EKONOMİK VE SİYASAL MODELLER KÜRESEL DÜZEYDE YENİDEN GÜÇLÜ BİR ŞEKİLDE SORGULANMAYA BAŞLANDI

Sovyetler Birliğinin çökmesinden sonra Batı dünyası sessiz bir şekilde yeni bir modele doğru evrildi. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra yerleşen sosyal ve siyasal model, ekonomik aktörlerin kendi hâkimiyetlerini dünya ölçeğinde perçinlemesiyle birlikte, sosyal güvenliğe ve demokratik değerlere ağırlık veren yapılar erimeye

⁷ Her ne kadar Fransa’da da krizin etkileri yoksul kesimi daha fazla etkilese de Türkiye’deki sosyal koruma mekanizmalarının zayıflığı yoksul kesimler açısından çok daha ağır bir şekilde hissedilmiştir. Geleneksel ve yerel dayanışma mekanizmalarının Türkiye’de çok daha etkili bir şekilde devreye girdiği de belirtilmesi gereken önemli noktalardan biridir.

başladı. 20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren toplumsal krize köklü bir çözüm olarak başvurulan “moderne” ve “koruyucu” devlet anlayışı seksenli yılların başından itibaren toplumsal ilerlemenin ayak bağı olarak görülmeye başlandı (Rosanvallon, 2003:59) ve yeniden serbest rekabetçi ortamın yaklaşımı adım adım hâkimiyetini pekiştirdi. Sosyal devletin zayıflama sürecine girişini Fransız sosyolog Robert Castel 1990’lı yılların sonunda çok etkili bir şekilde ortaya koydu (Castel, 1986:385-460). Daha sonraki analizlerinde, dünya çapında ağırlık kazanan bu eğilimin toplumsal sonuçlarını bütün boyutlarıyla ele aldı (Castel, 2009). Ekonomik yapıdaki hızla rasyonelleşen örgütlenme sürecinde öne çıkan performans arayışı, devletlerin geliştirdiği zayıfları koruyucu önlemleri gereksiz ve işleyişi yavaşlatıcı bir yük olarak görerek sosyal devlet yapılarının tasfiyesi yolunda bir çıkış açtı. Wendy Brown’in altını çizdiği Neo liberalizmin ve neo konservatizmin dünya çapında hâkim ideoloji olarak hegemonyasını pekiştirmesi (Brown, 2007:45-68) ABD’de hâkim olan sınıf ve etnik ayrımları öne çıkaran ve kamusal alanların ve devletin sorumluluğunu ve etki alanını azaltarak bireyleri kendi durumlarından sorumlu tutan yaklaşımı Avrupa’daki toplumsal örgütlenmelerde de öne çıkardı. Bu sürecin en önemli sonuçlarından biri de fazla harcamaya yol açtığı gerekçesiyle sağlık sistemlerine ve araştırmalara yapılan kamu yatırımlarının azaltılması veya tamamıyla askıya alınmasıydı. ABD’de olduğu gibi, sağlık alanındaki aktivitelerin büyük bir bölümü özel sektöre doğru kaydırıldı. Sosyal sigortanın yanında giderek özel sigortalar öne çıkarılarak kamusal yaklaşımdan uzaklaşmaya başlayan sağlık sistemi, bütün vatandaşları koruması gereken bir yapı olmaktan çıkarak ticari bir yapıya dönüşme yolunda hızla ilerledi. Aynı dönüşüm sürecini eğitim alanında da gözlemlemek mümkün.

Coronavirüs ortaya çıkmadan uzun bir süre önce Fransa’daki Sarı yelekliler hareketi ve geçen sonbaharda ortaya çıkan emeklilik kanununa ilişkin çok güçlü protestolar, sosyal ve sağlık alanında devletin kendi sorumluluğundan uzaklaşarak modernleşme adına özel sektörü ve onun yönetim anlayışını genelleştirmeye çalıştığına işaret ediyordu. Çok maliyetli olduğu düşünülen bazı hastanelerin kapatılması da büyük tartışmalara yol açmıştı. Coronavirüs salgınıyla birlikte hızla kilitlenen sağlık sistemi, hastaların yatak ve solunum cihazı bulma konusundaki büyük sıkıntılar Fransız kamuoyunu hızla harekete geçirdi ve sağlık sistemindeki yetersizlikler ve izlenen politikalar daha güçlü bir şekilde tartışmaya açıldı. Aynı durum İtalya’da ve İspanya’da da yaşandı. İngiltere ve ABD’de yaşananlar da aynı eğilime işaret etmektedir⁸. Oluşan güçlü eleştiriler Fransız hükümetini emeklilik konusundaki hazırlanmış kanunu geri çekmeye itti, hatta toplumsal yapının örgütlenmesi konusunda köklü bir tartışma açıldı. Le Monde gazetesinde yayınlanan makalesinde Fransız düşünür Jean Claude Monod, şimdiye kadar finans kuruluşları karşısında güç

⁸ ABD’deki sağlık sisteminin sadece orta ve üst sınıfları koruduğu, yoksul kesimleri gözden çıkardığı ve toplumsal dayanışma mekanizmalarını harekete geçirme kapasitesinin olmadığı zaten çoktan beri ortada olan bir gerçektir. Diğer Batı ülkelerinin de bu yönde adım atarak kendi dayanışma dinamiklerini tehlikeye attıkları bir çok araştırmacı tarafından ortaya kondu.

kaybeden kamusal otoritenin ve politik alanın yeniden dönüş yapmasından söz etmektedir (Monod, 2020).

Bu arada şunu da belirtmeliyiz ki, Batı'nın gelişmiş ülkelerinde (ABD'deki gelişmeleri bunun dışında tutmak durumundayız) ortaya çıkan sağlık krizi ve kitlesel ölümler her ne kadar bir şok etkisi yarattıysa da, sosyal devlet geleneğinin henüz tasfiye edilmeyen yanı devreye sokularak kamusal alanın hâkimiyeti bir ölçüde gösterilmiştir. İki aydan fazla bir karantina sürecinde, devletler bütün ağırlıklarını koyarak, sosyal ve siyasal krizlerin önüne geçebilmişlerdir⁹. Bunun için görülmedik ölçülerde bir kaynak aktarımı devreye girerek, çalışamaz hale gelen bütün şirketler ve çalışanları ekonomik olarak güçlü bir destek alabilmişlerdir. Mesela Fransa'da özel sektörde çalışan 12,4 milyon ücretli geçici işsizlik fonundan faydalanarak, fazla bir ücret kaybına uğramadan iki aylık eve kapanma sürecini atlatabilmiştir (Le monde, 2020).

Bu alanda Türkiye'de farklı bir strateji oluştu. Batı'daki sağlık krizinden önemli ölçüde sonuçlar çıkaran yöneticiler genel bir karantina uygulaması yerine kısmi bir karantinayla, ekonomik faaliyetleri bütünüyle durdurmadan ve sağlık alanındaki bütün birikimleri de harekete geçirerek Coronavirüsün yaratabileceği kriz ve kaos ortamının önüne geçildi. Hastanelerin, sağlık sisteminin çok esnek ve kıvrak bir şekilde devreye sokulması ve özellikle de bilim kuruluyla hükümet arasında oluşturulan çok yakın işbirliği çok önemli bir avantaj olarak öne çıktı. Toplumsal ilişkilerin canlılığının özellikle de kenar mahallelerde hala dinamikliğini koruyor oluşu, devlet ve yerel yönetim yardımlarının yanında çok önemli bir destek oldu. Türkiye çapında yerel düzeyde kendiliğinden oluşan dayanışma ağlarının canlılığı kendisini ortaya koyarak krizin derin etkilerine karşı önemli bir savunma mevziisi oldu diyebiliriz.

Ancak ekonomideki yavaşlamalar ve toplumun yoksul kesiminde oluşan beklentiler önümüzdeki dönemde önemli sıkıntıların işareti olarak görülebilir. Esnaf ve küçük işletme sahibi olan kesimin oldukça bir ağırlık oluşturması¹⁰ ve ekonomik aktivitelerdeki yavaşlamalar bu alandaki normalleşmeyi hayli zorlayabilir¹¹. Turizmle

⁹ Bu sürecin ortaya çıkarabileceği ekonomik ve toplumsal sarsıntıların boyutları henüz bütünüyle en azından şimdilik ortaya çıkmış değil.

¹⁰ Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Konfederasyonu'nun (TESK) verdiği rakamlara göre Türkiye'deki esnaf sayısı 2019 yılında bir önceki yıla göre 37 988 artarak 1791201'e ulaşmıştır. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/esnaf-ve-sanatkar-sayisi-artti/1693651> Bu sayının da gösterdiği gibi, küçük esnaf sayısının çokluğu Türkiye'deki gündelik toplumsal hayatın ayrı bir özelliği olarak öne çıkmaktadır. Bu durum normal zamanlarda çok önemli bir avantaj olurken, Coronavirüs salgının ortaya çıkardığı eve kapanma döneminde milyonlarca insanın hareketsiz kalmasına sebep olmuştur.

¹¹ Türkiye'de esnafların ekonomik ve toplumsal alanda oluşturdukları ağırlığı anlamak için 67 milyon nüfuslu Fransa'ya baktığımızda esnaf ve sanatkar sayısının çok düşük olduğunu görmekteyiz. 2018'in resmi verilerine göre bu sayı 840 900.

uğraşan işletmeler ve bu sektörde çalışan vatandaşlar açısından da önemli zorlukların kapıda olduğu gözükmektedir. TÜİK rakamlarına göre işsizlik oranının yüzde 13,7 (TUIK, 2020) olduğunu da hesaba katarsak, karantina sürecindeki ekonomik yavaşlamanın da etkisiyle sosyal sorunların yeni bir boyuta ulaşması öngörülebilir. Ayrıca, karantina döneminde gelirsiz ve korumasız kalan ve sosyal yardımlarla ayakta kalmaya çalışan çok önemli bir toplumsal kesimin olduğu da unutulmamalıdır. Bu dönemin yoksullaşma sürecini iyice derinleştirdiği ve yeni toplumsal sorunları gündeme getirebileceği göz ardı edilmemelidir. Bir anlamda ekonomik ve toplumsal sıkışmışlık hali yeni toplumsal ve siyasal dinamikleri de harekete geçirebilir. Bütün ülkelerin şu veya bu şekilde bu olağanüstü sürecin koşullarından büyük ölçüde etkileneceği düşünülürse, yapılacak ekonomik ve sosyal seçenekler yakın gelecek için hayati öneme sahip olacaktır¹². Yeni fırsatların oluşabileceği gibi, krizin etkilerinin daha da derinleşmesi ihtimali göz ardı edilmemelidir. Toplumsal tepkilerin seyri de bu süreç içerisinde biçimlenecektir. Herhangi bir aşının veya ilacın bulunamamış olması belirsizlik ortamının devam etmesini sağlamanın yanında geleceği daha net görme konusunda da sıkıntılar oluşturmaktadır.

Sadece Türkiye’de değil bütün ülkelerde farklı derecelerde bu sorunlar etkilerini göstereceklerdir. Kaldı ki hemen bütün ülkeler ekonomik anlamda bir daralma süreci yaşamaktadırlar. Mesela Fransa için yüzde altılık bir daralma öngörülürken, genel olarak Avrupa için yüzde ona yakın bir kayıp olacağı hesaplanmaktadır. Bunun işsizliği ve yoksulluğu tetikleyeceği de öngörülebilir. Toplumsal sonuçlar açısından sürecin bütün özellikleri henüz tamamıyla ortaya çıkmamıştır. Toplumların bu çok yönlü kriz karşısında uzun dönem için alacakları tedbirler de henüz ortada gözüküyor. Devletlerin ve politik alanların güçlü bir şekilde devreye girmesi toplumsal yapıların yeniden yapılandırılması için bir fırsat olarak görülebilir. Uluslararası planda da, büyük şirketlerin ağırlığının dengelenmesi, yeniden uluslararası dayanışma ve işbirliği alanında adil ve tarafsızlığından kuşku duyulmayacak karar mekanizmalarının oluşturulabilmesi için bir alan açıldı. Her ne kadar aşı ve ilaç konusunda kızışan rekabet ortamı yeniden kendini gösterse de, dünya çapında insani değerlere olan duyarlılığın artışı bir umut kaynağı olabilir.

Bu duyarlılık hem sosyal devlet kavramını yeniden diriltebilir hem de büyük şirketlerin insafına bırakılan kamusal ve siyasal alan bir ölçüde demokratikleşerek

https://www.entreprises.gouv.fr/files/files/directions_services/etudes-et-statistiques/Chiffres_cles/Commerce/2018-Chiffres-cles-du-commerce.pdf

¹² Mesela ABD’de, İMF’in verilerine göre Şubat ayında yüzde 3,5 olan işsizlik oranının birden Nisan ayında yüzde 14,7’ye ulaştığı belirtilmektedir. Yine aynı kaynağa göre Avrupa genelinde Mart ayında yüzde 7,4 olan işsizlik rakamlarının yüzde 10,4’e ulaşacağı hesaplanmaktadır. Avrupa’da işsizlik (yüzde 3,5 den yüzde 3,9’a) ve ekonomik sıkıntı anlamında en az sorunlu ülkenin Almanya olacağı öngörülmektedir. *Le Monde* gazetesi, 15 Mayıs 2020. Yine Fransız araştırma kurumu İNSEE’ye göre Fransa’da gayri safi milli hasıla 2020’nin birinci döneminde yüzde 5,8 oranında gerilemiştir.

yeniden bir toplumsallık kazanır. 99 yaşındaki Fransız düşünür Edgar Morin “Fransa’nın da dâhil olduğu çoğu ülkede tedbiri öngörerek belli bir malzeme stokunu hazır tutan bir yaklaşım yerine metaların hızlı akış ritmine göre kendini ayarlayan sağlık sistemimiz bizi maskesiz, testsiz ve solunum cihazsız bıraktı. Hastaneleri ticari yerlere çeviren ve sağlık imkânlarını kısıtlayan liberal doktrin salgının getirdiği insanlık dramına katkıda bulundu” (Morin, 2020) derken Avrupa’da sağlık sisteminin geldiği noktayı işaret etmenin yanında, dünyanın içinde bulunduğu duruma da gönderme yapmaktadır.

4. SONUÇ: COVID-19 SALGINININ YARATTIĞI KRİZ İNSANLIK İÇİN YENİ FIRSATLAR VE PERSPEKTİFLER YARATIR MI?

Epey bir zamandır birçok araştırmacı ve düşünür insanlığın gidişatıyla ilgili bazı önemli noktaların altını çiziyorlardı. Bunların başında gelen, dünyanın farklı bölgelerinde yoğunlaşan yoksulluk ve sağlık imkanlarından mahrum olma durumuydu. Yaşamak için temel ihtiyaçlara ulaşamamanın dışında, sağlık sorunu da temel bir insanlık dramı olarak ortadaydı. Covid-19 pandemisi bu durumu herkesin gözünün önüne bir kere daha serdi. İnsanlığın son tahlilde aynı kaderi paylaştığı, virüsün hiç bir ayrımı tanımadığı ve dayanışma olmadan kimsenin rahat yaşayamayacağı ortaya bir kez daha çıktı. Kişisel ve sınıfsal çıkarların ötesinde, bir de dünyaya ait olmaktan gelen ekolojik bir parametrenin olduğu ve kimsenin bundan kaçamayacağı daha iyi görülmeye başlandı. Bu konuda bir bilinçlenme eğiliminin oluşması beklenebilir. Farklı ekonomik güce sahip ülkelerde de insanların oluşturacağı inisiyatiflerle güçlü bir dayanışma duygusu yeşerebilir.

İkinci nokta, insan doğa ilişkilerinde yepyeni davranış biçimlerinin ortaya çıkması ihtimalinin belirmesidir. Karantina döneminin deneyimi gösterdi ki konutların yoğun ve açık alanların kısıt olduğu sıkışmış bölgelerde insanla doğa arasındaki ilişki insanın kendi öz varlığını tehdit edecek boyutlara ulaşmış durumda. Bu anlamda, büyük kentlerdeki yaşam mekânlarının yeniden düzenlenmesi ve doğayla ilişkilerin yeniden oluşturulması hayati bir önem arz etmektedir. Şehir alanlarının ve buna ilişkin politikaların, bunun da ötesinde şehre bakışın köklü bir değişime uğraması beklenebilir. Avrupa’da son bir kaç aydır bisiklete olan ilginin yoğun bir şekilde artışının tesbiti bunun işaretlerinden biridir.

Üçüncü nokta, toplum içerisinde oluşan dayanışma kavramıyla ilgilidir. Durkheim’ın da altını çizdiği gibi, toplum içerisindeki dayanışmanın ağırlığı sosyal devletin ortaya çıkmasıyla birlikte kamu kurumlarına doğru kaymıştır (Durkheim, 2007). Yani bireylerin vergiler yoluyla oluşturduğu katkılar, onlar adına sosyal devlet tarafından, onların sorunlarının çözümü için organize edilmektedir. Sağlık sorunu da buna dâhildir. Toplumların kendi iç dengeleri ve ahenkleri açısından bu organizasyonun adaletli ve bütün bireyleri koruma esasına dayalı olması temel koşuldur. Batı Ülkelerinde ortaya çıkan sağlık krizi, bunun da ötesinde sağlık afeti sosyal devletin koruyucu özelliğinin aşındığına, bu konuda çok farklı modeller geliştirilmesi

gerektiğini ortaya koydu. Toplumların önüne, aşınan ve çözüm üretme gücünü kaybeden dayanışma ve yönetim pratiklerinin yerine, dönemin ihtiyaçlarına uygun yeni yaklaşımlar oluşturma fırsatı doğmuştur. Her ne kadar aşı konusunda ortaya çıkan tartışmalar insan sağlığının ticari rekabetin kontrolünden çıkışının çok zor olduğuna işaret etse de¹³, bir umut ışığı belirmiştir.

Şu noktayı da özellikle belirtmeliyiz ki, Covid-19 salgını sürecinde sivil toplum kuruluşları ve vatandaşlar arasındaki dayanışma duygularının yeniden yeşermesi toplumsal sorunların çözümü açısından en önemli gelişme olarak görülebilir.

Covid-19 salgınının oluşturduğu atmosfer zaten bireyselleşme süreciyle iyice artan “risk” ve “korku toplumu” eğilimini bir adım daha ilerleterek insanları, bir belirsizlik eğilimine sürüklerken aynı zamanda toplumların yeniden kendilerini gözden geçirmelerinin fırsatını da aralamıştır. Mouhammed Yunus¹⁴ “*Coronavirüsten önce dünya iyi bir durumda değildi, bir uçuruma doğru yuvarlanıyordu zaten. İklim afeti insanlığı tehdit ediyordu. Akıllı teknoloji insanları işsizliğe doğru itiyordu. Zenginliğin belli ellerde toplanması uç noktalara gelmişti. Bu noktaya geri mi döneceğiz yoksa başka bir yol mu bulacağız?*” (Yunus, 2020) diyerek insanlığın içinde bulunduğu seçeneğin ne kadar karmaşık olduğunun altını çiziyor.

Coronavirüsün yarattığı belirsizlik ortamı, insanlığın yeni toplumsallıklar üretmedeki, paylaşımdaki zayıflığını ortaya sermenin dışında, doğayla da yeni temeller üzerinde farklı bir ilişki içerisine girmenin zorunlu haline geldiğini göstermiştir. Şimdilik birinci dalga atlatılmış gibi gözüküyor, bu sıkıntılı dönemin bizde bıraktığı izlerin ne kadar belirgin olacağı gelecek araştırmaların konusu olacaktır. Her şeye rağmen, Coronavirüsün yarattığı olağanüstü koşullar, dünya çapında yeni inisiyatifleri ve yeni çözümleri doğurma potansiyelini de taşımaktadır. Bu anlamda bir dönüm noktasında olduğumuz hatırlanmalıdır.

¹³ Sonofi isimli bir Fransız araştırma laboratuvarının denemekte olduğu Covid-19 aşısını öncelikle ABD’nin kullanma hakkına sahip olduğu, çünkü finansmanın onlar tarafından yapıldığı, bize her şeyden önce büyük ticari şirketlerin sağlık alanındaki hâkimiyetini göstermektedir. Burada güven sorunu en hassas bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kamusal alanın böyle hayati bir sorunu ticari şirketlere teslim etmiş olması insanlığın en büyük endişelerinden biridir. Yapılan iş ticari mi yoksa hayati mi, buna nasıl itimat edilecek? https://lexpansion.lexpress.fr/actualite-economique/nicolas-bouzou-cette-affaire-sanofi-est-le-symptome-de-notre-declasserment_2126055.html

¹⁴ Muhammed Yunus Bangladeş kökenli 2006’da Nobel barış ödülünü almış ve dayanışma dinamikleriyle ilgili yaptığı çalışmalarla tanınmış bir ekonomisttir.

KAYNAKÇA

Brown W., (2007), Les habits neufs de la politique mondiale. Néolibéralisme et néo-conservatisme, Les prairies ordinaires, Paris, 2007, ss. 45-68.

Castel R., (1986), Les métamorphoses de la question social, Fayard, ss. 385-460.

Castel R., (2009), La montée des incertitudes, Seuil, s.11-66.

Durkheim E., (2007), De la division du travail social, Paris, PUF.

Foucault M., (1963), Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical, Presses universitaires de France (PUF), ss. 11-45.

Le monde, 15 Mayıs 2020.

Le monde, 15 Mayıs 2020.

Lussault M., (2020). “Le monde du virus-retour sur l’épreuve du confinement”, AOC Analyse Opinion Critique.

Monod J. C., (2020), Le monde, 15 Mayıs.

Morin E., (2020), Le Monde Gazetesi, 20 Nisan.

Rosanvallon P., (2003). La crise de l’Etat providence, Edition du Seuil, ss. 59.

TUIK (2020) <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/issizlik-rakamlari-aciklandi/1772668>.

Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Konfederasyonu’nun (TESK) <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/esnaf-ve-sanatkar-sayisi-artti/1693651>

Yunus M., (2020). https://lexpansion.lexpress.fr/actualite-economique/nicolas-bouzou-cette-affaire-sanofi-est-le-symptome-de-notre-declassement_2126055.html

COVID-19 BAĞLAMINDA KÖTÜMSERLİĞİ ORTAYA ÇIKARAN OLAYLARLA-DURUMLARLA BAŞA ÇIKMA VE ERGEN ÖZNEL İYİ OLUŞU İLE İLİŞKİSİNİN İNCELENMESİ

Ali ERYILMAZ¹

ORCID ID: 0000- 0001-9301-5946

Mehmet Fatih ŞİRAZ²

ORCID ID: 0000-0001-5399-5898

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Covid-19 Bağlamında Kötümserliği Aktive Eden Olaylarla Başa Çıkma Ölçeğinin doğrulayıcı faktör analizi ile faktör yapısını incelemektir. İkinci olarak da Covid-19 Bağlamında Kötümserliği Aktive Eden Olaylarla Başa Çıkma Ve Ergen Öznel İyi Oluşu İle İlişkisini incelemektir. Bu amaçlar doğrultusunda araştırma, iki alt çalışma ile yürütülmüştür. Birinci çalışmada, 19-60 yaşları arasında yer alan 43 erkek ve 161 kadın olmak üzere toplam 204 kişi yer almıştır. Yapılan doğrulayıcı faktör analizi çalışması sonuçlarına göre, Kötümserliği Aktive Eden Olaylarla Başa Çıkma Ölçeğinin sekiz faktörlü yapısının doğrulandığı bulunmuştur ($\chi^2 = 662.16$; $df= 322$; $RMSEA = 0.070$). İkinci alt çalışmada, 14-19 yaşları arasında 122 erkek 124 kadın olmak üzere 246 lise öğrencisi yer almıştır. Veriler, Yaşam Doyumu Ölçeği ve Olumlu-Olumsuz Duygu Ölçeği ile toplanmıştır. Araştırma sonuçları, ergen öznel iyi oluşunu, Covid-19 Bağlamında Kötümserliği Aktive Eden Olaylarla-Durumlarla Başa Çıkma Stratejilerinin ($R=.450$, $R^2 =.202$, $F=61.80$, $p<.00$) anlamlı şekilde açıkladığı bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Ergen, Öznel İyi Oluş, Kötümserlikle Başa Çıkma

THE RELATIONSHIP BETWEEN COPING FOR PESSIMISM ACTIVATED EVENTS-SITUATIONS AND ADOLESCENT SUBJECTIVE WELL-BEING IN THE CONTEXT OF COVID-19

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the factor structure of the Covid-19 Context- The Coping Strategies for Pessimism Activated Events Scale with confirmatory factor analysis. Secondly, to analyse The Coping Strategies for Pessimism Activated Events and to examine its relationship with adolescent subjective well-being in the context of Covid-19. For these purposes, the research was carried out with two sub-studies. The participants of the first study are a total of 204 individuals (161 females and 43 males, aged between 19-60). According to the results of the confirmatory factor analysis study, it was found that; the eight-factor structure confirmed of Coping Strategies for Pessimism Activated Events scale ($\chi^2 = 662.16$; $df = 322$; $RMSEA = 0.070$). In the second sub-study, 246 high school students were included (122 males and 124 females, aged between 14-19). Data were collected with Life Satisfaction Scale and Positive-Negative Emotion Scale. The results of the research have been found the adolescent subjective well-being explained by the coping strategies with events that activate pessimism in the context of Covid-19 ($R=.450$, $R^2 =.202$, $F=61.80$, $p<.00$).

Keywords: Covid-19, Adolescence, Subjective Well-Being, Coping Pessimism

1 Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, erali76@hotmail.com

2 Uzm. Psikolog, Sağlık Bakanlığı, fatihsiraz@gmail.com

1. GİRİŞ

İnsanlar, kendilerine ve geleceğine yönelik olarak bir takım beklentiler içerisinde olan varlıklardır. Psikolojide, bireylerin kendilerine ve geleceğine yönelik beklentileri iki önemli bağlamda incelenmektedir. Bunlardan biri iyimserlik iken diğeri kötümserliktir. Kötümserlik, bireylerin gelecekte olumsuz deneyimler içerisinde olmalarına yönelik beklentileri olarak tanımlanmaktadır (Carver ve Scheier, 2001). Kötümserlikle ilişkili bir diğeri önemli psikolojik kavram başa çıkmadır.

Literatürde kötümserlik ile başa çıkma arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalar bulunmaktadır (Chang, 1998; Scheier, Weintraub ve Carver, 1986; Strutton ve Lumpkin, 1992). Genel olarak bu çalışmalarda, kötümser bireylerin hangi tür başa çıkma yöntemlerine başvurdukları üzerinde durulmuştur. Aslında, kötümserliği ortaya çıkaran olaylar ve bunların bireyler üzerindeki etkileri de incelenmesi gereken bir diğeri konu alanıdır.

Aslında kötümserliği, ortaya çıkaran pek çok olay ve durumun olduğu görülmektedir. Eryılmaz (2015a), kötümserlikle ilgili yapmış olduğu derleme çalışmasında, kötümserliği aktive eden olay ve durumlara değinmiştir. Özellikle bireylerin yaşamlarını tehdit eden fizyolojik/fiziksel hastalıkların bireylerde kötümser duygular ve düşünceler ürettiği sonucuna varmıştır. Literatürde kötümserlik, stresle başa çıkma bağlamında ele alınmaktadır. Oysaki fiziksel ve ruhsal hatalıklar kötümserliği aktive ediyorsa, o zaman kötümserliği aktive eden olaylarla başa çıkma çalışmalarının da yapılması gerekmektedir.

Literatürde kötümserlik, iyimserlik-kötümserlik gibi iki boyutlu ölçeklerle ölçülmektedir (Dember ve ark., 1989). Öte yandan iyimserliğin azalmasının kötümserlik eğiliminin yüksek olması yönünde ölçme çalışmaları da bulunmaktadır (Scheier ve Carver, 1985). Tüm bunların yanında kötümserliği aktive eden olaylarla başa çıkmaya ilişkin ölçek çalışmaları da yapılmıştır (Eryılmaz ve Başal, 2020). Bu çalışmalarda, kötümserliği aktive eden olaylarla bireylerin; öz kontrol yaparak, maneviyata yönelerek, problem çözerek, iyimser düşünerek, sosyal destek alarak, inkâr ederek ve öz-değeri koruyarak başa çıktıkları bulunmuştur. Adı geçen çalışma, üniversite öğrencileri ve öğretmenler üzerinde gerçekleştirilmiştir. Daha geniş bir örneklem üzerinde, kötümserliği aktive eden olaylarla başa çıkmaya yönelik herhangi bir çalışma bulunmamaktadır.

Kötümserlik eğiliminin artmasına bağlı olarak bireylerin fiziksel ve ruh sağlıkları olumsuz bir konuma gelmektedir. Örneğin yapılan çalışmalar kötümserlik eğiliminin artmasının bireylerde depresyon belirtilerini artırdığını göstermektedir (Hirsch, Nsamenang, Chang ve Kaslow, 2014). Benzer şekilde kanser hastalarında kötümserlik eğilimi arttıkça bireylerin kaygı belirtilerini yüksek düzeyde gösterdikleri bulunmuştur (Zenger, Glaesmer, Höckel ve Hinz, 2011). Ayrıca günlük kötümserlik eğiliminin hem gençlerin hem de yaşlıların ruh sağlıklarını olumsuz olarak etkilediği bulunmuştur (Palgi, Shrira, Ben-Ezra, Cohen-Fridel ve Bodner, 2011).

Bireylerin iyi oluş düzeyleri ile kötümserliğin ilişkilerini inceleyen çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin yapılan bir çalışmaya göre, bireylerin kötümserlik eğilimleri arttıkça psikolojik iyi oluş düzeylerinin düştüğü bulunmuştur (Augusto-Landa, Pulido-Martos ve Lopez-Zafra, 2011). Başka bir çalışmada ise bireylerin, iyimserlik

eğilimlerinin yükselmesi durumunda öznel iyi oluş düzeylerinin yükseldiği; kötümserlik eğilimlerinin yükselmesi durumunda ise öznel iyi oluş düzeylerinin düştüğü bulunmuştur (Lui, Rollock, Chang, Leong ve Zamboanga, 2016). Ergenler üzerinde yapılan çalışmalarda da kötümserlik eğiliminin onların psikolojik iyi oluş düzeylerini düşürdüğüne yönelik bulgular bulunmaktadır (Parveen, Maqbool ve Khan, 2016). Kovid-19 pandemi süreci de ergenlerde kötümser duygular ve düşünceler üretmektedir. Bu duygular ve düşüncelerle başa çıkmanın ergenlerin iyi oluş düzeylerini olumlu olarak etkileyeceği düşünülmektedir. Ancak bu konuda literatürde yapılan çalışmalar sınırlıdır.

Anılan literatür çalışmaları, kötümserliği aktive eden olaylarla başa çıkmanın bireylerin ruh sağlıklarını korumada önemli bir etkisinin olduğunu göstermektedir. Pandemi süreci, bireylerin fiziksel ve ruhsal sağlıklarını olumsuz olarak etkilemektedir (Duan ve Zhu, 2020). Özellikle, ergenlerin ve çocukların ruh sağlıklarının bu süreçte korunmasının önemine yönelik çalışmalar bulunmaktadır (Dalton, Rapa ve Stein, 2020; Liu, Bao, Huang, Shi ve Lu, 2020). Sonuç olarak bu çalışma, iki alt çalışmadan oluşmaktadır. Birinci çalışmada, “*Kötümserliği Aktive Eden Olaylarla ve Durumlarla Başa Çıkma Ölçeğinin*”, 19-60 yaş aralığında yer alan bireyler üzerinde doğrulayıcı faktör analizi ile faktör yapısının incelenmesi amaçlanmıştır. İkinci alt çalışmada ise, ergen öznel iyi oluşu ile kötümserliği aktive eden olaylar ve durumlar bağlamında Kovid-19 ile başa çıkma ve ergen öznel iyi oluşu arasındaki ilişkilerin incelenmesi amaçlanmıştır.

2.ÇALIŞMA 1: KÖTÜMSERLİĞİ ORTAYA ÇIKARAN OLAYLARLA-DURUMLARLA BAŞA ÇIKMA ÖLÇEĞİNİN DOĞRULAYICI FAKTÖR ANALİZİ SONUÇLARI

2.1. Yöntem

Bu çalışmanın amacı, açıklayıcı faktör analizi ile ortaya konulan “*Kötümserliği Aktive Eden Olaylarla-Durumlarla Başa Çıkma Ölçeğinin*” faktör yapısını farklı bir örneklem üzerinde doğrulayıcı faktör analizi ile test etmektir. Doğrulayıcı faktör analizi, yapısal eşitlik modeli programı ile gerçekleştirilmiştir.

2.1.1. Katılımcılar

Birinci çalışmada, 19-60 yaşları arasında yer alan 43 erkek ve 161 kadın olmak üzere toplam 204 kişi yer almıştır. Çalışmada yer alan bireylerin yaş ortalaması 28.78’dir. Çalışmada yer alan bireylerin 75’i (36.76 %) lisans mezunudur. Öte yandan katılımcıların 63’ü (30.88%) çeşitli fakültelerde öğrenim gören lisans öğrencisidir. Katılımcıların; 37’si (18.1 %) yüksek lisans, 22’si (10.8%) lise, 7’si (3.4 %) ise doktora mezunudur.

2.1.2. Ölçme Araçları

Kötümserliği Aktive Eden Olaylarla-Durumlarla Başa Çıkma Ölçeği

Kötümserliği Aktive Eden Olaylarla-Durumlarla Başa Çıkma Ölçeği, Eryılmaz ve Başal (2020) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek, 28 maddeden oluşmakta olup 5’li liker tipi bir ölçektir. Ölçeğin sekiz alt boyutu bulunmaktadır. Bu boyutlar: öz kontrol, maneviyata yönelme, problem çözme, iyimser düşünme, sosyal destek alma, inkar

etme ve öz-değeri korumadır. Ölçeğin açımlayıcı faktör analizi sonucu açıklanan varyansı %65.501 olarak bulunmuştur. Ölçeğin benzer ölçekler geçerliği, İyimserlik Eğilimi ile incelenmiştir ve iki değişken arasında 0.511 düzeyinde ($p<0.01$) anlamlı ve önemli bir ilişki bulunmuştur. Ölçeğin alt boyutlarının iç tutarlık katsayıları 0.82-0.89 arasında bulunmuştur.

Tablo-1. Kötümserliği Aktive Eden Olaylarla-Durumlarla Başa Çıkma Ölçeği

Boyutlar	Maddeler
Öz-kontrol	1 Kavga ve kötü sözler söylemekten kaçındım.
	2 Gergin durum karşısında sessiz kalmamın daha iyi olacağını düşündüm.
	3 Olay karşısında soğukkanlı olmaya çalıştım.
	4 Sabırlı davrandım çünkü en küçük yanlışımın büyük sonuçlar doğuracağını düşündüm.
Maneviyatla başa çıkma	5 Dua ettim.
	6 Maneviyata yöneldim.
	7 İbadet ettim.
Problem çözme	8 Olay karşısında objektif davranmaya çalıştım.
	9 Kendimi ve başkalarını üzmeyecek yollar aradım.
	10 Kızmadan tavsiyelerde bulunarak yönlendirmeye çalıştım.
	11 Hata yapmanı sakın bir dille uyardım
İyimser düşünme	12 Geleceğin daha iyi olacağını düşündüm
	13 Bugünün geçeceğini ve o günler geldiğinde bu günlere güleceğimi düşündüm.
	14 Şu yaşıma kadar olan olumlu durumları, olayları, sevdiğim insanları ve ailemi düşündüm.
	15 Olayın iyi yanını bulup ona göre hareket ettim.
	16 Sevdiklerimle/yakınlarımla konuşmayı tercih ettim.
Sosyal destek	17 Dostlarımla görüştüm.
	18 Fazla düşünmeyip yakınlarımdaki deneyimli insanlara danıştım.
	19 Sevdiklerimle vakit geçirdim.
	20 Bu konuda fazla düşünmedim.
İnkâr	21 Var olan bu olumsuz durumu görmezden gelmeye çalıştım.
	22 Beni üzen bir şey yokmuş gibi davrandım.
	23 Kendi kendime “kendimi seviyorum” gibi moral verici konuşmalar yaptım.
Öz-değeri korumak	24 Kendimin önemli olduğunu aklıma getirdim.
	25 Kendime iyi davrandım
	26 Olayı düşünmek yerine kendimi başka şeylere verdim,
Mesafe Koymak	27 İstemediğim ortamdan uzaklaştım
	28 Olumsuz düşünmekten kaçındım

Ölçeğin uygulama sürecinde, ölçeğin başına “Son bir hafta içerisinde; moralinizi bozan, iyimserliğinizi azaltan ve kötümser düşünceler üreten yaşadığımız bir olayı düşünün. Bu olayı bir cümle ile ifade ederek şu boşluğa yazınız.....

.....Aşağıda, yukarıda belirttiğiniz olayla başa çıkmaya yönelik olarak çeşitli ifadeler yer almaktadır. Her bir ifadeyi dikkatlice okuyup, size uygun bir şekilde değerlendiriniz” şeklinde bir yönerge konulmaktadır.

Ancak bu çalışma Covid-19 bağlamında yürütülmüştür. Bu nedenle çalışmanın ikinci kısmında ölçeğin başına, “Koronavirüs, bizlerde kötümser duygular ve düşünceler üretmektedir. Aşağıda bu süreçle başa çıkarken neler yaptığınıza yönelik ifadeler yer almaktadır. Lütfen ifadeyi dikkatlice okuyup size uygun bir şekilde işaretleyiniz” şeklinde bir yönerge eklenmiştir. Ölçek boyutları ve maddeleri Tablo-1’de yer almaktadır.

2.2.Bulgular

2.2.1.Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

“Kötümserliği Aktive Eden Olaylarla Başa Çıkma Ölçeğinin” doğrulayıcı faktör analizi ile yapısı incelenmiştir. Sekiz boyutlu ölçeğin, doğrulayıcı faktör analizi ile yapısal olarak doğrulandığı sonucuna varılmıştır ($\chi^2 = 662.16$; $df= 322$; $RMSEA = 0.070$). Uyum iyiliği değerleri açısından sonuçlar incelendiğinde bazı uyum iyiliği değerleri; Normed Fit Index (NFI) = 0.85, Non-Normed Fit Index (NNFI) = 0.90; Comparative Fit Index (CFI) = 0.92; Incremental Fit Index (IFI) = 0.92 şeklinde bulunmuştur. Bu değerler, ölçeğin yapısının istatistiki olarak da doğrulandığını göstermektedir (Kline, 1998). Ayrıca, alt boyutlar arasındaki korelasyon değerleri Tablo 2’de verilmiştir. Bu noktada, alt boyutlar açısından çoklu bağıntı bulunmamaktadır.

Tablo 2. Ölçeğin Alt Boyutlarının Birbiriyle İlişkisinin İncelenmesi

Boyutlar	Korelasyon Değerleri							
	1	2	3	4	5	6	7	8
1. Öz kontrol	1	,166*	,646**	,445**	,229**	,206**	,314**	,383**
2. Maneviyatla başa çıkma		1	,183**	,251**	,143*	,313**	,146*	,317**
3. Problem Çözme			1	,453**	,294**	,056	,368**	,365**
4. İyimser Düşünme				1	,476**	,251**	,615**	,371**
5. Sosyal Destek					1	,082	,390**	,266**
6. İnkâr						1	,092	,593**
7. Özdeğer							1	,289**
8. Mesafe Koymak								1

* $p < .05$, ** $p < .01$

3.ÇALIŞMA 2: KÖTÜMSERLİĞİ ORTAYA ÇIKARAN OLAYLARLA VE DURUMLARLA BAŞA ÇIKMA VE ERGEN ÖZNEL İYİ OLUŞU İLE İLİŞKİSİNİN İNCELENMESİ

3.1.Yöntem

Çalışmanın bu aşamasında elde edilen bulgular değerlendirilirken, istatistiksel analizler için SPSS 26 paket programı kullanılmıştır. Çalışma verileri değerlendirilirken tanımlayıcı istatistiksel metodlardan (Ortalama, Standart sapma) kullanılmıştır. Kötümserliği aktive eden olaylarla- durumlarla başa çıkma ve ergen öznel iyi oluşu arasındaki ilişki incelenmiştir. Öncelikle verilerin normal dağılım durumları incelenmiş, normallik koşullarını sağlayan verilerin ilişkileri Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayısı ile incelenmiştir. Araştırmada, Kötümserliği Aktive Eden Olaylarla- Durumlarla Başa Çıkma ölçeğinin öznel iyi oluşunu ne düzeyde yordadığı, basit doğrusal regresyon analizi yöntemiyle incelenmiştir. Anlamlılık $p < 0.05$ ve $p < 0.01$ düzeyinde değerlendirildi.

Araştırmanın ikinci aşamasında öznel iyi oluşun ölçülmesinde literatürde sıklıkla kullanılan, *Yaşam Doyumu Ölçeği* ve *Olumlu ve Olumsuz Duygu Ölçeği* kullanılmıştır. Yapılan çalışmalarda Öznel iyi oluş hesaplanırken iki yöntem izlenmektedir. Birinci yöntem, bu ölçekleri ayrı ayrı kullanma şeklindedir. İkinci yöntem olarak, öznel iyi oluşun kuramsal tanımlamasına dayanan [Öznel İyi Oluş = (Yaşam Doyumu + Olumlu Duygu) – Olumsuz Duygu] işlem uygulanmaktadır (Sheldon ve Bettencourt, 2002; Sheldon ve Elliot, 1999). Bu çalışmada, literatürdeki eşitlik kullanılarak toplam öznel iyi oluş puanı elde edilmiştir. Veri analizleri elde edilen toplam öznel iyi oluş puanı ile gerçekleştirilmiştir.

3.1.1.Katılımcılar

İkinci çalışmada, 14-19 yaşları arasında yer alan 122 erkek (49,6%) ve 124 (50,4%) kız olmak üzere toplam 246 lise öğrencisi yer almıştır. Çalışmada yer alan öğrencilerin yaş ortalaması = 16,46'dır; standart sapması = $\pm 1,166$ 'dır. Çalışmada yer alan öğrencilerin 67'si (27,2 %) 9. Sınıfa, 77'si (31,3 %) 10. Sınıfa, 54'ü (22 %) 11. Sınıfa, 48'i (19,5 %) 12. Sınıfa gitmektedir.

3.1.2.Ölçme Araçları

Pozitif-Negatif Duygu Ölçeği (PNDÖ)

Pozitif- negatif duygu ölçeği Watson, Clark ve Tellegen (1988) tarafından geliştirilmiş 10 maddelik iki alt ölçekten oluşmaktadır. Ölçek 5'li likert tipidir. PNDÖ'nün, Pozitif Duygu alt ölçeği kişinin ne derece ilgili, aktif ve uyanık hissettiğini; Negatif Duygu alt ölçeği ise kişinin kızgınlık, tiksinti, suçluluk ve korku gibi öznel sıkıntıları ne derece hissettiğini ölçmektedir. Ölçeğin orijinal çalışmasında iç tutarlık güvenilirliğini, Pozitif duygu için .88 ve Negatif duygu için .87 olarak bildirmişlerdir. Ölçeğin Türkçe güvenilirlik ve geçerlik çalışması Gençöz (2000) tarafından yapılmıştır. Yapılan Türkçe geçerlilik ve güvenilirlik çalışmasında orijinali ile uyumlu olarak iki boyuttan oluştuğu saptanmıştır. Ölçeğin iç tutarlığı pozitif duygu

için 0.83, negatif duygu için .86 olarak saptanmıştır. Test-tekrar test tutarlığı pozitif duygu için .40 ve negatif duygu için .54 olarak rapor edilmiştir. Ölçeğin ölçüt bağımlı geçerliği Beck Depresyon Ölçeği ve Beck Anksiyete Ölçeği ile çalışılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, Pozitif Duygu ölçeği ile bu ölçekler arasında sırasıyla - 0.48 ve -0.22'lik korelasyonlar verirken, negatif duygu ölçeğinin bu ölçeklerle korelasyonu sırasıyla 0.51 ve 0.47 olarak bulunmuştur.

Yaşam Doyumu Ölçeği

Yaşam doyum ölçeği Diener, Emmons, Larsen ve Griffin (1985) tarafından geliştirilmiş ve Türkiye'de ki geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları Yetim (1993) tarafından yapılmıştır. Ölçek 5 maddeden oluşan 7'li likert tipi bir ölçektir. Ölçek tek boyutlu olarak değerlendirilmektedir. Madde analizi sonucunda, ölçeğin her bir maddesinden elde edilen puanlarla ile toplam puanlar arasındaki korelasyon (.71 ile .80 arası) yeterli bulunmuştur. Ölçeğin test- tekrar test güvenilirliği ise 0,86 olarak saptanmıştır.

3.2.Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle betimsel istatistiklere sonrasında regresyon analizi sonuçlarına yer verilmiştir. Değişkenlere yönelik betimsel istatistikler, Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Betimsel İstatistikler (n=246)

Değişkenler	Değerler	
	Ort.	S.S.
Öznel iyi oluş puanı	29,0447	15,76026
Kötümserliği Aktive Eden Olaylarla-Durumlarla Başa Çıkma Ölçeği Toplam Puanı	103,8984	19,61970

Araştırmada yer alan bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkiler Pearson Korelasyonu yöntemiyle incelenmiştir. Araştırmanın bağımlı değişkeni olan öznel iyi oluşla, bağımsız değişkeni Kötümserliği Aktive Eden Olaylarla-Durumlarla Başa Çıkma ölçeği arasında istatistiksel olarak orta düzeyde pozitif yönde ilişki saptanmıştır ($r=.450$, $p<.01$). Araştırmada, Kötümserliği Aktive Eden Olaylarla Başa Çıkma ölçeğinin öznel iyi oluşunu ne düzeyde yordadığı, basit doğrusal regresyon analizi yöntemiyle incelenmiştir. Yapılan incelemede Öznel iyi oluşu Kötümserliği Aktive Eden Olaylarla-Durumlarla Başa Çıkma ölçeğini ($R=.450$, $R^2 =.202$, $F=61.80$, $p<.00$) anlamlı şekilde yordadığı saptanmıştır. Sonuçlara göre ilgili değişkenler, ergen öznel iyi oluşuna yönelik varyansın %20'sini açıklamaktadır. Analiz sonuçları, Tablo-4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Basit Regresyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	Değerler				
	B	SE	β	t	p
(Sabit)	-8,476	4,857		-1,745	,082
<i>Kötümserliği Aktive Eden Olaylarla Başa Çıkma Ölçeği Toplam Puanı</i>	,361	,046	,450	7,862	,000

4. TARTIŞMA

Literatürde kötümserlik ile başa çıkma arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin yapılan çalışmalarda, iyimserlik eğiliminin yükselmesine paralel olarak bireylerin, problem odaklı başa çıkma yöntemlerine başvurdukları bulunmuştur: Kötümserlik eğilimi yüksek olanların ise, inkâr ve mesafe koyma gibi başa çıkma yöntemlerine başvurdukları görülmüştür (Scheier, Weintraub ve Carver, 1986). Benzer şekilde kötümserlik eğilimi ile inkâr etme ve kaçınma gibi işlevsel olmayan başa çıkma yöntemleri ile ilişkisi bulunmuştur (Strutton ve Lumpkin, 1992). Akademik alanda kötümserlik eğilimine yüksek düzeyde sahip bireyler, sınavları kontrol edilemez olarak algılamışlar ve daha az çaba göstermişlerdir (Chang, 1998). Anılan çalışmalarda, kötümser bireylerin hangi tür başa çıkma yöntemlerine başvurduklarına vurguda bulunmaktadır. Oysaki kötümserliği ortaya çıkaran olaylar ve durumlarda, bireyler için başa çıkılması gereken bireyleri zorlayan olaylar ve durumlardır. Bu çalışma, üzerinde çok az araştırma bulunan bir konuda (Eryılmaz ve Başal, 2020) bilgiler ve bulgular ortaya koyduğu için literatüre katkıda bulunduğu söylenebilir.

Özellikle koronavirüse bağlı ortaya çıkan pandemi durumu, bireyler için en önemli kötümserlik kaynaklarından. Bu süreç bireylerin ruh sağlıklarını olumsuz olarak etkilemektedir (Dalton, Rapa ve Stein, 2020; Duan ve Zhu, 2020; Liu, Bao, Huang, Shi ve Lu, 2020). Bu konuyla ilgili yapılan çalışmalarda, örneğin Koronavirüs korkusu gibi patoloji odaklı çalışmaların daha çok gerçekleştirildiği görülmektedir (Ahorsu, Lin, Imani, Saffari, Griffiths ve Pakpour, 2020; Pakpour & Griffiths, 2020). Koronavirüse bağlı ortaya çıkan kötümserlikle başa çıkmaya yönelik çalışmalara da ihtiyaç vardır. Bu noktada, bu çalışma pozitif odaklı bir çalışma olduğu için literatürdeki çalışmalardan farklılaşmaktadır.

Bu çalışmada, ergen öznel iyi oluşu ile Koronavirüse bağlı ortaya çıkan kötümserlikle başa çıkma stratejilerini kullanma arasında olumlu yönde ve anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Literatürde ergen öznel iyi oluşunu etkileyen bireysel ve toplumsal değişkenlere yönelik oldukça çok araştırma gerçekleştirilmiştir (Aypay & Eryılmaz, 2011; Baytemir, 2016; Eryılmaz, 2010, 2011, 2012a,b, 2014, 2015b; 2017; Eryılmaz & Atak, 2011; Eryılmaz & Aypay, 2011; Eryılmaz & Öğülmüş, 2010; Froh, Yurkewicz ve Kashdan, 2009; Katja, Päivi, Marja-Terttu ve Pekka, 2002). Başa çıkma stratejileri de ergenlerin öznel iyi oluşlarını etkileyen bireysel değişkenlerdendir.

Türkiye’de ergen öznel iyi oluşu ve başa çıkma ilişkisi; yoksullukla başa çıkma (Özdemir, 2019), stresle başa çıkma (Eryılmaz, 2009) gibi bağlamlarda incelenmiştir. Bu çalışma sonuçları, anılan araştırma sonuçları ile benzer sonuçlar ortaya koymuştur. Farklı bağlamlarda da olsa başa çıkma stratejilerine başvurmak ergenlerin öznel iyi oluş düzeylerini yükseltmektedir.

Araştırmamızın sonuçları, kuramsal açıdan da incelenebilir. Bu kuramsal yaklaşımlardan biri de Lazarus ve Folkman (1984) tarafından geliştirilen başa çıkma modelidir. Bu modele göre, başa çıkma stratejilerini kullanmak bireylerin kısa ve uzun dönemli olarak gerek fiziksel gerekse ruhsal sağlıklarını olumlu olarak etkilemektedir. Bu çalışmada, ergenlerin kötümserlikle başa çıkma stratejilerini kullanmaları, onların öznel iyi oluşlarını olumlu olarak etkilemektedir.

Çalışma sonuçlarına dayalı olarak birtakım öneriler geliştirilmiştir. Öncelikle, koronavirüs kaynaklı kötümserlik düzeyi yüksek ergenlerin, öznel iyi oluşlarını yükseltmek gerekir. Bu noktada yapılacak deneysel çalışmalarda, bu çalışmanın bulgularından yararlanılabilir. Özellikle başa çıkma stratejilerine dayalı olarak psiko-egitim programları ya da grupla psikolojik danışma çalışmaları yürütülebilir. Benzer çalışmalar farklı örneklem gruplarında da yürütülebilir.

KAYNAKÇA

Ahorsu, D. K., Lin, C. Y., Imani, V., Saffari, M., Griffiths, M. D., & Pakpour, A. H. (2020) The Fear of COVID19 Scale: development and initial validation. *International Journal of Mental Health and Addiction*

Augusto-Landa, J.M., Pulido-Martos, M., Lopez-Zafra, E. (2011). Does perceived emotional intelligence and optimism/pessimism predict psychological well-being?. *Journal of Happiness Studies*, 12(3), 463-474

Aypay, A., & Eryılmaz, A. (2011). Relationships of high school student’s subjective well-being and school burnout. *International Online Journal of Educational Sciences*, 3(1), 181-199.

Baytemir, K. (2016). The Mediation of Interpersonal Competence in the Relationship between Parent and Peer Attachment and Subjective Well-Being in Adolescence. *Education & Science/Eğitim ve Bilim*, 41(186), 69-91.

Carver, C.S., Scheier, M.F. (2001). Optimism, pessimism, and self-regulation. Chang, E. (edt.), *Optimism & pessimism: Implications for theory, research, and practice* (s. 31–51) içinde. Washington: American Psychological Association

Chang, E.C. (1998). Dispositional optimism and primary and secondary appraisal of a stressor: Controlling for confounding influences and relations to coping and

psychological and physical adjustment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(4), 1109–1120

Dalton, L., Rapa, E., Stein, A. (2020). Protecting the psychological health of children through effective communication about COVID-19. *The Lancet Child & Adolescent Health*, 4(5), 346-347

Dember, W.N., Martin, S.H., Hummer, M.K., Howe, S.R., Melton, R.S. (1989). The measurement of optimism and pessimism. *Current Psychology*, 8(2), 102-119

Diener, E., Emmons, R.A., Larsen, R.J., Griffin, S. (1985). The Satisfaction With Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1), 71-75

Duan, L., Zhu, G. (2020). Psychological interventions for people affected by the COVID-19 epidemic. *The Lancet Psychiatry*, 7(4), 300-302

Eryılmaz, A. (2009). Başa çıkma stratejilerinin kişilik özellikleriyle ergen öznel iyi oluşu arasındaki aracı rolü, (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

Eryılmaz, A. (2010). Developing a scale about subjective well being increases strategies for adolescents. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 4(33), 81-88.

Eryılmaz, A., & Öğülmüş, S. (2010). Ergenlikte öznel iyi oluş ve beş faktörlü kişilik modeli. *Journal of Kirsehir Education Faculty*, 11(3), 189-203.

Eryılmaz, A. (2011). Investigating adolescents' subjective well-being with respect to using subjective well-being increasing strategies and determining life goals. *Dusunen Adam The Journal of Psychiatry and Neurological Sciences*, 24(1), 44-51.

Eryılmaz, A., & Atak, H. (2011). Ergen öznel iyi oluşunun öz saygı ve iyimserlik eğilimi ile ilişkisinin incelenmesi. *Electronic Journal of Social Sciences*, 10(37), 170-181.

Eryılmaz, A., & Aypay, A. (2011). Ergen öznel iyi oluşu ile kimlik statüsü ilişkisinin incelenmesi. *Dicle University Journal of Ziya Gokalp Education Faculty*, 16, 167-179.

Eryılmaz, A. (2012a). A model of subjective well-being for adolescents in high school. *Journal of Happiness Studies*, 13(2), 275-289.

Eryılmaz, A. (2012b). A model for subjective well-being in adolescence: Need satisfaction and reasons for living. *Social Indicators Research*, 107(3), 561-574.

Eryılmaz, A. (2014). Perceived personality traits and types of teachers and their relationship to the subjective well-being and academic achievements of adolescents. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 14(6), 2049-2062.

Eryılmaz, A. (2015a). Sistem Yaklaşımı Açısından Kötümserlik. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 7(4), 391-400

Eryılmaz, A. (2015b). Investigation of the relations between religious activities and subjective well-being of high school students. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 15(2), 433-444.

Eryılmaz, A. (2017). The effectiveness of a peer-helping programme that increases subjective well-being. *British Journal of Guidance & Counselling*, 45(3), 225-237.

Eryılmaz, A., & Başal, A. (Süreçte). Student and teacher perspectives: developing the scale of coping strategies for pessimism and subjective-well being model based on coping strategies for covid-19 and goal striving.

Froh, J.J., Yurkewicz, C., Kashdan, T.B. (2009). Gratitude and subjective well-being in early adolescence: Examining gender differences. *Journal of adolescence*, 32(3), 633-650.

Gençöz, T. (2000). Pozitif ve negatif duygu ölçeği: geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Türk Psikoloji Dergisi*, 15,46, 19-26.

Hirsch, J.K., Nsamenang, S.A., Chang, E.C., Kaslow, N.J. (2014). Spiritual well-being and depressive symptoms in female African American suicide attempters: Mediating effects of optimism and pessimism. *Psychology of Religion and Spirituality*, 6(4), 276-283

Katja, R., Päivi, Å. K., Marja-Terttu, T., Pekka, L. (2002). Relationships Among adolescent subjective well-being, health behavior, and school satisfaction. *Journal of School Health*, 72(6), 243-249.

Liu, J. J., Bao, Y., Huang, X., Shi, J., Lu, L. (2020). Mental health considerations for children quarantined because of COVID-19. *The Lancet Child & Adolescent Health*, 4(5), 347-349

Lui, P. P., Rollock, D., Chang, E. C., Leong, F. T., & Zamboanga, B. L. (2016). Big 5 personality and subjective well-being in Asian Americans: Testing optimism and pessimism as mediators. *Asian American Journal of Psychology*, 7(4), 274-286

Özdemir, F. (2019). Relationship between Coping Strategies and Subjective Well-Being at Different Levels of Relative Deprivation/Farklı Görelî Yoksünlük Seviyelerinde Basa Çıkma Stratejileri ve Özel İyi Olus Arasındaki İlişki. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar/Current Approaches to Psychiatry*, 11(S1), 234-246.

Palgi, Y., Shrira, A., Ben-Ezra, M., Cohen-Fridel, S., Bodner, E. (2011). The relationships between daily optimism, daily pessimism, and affect differ in young and old age. *Personality and individual differences*, 50(8), 1294-1299

Pakpour, A. & Griffiths, M. D. (2020). The fear of COVID-19 and its role in preventive behaviors. *Journal of Concurrent Disorders*. Advance online publication. <https://concurrentdisorders.ca/2020/04/03/the-fear-of-covid-19-and-its-role-in-preventive-behaviors/>

Parveen, F., Maqbool, S., Khan, S. M. (2016). Optimism as predictor of psychological well being among adolescents. *The International Journal of Indian Psychology*, 3(66), 12-21

Scheier, M.F., Carver, C.S. (1985). Optimism, coping, and health: Assessment and implications of generalized outcome expectancies. *Health Psychology*, 4, 219-247

Scheier, M. F., Weintraub, J. K., Carver, C. S. (1986). Coping with stress: Divergent strategies of optimists and pessimists. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1257-1264

Sheldon, K. M., & Elliot, A. J. (1999). Goal striving, need satisfaction, and longitudinal well-being: The self-concordance model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 546–557

Sheldon, K. M., Bettencourt, B. A. (2002). Psychological need-satisfaction and subjective well-being within social groups. *British Journal of Social Psychology*, 41, 25–38

Strutton, D., Lumpkin, J. (1992). Relationship between optimism and coping strategies in the work environment. *Psychology Reports*, 71, 1179-1186

Watson, D., Clark, L.A., Tellegen, A. (1988). Development and validation of brief measures of positive and negative affect: the panas scales. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(6), 1063-1070

Zenger, M., Glaesmer, H., Höckel, M., Hinz, A. (2011). Pessimism predicts anxiety, depression and quality of life in female cancer patients. *Japanese Journal of Clinical Oncology*, 41(1), 87-94

Yetim, Ü. (1993). Life satisfaction: A study based on the organization of personal projects. *Social Indicators Research*, 29 (3), 277-289

COVID-19 PANDEMİSİ: PSİKOLOJİK ETKİLERİ VE TERAPÖTİK MÜDAHALELER

Rüstem AŞKIN¹

ORCID ID: 0000-0002-6499-883X

Yasemin BOZKURT²

ORCID ID: 0000-0003-3288-0367

Zekiye ZEYBEK³

ORCID ID: 0000-0003-0957-9074

ÖZET

Çin’de başlayan ve tüm dünyayı etkileyen Covid-19 pandemisinin sosyal, siyasal, ekonomik ve psikolojik yansımaları yaşamımızın ortasına aniden konumlanan yadsınamaz bir gerçeklik olmuştur. Bireylerin hem fiziksel hem de psikolojik sağlığını tehdit eden Covid-19 salgını %0,5 ile %3 arasında değişen ölüm riskine sahip olup ortaya çıkışından kısa bir süre sonra hayatlarımızı geri dönüşü olmayan sonuçlarla değiştirmiştir. Ortaya çıkış nedeninin tam olarak bilinmemesi, virüsün kontrol altına alınamaması ve dünyadaki tüm bireylerinin potansiyel risk altında olması salgını küresel bir travmaya dönüştürmüştür. Artan depresyon, kaygı, sağlık anksiyetesi, yalnızlık, sosyal izolasyon, damgalama ve finansal zorluklar ile değişen iş ve çalışma koşulları, sağlık çalışanları için ikincil travmatizasyon, ailelerinden ayrı kalma gibi birçok sonucu beraberinde getirmekte olup salgın esnasında ve sonrasında psikolojik müdahalelerin gerekliliği, önemi ve kapsamı açıkça ortaya konmuştur. Salgının epidemiyolojisi ve ruh sağlığına etkilerinin yanında bireysel farklılıklar, risk gruplarının psikolojik etkileri ile terapötik önleme ve müdahale çalışmaları kapsamında izlenmesi gereken adımlar literatürdeki bulgular ışığında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, salgın, psikolojik etkiler, terapötik müdahaleler

COVID-19 PANDEMIC: PSYCHOLOGICAL EFFECTS AND THERAPEUTIC INTERVENTIONS

ABSTRACT

Covid-19 pandemic, which arose in China and affected whole world, became suddenly an undeniable reality that has various significant social, political, economic and psychological effects. The pandemic with around 0.5%-3% mortality rate has threatened individuals’ both physical and psychological health and has irreversible consequences on our lives. Given that unknown reason of its occurrence, uncontrollability of the virus and that every individual has potential for virus led to turn the pandemic into a global trauma. Increasing depression, anxiety, health anxiety, loneliness, social isolation, stigmatization and financial problems, changing working conditions, health workers’ vicarious traumatization risk and separation from family members consist main problems during pandemic. Thus, it emphasized the necessity, importance and content of psychological interventions during and after Covid-19. The epidemiology, influences of mental health, individual differences, high-risk groups and therapeutic intervention strategies were discussed in the light of literature findings.

Keywords: Covid-19, pandemic, psychological effects, therapeutic interventions

¹ Prof. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye, raskin@ticaret.edu.tr

² Arş. Gör., İstanbul Ticaret Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye, ybozkurt@ticaret.edu.tr

³ Arş. Gör., İstanbul Ticaret Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye, zekiyezeybek@gmail.com

1. GİRİŞ

COVID-19 virüsü, SARS-CoV ve MERS-CoV’unda içine bulunduğu beta-coronavirus (beta- koronavirüs) ailesi içinde yer alan bir virüs türü olup, 2019 yılında ortaya çıkıp kısa zaman içerisinde hızla tüm dünyayı etkisine almış ve durum küresel bir salgın yani “pandemi” olarak ilan edilmiştir (World Health Organization [WHO], 2020). Başlıca solunum yolu enfeksiyonuna neden olan bu virüs bireylerin sadece fiziksel sağlığını tehdit etmekle kalmayıp aynı zamanda ruhsal sağlık üzerinde de hem akut hem de uzun vadeli etkiler ortaya çıkarabilmektedir (Almond ve Mazumder, 2005: 258). Özellikle salgının ortaya çıkışı ve vaka sayılarının arttığı dönemlerde bireylerin artan düzeyde korku, endişe ve stres algıladığı gözlenmiştir (Rajkumar vd., 2020: e102066). Önceki çalışmalarda, ağır akut solunum yolu yetersizliği sendromu (SARS) gibi bulaşıcı hastalıkların bireylerin anksiyete, depresyon ve stres düzeylerini artırabildiği gösterilmiştir (Wu, K. K., Chan, S. K., ve Ma, T. M., 2005: 39-42). Bunun yanında salgına yönelik temel önlem olan sosyal izolasyon bireylerin yaşam biçimini ve alışkanlıklarını dramatik biçimde değiştirmiştir. Bu değişimin uzun vadede belirli ölçüde kalıcı olacağı düşünülmektedir. Bu değişimlerden ikisi uzaktan eğitim ve işyerlerinin çalışanlarına evden çalışma fırsatı sunmasıdır. Bir yönüyle bu salgın tüm dünyada “online” sistemlerin işleyişinin test edildiği, iş yapma şekillerinin değiştiği yeni bir döneme kapı açmıştır. Zorunlu izolasyon nedeniyle sosyal ilişkiler azalmış ve yalnızlık duygusu artmıştır (Holt-Lunstad, 2017: 127-130). Sosyal ilişkilerin ruh sağlığını koruyucu rolü göz önüne alındığında salgının olumsuz ruhsal etkileri kaçınılmaz hale gelmiştir.

Bu salgın, toplumsal ve ekonomik düzeni derinden etkileyen, kurumlara yönelik güven duygusunu sarsan, değerleri sorgulatan, belirsizlik ve korkunun hâkim olduğu evrensel bir varoluşsal kriz oluşturmuştur. Ortaya çıkış nedeninin tam olarak bilinmemesi, virüsün gözle görülememesi ve toplumun tüm kesimindeki bireylerin risk altında olması salgını küresel bir travmaya dönüştürmüştür. Travma sonrası beklenen psikolojik tepkilerin tamamı salgın döneminde adım adım gözlenmiştir. Yaşanan belirsizlikle birlikte hastalık kapma endişesiyle yaşanan korku, mutsuzluk, ümitsizlik, çaresizlik gibi duygular da salgın halini almıştır (Wu vd., 2009: 302-311; Sim vd., 2010: 195-202.).

Hastalık salgınları sadece bireylerin fiziksel sağlığını etkilemekle kalmayıp, aynı zamanda enfekte olmamış nüfusun psikolojik sağlığını ve refahını da etkilemektedir. (Rubin vd., 2010: 183-266; Wang vd., 2020: 1729). Bu dönemde yaşanan ölümlerde kültürel ve dini ritüellerin gerçekleştirilememesi, yakınlarıyla vedalaşamama gibi trajik sonuçlar, yas sürecinin ertelenmesi ve tamamlanamamasına yol açmaktadır (Wallace vd., 2020: e70-e76). Bu nedenle salgının psikolojik etkilerinin uzun vadeli olacağı öngörülmektedir. Çalışmamızda ilk olarak COVID-19 pandemisi ve bu salgının ruh sağlığı üzerindeki etkileri literatürdeki bulgular çerçevesinde gözden geçirilecektir. Ardından salgının psikolojik etkileriyle ilişkili bireysel farklılıklar ve son olarak salgın sürecinde terapötik müdahalelere değinilecektir.

2. COVID-19 PANDEMİSİ

Küresel seyahat imkânlarının yaygınlığı, insanlar ve hayvanlar arasındaki temas, sosyoekonomik eşitsizlikler ve iklim değişimi gibi nedenlerle yeni salgınların 21. yüzyılın en büyük halk sağlığı sorunlarından biri olacağı iddia edilmektedir (Gates, 2020; 1677-1679, Semenza, Rocklöv, Penttinen ve Lindgren, 2016: 73). Bu dönemde ortaya çıkan salgınların başında SARS, İnfluenza, MERS ve Ebola gelmektedir. 2003 yılında özellikle Asya ülkelerini etkisi altına alan SARS salgını (Şiddetli Akut Solunum Yolu Sendromu) enfekte ettiği her 10 kişiden 1'ini öldürmüş, çok hızlı önlemlere rağmen çok sayıda kişiyi etkilemiştir. Küresel korku ve paniğin yanında büyük ölçüde ekonomik zarara mal olmuştur. 2009 yılında İnfluenza (H1N1 virüsü), 2012-2013 yıllarında Orta Doğu'da MERS (Orta Doğu Solunum Sendromu) salgını, 2014'te Batı Afrika'da Ebola salgını ise ülke sınırlarını aşarak üç kıtaya yayılmıştır. (World Health Organization [WHO], 2018). 2019 yılının Aralık ayında ise Çin'in Wuhan şehrinde SARS salgınına neden olan virüsle yapısal olarak ilişkili yeni bir korona virüs ortaya çıkmış ve "COVID-19" olarak adlandırılmıştır. COVID-19 salgını tüm dünyayı etkisi altına alarak 11 Mart 2020 tarihi itibarıyla pandemi olarak ilan edilmiştir. COVID-19'un etkilediği insan sayısı 10 milyona doğru ilerlerken, halen yarım milyona yakın insanın ölümüyle sonuçlanmıştır (WHO, 2020).

COVID-19 virüsünün en yaygın semptomları arasında yüksek ateş, halsizlik ve kuru öksürük yer almaktadır. Mevsimsel grip ile kıyaslandığında çok daha bulaşıcı ve patojenik olduğu bilinmekte ve tahmini ölüm oranı %0,5 ile %3 arasında değişmektedir (Murthy, Gomersall ve Fowler, 2020: 1499-1500, Parodi ve Liu, 2020: 1441-1442). Virüsün yayılması, yakın temastaki insanlar arasında öksürük, hapşırık veya konuşmaya bağlı damlacıklar aracılığıyla gerçekleşmektedir. Ayrıca, daha az da olsa COVID-19 semptomu göstermeyen enfekte kişiler de hastalığı yayabilmektedir (Centers for Disease Control and Prevention [CDC], 2012). Bu salgın, önceki SARS ve MERS ile kıyaslandığında çok daha hızlı yayılmaktadır. Hastalığın şiddeti yaş ve eşlik eden diğer kronik hastalığın varlığına göre farklılık göstermektedir. WHO'ya göre (2020) bağışıklığı zayıf kişiler, 65 yaş üstü yetişkinler, kalp rahatsızlıkları olan kişiler, astımlı kişiler, obezitesi olan kişiler, HIV, karaciğer ve böbrek hastalığı olan kişiler yüksek risk grubunda yer almaktadır. 2003 yılında ortaya çıkan ve Covid-19 ile benzerlikler taşıyan SARS salgınında, hastalığa yakalanan her 10 kişiden 1'i hayatını kaybetmiş olup, ölüm oranı yüzde 10 civarındaydı. MERS ise daha da ölümcül bir hastalıktı. Covid-19'a yakalananlar arasındaki ölüm oranı diğer iki salgından düşük olsa da ülkeden ülkeye büyük farklılıklar göstermektedir. Mevcut rakamlar incelendiğinde vaka sayısı ve ölüm oranında en yüksek olan ülkelerin başında Amerika Birleşik Devletleri, Rusya ve Brezilya gelmektedir (WHO, 2020).

Dünya tarihinde salgınlar önemli kırılma noktalarından biri olmuştur. Salgınların hanedanlıkların el değiştirmesinden sömürgeciliğe ve hatta iklim değişikliğine kadar kalıcı ve büyük etkileri olmuştur. Örneğin, I. Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan İspanyol Gribi 500 milyondan fazla kişiye bulaşmış ve 18 ay içinde 50 -140 milyon insanın ölümüne sebep olarak insanlık tarihinde bilinen en büyük salgın olmuştur (Crosby, 2003: 209). İspanyol Gribinin bir özelliği, zayıf, yaşlı ve çocuklardan çok, sağlıklı genç erişkinleri etkilemiş olmasıdır. Kimi tarihçilere göre dört yıl süren I.

Dünya Savaşının sona ermesinde önemli bir etkiye sahiptir. 1350’li yıllarda Avrupa’da etkili olan “kara ölüm” de denen Veba ise 25-50 milyon insanın ölümüne sebep olmasının yanı sıra ekonomileri, yönetim sistemlerini hatta üretim teknolojilerini dahi değiştirmiştir (Barry, 2005: 221). Karantinanın icadı da bu salgın döneminde olmuştur. Deniz ticareti yapan Venedikliler vebanın Kuzey Afrika ve Suriye taraflarından dönen gemilerle taşındığını fark edince, bu gemileri mürettebatı ve yükleriyle 40 gün tecrit etmeye başlamışlardır. Karantina terimi, Latince “40” anlamına gelen “Quadragesima” kelimesinden türetilmiştir (Anonim, bt)

COVID-19 salgınının küresel bir etkisi olacağı aşikârdır. Bu salgınla ülke sınırları kapatılmış, uluslararası yolculuklar, yüz yüze diplomasi, turizm faaliyetleri ve ticaret neredeyse durma noktasına gelmiştir (Chinazzi vd., 2020: 395-400). İlaç, gıda gibi zaruri ihtiyaçların temini zorlaşmıştır (Emanuel vd., 2020: 2049-2055). Eğer salgının önüne geçilemez ise en iyimser ihtimal ile dünya nüfusunun %2’sine bulaştığını ve %2 ölümcül seyrettiğini varsayarak en az üç milyon insanın hayatını kaybetmesi olası gözükmektedir.

Devletler, ekonomi sistemleri ve toplumlar bu salgın ile âdeta bir stres testine tabi tutulmuştur. Her şeyin altüst olduğu salgın döneminde insanlar arasında korku ve olumsuz davranışların ortaya çıkması olağandır. Çünkü farklı sosyoekonomik özelliklerden (cinsiyet, yaş, etnik grup, din, meslek, eğitim gibi) bağımsız olarak tüm insanlar aynı derecede enfekte olma riski taşımaktadır. Şu ana kadar COVID-19 hakkında yapılan bilimsel çalışmaların çoğu yoğun bakım ve acil bakım üzerine odaklanmışsa da daha önce ortaya çıkan salgınlarda ruh sağlığı uzmanlarının kritik rol oynadığı görülmüştür (Shalev ve Shapiro, 2020: 68-71). Bu nedenle, COVID-19 salgınının potansiyel sonuçlarını tahmin etmek için geçmiş salgınların veya travmatik olayların ruh sağlığı üzerindeki etkilerini incelemek yararlı olacaktır.

3. COVID-19 ve RUH SAĞLIĞI

Covid-19 virüsü iki şekilde sağlık sorunlarına neden olmaktadır. Birincisi, virüsün doğrudan oluşturduğu bedensel sağlık problemleri, diğeri ise salgın ile ilişkili anksiyete, panik ve endişe gibi ruh sağlığı sorunlarıdır. Covid-19 sadece bir medikal sağlık krizi olarak değil, aynı zamanda akıl sağlığı için de acil durum olarak düşünülmelidir. Bulaşıcı hastalıklar sadece bireylerin fiziksel sağlığını etkilemekle kalmayıp, aynı zamanda enfekte olsun olmasın tüm nüfusun psikolojik sağlığını ve refahını da etkilemektedir. Salgının ilk zamanlarında virüsün ortaya çıkardığı fiziksel sonuçlar daha çok dikkat çekmiş ve ruh sağlığı sonuçları üzerinde durulmamıştır. Ancak, salgın sona erse bile normal hayatımıza geri döndüğümüzde psikolojik etkileri muhtemelen aylarca hatta yıllarca sürecektir.

Janoff- Bulmann ve Timko (1987:141) hastalıkların travmatik negatif olaylar olarak ele alınabileceğini belirtmiştir. Bu salgın hastalık karşısında bireylerde tipik travma tepkileri olan inkâr, şok ve şaşkınlık tepkileri gözlenmesi beklenmektedir. İnkâr, başlangıçta tüm insanların baş etme aracı olarak kullandıkları ruhsal bir savunma tepkisidir ve hastalığı kabul etmedeki zorlanmayı yansıtmaktadır (Janoff- Bulmann ve Timko (1987:135). Özellikle salgının ilk zamanlarında cesetlerin hızla ve rastgele

gömülmesi, kimi ülkelerde sokak ortasında topluca ve acımasızca yakılması milyarlarca insan tarafından dehşetle izlenmiştir. Kamuoyundaki tartışmalar, “korkmayanları” korkutmaya yaramakla kalmayıp, zaten endişeli/kaygılı insanları daha da korkuttuğu düşünülmektedir. Önceki çalışmalar, bulaşıcı hastalıkların yaygınlığının, genel popülasyonda anksiyete, depresyon ve stres düzeylerini artırabildiğini göstermiştir. Örneğin, SARS salgını sırasında Hong Kong’da yapılan bir araştırmada bireylerin ruh sağlığının kötüleştiği, yüksek düzeyde çaresiz, dehşete kapılmış ve endişeli hissettiği bulunmuştur. Ayrıca bu bireylerin bir kısmında (%16) travma sonrası belirtiler görülmüştür, önemli bir kısmının da salgın sonrasında (%40) aile veya iş ortamında artan stres algıladığı belirtilmiştir (Lau, Yang, Pang, Tsui, Wong ve Wing, 2005: 417–424). Salgının ilk günlerinde gıda raflarının boşalması, evlere kapanma, her bedensel duyumun COVID-19 belirtisi olarak yorumlanması, sosyal medya paylaşımları ile zihinlerin kirli bilgi sağanağına maruz kalması, internet ve televizyonlarda uzun saatler salgına dair programlar izlemek, korku ve paniği artırmıştır. Meksika’da yapılan bir çalışmada influenza salgınının medyada geniş yer almasının ardından bireylerin risk algısının ve belirsizlik tehdidi karşısında korku düzeylerinin yüksek düzeyde arttığı ve yaşam kalitesinin düştüğü bulunmuştur (Jones ve Salathe, 2009: e803; Van Hoek vd., 2011: e17030). İlk şokun ardından gelen kabullenme ile gerçekçi bir algı, kendini ve ailesini koruma dönemi başlamaktadır. Devlet otoritelerinin uyguladığı kısıtlama ve yasaklara uyum artmıştır. Küresel düzeydeki ruh hali korku ve belirsizlik olmuş ve bu durum insanları türbülantta sürükledikleri hissine sokmuştur. Belirsizlik ve hastalık endişesiyle hissedilen korku, mutsuzluk, ümitsizlik, çaresizlik gibi duygular yoğun bir zorlanma yaratmaktadır. Tüm bu olumsuz duygular doğal olarak bireylerin uyku kalitesini de olumsuz etkilemektedir (Xiao vd., 2020: e923921).

Salgınlarda enfekte kişilerle en yakın teması olanlar sağlık çalışanlarıdır. Süreçte salgın ile mücadele ederek aktif rol oynayan bu kişiler yüksek düzeyde bulaşma riski taşımaktadır. Özellikle yoğun bakım ve acil servislerde çalışan sağlık personellerinin ruh sağlığı ciddi düzeyde olumsuz etkilenmektedir. SARS salgını döneminde boylamsal yapılan bir çalışma bu süreçte görev alan sağlık personelinin salgından bir yıl sonra bile hala yüksek stres düzeyine sahip olduğunu göstermiştir. Hatta bu kişiler “SARS mağduru” olarak adlandırılmıştır. Normal popülasyonla kıyaslandığında anlamlı düzeyde yüksek depresyon, anksiyete ve travma sonrası stres semptomları gösterdikleri belirtilmiştir (Lee vd., 2007: 233-240). COVID-19 salgını sırasında Çin’de yapılan çalışmalar da sağlık çalışanlarının kaygı düzeyinin önemli ölçüde arttığını desteklemektedir. Kaygı düzeyindeki artış bu kişilerin enfekte olma riskinin yüksek olması, kurumun yeterli psikolojik destek programı sunmaması, kişinin acil müdahale planları hakkında bilgi sahibi olmaması ve yüksek iş yoğunluğu ile ilişkili bulunmuştur (Pan, Zhang ve Pan, 2020: 475–480). Lai ve diğ. (2019: e203976). COVID-19 tanısı almış hastaların teşhisi, tedavisi ve bakımı ile uğraşan sağlık çalışanlarının daha sık depresyon, uykusuzluk ve stres belirtileri gösterdiği belirtilmektedir. Benzer şekilde MERS salgını sırasında hemşireler ile gerçekleştirilen bir çalışmada bu bireylerde yüksek düzeyde kaygı, dayanıklılığın azalması ve damgalanma korkusu saptanmıştır (Park vd, 2018: 2-6). Bai ve arkadaşlarının (2004: 1055-1057) çalışmalarında 57 sağlık çalışanının SARS salgını nedeniyle karantinaya

alınmasından kısa bir süre sonra, sağlık çalışanlarının tepkileri araştırılmıştır. Sonuçlara göre, katılımcıların %20'si hastane çalışmaları nedeniyle mahallelerinde damgalandığını, dışlandığını ve reddedildiğini bildirirken, %9'u işe geri dönme konusunda isteksiz olduğunu veya işten ayrılma düşüncesi olduğunu ifade etmiştir. Benzer tepkiler ülkemizde de kamuoyuna yansımıştır.

Tüm bu sonuçlar göz önüne alındığında, salgının sağlık çalışanlarının özellikle ruh sağlığını olumsuz etkilediği ve bu etkilerin zaman içinde devam ettiği söylenebilir. Bu nedenle öncelikle bu kişilere salgın esnasında ve sonrasında psikolojik müdahale programları sunulması kritik önem taşımaktadır.

4. SALGININ PSİKOLOJİK ETKİLERİ İLE İLİŞKİLİ BİREYSEL FARKLILIKLAR

Küresel çaptaki Covid-19 salgın sürecinin insan psikolojisi üzerindeki etkileri birçok bireysel farklılığı da içermektedir. Kişilerin hayatlarını tehdit eden ve küresel boyutta olan Covid-19 salgını boyunca ve sonrasında strese bağlı ve travmatik etkilerin, kişinin sahip olduğu sosyal ve kültürel özelliklere, sosyoekonomik koşullara, psikolojik iyi oluşuna ve bireysel özelliklerine göre farklılık göstermesi muhtemeldir. Bireylerin koronavirüs pandemi sürecindeki güvenlik, barınma, beslenme gibi temel ihtiyaçlarının yetersizliği, yaşananlara dair eksik veya yanlış bilgilendirmeler, karantina süresinin uzaması, sosyal destek anlamında eksiklik hissetmeleri, salgında maddi kayıplar yaşanması, Covid-19 semptomları geliştirmek veya koronavirüs pozitif bireylerle temasta bulunulması gibi değişkenler, kişileri salgın sürecinde psikolojik açıdan daha riskli konuma getirmektedir (Kaya, 2020: 123-124).

Salgın, virüs, yoğun bakım, ölüm gibi kavramlarla her gün iç içe çalışmak durumunda olan sağlık çalışanlarında diğer ruhsal sorunlara ek olarak özellikle ikincil travma riski gibi psikolojik olumsuzluklar yüksek oranda saptanmıştır (Chen vd., 2020: e15; Holmes vd., 2020: 547-549). Sağlık çalışanları, bu süreçte uzun çalışma saatleri, yüksek enfeksiyon kapma riski, koruyucu ekipmanların sınırlılığı, fiziksel yorgunluk, yalnızlık ve ailelerinden ayrı kalma gibi nedenlerle daha yüksek düzeyde psikolojik sorunlar ile karşılaşmaktadırlar (Kang vd; 2020: e14). Ayrıca, salgın dolayısıyla başka bir risk grubu da hâlihazırda ruhsal bozukluğu (örneğin kaygı bozukluğu, depresyon) bulunanlar, tedavi görüp iyileşmiş bireyler, pandemi nedeniyle yalnızlık yaşayan kişiler olmuştur (Cyrus vd., 2020: 156-158; Holmes vd., 2020: 548-551). Bu açıdan pandemi sürecinde kişilerin alageldikleri psikolojik destek veya tedavi süreçlerinin aksatılmaması ile bu kişilerin yüksek riskli gruba girmesinin önüne geçilebilir.

Öte yandan Tian ve arkadaşları (2020: e112992), salgın sürecinde Çin'de gerçekleştirdikleri çalışmada 18 yaş altı ve 50 yaş üzeri kişilerin, yükseköğrenimden daha düşük eğitim seviyesine sahip bireylerin, boşanmış veya dul kalmış bireylerin, tarım çalışanlarının ve azınlık konumunda olanların bu süreçte daha fazla obsessif kompulsif belirtiler, kişilerarası hassasiyet, fobik anksiyete ve psikotik semptomlara sahip olduğunu saptamıştır. Yine genel olarak daha fazla enfekte olma ve ölme kaygısı yaşayan yaşlı bireyler daha ciddi ve odaklanılması gereken psikolojik semptomlar geliştirmektedir (Chen vd., 2020: e15). Bu açıdan bakıldığında, ülke politikalarının da

benzer şekilde yaşlı, çocuk ve ergen gruplara odaklanması salgınla daha etkili mücadele kapsamında anlamlıdır. Başka benzer çalışmalarda Covid-19 salgınında daha çok olumsuz sonuçlara maruz kalabilecek kişilerin; yaşlılar, gençler, kadınlar, öğrenciler, göçmen olarak çalışanlar (Qiu vd., 2020: e100213; Tian vd., 2020: e112992) ve hapiste bulunanlar ile evsizler (Holmes vd., 2020: 559) olduğu bulunmuştur. Cao ve ark. (2020: e112934), kırsal alan yerine kentsel alanda yaşamının, aile ile birlikte yaşıyor olmanın ve ailenin sabit ve düzenli gelir sahibi olmasının bireylerin Covid-19 sürecinde koruyucu etkenler olduğunu belirtmişlerdir. Aynı araştırmada aile bireylerinin, akrabasının veya bir tanıdığın Covid-19 virüsüne yakalanmasının kişilerin duydukları kaygıyı artırdığı saptanmıştır.

Pandemi sürecinde kişileri psikolojik açıdan daha savunmasız bırakan diğer önemli etkenler ayrımcılık ve stigmatizasyon konusudur. Kendilerinde, aile üyelerinde veya tanıdıklarında Covid-19 pozitif çıkanların, sağlık çalışanlarına benzer biçimde daha fazla ayrımcılığa veya damgalanmaya maruz kaldığı bulunmuştur (Cyrus vd., 2020: 156-158; Enli Tuncay vd., 2020: 488-501). Bir diğer çalışmada COVID-19 salgını sırasında potansiyel olarak yüksek riskli bireyler, enfekte olmasından şüphelenilen kişiler ve enfekte kişiler ile yakın temasta bulunan bireylerin enfeksiyon geliştirmese ve fiziksel olarak iyi kalsalar dahi olumsuz psikolojik etkiler yaşadıkları bulunmuştur (Xiao vd., 2020: e923921-1- e923921-8).

COVID-19 salgınının yayılmasını önlemek üzere alınan en temel strateji insanları fiziksel olarak birbirinden ayırmak, izole etmektir (CDC, 2020). Salgına karşı koruyucu olan bu tedbir diğer yandan sosyal bağları azaltarak ruh sağlığı için bir risk faktörü haline dönüşebilmektedir. Sosyal ilişkilerin, psikolojik iyi oluş, fiziksel refah ve hatta hayatta kalma için hayati önem taşıyan biyolojik bir ihtiyaç olabileceği öne sürülmektedir. Bu nedenle izolasyon boyunca sosyal ilişkilerin eksikliği psikolojik ve duygusal iyi oluş halini olumsuz etkilemektedir. (Holt- Lunstad, 2007:127). Bu salgın sırasında da izolasyon amacıyla yapılan “evde kal” çağrısının psikolojik sonuçları incelendiğinde bedensel sağlığı korumak için kritik önem taşıyan bu uygulamanın psikolojik ve ekonomik olarak olumsuz sonuçları olduğu desteklenmiştir. Yapılan çalışmalar evde kalmanın depresyon, sağlık kaygısı, finansal endişe ve yalnızlık duygusunu arttırdığını göstermiştir (Reger vd., 2020; Thunström vd., 2020:1-17). Evde kalmanın bu olumsuz etkilerinin finansal zorluklar ve aşırı medya bildirimlerine maruz kalma ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Öte yandan, Covid-19 salgını ile gelen sosyal izolasyon ve karantina süreçleri sonrasında bireyler aileleri ile evde daha fazla vakit geçirmeye başlamışlardır. Sosyal izolasyon her ne kadar enfeksiyon kontrolünü sağlama hususunda etkili bir politika olsa da ciddi sosyal, psikolojik, ekonomik ve toplumsal sonuçları beraberinde getirmesi nedeniyle aile içi şiddeti ve alkol kullanımını artırmaktadır (Ergönen vd., 2020: 53; Usher vd., 2020: 1-2). Bu nedenle, salgının psikolojik boyutları ele alınırken bireysel sonuçlarının yanında aile içi şiddet gibi olumsuzlukların da değerlendirilmesi, risk altındaki kadınların, çocukların ve yaşlıların korunması yönünde adımlar atılması önemlidir.

5. COVID-19 SALGINI VE TERAPÖTİK MÜDAHALELER

Salgın nedeniyle oluşan stres ve travmatik deneyimlerin olumsuz sonuçlarını önlenme ve müdahale noktasında salgından daha fazla olumsuz etkilenebilecek olan çocuklar, ergenler, yaşlılar, kadınlar, sağlık çalışanları, psikolojik tanısı bulunan ve tedavi sürecinde olanlar gibi yüksek risk grubundaki bireylerin belirlenmesi ve desteklenmesi önemlidir. Önleme, müdahale ve tedavi süreçlerinde toplumsal, kültürel ve ekonomik farklılıkları gözetenek yüz yüze, çevrim içi ve medya (televizyon, internet) gibi birden fazla kanaldan ulaşılması daha etkili sonuçlar sağlayabilir (Tian vd., 2020: e112992). Ruhsal yardımda teknolojiden ve dijital kaynaklardan (telefon, “online” uygulamalar, “online” programlar, video konferans görüşmeleri) yararlanarak müdahale stratejileri geliştirilmelidir (Holmes vd., 2020: 549). Böylelikle, toplumdaki bireylere ulaşım kolaylaşacağından hem ruhsal açıdan riskli grupları tespit etmek hem de bilgilendirme ve psikoeğitim vermek etkin bir destek olarak görülmektedir. Ayrıca, salgın sürecinde multidisipliner çalışmanın önemine dikkat çekilerek psikiyatristler, psikologlar, sağlık çalışanları, nörobilim uzmanları, virologlar ve diğer çalışma kollarının birlikte ve birbirinden beslenerek adımlar atmasının gerekliliği vurgulanmıştır (Mukhtar, 2020: e102069; Ornel vd., 2020: 234). Salgın sürecinde teşhis alan bireylerin sağlıklarına kavuşmalarını olumlu yönde etkileyebilecek psikodestek stratejilerinin, tüm sağlık kollarındaki çalışanlar tarafından temel düzeyde bilinip uygulanması faydalı olacaktır. Salgınla mücadelede kısıtlı imkânların en etkili biçimde kullanılması, hastalar ve toplumdaki bireyler ile temasın dikkatli kurulması önemlidir.

Covid-19 salgını ve izolasyon sürecindeki psikolojik sorunlar ile baş etmek hususunda Bao ve diğ. (2020: e37-e38) genel sağlık politikaları doğrultusunda uygulanabilecek bazı stratejileri sıralamıştır: Bilgi kaynaklarının doğruluğu ve günlük hayatta bu kaynaklara belirli zaman sınırları içerisinde erişimin sağlanması; kişilerin sosyal desteğinin artırılıp zenginleştirilmesi; hastalığa ve virüse dair damgalama ve ayrımcılık sorunlarının önüne geçilmesi; güvenli kaynaklar ve koşullar altında günlük aktivite ve işlerin devamlılığının sağlanması ve erişilebilir psikolojik destek kaynaklarının bulunması. Bununla birlikte, klinik veya klinik olmayan psikiyatrik semptomlar ile pozitif ilişkili bulunan duygu odaklı/pasif baş etme stratejileri yerine problem odaklı/aktif baş etme stratejilerinin (sosyal destek arama, iyimser yaklaşım, kendine güvenli yaklaşım) desteklenmesi bireylerin salgın sürecini psikolojik sorunlar/bozukluklar geliştirmeden atlattıklarında daha yararlı olabilir (Lin vd., 2011: 2542).

Aynı zamanda Covid-19 salgını sürecinde kişilerin gösterdikleri en temel tepkinin “kaygı” ve “panik” olması, hazırlanacak strateji ve planların bu temel bileşenlere göre yapılmasını gerektirir (Lima vd., 2020: e112915). Ayrıca, salgın sürecinde bireylerin sıklıkla sağlık anksiyetesi riski ile karşılaşmaları söz konusu olup (Asmundson ve Taylor, 2020: e102211) psikolojik destek programları ve eğitimleri ile bu kişilerin daha doğru ve gerçekçi bilgilencmeleri, sağlıklarına dair kaygılarını hafifletmek adına başvurdukları işlevsel olmayan davranışların (tekrar tekrar tıbbi konsültasyonlar, belirtilere dair sürekli meşgul eden düşünceler, endişeler ve korkular) yerine işlevsel yolların seçilmesi sağlanabilir (Rajkumar vd., 2020: e102066).

Bir diğer önemli konu ise bilişsel, duygusal, fiziksel ve psikolojik gelişimlerini henüz tamamlayamamış, Covid-19 salgını ile sosyal ve fiziksel izolasyon sonucunda günlük yaşamları, aktiviteleri, erişimleri kısıtlanan çocukların, bu süreçte yaşayabilecekleri sorunlara karşı “yeni normal”e uyumlarını sağlamak ve psikolojik dayanıklılıklarını güçlendirmek için ruhsal destek sunulmalı ve etkin stratejiler izlenmelidir. Gerekli ve uygun bilgilendirme, çocuğun kendini ifadesine imkân verilmesi, sekteye uğrayan koşulların belirlenip neler yapılabileceğinin planlanması, çocuğa aktif baş etme ve sorun çözme yöntemlerinin öğretilmesi bunların başlıcalarıdır (Çaykuş ve Çaykuş, 2020: 95-113; Ornel vd., 2020: 233).

Salgınla mücadele çalışmalarında en ön sırada bulunan sağlık çalışanlarının psikolojik ve fiziksel iyi oluşlarını sağlayabilmek adına stresin azaltılması, rahatlama teknikleri, farkındalık, öz şefkat gibi çalışmalar ile grup ve bireysel müdahaleler planlanabilir (Mukhtar, 2020: e102069; Polizzi vd., 2020: 60-61). Ayrıca sağlık çalışanlarının aileleri, çocukları ile düzenli görüşmelerinin sağlanması, muhtemel tükenmişlik veya psikolojik stres ve sıkıntı belirtilerinin fark edilmesi ve öncesinde önleme çalışmalarının yapılması önem arz etmektedir (Cyrus vd., 2020: 156-160; Enli Tuncay vd., 2020: 491-496).

Davranışsal aktivasyon, kabul temelli başa çıkma, farkındalık pratikleri gibi yöntemlerin öğretilmesi, bireylerin yaşadıkları salgın sürecine anlam katma, strese toleranslarını artırma, sosyal destek kaynaklarını güçlendirme ve amaca yönelik hedefler ve adımlar atma gibi savunma adımları, sürecin getirdiği belirsizlik, ekonomik sorunlar, yalnızlık, izolasyon, umutsuzluk gibi problemlerle baş etmeyi kolaylaştıracaktır (Polizzi vd., 2020: 59-62). Son olarak, Covid-19 salgın sürecinin negatif etkilerinin yanında travma sonrası büyüme denilen bireylerin stres ve travmatik olayların getirdiği olumsuzluklara travma sonrasında daha bilgece bakabilme, dersler çıkarabilme, sevdikleri ile ilişkilerini güçlendirme, yaşamın getirdiği belirsizliklere karşı kabulleniş ve yeni deneyimlere açıklık, zorlanmaya dayanıklılık geliştireceği de öngörülmektedir (Polizzi vd., 2020: 61).

6. SONUÇ

COVID-19 adı verilen küresel virüs salgınının dünya tarihinde önemli kırılma anlarından biri olduğu, bu felakete toplumların da devletlerin de reflekslerini değiştireceği, bu felaketin uluslararası sistemi ve ekonomiyi kalıcı biçimde dönüştüreceği öngörülmektedir. Bu pandemi, toplumsal ve ekonomik düzeni, kurumlara yönelik güven duygusunu sarsan, yerleşik değerleri örseleyen, belirsizlik, korku, endişe pompalayan, özellikle yeterli özeni göster(e)meyen herkesi vuran, insanlığın varoluşsal bir krizidir.

Sağlık altyapımızın gelişmişliği ve kısa sürede alınan tedbirler insanımızı çok daha kötü sonuçlardan alıkoymuştur. Ülkemiz ayrıca diğer pek çok ülkenin aksine zamanış baskısı ve sağlık riskine rağmen mücadeleci, özverili ve çözüm odaklı, bilgi ve donanım yüklü bir sağlık ordusuna sahiptir. Covid-19 salgınının yarattığı şok, inkâr, kaygı, endişe ve stres gibi psikolojik sonuçları temel alarak çocuklar, yaşlılar, kadınlar, sağlık çalışanları, hâlihazırda psikolojik bozukluğu olan, psikiyatrik tedavi

alanlar ve göçmenler gibi yüksek riskli grupların öncelikli tutularak toplumdaki bireylerin geneli için kriz ve stres yönetimi, farkındalık ve şefkat temelli çalışmalar, baş etme ve sosyal destek kaynaklarının güçlendirilmesi yönünde çalışmalar önem arz etmektedir.

Dünya hızla “online” bir laboratuvara dönüştü: Herkesin evden çalışmaya başladığı, birebir etkileşimin adeta sıfırlandığı, tüm eğitimin "online" olduğu bir zorunlu dönüşüm. Bir süredir tartışılıp duran, zaten kısmen göç edilip konaklanmış “yeni dijital bir dünya”. Bu bağlamda, geliştirilecek müdahale ve tedavi yöntemlerinin de dijital dönüşüm ve teknolojik yeniliklerden faydalanması önemlidir. Öte yandan stres zorlanma karşısındaki normal insan reaksiyonudur, uzaması, yoğunlaşması sağlığımızı olumsuz etkileyebilir. Bu zorlu pandemi döneminde korku ve kaygı, gerginlik, her zamankinden daha çabuk yorulmak doğal tepkilerdir, bu tepkilerde aşırılık olması, günlük hayatımızı belirgin biçimde bozması halinde ruhsal destek almaktan da kaçınılmamalıdır.

KAYNAKÇA

- Almond, D., ve Mazumder, B. (2005). The 1918 influenza pandemic and subsequent health outcomes: an analysis of SIPP data. *American Economic Review*, 95(2), 258-262.
- Asmundson, G., ve Taylor, S., (2020). How Health Anxiety Influences Responses to Viral Outbreaks Like COVID-19: What All Decision-Makers, Health Authorities, and Health Care Professionals Need to Know”, *Journal of Anxiety Disorders*, 71, 102211. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102211>
- Bai, Y., Lin, C. C., Lin, C. Y., Chen, J. Y., Chue, C. M., ve Chou, P., (2004). Survey of Stress Reactions Among Health Care Workers Involved with the SARS Outbreak, *Psychiatric Services*, 55(9), 1055-1057.
- Bao, Y., Sun, Y., Meng, S., Shi, J., ve Lu, L., (2020). 2019-nCoV Epidemic: Address Mental Health Care to Empower Society, *The Lancet*, 395(10224), e37–e38. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30309-3](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30309-3)
- Barry, J. M. (2005). *The great influenza: The Epic Story of the Deadliest Plague in History (Gözden Geçirilmiş Baskı)*. United States of America: Penguin.
- Cao, W., Fang, Z., Hou, G., Han, M., Xu, X., Dong, J., ve Zheng, J., (2020), The Psychological Impact of the COVID-19 Epidemic on College Students in China, *Psychiatry Research*, 28, 112934. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.112934>
- Centers for Disease Control and Prevention, (2020), Coronavirus disease 2019 (COVID-19). (13.06.2020 tarihinde <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/prevent-getting-sick/how-covid-spreads.html> adresinden alınmıştır.)
- Chen, Q., Liang, M., Li, Y., Guo, J., Fei, D., Wang, L., ve Wang, J., (2020). Mental Health Care for Medical Staff in China During the COVID-19 Outbreak, *The Lancet Psychiatry*, 7(4), e15-e16.
- Chinazzi, M., Davis, J. T., Ajelli, M., Gioannini, C., Litvinova, M., Merler, S., ve Viboud, C. (2020). The effect of travel restrictions on the spread of the 2019 novel coronavirus (COVID-19) outbreak. *Science*, 368(6489), 395-400.
- Cyrus, S. H. H., Cornelia Y. I. C., ve Roger C. M. H., (2020). Mental Health Strategies to Combat the Psychological Impact of COVID-19 Beyond Paranoia and Panic, *Academy of Medicine*, 49(3), 155-160.
- Çaykuş, E. T., ve Çaykuş, T. M., (2020). Covid-19 Pandemi Sürecinde Çocukların Psikolojik Dayanıklılığını Güçlendirme Yolları: Ailelere, Öğretmenlere ve Ruh Sağlığı Uzmanlarına Öneriler”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5), 95-113.
- Crosby, A. W. (2003). *America's forgotten pandemic: The Influenza of 1918 (2. Baskı)*. United States of America: Cambridge University Press.

Emanuel, E. J., Persad, G., Upshur, R., Thome, B., Parker, M., Glickman, A., ve Phillips, J. P. (2020). Fair Allocation of Scarce Medical Resources in the Time of Covid-19, *The New England Journal of Medicine*, 382 (21), 2049-2055.

Enli Tuncay, F., Koyuncu, E., ve Özel, Ş., (2020). Pandemilerde Sağlık Çalışanlarının Psikososyal Sağlığını Etkileyen Koruyucu ve Risk Faktörlerine İlişkin Bir Derleme, *Ankara Med J*, 2, 488-501. doi: 10.5505/amj.2020.02418

Ergöner, A. T., Biçen, E., ve Ersoy, G., (2020). COVID-19 Salgınında Ev İçi Şiddet, *The Bulletin of Legal Medicine*, 25, 48-57. doi:10.17986/blm.2020.v25i.1408

Gates, B. (2020). Responding to Covid-19—a once-in-a-entury Pandemic?, *New England Journal of Medicine*, 382(18), 1677-1679.

Holmes, E. A., O'Connor, R. C., Perry, V. H., Tracey, I., Wessely, S., Arseneault, L., ... ve Ford, T., (2020). Multidisciplinary Research Priorities for the Covid-19 Pandemic: A Call for Action for Mental Health Science, *The Lancet Psychiatry*, 7, 547-560. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30168-1](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30168-1)

Holt-Lunstad, J. (2017). The potential public health relevance of social isolation and loneliness: Prevalence, epidemiology, and risk factors. *Public Policy & Aging Report*, 27(4), 127-130. doi:10.1093/ppar/prx030

Janoff-Bulman, R., ve Timko, C. (1987). *Coping with traumatic life events: In Coping with negative life events*, Boston: Springer,

Jones, J. H., ve Salathé, M., (2009). Early Assessment of Anxiety and Behavioral Response to Novel Swine-origin Influenza A(H1N1), *Public Library of Science*, 4(12), e8032. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0008032>

Kang, L., Li, Y., Hu, S., Chen, M., Yang, C., Yang, B.X., Wang, Y., Hu, J., Lai, J., Ma, X., Chen, J., Guan, L., Wang, G., Ma, H., ve Liu, Z., (2020). The Mental Health of Medical Workers in Wuhan, China Dealing with the 2019 Novel Coronavirus, *Lancet Psychiatry*, 7(3), e14. doi:10.1016/S2215-0366(20)30047-X

Kaya, B., (2020). Pandeminin Ruh Sağlığına Etkileri, *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 23, 123-124. doi:10.5505/kpd.2020.64325

Lai, J., Ma, S., Wang, Y., Cai, Z., Hu, J., Wei, N., ve Tan, H., (2020). Factors Associated with Mental Health Outcomes Among Health Care Workers Exposed to Coronavirus Disease 2019. *Journal of the American Medical Association*, 3(3), e203976. doi:10.1001/jamanetworkopen.2020.3976

Lau, J. T., Yang, X., Pang, E., Tsui, H. Y., Wong, E., ve Wing, Y. K., (2005). SARS-Related Perceptions in Hong Kong. *Emerging Infectious Diseases*, 11(3), 417-424. <https://doi.org/10.3201/eid1103.040675>

Lee, A. M., Wong, J. G., McAlonan, G. M., Cheung, V., Cheung, C., Sham, P. C., ve Chua, S. E., (2007). Stress and psychological distress among SARS survivors 1 year after the outbreak. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 52(4), 233-240.

Lima, C. K. T., de Medeiros Carvalho, P. M., Lima, I. D. A. S., de Oliveira Nunes, J. V. A., Saraiva, J. S., de Souza, R. I., ve Neto, M. L. R. (2020). The Emotional Impact of Coronavirus 2019-nCoV (New Coronavirus Disease)", *Psychiatry Research*, 287, 112915. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.112915>

Lin, A., Wigman, J. T. W., Nelson, B., Vollebergh, W. A., Van Os, J., Baksheev, G., ve Yung, A. R. (2011). The Relationship Between Coping and Subclinical Psychotic Experiences in Adolescents from the General Population– A Longitudinal Study, *Psychological Medicine*, 41, 2535-2546. doi:10.1017/S0033291711000560

Mukhtar S., (2020). Mental Health and Psychosocial Aspects of Coronavirus Outbreak in Pakistan: Psychological Intervention for Public Mental Health Crisis, *Asian Journal of Psychiatry*, 51, 102069. Advance online publication. <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2020.102069>

Murthy, S., Gomersall, C. D., ve Fowler, R. A., (2020). Care for Critically Ill Patients with COVID-19", *Journal of the American Medical Association*. 323(15), 1499-1500. doi:10.1001/jama.2020.3633

Pan, R., Zhang, L., ve Pan, J., (2020). The Anxiety Status of Chinese Medical Workers During the Epidemic of COVID-19: A Meta-Analysis, *Psychiatry investigation*, 17(5), 475–480. <https://doi.org/10.30773/pi.2020.0127>

Park, J. S., Lee, E. H., Park, N. R., ve Choi, Y. H., (2018). Mental Health of Nurses Working at a Government-designated Hospital During A MERS-Cov Outbreak: A Cross-sectional Study, *Archives of Psychiatric Nursing*, 32(1), 2-6.

Parodi, S. M., ve Liu, V. X., (2020). From Containment to Mitigation of COVID-19 in the US, *Journal of the American Medical Association*, 323(15), 1441-1442. doi: 10.1001/jama.2020.3882

Polizzi, C., Lynn, S.J., ve Perry, A., (2020). Stress and Coping in the Time of COVID-19: Pathways to Resilience and Recovery, *Clinical Neuropsychiatry*, 17(2), 59-62. <https://doi.org/10.36131/CN20200204>

Qiu J, Shen B, Zhao M, Wang, Z, Xie, B, ve Xu, Y., (2020). A Nationwide Survey of Psychological Distress Among Chinese People in the COVID-19 epidemic: Implications and Policy Recommendations", *General Psychiatry*, 33, e100213. doi:10.1136/gpsych-2020-100213

Rajkumar, R. P., (2020). COVID-19 and Mental Health: A Review of the Existing Literature, *Asian Journal of Psychiatry*, 52, 102066, <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2020.102066>

Reger, M. A., Stanley, I. H., ve Joiner, T. E., (2020). Suicide Mortality and Coronavirus Disease 2019—A Perfect Storm?, *Journal of the American Medical Association Psychiatry*, doi:[10.1001/jamapsychiatry.2020.1060](https://doi.org/10.1001/jamapsychiatry.2020.1060)

Rubin, G. J., Potts, H. W. W., ve Michie, S. (2010). The impact of communications about swine flu (influenza A H1N1v) on public responses to the outbreak: results from 36 national telephone surveys in the UK. *Health Technology Assessment*, 14(34), 183-266.

Semenza, J. C., Rocklöv, J., Penttinen, P., ve Lindgren, E., (2016). Observed and Projected Drivers of Emerging Infectious Diseases in Europe, *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1382(1), 73.

Shalev, D., ve Shapiro, P. A. (2020). Epidemic Psychiatry: The Opportunities and Challenges of COVID-19, *General Hospital Psychiatry*, 64, 68-71.

Sim, K., Chan, Y. H., Chong, P. N., Chua, H. C., ve Soon, S. W. (2010). Psychosocial and coping responses within the community health care setting towards a national outbreak of an infectious disease. *Journal of Psychosomatic Research*, 68(2), 195-202. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2009.04.004>

Thunström L, Newbold SC, Finnoff SC, Ashworth M ve Shogren JF. (2020). The benefits and costs of flattening the curve for COVID-19". *SSRN Electronic Journal*, 1–17.

Tian, F., Li, H., Tian, S., Yang, J., Shao, J., ve Tian, C., (2020). Psychological Symptoms of Ordinary Chinese Citizens Based on SCL-90 During the Level I Emergency Response to COVID-19, *Psychiatry Research*, 288, 112992. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.112992>

Usher, K., Bhullar, N., Durkin, J., Gyamfi, N., ve Jackson, D., (2020). Family Violence and COVID-19: Increased Vulnerability and Reduced Options for Support, *International Journal of Mental Health Nursing*. <https://doi.org/10.1111/inm.12735>

Wallace, C. L., Wladkowski, S. P., Gibson, A., ve White, P. (2020). Grief during the COVID-19 pandemic: considerations for palliative care providers. *Journal of Pain and Symptom Management*, 60, e70-e76

Van Hoek, A. J., Underwood, A., Jit, M., Miller, E., ve Edmunds, W. J. (2011). The Impact of Pandemic Influenza H1N1 on Health-related Quality of Life: A Prospective Population-based Study", *Public Library of Science*, 6(3), e17030. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0017030>

Wang, C., Pan, R., Wan, X., Tan, Y., Xu, L., Ho, C. S., ve Ho, R. C. (2020). Immediate psychological responses and associated factors during the initial stage of the 2019 coronavirus disease (COVID-19) epidemic among the general population in

China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(5), 1729. <https://doi.org/10.3390/ijerph17051729>

Wu, K. K., Chan, S. K., ve Ma, T. M. (2005). Posttraumatic Stress, Anxiety, and Depression in Survivors of Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS)”, *Journal of Traumatic Stress: Official Publication of The International Society for Traumatic Stress Studies*, 18(1), 39-42.

Wu, P., Fang, Y., Guan, Z., Fan, B., Kong, J., Yao, Z., ve Hoven, C. W. (2009). The psychological impact of the SARS epidemic on hospital employees in China: exposure, risk perception, and altruistic acceptance of risk. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 54(5), 302-311.

World Health Organization. (2020), Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public, (13.06.2020 tarihinde <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/need-extra-precautions/people-at-higher-risk.html> adresinden alınmıştır.)

Xiao, H., Zhang, Y., Kong, D., Li, S., ve Yang, N. (2020). Social Capital and Sleep Quality in Individuals Who Self-Isolated for 14 Days During the Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Outbreak in January 2020 in China. *Medical Science Monitor : International Medical Journal of Experimental and Clinical Research*, 26, e923921-e923921-1- e923921-8). <https://doi.org/10.12659/MSM.923921>

MAHALLİ İDARELERİN TÜRK İDARE TARİHİ AÇISINDAN GELİŞİM SÜRECİ VE HİZMET SUNUM YÖNTEMLERİ

Nurhan YAPRAK¹

ORCID ID: 0000-0002-4444-7838

ÖZET

Mahalli idareler, mahalli hizmetlerin sunumunda önemli rolü olan kamu tüzel kişileridir. Mahalli hizmetlerin sunumunda halka en yakın idari birimler olmaları sebebiyle büyük önem arz etmektedirler. Merkezi yönetim tarafından yerine getirilen kamu hizmetlerinin değişmesi ve gelişmesi mahalli hizmetlere de etki etmektedir. Dolayısıyla mahalli idarelerin yerine getirmeleri gereken hizmetler de artış göstermektedir. İşte bu sebeple mahalli idarelerin gelişim süreci ve gördükleri hizmetler incelemeye değer görülmüştür. Çalışmada, mahalli idarelerin mahalli hizmetlerin sunumundaki rolünü anlayabilmek için öncelikle mahalli idare kavramının içeriği açıklanacak, ardından Türk İdare Tarihi açısından gelişimine değinilecektir. Ardından mahalli hizmetlerin görünüşünde idarenin rolüne değinilecek, hizmet sunum yöntemleri açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hizmet Sunumu, Yöntem, Mahalli Hizmet, Tarihsel Süreç

SERVICE METHODS AND DEVELOPMENT PROCESS OF LOCAL ADMINISTRATIONS IN TERMS OF TURKISH ADMINISTRATIVE HISTORY

ABSTRACT

Local administrations are public legal entities that have an important role in the provision of local services. They are of great importance in the provision of local services as they are the closest administrative units to the public. The change and development of public services introduced by the central government also affect local services. Therefore, the services that local administrations should perform have also increased. For this reason, the development process of the local administrations and the services they saw were considered worthy of examination. In the study, in order to understand the role of local administrations in the provision of local services, the content of the concept of local administration will first be explained and then its development in terms of Turkish Administrative History will be mentioned. Then, the role of the administration in the appearance of local services will be mentioned and service delivery methods will be explained.

Keywords: Service Delivery, Method, Local Service, Historical Process

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Doğu Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İdare Hukuku Ana bilim Dalı,
nhaciibrahimoglu@dogus.edu.tr

I. GİRİŞ

Mahalli idareler, 1982 Anayasası'nın 127'inci maddesine göre Mahalli idareler “ il, belediye veya köy halkının mahalli müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere kuruluş esasları kanunla belirtilen ve karar organları, gene kanunda gösterilen, seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan kamu tüzelkişileridir.”

Türk Hukuk Tarihi açısından hizmetlerin görülmesinin mahalli idarelere verilmesi Cumhuriyet dönemiyle başlamıştır. Gelişmekte olan devlet her ne kadar mahalli idareler oluştursa da yeni kurulmuş bir devlette mali olanaklar nedeniyle hizmetlerin merkezden planlanıp ifa edilmesi daha uygun görülmüştür. Bu sebeple de mahalli idarelerin gelişim seyri yavaş ilerlemiştir.

Mahalli idareler, anayasanın ifadesine göre mahalli müşterek ihtiyaçları görmek üzere kurulmuştur. Mahalli müşterek kavramı ise Anayasa Mahkemesi tarafından “mahalli müşterek ihtiyaç kavramı” da herhangi bir yerel yönetim biriminin sınırları içinde yaşayan kişi, aile, zümre ya da sınıfın özel çıkarlarını değil, aynı yörede birlikte yaşamaktan doğan eylemler durumların yarattığı, yoğunlaştırdığı ve güncelleştirdiği, özünde yerel ve kamusal hizmet karakterinin ağır bastığı ortak ihtiyaç ve beklentileri ifade etmektedir”(AYM 2002) şeklinde tanımlanmıştır. Mahalli idareler, kendilerine kanunla verilen yetkiler çerçevesinde mahalli müşterek ihtiyaçları karşılayacaklardır.

Nüfus artışı, teknolojik gelişmelere bağlı olarak mahalli müşterek ihtiyaç kavramının içeriği genişleyebilmekte ve mahalli idarelerin yerine getirmesi gereken hizmetler artmaktadır. Bu hizmetleri ifa etmekle yükümlü mahalli idarelerin farklı yöntemlere başvurarak ihtiyacı karşılamaları mümkün olabilmektedir.

Çalışmada öncelikle mahalli idare kavramı açıklanacak, ardından Türk İdare Tarihi açısından mahalli idarelerin gelişim seyrine ve idarenin hizmetlerin sunulmasındaki rolüne değinilecektir. Son olarak ise mahalli idarelerin hizmet sunum yöntemleri açıklanarak ne çalışma nihayete erdirilecektir.

II. MAHALLİ İDARE KAVRAMI

Yerinden yönetim, yerel halkın kendi seçtiği organlarca mahalli kamu hizmetlerinin yerine getirilmesini anlatan ve âdemi merkeziyet olarak da ifade edilen hukuki ve siyasi bir kavramdır. Mahalli kamu hizmetlerini ifa eden birimlerde ise yerel yönetim ya da mahalli idareler denmektedir(Keleş ve Yavuz, 1989). Yerinden yönetim kavramı ve dolayısıyla mahalli idarelerin tarih sahnesinde ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında ise farklı görüşler mevcuttur.

Bir görüşe göre, mahalli idareler batıda hukuki ve siyasi bir kavram olarak ortaçağın sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. Yunan ve Roma Uygarlığındaki şehir yönetiminin mahalli idareler ile ilgisi yoktur. Modern anlamda mahalli idare, devlet tarafından tüzel kişilik tanınması ile doğabilir (Ortaylı, 1982)(Karahanoğulları, 2013). Başka

bir görüşe göre ise, batıda, merkezi idarenin varlığından önce mahalli idarelerin ortaya çıktığı belirtilmiş ve bu kurumların demokratik kurumlar olmalarının yanında hizmetlerin halka götürülmesi açısından fonksiyonel anlamda halkın yönetime katılmasının ilk aşaması oldukları değerlendirilmesi yapılmıştır.(Toprak, 2010), (Nadaroğlu, 2001)(Uyar 2004) (Ertan 2002)

Tarihsel açıdan ortaya çıkışı konusunda farklı görüşlerin bulunduğu mahalli idareler farklı ülkelerde farklı şekillerde adlandırılmışlardır. Çünkü bu kurumlar her devletin kendi idari yapısına ve hukuk düzenine göre şekillenmekte ve sayıları değişebilmektedir(Türkoğlu, 2009)1982 Anayasası'nın mahalli idarelere ilişkin tanımında, Mahalli idareler; *“il, belediye veya köy halkının mahallî müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere kuruluş esasları kanunla belirtilen ve karar organları, gene kanunda gösterilen, seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan kamu tüzelkişileri”* olarak tarif edilmiştir. Anayasa'ya göre mahalli idare olarak nitelendirilecek kurumlar sınırlı olarak sayılmıştır. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti içerisinde bir mahalli idare ancak, *“il, belediye ya da köy”* olabilir. Federal bir devlet yapılanmasına sahip olan Almanya'nın anayasasında ise *“Eyalet Anayasalarının Federal Anayasaya uygunluğu; yerel idarenin esasları”* başlıklı 28'inci maddesine göre; *“Eyaletlerde, ilçe ve belediye ile köylerde genel, doğrudan, serbest, eşit ve gizli oylamaya dayanan bir secimle oluşturulan ve halkı temsil eden kurumlar bulundurulur... Belediye ve köy birlikleri de, kendi yasal görev ve yetki çerçeveleri içinde, yasalara uygun olarak yerel yönetim hakkına sahiptirler.”* Yine Fransa Anayasası'nın 72'inci maddesinde göre, *“Ülkedeki mahalli idareler, belediyeler, iller, bölgeler, özel statülü idareler ve 74'üncü maddede düzenlenen deniz-aşırı idarelerden oluşur. Bu fıkrada belirtilen yerel yönetimlerin biri veya bir kaçını yerine, gerektiğinde, başka bir mahalli idare yasayla kurulabilir.”* Görüldüğü gibi, her devlet kendi siyasi yapısı ve idari teşkilatlanması çerçevesinde farklı mahalli idare örgütlenmelerini gerçekleştirmektedir.

III. TÜRK İDARE TARİHİ AÇISINDAN MAHALLI İDARELER

A. OSMANLI DÖNEMİNDE MAHALLI İDARELER

Modern anlamda mahalli idarelerin resmi kurumlar olarak Türk İdare Tarihi açısından ortaya çıkışı çok eski tarihlere uzanmamaktadır. Mahalli idarelerden önce de mahalli hizmetlerin sunumunda aktif rol alan, mahalli idarelerin oluşmasına zemin hazırlayan, halk ile idare arasında köprü görevi gören ayanlar, loncalar ve hatta devlet tarafından resmen tayin edilen şehir kethüdası mevcuttur. Fakat Osmanlı döneminde mahalli idarelerin resmi kurumlar haline gelmesi, şehirlerdeki büyümelerin etkisi ve azınlıkların siyasi hayata katılmaları yönünde dış devletlerin yaptıkları baskı sonucu olarak 19.yy'da gerçekleşebilmiştir. Bu dönemde idarecilerin mahalli yönetimleri kurumsaltmalarındaki asıl amaç mahalli ölçekte demokrasiyi geliştirmek değil, yerel hizmetlerin iyi bir şekilde görülmesinin sağlanması, vergilerin düzenli olarak toplanması, asayişin ve ekonominin iyileşmesinin sağlanmasıdır.(Tekeli ve Ortaylı 1978)

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'tan önce yerelde görülmesi gereken mahalli hizmetler için devlet tarafından oluşturulmuş bir mahalli teşkilatlanma görülmemiştir (Onar, 1966). İmparatorlukta yargı görevi ile birlikte şehirlerin idaresi ise kadılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Kadılar, yargılama faaliyeti dışında esnaf ve sanatkârların denetimi, şehrin altyapısının ve imar düzeninin oluşturulması, şehrin ekonomik hayatını ilgilendiren fiyat tespit ve kontrol işlemlerini yerini getirmek gibi görevleri de ifa etmişlerdir(Ortaylı 1976) Diğer yandan mahalli hizmetlerin büyük bir kısmı da vakıflar tarafından yerine getirilmiştir. Bir özel hukuk müessesesi olan vakıflar Osmanlı Devleti'nde yerel hizmetlerin sunulmasında büyük rol oynamışlardır. Vakıflar, özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde sosyal, kültürel ve ekonomik hayatın gelişimi, ulaşım, bayındırlık gibi kamu hizmeti niteliği taşıyan konularda faaliyette bulunmuşlardır (Öztürk 1984). Hatta kamu hizmetlerinin birçoğu vakıf tesis edilmesi suretiyle kurulmuştur(Onar 1966)

Vakıflar herhangi bir mahalli teşkilatlanmanın olmadığı dönemde mahalli kamu hizmetlerinin ifa edilmesinde önemli rol alsalar da idari teşkilat içerisinde yer alan bir mahalli idare birimi değildiler. Vakıflar dışında, ayrıca mahalli hizmetleri görmek için bir idari birim oluşturma ihtiyacı da Tanzimat dönemine kadar ortaya çıkmamıştır. 19. yüzyılda, Doğu Akdeniz liman şehirlerinin ticari anlamda aktif hale gelmesi ile birlikte yerli ve yabancı tüccarların konaklama, güvenlik ve ulaşım ihtiyaçları artmış ve bu durum mahalli hizmetlerin düzenli bir şekilde görülmesi gerekliliğinin daha net bir şekilde görülmesine vesile olmuştur. Hatta bu dönemde İzmir'de modern belediyelerin oluşturulması için girişimde bulunanlar yerli ve yabancı tüccarlar olmuştur. Dolayısıyla ilk örgütlü mahalli hizmet kurma girişimleri liman şehirlerine cereyan etmiştir(Ortaylı, 1976). İstanbul'da da yine aynı refleksle ve ilave olarak eski ve harap şehrin mevcut yönetim şekliyle mahalli hizmetleri karşılayamayacak durumda olması sebebiyle şehrin yönetimini ve günlük hizmetlerini yerine getirmek üzere 1854 yılında İstanbul Şehremaneti kurulmuştur. Fakat İstanbul Şehremanetinin idaresi tamamen merkezin tayin ettiği kişiler tarafından yürütülmüştür(Tekeli ve Ortaylı 1978).

II. Meşrutiyet döneminde Belediye teşkilatı bir örgüt olarak geliştirilip tüzel kişilik kazanmıştır. Hatta bu dönemde İstanbul'da ilk belediye seçimleri yapılmıştır. Fakat bu uygulamadan kısa sürede vazgeçilmiştir(Tekeli ve Ortaylı 1978). Bu dönemde belediye örgütünden beklenen hizmet sadece düzenli şehir hizmetlerinin görülmesi olmuştur(Ortaylı, 1982).

Osmanlı Devleti'nde mahalli hizmetlerin sistemli ve düzenli bir şekilde yerine getirilmesi için kurulan modern belediye yönetimlerinin faaliyetleri ile mahalli kamu hizmetlerinin ifasında önemli rolleri bulunan vakıfların yürüttüğü faaliyetler çakışmıştır. Belediyeler, güçlü bir merkezîyetçiliğin yerleştirilmeye çalışıldığı dönemde bu çalışmaların bir parçası olarak ortaya çıktıkları için Osmanlı Devleti'nde mahalli müşterek ihtiyaçları görmek üzere kurulmuş özerk bir belediyecilik anlayışının olduğunu söylemek mümkün değildir(Tekeli, Ortaylı, 1978).

Osmanlı Devleti'nde belediyeler merkezi yönetimin bir şubesi olarak algılanmış, belediyelerin kurulmasındaki istek ve arzu, modern ve düzenli şehirlere sahip olmak amacıyla temellenmiş fakat bir yerel yönetim geleneği, idari anlamda bir özerk yapının oluşturulması düşüncesi var olmamıştır. Belediyenin görmesi gereken hizmetleri yerine getirebilmesi, hazine için gelir kaynaklarının kaybı anlamına gelmiş ve dolayısıyla belediye örgütlerinin gelişimi olanaksız bir hal almıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde belediyeler hem ekonomik hem de hukuki gelişim anlamında geri kalmıştır(Ortaylı, 1982).

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda varlığını devam ettirebilmek adına sürekli olarak nizamnameler, talimatnameler gibi yenilikçi düzenlemeler getirmekle meşgul olmuştur. Bu düzenlemelerin bir kısmının vilayet yönetimlerine ilişkin olduğu görülmüştür. 1864 yılında Vilayet nizamnamesi çıkarılmış ve bu nizamname ile mahalli hizmetler için meclis kurulmuş ve 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesinde ise bu meclislerin faaliyet alanı genişletilmiştir. Nizamname ile ayrıca vilayetler livalara, livalar kazalara, kazalar da nahiyeye ve köylere bölünmüştür. Her bir birim üstünde bulunan birime karşı sorumlu tutularak dikey bir hiyerarşinin oluşturulmaya çalışıldığı ifade edilmiştir (Gençoğlu, 2011)(Onar, 1966)Bu iki nizamname ile yerinden yönetime bir meylediş görülse de vilayetlere tüzel kişilik ve meclislerle icrai karar alma yetkisi verilmediği için çalışmalar yetersiz kalmıştır. Türk hukuk tarihinin ilk Anayasası olarak kabul edilen 23 Aralık 1876 tarihli Kanuni Esasi'de "Vilayat" başlığı altında 108'inci maddede vilayetin idaresinin "Tevsi-i Mezuniyet ve "Tefrik-i Vezaif kurallarına göre yürütüleceğinden bahsedilmiş, liva kaza ve belediye idareleri anayasal nitelik kazanmışlardır. (Yayla, 1982) 1913 yılında ise İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu Muvakkati ile vilayetler tüzel kişiliğe kavuşmuş ve bu kanun Cumhuriyet döneminde de yürürlükte kalmıştır.

Kanuni Esasi'nin belediyelere ilişkin 112'inci maddesine göre, belediye işleri seçimle oluşturulacak belediye meclislerine bırakılacaktır. Maddenin ifadesi şöyledir; "*Umuru belediye Dersaadet ve taşralarda bilintihap teşkil olunacak Devairi Belediye Meclislerle idare olunacak ve bu dairelerin sureti teşkili ve vezaifi ve âzasının sureti intihabı kanunu mahsus ile tâyin kılınacaktır.*" Kanuni Esasi'nin belediyelere ilişkin düzenlemesi, modern mahalli idarelerin oluşturulması açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Fakat yenileşme hareketlerinin başladığı Tanzimat döneminden yıkılış dönemine kadar Osmanlı Devleti'nin merkezi yönetimini kuvvetlendirmek ve dış müdahaleleri engellemek refleksi ile hareket etmesi sebebiyle, mahalli idarelere ilişkin "günü kurtaran" yetersiz düzenlemeler yapılmış ve doğal bir sonuç olarak yerinden yönetim geleneği Osmanlı Devleti'nde yeşerememiştir.

B. 1921 ANAYASASI'NDA(TEŞKILATI ESASIYE KANUNU) MAHALLI İDARELER

Hazırlanış aşaması ve kabulü ile Türk Anayasacılık tarihinin en demokratik anayasası olarak kabul edilen, merkezin ve yerel yönetimlerin görev alanlarını somut bir şekilde ayıran Anayasa, Kurtuluş Savaşı ile birlikte yeniden var oluş

mücadelesi içerisinde bulunulması sebebiyle uygulanamamış, anayasanın ilgili maddelerinde düzenlenmiş olan vilayet ve nahiye şuraları toplanamamıştır. Ayrıca yerel yöneticilerin halk tarafından seçilmesi de uygun görülmemiştir. Dolayısıyla Anayasanın yerel yönetimlere ilişkin getirmiş olduğu hükümler uygulanmadan anayasa yürürlükten kalkmıştır. Fakat 1921 Anayasası'nın, yerinden yönetim ilkesine ağırlık veriş, âdemi merkezîyetçiliği esas alışı ile günümüz yönetim anlayışına ışık tutacak nitelikte olduğu değerlendirilmiştir (Uygun, 2015)

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında hazırlanan anayasa, yıllardan beri uygulanan ve çeşitli düzenlemelere bir ihtiyaçtan ziyade zorunluluk gereği yumuşatılmaya çalışılan merkezîyetçiliği ikinci plana atması, anayasanın yarısından çoğunun yerinden yönetime ilişkin olması gibi özellikleriyle devrimci bir niteliğe sahiptir. Yerinden yönetim geleneğinin yerleşebilmesi için bir fırsat niteliğinde olan bu anayasa, günün koşulları nedeniyle, yeni bir devlet kurulması aşamasında merkezî kontrolün gerekliliği düşüncesi ile uygulama alanı bulamamış fakat yerel yönetimler ve demokrasi adına atılmış güzel bir adım olarak Türk Anayasacılık Tarihinde yerini almıştır.

C. CUMHURİYET DÖNEMİNDE MAHALLİ İDARELER

29 Ekim 1923 yılında Cumhuriyetin ilanı ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu dönemi bitmiş ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti ortaya çıkmıştır. Fakat bu devlet, yeni bir oluşum içerisine girerken ve devletin gelişimi için yeni politikalar belirlerken, Osmanlı Devleti'nden aldığı mirasın etkisinde kalmıştır. Çünkü yıkılan bir imparatorluktan kalan topraklar üzerinde yeşermeye çalışan bu devlet, sadece toprakları değil aynı zamanda idari kurumları da miras olarak almıştır. (Tekeli, Ortaylı, 1978) Örneğin 1913 yılında çıkarılan İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkati, Cumhuriyet döneminde de uygulanmaya devam etmiş, 2005 yılında yeni bir İl Özel İdaresi Kanunu'nun çıkması ile 1913 tarihli kanunun uygulanması sona ermiştir. Yine Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye Cumhuriyeti'ne 400'e yakın belediye miras bıraktığı görülmüştür. Bu miras, mali ve idari açıdan yeteri kadar gelişmemiş, halkın katılımının sağlanamadığı niteliksiz kurumlar olarak kendilerini göstermişlerdir. Bu sebeple Cumhuriyetin kendi belediyeçilik anlayışını geliştirmesi gerekmiştir. Başkent Ankara'ya taşınması ile birlikte, bu başkent değişikliği tercihinin başarılı olabilmesi için kentin yeniden kurulması gerekmiştir. Bu açıdan Ankara Şehremanetinin 1930'a kadarki deneyimi Cumhuriyet belediyeçiliği açısından bir laboratuvar olarak değerlendirilmiştir. 1930 ve 1944 yılların ise, belediye mevzuatının geliştirildiği ve çözümlerin oluşturulduğu cumhuriyet belediyeçiliğinin kuruluş dönemi olduğu ifade edilmiştir (Tekeli, Ortaylı, 1978). Bu dönemde mahalli hizmetlerin düzenlenmesi amacıyla, belediye kanunu dışında, çeşitli kanunlar çıkarılmıştır. Bu kanunlara, 1930 yılında 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, 1933 yılında 2290 sayılı Belediyeler Yapı ve Yollar Kanunu örnek olarak verilebilir.

1924 Anayasası yeni kurulmuş olan devleti ayakta tutma refleksi ile 1921 Anayasası'nın âdemi merkezîyetçi yapısından ayrılarak merkezîyetçi yönetim

yapısını benimsemiştir. Bu durumun, halk egemenliğine dayalı laik bir devlet olarak Türkiye'nin yapılandırılma sürecinde, reformların devlet eliyle gerçekleştirilmesinin bir sonucu olduğu ifade edilmiştir. (Uygun, 2015) .Bunun yanında, anayasa, merkezi yönetim ve yerinden yönetim terimlerini kullanmamış fakat Türkiye'nin coğrafi durum ve iktisadi ilişkiler açısından vilâyetlere bölünmüş olduğunu, vilâyetlerle şehir, kasaba ve köylerin hükmi şahsiyeti haiz olduğunu düzenlemiştir. Ayrıca Anayasa ilk defa “belediye” ifadesi kullanılmıştır.

1930 yılında ise 14.04.1930 tarihli Resmi Gazetede yayımlanan 1580 sayılı Belediye Kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu kanunda belediye; *“Belediye, beldenin ve belde sakinlerinin mahalli mahiyette müşterek ve medeni ihtiyaçlarını tanzim ve tesviye ile mükellef hükmi bir şahsiyet”* olarak tanımlanmıştır. Bu belediye kanunu zaman zaman değişikliklere uğrasa da yetmiş beş sene yürürlükte kalmıştır.

Planlı kalkınma öncesi dönemde genel olarak yönetimin yeniden yapılandırılması gerekli görülerek çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar hükümet tarafından yabancı kurum ve kuruluşlara yaptırılmak istenmiştir. Yönetimde reformların gerçekleştirilmesi gerekliliğinin ancak sorunlarla karşılaşıldığında düşünüldüğü, sistematik ve planlı bir çalışmanın var olmadığı bu dönemde yönetimi yeniden yapılandırma amacıyla raporlar yayınlanmıştır. *“Neumark Raporu”, “Barker Raporu”, “Martin ve Cush Raporu”* bu raporlara örnek olarak verilebilir. Raporlar personel sistemi odaklı çalışmalar yapmış olsa da devletin merkeziyetçi yapısı da eleştirilmiştir.(Kalağan, 2010)(Kaya, 2016)

1945 yılında belediyelerin hak ve menfaatlerini korumak, amacıyla Türkiye Belediyeler Birliği derneği kurulmuştur. Kamuya yararlı bir dernek olarak Türkiye Belediyeler birliği 57 yıl bir dernek olarak faaliyetini yürütmüştür.

1952 yılında Türkiye Cumhuriyeti ile Birleşmiş Milletler arasında imzalanan teknik yardım anlaşması çerçevesinde kurulan ve halen de faaliyette olan Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE), kamu yönetimine yönelik olarak eğitim, araştırma ve yayın faaliyetlerini yürütmüş ve enstitüde yürütülen akademik çalışmalar, genelde kamu yönetiminin özelde ise mahalli idarelerin geliştirilmesi açısından büyük fayda sağlamışlardır.

Mahalli idarelerin ayrı bir başlık altında ele alınıp düzenlenmesi ise 1961 yılında yürürlüğe giren yeni anayasa ile gerçekleşmiştir. Anayasanın mahalli idareler başlıklı 116'ncı maddesinde Mahallî idareler; *“İl, belediye veya köy halkının müşterek mahalli ihtiyaçlarını karşılayan ve genel karar organları halk tarafından seçilen kamu tüzel kişileri”* olarak tanımlanmışlardır. Böylece mahalli idarelerin varlıkları tam anlamıyla anayasal dayanağa kavuşmuştur.

Planlı kalkınma dönemi olarak da ifade edilen 1961 Anayasası döneminde, mahalli idarelerin geliştirilmesi için birtakım çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri de Türkiye'nin ilk ve en geniş kapsamlı kamu yönetimi araştırması olarak ifade edilen Merkezi Hükümet Teşkilat ve Araştırma Projesidir (MEHTAP). Projede, Merkezi

hükümetin taşra teşkilatının mahalli idarelerle hizmet bakımından çeşitli bağları olduğundan yola çıkarak merkezi hükümet birimleri ile mahalli idarelerin birlikte ele alınması gerektiği üzerinde durulmuştur. Araştırmada, mahalli toplulukların kalkınması başlığı altında, bu toplulukların yaşadıkları sorunları bir bütün olarak görerek daha sistemli bir çalışma yapmak ve bu çalışmanın sağlıklı bir şekilde ilerleyebilmesi için gereken teşkilat sistemini de oluşturmak gerektiği ifade edilmiştir.

70'li yıllarda Yerel Yönetimlere ilişkin merkezi düzeyde önemli bir adım atılmış, 1 Haziran 1978 tarihli ve 16303 sayılı Resmi Gazete'de "İçişleri Bakanlığı'nın Yerel Yönetimlere Dönük Hizmet, Görev ve Yetkilerinin Yerel Yönetim Bakanlığı'na Devrine İlişkin Protokol" yayımlanmıştır. Bu protokol ile İçişleri Bakanlığı'ndan Yerel Yönetim Bakanlığı'na geçen görev ve sorumluluklar tespit edilmiştir. Fakat bu adımdan bir süre sonra vazgeçilmiştir.

Halen yürürlükte olan 1982 Anayasası'nın 127'inci maddesinde de 1961 Anayasası'nda olduğu gibi, mahalli idareler ayrı bir başlık altında düzenlenmiş ve tanımlanmıştır. Bir önceki Anayasaya göre daha ayrıntılı düzenlemeler içeren bu anayasada dikkati çeken husus merkezi yönetimin mahalli idareler üzerindeki kontrolünün arttırılmak istenmesidir. Örneğin, merkezi hükümete mahalli idareler üzerinde kullanılmak üzere idari vesayet yetkisi verilmiş, İçişleri Bakanlığı'na, görevleri ile ilgili bir suç sebebi ile hakkında soruşturma veya kovuşturma açılan mahalli idare organları veya bu organların üyelerini geçici bir tedbir olarak, kesin hükme kadar görevden uzaklaştırma yetkisi tanınmıştır. Ek olarak da Anayasa, büyük yerleşim merkezleri için özel yönetim biçimlerinin getirilebileceğini hüküm altına almıştır. Bu hükme istinaden çıkarılan 2972 sayılı Mahalli İdareler ile Mahalle Muhtarlıkları ve İhtiyar Heyetleri Seçimi Hakkında Kanun'un Geçici 5'inci maddesinde büyük şehir yönetiminin hukuki statüsünü belirlemek için Kanun Hükümünde Kararname çıkarılacağı belirtilmiştir.

80'li yıllardan itibaren günümüze kadar yerel yönetimlere ilişkin birçok yasal düzenleme yapılmıştır. 1987 yılında, "13 Mart 1913 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu Muvakkatinin Adının ve Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine, Bu Kanuna Bazı Maddeler Eklenmesine Dair Kanun" çıkarılmış ve İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu Muvakkatinin adı "İl Özel İdaresi Kanunu" olarak değiştirilmiştir. Ayrıca kanuna bazı maddeler eklenmiş ve bazı maddeler değiştirilmiştir. Örneğin; 2'inci maddeye eklenen 13'üncü bent ile İl özel idaresine, mahallî müşterek nitelikte olan imar, bayındırlık, sağlık ve diğer birçok konuda imkanları çerçevesinde hizmet görme görevi yüklenmiştir. Fakat il özel idarelerinin görevli olduğu mahallî ve müşterek ihtiyaçların kapsamı ve sınırının Bakanlar Kurulunca tespit olunacağı hüküm altına alınmıştır. Dolayısıyla, ihtiyaçlar mahalli nitelik taşıya bile, ihtiyaçların kapsam ve sınırına ilişkin merkezi değerlendirmeye öncelik verilmesi, merkezin karar verici fonksiyonunu devretmeye yanaşmadığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

1988 yılında ise, Devlet Planlama Teşkilatı, TODAİE'den bu zamana kadar idareyi geliştirmek için yapılan çalışmaların uygulamada ne kadar işlevsel olduklarını, çalışmaların eksik kalan yönlerini ve alınması gereken önlemleri ve katılma kararı aldığı Avrupa Topluluklarına uyum sağlayabilmesi için izlemesi gereken yolları belirlemek üzere bir incele yapmasını istemiştir. Bu projeye Kamu Yönetimi Araştırma Projesi (KAYA) adı verilmiştir. Bu proje kapsamında yedi araştırma grubu oluşturulmuştur. Bu araştırma gruplarından biri de Yerel Yönetimler Araştırma Grubudur. Bu grubun raporunda, merkeziyetçi-bürokratik nitelikleri ağır basan yerel yönetimler yerine, merkezi yönetimin yerindelik değil hukukilik denetimine bağlı, kaynakları açısından güçlü, yereldeki ihtiyaçlara ilişkin kararlarını kendi organları ile alabilen ve uygulayabilen bir yerel yönetimin hedeflendiği ifade edilmiştir.

Yerel yönetimleri geliştirme çabası sadece bu çalışmalardan ibaret kalmamış 1998 yılında "Merkezi İdare ile Mahalli İdareler Arasında Görev Bölüşümü ve Hizmet İlişkilerinin Esaslarının Düzenlenmesi ve Çeşitli Kanunlarda Mahalli İdareler İle İlgili Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Tasarısı" hazırlanmış fakat yasalaşmamıştır. Bu tasarı "Mahalli İdareler Reform Tasarısı" olan kısaltılmış fakat bu kısaltmanın, -tasarı sadece mahalli idareleri değil tüm devlet örgütlenmesini yeniden düzenlemeyi hedeflediği için- yanıltıcı olduğu ifade edilmiştir. Tasarıda, aşırı merkeziyetçi yapının ülke ihtiyaçlarına uygun olmadığı, dolayısıyla merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasında gerçekçi bir iş bölümü yapılması gerektiği ifade edilmiştir. (Güler, 1998)

2000'li yıllara gelindiğinde, yerel yönetimlere ilişkin çalışmalara hız verildiği görülmektedir. Örneğin; dernek statüsünde olan Türkiye Belediyeler Birliği, 2002 yılında Türkiye'deki bütün belediyeleri tek çatı altında toplamak amacıyla Bakanlar Kurulu kararıyla mahalli idare birliği statüsünü kazanmıştır. 2003 yılında Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı hazırlanmış ve merkezi idare ile mahalli idarelerin görev, yetki ve sorumluluklarının belirlenmesi amaç kısmında yer almış fakat tasarı yasalaşmamıştır. Halen yürürlükte olan 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu 2004 yılında, 5393 sayılı Belediye Kanunu ve 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu ve Mahalli idare Birlikleri Kanunu ise 2005 yılında kabul edilmiştir.

2012 yılında 6360 sayılı kanunla 14 adet yeni büyükşehir belediyesi kurulmuş, mevcut olan büyükşehir belediyelerinin sınırı ilk mülki sınırı olarak belirlenmiştir. Büyükşehir belediyesi olan ya da büyükşehir belediyesine dönüştürülen illerde il özel idaresi tüzel kişiliği kaldırılmıştır. Bu düzenleme 1982 Anayasası'nın 126 ve 127'inci maddelerine aykırı olduğu gerekçesiyle Anayasa Mahkemesinin önüne getirilmiş fakat dava reddedilmiştir (AYM, 2013).

1982 Anayasası'nın 126'ncı maddesinde Türkiye illere bölünmüş ve 127'inci maddesinde ise illerin mahalli müşterek ihtiyaçlarının karar organları kanunda gösterilen seçmenler tarafından seçilen kamu tüzel kişileri tarafından karşılanacağı hüküm altına alınmıştır. Fakat bahsi geçen anayasa maddelerinde bir değişikliğe

gidilmeden büyükşehir belediyesi kurulan yerlerde il özel idaresinin yasal düzenleme ile kaldırılmasının hukuka aykırı olduğu ifade edilmiştir (Gözler, 2013)

Yeni düzenleme ile büyükşehir belediyelerinin önemi artmış ve yerel politikaların uygulanmasında baş aktör haline gelmeleri sağlanmıştır. Bilindiği gibi, merkezde mahalli idarelere ilişkin görevler, İçişleri Bakanlığı'na bağlı Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü'nce idare edilmektedir. Fakat İl Özel İdarelerinin kaldırılması ile ortaya çıkan yeni durumda, mahalli idareler açısından koordinasyonun sadece genel müdürlük düzeyinde olmasının ihtiyacı karşılamaya yetmeyeceği düşüncesinden yola çıkılarak 1978 yılında olduğu gibi bir yerel yönetim bakanlığının tekrar kurulması gerektiği ifade edilmiştir. (Kızılboğa, Özasan, Alıcı, 2015)

2014-2018 Onuncu Kalkınma Planı Yerel Yönetimler Özel İhtisas Raporunda ise yerel yönetimlerin geliştirilmesi için kurumsal yapının sağlamlaştırılması, kamu hizmetinin kamu yararı gözetilerek sunulabilmesi için hizmet sunum yöntemlerinin geliştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca idari, teknik ve mali açıdan mahalli idarelerin gelişiminin sağlanması gerektiği ve bu gelişimin de yeterli sayıda nitelikli personele sahip olmakla mümkün olabileceği ifade edilmiştir.

2019-2023 On Birinci Kalkınma Planı Yerel Yönetimler Özel İhtisas Raporunda ise Hükümet Programında yerel yönetimler başlığı altında, “Yerel yönetimlerde kamu kaynaklarının ülke ve millet menfaatleri için kullanımını temin edecek düzenlemelerin süratle gerçekleştirilmesi”, “Yerel yönetim hizmetlerinin elektronik ortamda, ortak norm ve standartlarda sunulmasının sağlanması ve e-Devlet Kapısına entegre edilen yerel yönetim hizmetlerinin sayısının artırılması” gibi hedeflere yer verilmiştir.

IV. TÜRK İDARE TARİHİ AÇISINDAN MAHALLI HİZMETLERİN SUNULMASINDA İDARENİN ROLÜ

İdarenin mahalli hizmetleri daha geniş çerçevede ise kamu hizmetlerinin ifa edilmesi faaliyetini bizzat üstlenmesi, aslında cumhuriyetin kurulduğu yıllarda, hızlı kalkınmayı sağlamak amacı ile ortaya çıkmıştır denilebilir. Bu dönemde, yeni kurulmuş olan devletin ekonomik açıdan kötü durumda olması, yerli sermayenin ve teşebbüslerin olmayışı ya da yetersiz olması ve kapitülasyonlara duyulan tepki sebebiyle devlet, ekonomik yönü ağır basan birçok faaliyete kamu hizmeti statüsü vererek bizzat yerine getirmiştir. Ayrıca yeni kurulmuş bir devletin uyguladığı rejimin sağlamlaşması için, cumhuriyetin temel ilkelerinden olan devletçilik ilkesinin bir sonucu olarak kamu hizmetleri devlet tarafından görülmeye başlanmıştır. (Gülan, 1998), (Göymen, 1999), (İnan, 1976) Bu dönemde, yerelde hizmet gören özellikle yabancı sermaye elindeki şirketler devletleştirilmiş ve sonrasında ise belediyelere devredilmiştir. Yerel hizmet gören şirketlerin belediyeleştirilmesi olarak değerlendirilen bu uygulamanın Cumhuriyet Halk Fırkasının 1931 yılı Üçüncü Kurultayında benimsenen devletçilik ilkesinin, Belediyeler ölçeğinde yansması olduğu ifade edilmiştir. (Tekeli, Ortaylı, 1978)

Devletçilik ilkesinin uygulanmasının temelinde zamanın şartlarının getirdiği mecburiyet olduğu düşünülse de, bu uygulamanın Osmanlı-Türk toplum yapısının devlete öncelik veren özelliklerinden kaynaklandığı da iddia edilmiştir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde toplumun refahını sağlama, ekonomik ve sosyal gelişmenin sağlanması görevi devletindir. Hatta askeri ihtiyaçları karşılamak amacıyla Osmanlı döneminde kamu teşebbüsleri kurulmuş, sanayiye özendirmek ve geliştirmek için önlemler alınmış fakat başarılı olmamıştır. 1920'li yılların başında ise özel sektörü destekleyen bir politika izlenmiş, sanayileşmeye ağırlık verilmiştir. Fakat özel sektörün sermayesinin yetersiz olması, Osmanlı Devleti'nden devralınan girişimci sınıfın gelişmemiş olması ve 1929 dünya ekonomik bunalımının bir sonucu olarak ciddi boyutta dış ticaret açıklarının oluşması ve Türk parasının değer kaybetmesi, özel sektörün başarısız olmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla, 1930'lu yıllara gelindiğinde, Milli İktisat Kongresi'nde ifade edilen ekonomik bağımsızlık ve hızlı kalkınma ilkeleri gerçekleştirilememiştir. Dolayısıyla özel sektörün teşvik edilmesi ile kalkınmanın ve sanayileşmenin gerçekleşmemesi, kapitülasyonlara olan tepki, dünyada yaşanan ekonomik bunalım, milli bir sanayinin geliştirilmesi gerektiği fikrini doğurmuş, diğer dünya devletlerinde olduğu gibi, içe dönük kapalı bir ekonomiye sahip olmak düşüncesiyle, devlet, ekonomiye müdahalesini arttırmıştır. (Kepenek, Yentürk, 2000),(Yeşilay, 2005), (Bülbül 2010)

1930'lu yıllardan başında uygulamaya sokulan "Devletçilik" ilkesi, ekonomik gelişmede sanayileşmeye önem vermiştir. Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planının uygulamaya konulması bu durumun açık bir örneğidir. Bu planda, yerli üretime, yerel ya da bölgesel üretim birimlerinin kurulmasına önem verilmiş, sanayi işletmelerinin ham madde ve işgücü kaynaklarına yakın olması hedeflenmiştir. (Kepenek, Yentürk 2000) Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı'nda büyük sermaye ve teknik bilgi isteyen hizmet kollarında devletin planlı bir şekilde hizmeti yerine getirmesi öngörülmüş ve özel teşebbüse yer verilmemiştir. Fakat milli sermayenin israf edilmemesi için devletin özel teşebbüse yol göstermesi ve koruyucu olması hususu planda belirtilmiştir.(İnan,1972) Dolayısıyla devletin toparlanmayı hızlı bir şekilde sağlamak amacıyla kamu hizmetini bizzat üstlenmesinin öngörülmesinin yanında, özel sektörün de yönlendirilmesinin ve geliştirilmesinin hedeflenmesi, devletin hizmet üretiminde ülke kalkınmasında tamamen tek aktör olma gayesinde olmadığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

1950'li yıllara kadar bir yandan devlet, ortak ve genel ihtiyaçların görülmesi amacıyla kamu hizmetini sürdürmüş, diğer yandan da ekonomik alandaki kamu hizmeti faaliyetleri ile özel sektöre destekler verilmiştir. Örneğin, özel sektörün girmedığı kamu hizmeti alanlarındaki faaliyetlerde, bayındırlık ya da malzeme temin edilmesi gibi işlerde ihaleler ile özel sektör desteklenmiştir ve böylece güçlenmeye başlamıştır. Devletin desteği ile güçlenen özel sektör, ekonomik nitelikteki kamu hizmetlerinin yarattığı ticari potansiyeli değerlendirebilmek için, bu hizmetlerin ifasını bizzat yerine getirme taleplerinde bulunmaya başlamıştır. (Gülan 1998), (Göymen, 1999)

1980’li yıllara kadar, ekonomik hayata müdahale etmiş, merkezi yönetim tüm kamu hizmetlerinin ifasını yüklenmiş ve bu hizmetleri merkez ve taşra örgütü ile görmeye çalışmıştır. Mahalli nitelikteki birçok hizmet de merkezi yönetim tarafından üstlenilmiştir.(Kavruk, 2002) Fakat bu durum beraberinde çeşitli sorunları da getirmiştir. Yedinci Beş yıllık kalkınma planında bu durum şöyle ifade edilmiştir; *“belediyelerle ilgili olarak 1930 yılında 1580 sayılı Belediye Kanunu çıkarılmıştır. Bu yasa ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında çıkarılan çeşitli yasalar, kentsel hizmetlerle ilgili tüm görev, yetki ve sorumlulukları belediyelere bırakmıştır. Ancak, zaman içinde bu görev ve yetkilerin önemli bir bölümü ekonomik, teknolojik ve diğer gerekçelerle merkezi idare tarafından üstlenilmiştir. Bu süreç sonunda oluşan belediye yapısı ile giderek büyüyen kent sorunlarının çözümü mümkün olamamaktadır.* Dolayısıyla rapordan da anlaşıldığı gibi mahalli idareler mahalli hizmetlerin yerine getirilmesinde etkin olamamışlardır. Bu sebeple hem mahalli idareler işlevlerini yerine getirememiş ve kendilerini geliştiremedikleri için bir mahalli idare geleneği oluşmamış hem de merkezi yönetimin kamu hizmetinin ifasını bu denli üstlenmesi, mahalli kamu hizmetlerinin gerektiği gibi ifa edilememesine yol açmıştır.

1980’li yıllara gelindiğinde devletin ekonomik hayata müdahalesinde kırılmalar yaşanmıştır. 24 Ocak 1980 tarihinde Bakanlar Kurulu toplantısında önemli kararlar alınmış ve 25 Ocak 1980 tarih ve 16880 mükerrer sayılı Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. İstikrar Programı ya da Ekonomik Stabilizasyon Programı olarak adlandırılan bu kararlar, küreselleşme ile birlikte, dünyadaki ekonomik gelişmelere ayak uydurmak, ekonomiyi canlandırmak ve enflasyonu kontrol etmek amacını taşımaktadır. Bu amacı gerçekleştirmek için de devletin ekonomiye olan müdahalesini azaltma bir yöntem olarak tercih edilmiştir. Ayrıca, ticari alanda faaliyet gösteren özel hukuk tüzel kişilerinin yine bu alanda faaliyet gösteren kamu tüzel kişileri ile olan eşitsizlik durumunun dengelenmesi sağlanmak istenmiştir.(Tüleykan ve Bayramoğlu, 2010) Çünkü serbest piyasa ekonomisini benimsemiş bir ülkede girişimci sınıfın desteklenmesi ve faaliyetlerinin geliştirilerek artırılması gerekmektedir. (Çokgezen, 2012) Merkezi yönetimin uyguladığı devletçi politika, 1980’li yıllarda değişime uğramıştır. 24 Ocak 1980 tarihinde alınan istikrar kararları ile devletin ekonomik hayattan çekilmesi fikri hâkim olmaya başlamıştır. Bu kararların yürürlüğe girdiği dönem dünyada liberalizmin etkin olmaya başladığı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Hatta özelleştirmenin temelini de liberal felsefeye dayandığı belirtilmiştir.(Yavilioğlu, Delice, Özsoy, 2010) Dolayısıyla 1980 öncesi dönem devletin ekonomiye etkin müdahalesinin olduğu bir dönemi yansıtırken 1980 sonrası dönem ise devletin ekonomik hayatta etkinliğini azaltarak, ekonomik bir aktör olmaktan ziyade “yönetme” fonksiyonuna yönelmek istediği bir dönem olarak ifade edilebilir. (Çokgezen, 2012) Bu dönemde devletin kamu hizmetinin ifasındaki rolünü azaltmak amacıyla çay ve tütün üretimi gibi kamu hizmeti alanlarında devlet tekelleri kaldırılmış ve kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi süreci başlamıştır. (Eryılmaz, 1989)

29.02.1984 tarihinde özelleştirmeye ilişkin “Tasarrufların Teşviki ve Kamu Yatırımlarının Hızlandırılması Hakkında Kanun” yürürlüğe girmiştir. Özelleştirme

uygulamalarına yönelik ilk yasal düzenleme olma niteliğini taşıyan bu kanunun, doğrudan özelleştirmeyi düzenlememekle birlikte, ekonomik verimlilik arayışını amaç edindiği fakat bu özelliği ile birlikte güncel özelleştirme algısından farklı ve eksik bir içeriği olduğu ifade edilmiştir. (Baytan, 2009) 27.11.1994 tarihli ve 22124 sayılı resmi gazetede 4046 sayılı Özelleştirme Uygulamaları Hakkında Kanun yayınlanmış ve nihayet 1999 yılında 4446 sayılı kanun ile 1982 Anayasası'nın 47'inci maddesinin Devletleştirme başlıklı maddesinin başlığına "Özelleştirme" başlığı da eklenerek kavram, anayasal bir dayanağa kavuşmuştur. Ayrıca yine aynı maddeye eklenen fıkrada, Devlet, kamu iktisadî teşebbüsleri ve diğer kamu tüzelkişileri tarafından yürütülen yatırım ve hizmetlerden hangilerinin özel hukuk sözleşmeleri ile gerçek veya tüzelkişilere gördürülebileceği veya devredilebileceğinin kanunla belirleneceği ifade edilmiştir. Dolayısıyla, kamu hizmetlerinin özel hukuk kişilerine gördürülmesi usulü anayasal dayanağa kavuşmuştur.

Merkezi yönetim tarafından uygulanan özelleştirme politikaları ve kullanılan özelleştirme usulleri yerelde de etkisini göstermiş ve merkezin uyguladığı sosyo-ekonomik politikanın etkisiyle özel hukuk kişilerinin çeşitli şekillerde mahalli hizmetlerin sunumuna katılmasının alternatif bir hizmet sunma biçimi olarak kullanıldığı görülmüştür. Dolayısıyla görülmektedir ki ülke genelinde uygulanan ekonomik politikalar mahalli yönetimlerin hizmet sunma biçimlerini de etkilemektedir. Dolayısıyla özelde mahalli idarelerin kamu hizmeti sunma açısından uyguladıkları yöntemleri, genelde devletin kamu hizmeti sunma politikasından bağımsız düşünmemek gerekir. (Kavruk, 2002) Hatta mahalli idarelerin özelleştirme uygulamalarının merkezi yönetim ile kıyaslaması yapıldığında, mahalli idarelerin daha avantajlı olduğu ifade edilmiştir. Çünkü ülke genelinde yapılan bir özelleştirmenin sonuçlarını almak ile yerelde mahalli hizmetlerin görülmesi gibi halkın günlük ihtiyaçlarının karşılanmasında birebir etkili bir faaliyete yönelik özelleştirme yapılmasında bu özelleştirmenin olumlu ya da olumsuz geri dönüşü kısa sürede alınabilmektedir.

Özelleştirme faaliyetleri mahalli idareler arasında özellikle belediyeler üzerinde etkili olmuştur. Bu dönemde merkezi hükümetçe belediyelerin finansal açıdan iyileştirilmesi için düzenlemeler yapılmıştır. Böylece belediyeler bir yandan mahalli hizmetlerdeki kaliteyi arttırmaya çalışırken bir yandan da kamu hizmetlerinin üretiminde kendileri hizmeti ifa etmek yerine özel hukuk kişilerinden yararlanma yolunu tercih etmeye başlamışlardır. (Eryılmaz, 1989)

Mahalli hizmetlerin yerine getirilmesinde özelleştirilme uygulamasına başvurulması hizmetin tamamen özel sektöre devri anlamına gelmemektedir. Mahalli idarelerin özelleştirme uygulamaları ile mahalli hizmetler özel hukuk kişilerine sözleşme ile gördürülmekte fakat mahalli idarelerin hizmetin asıl sahibi olarak sorumluluğu devam etmektedir. (Ersöz 2001), (Odabaş 1999) Dolayısıyla mahalli idarelerin özelleştirme uygulamalarına başvurmaları, özel hukuk kişilerinden bir alternatif hizmet sunma yöntemi olarak yararlanmasındır denilebilir. (Ersöz, 2001)

V. MAHALLİ HİZMETLERİN SUNUM YÖNTEMLERİ

A. MAHALLİ HİZMETLERİN BIZZAT MAHALLİ İDARELER TARAFINDAN YERINE GETİRİLMESİ

Yerel hizmetlerin bizzat mahalli idareler tarafından yerine getirilmesinde idare kamu hizmetinin görülüş usullerinden olan emanet usulünü kullanmaktadır. Mahalli idareler kendi aralarında birlik kurarak da mahalli hizmetlerin ifasını gerçekleştirebilirler. İşte bu sebeple bu iki usul ayrı başlıklar altında incelenecektir.

1. EMANET USULÜ

Kamu hizmetinin görülüş usullerinden emanet usulünün ilişkin doktrindeki tanımlamalar ise şöyledir; “*kamu idareleri (devlet, il, belediye ve köy) ile idari kamu kurumlarının kendi personel, para, araç ve gereçleri ile doğrudan doğruya kamu hizmeti görmesi usulü*”. (Duran, 1982) “*hizmetin doğrudan doğruya bir amme hükmi şahsı tarafından kurulan bir teşkilatla ve bu şahsa ait şahsi, aynı ve mali vasıtalarla idare edilmesi demektir* (Onar 1966)

Mahalli idarelerin görev ve yetkilerini düzenleyen mevzuatta belediyelerin görev ve yetkileri sayılırken bazı hizmetleri yapabileceği ve yaptırabileceği yazılmıştır. Örneğin 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 14'üncü maddesine göre, belediye kentsel alt yapı hizmetlerini emanet usulüyle görebileceği gibi özel hukuk kişisine de gördürebilir. Fakat büyükşehir belediyeleri ile nüfusu 100.000'in üzerindeki belediyeler, kadınlar ve çocuklar için konukevleri açmak zorundadır. Belediye bu hizmeti emanet usulüyle görmek zorundadır.

2. MAHALLİ İDARE BİRLİKLERİNİN OLUŞTURULMASI

Mahalli hizmetlerin sunulmasında emanet usulü dışında başvuru yöntemlerinden biri olarak mahalli idare birliklerinin oluşturulması da bir usul olarak değerlendirilebilir. 5355 sayılı Mahalli İdare Birlikleri Kanunu'na göre mahallî idare birliği: Birden fazla mahallî idarenin, yürütmekle görevli oldukları hizmetlerden bazılarını birlikte görmek üzere kendi aralarında kurdukları kamu tüzel kişisini ifade etmektedir. Mahalli idare birlikleri bölgesel olabileceği gibi ülke düzeyinde de kurulabilir. Fakat mahallî idarelerin menfaatlerinin korunması, gelişmelerine yardımcı olunması, personelinin eğitilmesi ve mahallî idarelerle ilgili kanun hazırlıklarında görüş bildirilmesi amacıyla il özel idarelerini ve belediyeleri temsil etmek üzere ülke düzeyinde sadece birer birlik kurulabilir. Mevcut uygulamaya bakıldığında ülke düzeyinde, bütün belediyeleri temsil etmek üzere Türkiye Belediyeler Birliğinin, yine ülke düzeyinde bütün il özel idarelerini temsil etmek üzere Vilayetler Hizmet Birliğinin kurulduğu bilinmektedir.

B. MAHALLI HİZMETLERİN ÖZEL HUKUK KİŞİLERİ TARAFINDAN YERİNE GETİRİLMESİ

Mahalli hizmetlerin özel hukuk kişilerine gördürülmesi yeni bir uygulama değildir. Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde de mahalli hizmetlerin özel hukuk kişilerine gördürülmesi usulüne rastlanmaktadır. Bu dönemde, şehirlerin elektrik, su, ulaşım gibi ihtiyaçları, yerli ya da yabancı sermayeli imtiyaz sahibi şirketlerce görülmüştür. Dolayısıyla mahalli hizmetlerin sunumunda imtiyazlı şirketlerin etkin olması, günümüzde mahalli hizmetlerin özel hukuk kişileri tarafından görülmesinin yeni bir uygulama olmadığını adeta bir göstergesidir denilebilir. (Kavruk 2002)

Yereldeki kamu hizmetlerinin ifası ile yükümlü mahalli idareler, elbette yasaların kendilerine verdiği izin çerçevesinde bu usulleri kullanabilirler. Örneğin 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun Belediyenin Yetkileri ve İmtiyazları başlıklı 15'inci maddesinde, toplu taşıma yapmak, katı atıkların toplanması gibi hizmetlerin imtiyaz yoluyla devredilebileceği belirtilmiştir. Fakat kentleşme süreci, nüfus artışı, yerleşim alanlarının büyümesi gibi faktörler nedeniyle kentlerde yaşayanlar açısından ihtiyaçlar hem teknik hem de niteliksel açıdan daha farklı özellikler göstermeye başlamış, bu ihtiyaçların karşılanabilmesi için hizmet üreten mahalli idarelerin iş yükü daha ağır hale gelmiştir. (Kavruk, 2002) Bu sebeple mahalli idareler hizmetleri daha sağlıklı bir şekilde ifa edebilmek için alternatif yöntem arayışlarına da gitmişlerdir. Böylece özel hukuk kişilerinin hizmet sunumlarındaki rolü aktif hale gelmeye başlamıştır. Örneğin; Batıda özel sektörün yerel hizmetlerin sunumuna katılması devlet tarafından desteklenmiş ve böylece vergilerden muaf bir şekilde kâr getirmeyen yerel hizmetlerin sunumunda vakıflar, yardım dernekleri aktif rol almışlardır.(Toprak, 2010), (Berk, 2003) Türkiye'de ise belediyeler özel hukuk kişilerine hizmet gördürürken bazen hizmetin kalitesini belli bir düzeyde tutabilmek için hizmet sunan özel hukuk kişisini mali ya da herhangi bir başka şekilde desteklemektedir. Bu yöntemle hizmet sübvansiyonu adı verilmektedir. (Uçar, 2019) Örneğin İstanbul Büyükşehir Belediyesi Meclisinin Toplu Ulaşım Hizmetleri Hakkındaki 17 Haziran 2019 tarihli kararında, sürdürülebilirliğinin sağlanması adına 30.06.2019 ile 31.12.2019 tarihleri arasında geçerli olmak üzere ekli dosyada yer alan toplu ulaşım operatörlerine, söz konusu dosya içeriğinde yer alan sübvansiyon ödemelerin yapılması yöntemine ilişkin karar alınmıştır.

Belediyeler yerel hizmetlerin sunumunda yap-işlet devret yöntemine de başvurumaktadırlar. Belediyeler kendi bütçelerinin yeterli olmayacağı metro, raylı sistem, ticaret merkezi gibi hizmetlerin ifasında yap işlet devret modeline başvurumaktadırlar. Ek olarak belediyeler bu yöntemle iş hanı, otopark, konut inşaatı, ve eğlence merkezlerinin inşası içinde başvurmuşlardır.(Emek, 2002)

Mahalli idareler tarafından mahalli hizmetin özel hukuk kişilerine gördürülme yöntemlerinden biri de gönüllülüktür. Gönüllülük, kamu kaynaklarının mahalli kamu hizmetlerinin sunulmasında yeterli olmaması halinde, vakıf dernek gibi

kuruluşlarca kamu hizmetlerinin ifasının üstlenilmesidir. Gelişmiş ülkelerde yerel idarelerde gönüllü katılım ve bu katılımın artmasına yönelik çalışmalar önem arz etmektedir.(Acartürk, 2001) Gönüllülük, yalnızca bir gönüllü yardım faaliyeti olmayıp, sivil toplum örgütleriyle devlet arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde de büyük önem arz etmektedir. Gönüllü olma halinde kişilerin yürüttükleri hizmetten herhangi bir menfaat elde etmesi söz konusu değildir. Gönüllü olan kişiler, belli bir amacın gerçekleşmesi için bilgi ve deneyimlerini paylaşarak bir mahalli hizmetin sunumuna katılırlar. Böylece hem mahalli hizmetler görülmüş olur hem de vatandaşlarda toplum bilinci mahalli sorunların çözümüne katılma refleksi harekete geçmiş olur.(Altın ve Şahin 2019)

5393 Sayılı Belediye Kanunu'nun Belediye Hizmetlerine Katılım başlıklı 77'inci maddesi şöyledir; Belediyenin sağlık, eğitim, spor, çevre, sosyal hizmet ve yardım, kütüphane, park, trafik ve kültür hizmetleriyle yaşlılara, kadın ve çocuklara, engellilere, yoksul ve düşkünlere yönelik hizmetlerin yapılmasında belde de dayanışma ve katılımı sağlamak, hizmetlerde etkinlik, tasarruf ve verimliliği artırmak amacıyla gönüllü kişilerin katılımına yönelik programlar uygulayacağı belirtilmiştir. 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu'nun "İl Özel İdaresi Hizmetlerine Gönüllü Katılım" başlıklı 65'inci maddesinde de aynı ifadelerle gönüllü katılım düzenlenmiştir. İl özel idaresi ve belediye hizmetlerinin yürütülmesinde hemşehrilerin gönüllü katılımına ilişkin usul ve esaslar ise il özel idaresi ve belediye hizmetlerine gönüllü katılım yönetmeliği ile düzenlenmiştir. Gönüllülük faaliyetlerine örnek olarak Konya Meram Belediyesi'nin ise 65 yaş ve üzeri yaşlıların gönüllü olarak bakımı ve ev temizliği, ihtiyacı olanlara gıda yardımı ve yemek servisi hizmetine gönüllü olarak katılım çalışmaları verilebilir.(Kocaoğlu ve Bingöl 2015)

C. MAHALLİ HİZMETLERİN MAHALLİ İDARELERİN KURDUKLARI İKTİSADİ TEŞEBBÜSLER TARAFINDAN YERİNE GETİRİLMESİ

Kamu hizmetinin görülüş usullerini kullanarak mahalli hizmetleri ifa eden mahalli idarelerin, bu usuller dışında çeşitli alternatif yollara başvurdukları görülmektedir. Bu hizmet ifa yollarından biri de şirket kurmaktır. Mahalli idarelerin şirket kurma uygulamasına ilk olarak İl düzeyinde bakıldığında, İl Özel İdaresi Kanunu'nun 52'inci maddesinde "*İl özel idaresi kendisine verilen görev ve hizmet alanlarında, ilgili mevzuatta belirtilen usullere göre sermaye şirketleri kurabilir.*" ifadesinin yer aldığı görülmektedir. İl Özel İdareleri açısından şirket kurma ya da kurulmuş şirketlere ortak olma yoluna başvurma gerekçesinin ise yerel halkın tasarruflarının yatırım yapmak suretiyle değerlendirilmesini sağlamak ve halkın güvenini kazanarak yatırıma teşvik etmek, bunun yanında bölgenin ihtiyacı olan bir konuda yerel halk tarafından bir teşebbüsün oluşturulmaması halinde bu durumu değerlendirerek öncülük etmek olduğu değerlendirilmiştir. (Tekmen, 1996) Dolayısıyla şirket kurulması ile ulaşılmak istenen amacın mahalli ihtiyaçları karşılamak ile birlikte halk ile bütünlük kurarak bölgenin kalkındırılmasını sağlamak olduğu ifade edilebilir.

5355 sayılı Mahalli İdare Birlikleri Kanunu incelendiğinde ise hükümetin teklif ettiği ilk metnin 20'inci maddesinde “*Mahallî idare birlikleri şirket kuramaz veya kurulmuş ticarî ortaklıklara katılamaz.*” ifadesinin yer aldığı görülür. Bu maddenin alt komisyonca değerlendirilmesinde; birlik kurulduğunda, şirket yerine yeni bir örgütlenme yolu seçilmiş olduğu, kurulan birliğin şirket kurmasının, şirket kurmak amacıyla birlik oluşturması anlamına geleceği ve bunun doğru bir uygulama olmadığı ifade edilmiştir. Komisyondaki görüşmelerde ise, mahallî idare birliklerinin, mahallî idare birimlerinin işleminde çok etkili bir işleve sahip olacakları belirtilerek bu amaçla, mahallî idare birliklerinin etkin işleyişine olanak tanıyan düzenlemelerin yer alması gerektiği ve etkin işleyiş için şirket kurmanın zorunlu olduğu ifade edilmiştir. Hatta komisyonda, mahalli idarelerin şirket kurma hakkı varken, mahallî idare birliklerine bu hakkın verilmemesinin bir eksiklik olduğu değerlendirilmiştir. Bu gerekçe ile de şirket kurma yasağına ilişkin madde tasarı metninden çıkarılmıştır. Birliklerin şirket kurabilmelerine imkân sağlamak için de “*Birliğin Yetkileri*” başlıklı 6'ncı maddesi “*mahallî idare birliklerinin, mahallî idare birimlerinin sahip oldukları yetkilerin yanında, bu birimlerin sahip oldukları haklara da sahip olmaları gerektiği*” gerekçesiyle değişikliğe gidilerek, madde “*Mahallî idare birlikleri, tüzükte birliğe devredilmesi öngörülen mahallî müşterek nitelikli hizmetlere ilişkin olarak üye mahallî idarelerin yetkilerine sahiptir.*” şeklinde düzenlenmiş ve yasalaşmıştır. Fakat Mahalli İdare Birlikleri Kanunu'nun bu ve başka maddelerinin Anayasaya aykırı olduğu iddiası ile Anayasa Mahkemesinde iptal davası açılmış fakat mahkeme tarafından iptal talebi reddedilmiştir. Sonuç olarak uygulamadan da görüldüğü kadarıyla mahalli idare birlikleri şirket kurabilmektedirler. Örneğin bir mahalli idare birliği olan Marmara Belediyeler Birliği'nin Marmara Eğitim ve Organizasyon Şirketi, Marmara Belediyeler Birliği'nin iştiraki olarak 1985 yılında kurulmuş ve hala faaliyetine devam etmektedir.

Mahalli idarelerin şirket kurma yetkisi belediyelere de tanınmıştır. 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun “*Şirket Kurulması*” başlıklı 70'inci maddesinde; “*Belediye kendisine verilen görev ve hizmet alanlarında, ilgili mevzuatta belirtilen usullere göre şirket kurabilir.*” ifadesi yer almaktadır. Yine 5216 sayılı Büyükşehir belediyesi Kanunu'nun “*Şirket kurulması*” başlıklı 26'ncı maddesine göre büyükşehir belediyesinin kendisine verilen görev ve hizmet alanlarında, ilgili mevzuatta belirtilen usullere göre sermaye şirketleri kurabileceği belirtilmiştir. Bu yetki, belediyelerin buldukları coğrafi alanda mahalli müşterek ihtiyaçları karşılayabilmek için kendi imkânları ile hizmet sunma dışında alternatif olarak başvurdukları hizmet sunma yöntemlerinden biridir (Emrealp ve Horgan, 1994)ve bu yöntem, belediyeler tarafından uzun bir süredir uygulanmaktadır.

D. MAHALLI İDARELERİN İŞLETME KURARAK HİZMET İFA ETMESİ

5393 Sayılı Belediye Kanunu'nun 71'inci maddesine göre, Belediye, özel gelir ve gideri bulunan hizmetlerini Çevre ve Şehircilik Bakanlığının izniyle bütçe içinde işletme kurarak yapabilmektedir. Yine 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu'nun 53'Üncü maddesine göre İl özel idaresi, özel gelir ve gideri bulunan hizmetlerini

İçişleri Bakanlığının izniyle bütçe içi işletme kurarak yapabilmektedir. Örneğin Keçiören Belediye başkanlığı Bütçe İçi İşletme Yönetmeliğinde, ilgili yönetmelikle halen belediyenin uhdesinde olan veya oluşacak her türlü sosyal ve sportif tesislerin yapımı ve işletilmesi usul esaslarının düzenlendiği ifade edilmiştir.

E. KAMU ÖZEL ORTAKLIĞI YÖNTEMİYLE MAHALLI HİZMETLERİN SUNUMU

Belediyeler mahalli hizmetlerin sunumunda, kamu özel ortaklığı yönteminde de başvurumaktadırlar. Kamu özel ortaklığı yöntemiyle kamu ve özel sektör kuruluşlarının karşılıklı etkileşim halinde hareket ederek işbirliğini gerçekleştirmesi sağlanmaktadır (Usta ve Bilgiç, 2016) 5355 sayılı Mahalli İdare Birlikleri Kanunu'nun Birliğin Giderleri başlıklı 16'ncı maddesinde kamu ve özel sektör kuruluşlarıyla yapılan ortak hizmetler ve diğer proje giderlerinden bahsedilmektedir. Dolayısıyla mahalli hizmetler kamu özel ortaklığı yöntemiyle de yerine getirilebilecektir.

VI. SONUÇ

Mahalli idareler, mahalli müşterek ihtiyaçları karşılamak üzere kurulmuş kamu tüzel kişileridir. Halkın yönetime katılmasının ilk aşaması olarak kabul edilen mahalli idarelerin, ortaya çıkışı konusunda da farklı görüşler mevcuttur. Her ne kadar bu tüzel kişilere modern anlamda mahalli kamu hizmetlerini görme görevini merkezi idare verse de bir devlet kurumu oluşmadan da yerel toplulukların kendi yönetim vasıtalarıyla gördükleri hizmeti mahalli hizmet olarak nitelendirmenin sakıncalı olmayacağı düşünülmektedir.

Modern anlamda mahalli idarelerin Türk İdare Tarihi açısından ortaya çıkışı Cumhuriyet Dönemine rastlamaktadır. Osmanlı döneminde de mahalli idare benzeri oluşumlar görülmüş olsa da bunlar merkeze bağımlı birimler olarak hizmet ifa etmişlerdir. Dolayısıyla modern anlamda mahalli idarelerin Türk İdare tarihi açısından geçmişi çok eskilere uzanmamaktadır.

Mahalli hizmetlerin görülmesinde Türk İdare Tarihi açısından idarenin rolüne bakıldığında, Cumhuriyet döneminde yeni bir devletin kurulması sebebiyle tüm hizmetlerin merkezden planlanması refleksi gerek merkezi gerekse yerel hizmetler açısından etkili olmuştur. Bu sebeple de mahalli idareler gelişim gösterememiş, tüm hizmetlerin merkezden planlanması mahalli hizmetlerin de gelişmesini sekteye uğratmıştır. Özel sektörün gelişmesi ve hizmet sunumunda rol alma taleplerinin ortaya çıkmasıyla birlikte idarenin bu hizmetlerin ifasındaki rolü de dönüşüm geçirmiştir.

Mahalli hizmetlerin sunumunda uygulanan yöntemler ise gelişen teknoloji, nüfus artışı ve kamu hizmetlerinin niteliğindeki değişime bağlı olarak çeşitlenmiştir. Mahalli hizmetleri gereği gibi karşılamak isteyen mahalli idareler farklı yöntemlerle

bu hizmetleri görmeye başlamışlardır. Mevzuatın öngördüğü ölçüde hizmet sunumlarını çeşitlendiren mahalli idareler böylece halkın taleplerini karşılamaya çalışmışlardır.

Çalışmada mahalli idareler ortaya çıkışları açısından ve kavramsal nitelikleri yönünden incelenerek açıklanmaya çalışılmıştır. Bu idarelerin Türk İdare tarihi açısından gösterdikleri gelişme, dönemsel açıdan ele alınarak hem gelişim seyri hem de dönemler arasındaki farklar ortaya konmak istenmiştir. Yine Çalışmada Türk İdare Hukuku açısından idarenin mahalli hizmetlerin sunulmasındaki rolü üzerinde durulmuştur. Nihayet Mahalli hizmetlerin sunulmuş yöntemleri gerek klasik yöntemler gerek yasal düzenlemelerde tanınan diğer yöntemler açısından ele alınarak mahalli idarelerin mahalli kamu hizmetlerini nasıl ifa ettikleri açıklanmak istenmiştir.

KAYNAKÇA

- Acartürk, E.(2001)Yerel Hizmetlerin Sunumunda Alternatif Yöntemler, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:6 Aralık 2001, (46-60)
- Afetinan (1972)Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Altın, A., Şahin, O.E (2019) Yerel Yönetimlerde Alternatif Hizmet Sunma Yöntemi Olarak Yerel Hizmetlere Gönüllü Katılım, Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Derneği, ASEAD 6(3) Yıl 2019, (89-114)
- Ayman Güler, B.(1998)“1998 Reform Tasarısı Üzerine İnceleme”, Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, 7(4,)
- Baytan, İ.(2009)Özelleştirme Hukuku ve Uygulamaları, Genişletilmiş ve güncelleştirilmiş 2.baskı, Yetkin Yayınları.
- Berk, A., (2003)Yerel Hizmetlerin Sunumu ve Belediye İktisadi Teşebbüsleri”, Sayıştay Dergisi, Sayı:49.
- Bülbül, Y.(2010) Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyete Özel Girişimciliğe Yönelik Devlet Politikaları, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın no.2010-11.
- Çokgezen, M.(2010) Türkiye'de Devlet, Girişimcilik ve Yerel Kalkınma, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Ekonomik ve Bölgesel Kalkınma Etüdüleri, Yayın no:2010-110.
- Duran, L.(1982), İdare Hukuku Ders Notları, Fakülteler Matbaası, İstanbul.

Emek, U.(2002) Ek ve Değişiklikleri ile Yap-İşlet-Devret (Yid), Yap-İşlet (yi) ve Kamu Hizmeti İmtiyazı Mevzuatı, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş İkinci Baskı, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Hukuki Tedbirler ve Kurumsal Düzenlemeler Dairesi Başkanlığı.

Ersöz, H.Y(2001)“Yerel Yönetimlerde Özelleştirme Uygulamaları ve Yaygınlık Derecesi”, Çağdaş Yerel Yönetimler, 10(2) (31-50)

Eryılmaz, B(1989):“Belediye Hizmetlerinin Yürütülmesinde Alternatif Kurumsal Yöntemler”, Türk İdare Dergisi, yıl:61, Sayı: 382, Mart 1989.s. 17.

Ertan, B.(2002) “Yerel Yönetim Kavramı”, Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt:11, Sayı 1 Ocak, (22-30)

Gençoğlu, M.“1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2(1): 29-50

Göymen, K.(1999) Türk Yerel Yönetiminde Katılımcılığın Evrimi, :Merkeziyetçi Bir Devlette Yönetişim Dinamikleri, Amme İdaresi Dergisi, 32(4), Aralık.

Gözler, K. (2013)“6360 Sayılı Kanun Hakkında Eleştiriler: Yirmi Dokuz İlde İl Özel İdareleri ve Köylerin Kaldırılması ve İlçe Belediyelerinin Büyükşehir İlçe Belediyesi Haline Dönüştürülmesi Anayasamıza Uygun mudur?”, Legal Hukuk Dergisi, 11(122), s.37-82.

Gülan, A.(1998)Türkiye’de Kamu Hizmetlerinin Gelişimi, İHFM; LVI(1-4)

İnönü, İ. (2011)“Fırkamızın Devletçilik Vasfı”. Kadro Aylık Fikir Mecmuası (Tıpkı Basım 19- 36. Sayıları 1933- 1934).2(22)İstanbul: İleri Yayınları

Kalağan, G., (2010)“Cumhuriyet Dönemi Türk Kamu Bürokrasisi’nde Yeniden Yapılanma ve Yönetişel Reform Çalışmaları”, Süleyman Demirel Üniversitesi, Vizyoner Dergisi, 2(1). s.65-84.

Karahanoğulları, O.(2013):“Yerel Özerklik: Mahalli Müşterek ihtiyaçların Yerinden Yönetimi”, **Beşinci Ulusal Yerel Yönetimler Sempozyumu**, Ankara.

Kavruk, H. (2002) Anakent Yönetimi, Hizmet İş Sendikası Eğitim Yayınları, Yayın No: 30, Derleme Eserler Dizisi Yayın No:2, Ankara.

Kavruk, H. (2002), Anakente Bakış, Türkiye’de Anakent Belediyeciliği ve Kent Hizmetlerinin Yönetimi, Hizmet İş Sendikası Eğitim yayınları, Yayın No: 30, Ankara.

Kaya, F. (2016)“Türkiye Cumhuriyeti’nde Yapılan İdari Reform Çalışmalarının Karşılaştırmalı Analizi”, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:48, (165-181).

Keleş R. ve, Yavuz,F. (1989)Yerel Yönetimler, Genişletilmiş 2. baskı, Turhan Kitabevi.

Kepenek, Y., Yentürk N.(2000), Türkiye Ekonomisi, Remzi Kitabevi, 11. Baskı.

Kızılboğa Özaslan, R.ve,
Alıcı, O. V. Türkiye’de Yerel Yönetim Bakanlığı Deneyimi ve Günümüzdeki Gerekliliğinin Sorgulanması,
http://turkishstudies.net/Makaleler/1463164868_15K%c4%b1z%c4%b1lbo%c4%9faRuveyda-trh-351-366.pdf

Nadaroğlu, H.(2001), Mahalli İdareler, Beta Yayınları, Yenilenmiş 7.bası, Ekim 2001.

Odabaş, H., Türkiye’de Belediye Hizmetlerini Özelleştirme Yöntemleri ve Uygulamaları, acikerisim.aku.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11630/2590/199-216.pdf s.213.

Ortaylı, İ.(1982) “Osmanlı İmparatorluğunda İdari Modernleşme ve Mahalli İdare Alanındaki Gelişmeler”, İdare Hukuku ve İlimler Dergisi (*İHİD*), Sarıca’ya Armağan, Yıl:3 Sayı:1-3, (137-148)

Ortaylı, İ. (1976)“Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine”, **Amme İdare Dergisi**, 9(1), (95-107)

Özsoy, O.(2010), Dünyada ve Türkiye’de Özelleştirme Uygulamaları, Teorik ve Tarihsel Bir Perspektif, T.C. Başbakanlık Özelleştirme İdaresi Başkanlığı Yayını, No:1.

Öztürk, N. (1984)“Hayri ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar”, Vakıf Haftası Dergisi, 1 42-48.

Onar, S.S.(1966), İdare Hukuku’nun Umumi Esasları, II. Cilt, 3. bası, Hak Kitabevi, İstanbul.

Tanör, B. (1995)Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, (1789-1980), Genişletilmiş 2. basım, Der Yayınları, İstanbul, 1995.

Tekeli İ., Ortaylı, İ. (1978), Türkiye’de Belediyeciliğin Evrimi, Belediyecilik Araştırma Projesi, Türk İdareciler Derneği, Bilimsel Araştırma Dizisi, -2, Birinci Kitap, Editor:Ergun Türkcan, Birinci Baskı, Şubat.

Tekmen, M. (1996), “Mahalli İdarelerin İktisadi Teşebbüsleri”, Mahalli İdareler Dergisi, Kasım-Aralık.

Toprak, Z. (2010)Yerel Yönetimler, 8. baskı, Birleşik Matbaacılık, İzmir, Ağustos.

Toprak, Z. (2001), Kent Yönetimi ve Politikası, Anadolu Matbaacılık, İzmir, Ağustos.

Tüleykan, H. ve Bayramoğlu, S. (2016), Türkiye’de 24 Ocak Kararları ile Başlayan Finansal Serbestleşmenin Günümüz İktisadi ve Mali Yapısına Yansımaları, The Journal of Academic Social Science Studies, Number: 44. p. 401-420, Spring II 2016.

Türkoğlu, İ.(2009)Yerel Yönetimlerde Mali Reform Arayışları: Türkiye’de Belediyelerde Mali Özerklik ve Belediye Başkanlarının Mali Özerklik Algılaması, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No: 2009/389, Ankara.

Uçar, J. (2019)Kentsel Hizmetlerin Sunumunda Alternatif Bir Yöntem Olarak "Dernek": Diyarbakır Sarmaşık Yoksullukla Mücadele ve Sürdürülebilir Kalkınma Derneği (2006-2016), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yerel Yönetimler, Kent ve Çevre Çalışmaları Bilim Dalı, Yüksel Lisans Tezi, İstanbul.

Uçar Kocaoğlu, B.Seçkiner Bingöl, E.(2015)Belediye Hizmetlerinde Gönüllü Katılım: Konya Örneği, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi 17 (29), 53-62.

Uyar, H. (2004)“Türkiye’de ve Dünyada Yerel Yönetimler: Kısa Bir Tarihçe”, Aydınlanma 1923, Kış.

Usta, S. Ve Bilgiç, E. (2016)Yerel Yönetimlerde Hizmet Sunumu: Kamu Özel Ortaklığı Modeli, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl: 2016/1, Sayı:23, (250-268)

Uygun, O. Yerel Yönetim Reformu için Anayasal İlkeler, http://dosya.marmara.edu.tr/stkaum/spmj/say%C4%B1%202/Oktay_Uygun.pdf, 02.02.2017 tarihinde erişildi

Uygun, O. (2014), Devlet Teorisi, Oniki Levha Yayınları.

Yayla, Y. (1982)Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezâif, İstanbul Üniversitesi Yayın No: 2986, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayın No:56, Gür-Ay Matbaası, İstanbul.

Yeşilay, R.(2005) B.Devletçiliğin Türkiye Ekonomisindeki İzdüşümleri”, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 19(1)

Mahalli İdare Birlikleri Kanunu, Resmî Gazete Tarihi: 11.06.2005 Resmî Gazete Sayısı: 25842

Keçiören Belediye başkanlığı Bütçe İçi İşletme Yönetmeliği,
https://www.kecioren.bel.tr/yonetmelikler_yonelgeler/Kecioren_Belediyesi_Butce_Ici_Isletme_Yonetmeligikecioren.bel.tr4.pdf, 12.06.2020. tarihinde erişildi.

<http://www.recht-harmonisch.de/GG-turkisch.pdf>, Erişim Tarihi, 02.01.2017
<http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/07-FRANSA%20169-208.pdf>, 02.01.2017 tarihinde erişildi.

<http://www.tbb.gov.tr/birligimiz/kurulus-ve-gorev> 29.10.2016 tarihinde erişildi.

<http://www.todaie.edu.tr/genel/sunus.php>, 29.10.2016 tarihinde erişildi.

Kamu Yönetimi Araştırması Genel Rapor, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları No: 238, Haziran 1991.

Kamu Yönetimi Araştırması Yerel Yönetimler Araştırma Grubu Raporu, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları No; 247, Yükseköğretim Kurulu Matbaası'nda basılmıştır. Ankara -1992

Merkezî Hükümet Teşkilâtı Kuruluş ve Görevleri, Merkezî Hükümet Teşkilâtı Araştırma Projesi, Yönetim Kurulu Raporu, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, İkinci baskı, Ankara, 1966.

2014-2018, Yerel Yönetimler, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Kalkınma Planı, s. 157.

2019-2023, Yerel Yönetimler, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı, Onbirinci Kalkınma Planı

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı,
<http://www3.kalkinma.gov.tr/DocObjects/View/13742/plan7.pdf>, 09.02.2017 tarihinde erişildi.

Türkiye'de Özelleştirme Uygulamaları, Türkiye Sanayicileri ve İş Adamları Derneği, İstanbul, Ocak 1992.

COVID-19 SALGINININ VERGİ GELİRLERİNE ETKİSİ

Yunus ÖZCAN¹

ORCID ID: 0000-0001-7895-0194

ÖZET

Hükümetlerin giderlerini karşılamak için vergiler yoluyla elde ettikleri gelirlere ihtiyaçları vardır. Bireyler ve işletmeler için hemen hemen her ülkede çeşitli vergi uygulamaları yer almaktadır. Ekonomik genişlemelerin yaşandığı dönemlerde vergi gelirlerini artırmak hükümetler için kolay olurken ekonomik dalgalanmaların aşağı yönlü yaşandığı gerileme dönemlerinde ise bunu gerçekleştirmek neredeyse imkânsızdır. Bu gibi dönemlerde ekonomileri ayakta tutabilmek ve devlet harcamalarını karşılayabilmek için finansal kaynak olarak borçlanma ve para basma gibi diğer alternatifler kullanılabilir. 2019 yılının sonunda Çin’de ortaya çıkan ve tüm dünyada etkisini artırarak devam ettiren Covid-19 salgınına karşı alınan önlemler nedeniyle dünya çapında ekonomik bir daralma söz konusudur. Yaşanan bu ekonomik durgunluk neticesinde devletlerin vergi toplama potansiyelinde bir azalma yaşanmakta ve salgının olumsuz ekonomik etkileri devlet gelirlerinde kendisini göstermektedir. Bu çalışma ile Covid-19 salgınının Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri vergi gelirlerinde yaşanan gelişmelerin incelenmesi ile ortaya koyulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Türkiye Ekonomisi, Vergi Gelirleri

IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC ON TAX REVENUES

ABSTRACT

Governments need revenues generated from taxes in order to meet their expenses. There are various tax applications for individuals and businesses in almost every country. While it is easy for governments to increase tax revenues in times of economic expansion, it is not possible in periods of decline in economic activities during the economic fluctuations. In such periods, borrowing and issuing money can be chosen as other alternatives to sustain economies and compensate government spending. There is an economic contraction worldwide due to the measures taken against the Covid-19 Pandemic, appeared in China at the end of 2019 and continue to increase its impact all over the world. For governments, as a result of this economic recession, there is a decrease in the tax revenues and the negative economic effects of the pandemic show itself in the government revenues. In this study, the impact of the Covid-19 pandemic on Turkish economy is revealed by investigating developments in tax revenues.

Keywords: COVID-19, Turkish Economy, Tax Revenues

¹ Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İngilizce İktisat Bölümü, yozcans@ticaret.edu.tr

1. GİRİŞ

2019 yılının sonunda Çin'in Wuhan şehrinde ortaya çıkan ve tüm dünyada etkisini artırarak devam ettiren Covid-19 salgınına karşı alınan önlemler nedeniyle dünya çapında ekonomik bir daralma söz konusudur. Salgının etkisi o kadar yıkıcı olmuştur ki 20 Haziran 2020 tarihi itibarıyla dünyada 8,7 milyon vaka görülmüş ve 460 binin üzerinde can kaybı yaşanmıştır. İlk vakanın 11 Mart 2020 tarihinde görüldüğü Türkiye'de ise aynı tarihte 186 binin üzerinde Covid-19 vakası ve 4927 can kaybı yaşanmıştır.

Bu büyüklükte bir salgının elbette ekonomik etkileri de yıkıcı olmaktadır. Örneğin Dünya Bankası Haziran Dönemi Küresel Ekonomik Beklentiler Raporunda 2020 yılı için dünya ekonomisinde yaşanacak gerilemenin %5,2 seviyesinde olacağı ve Türkiye ekonomisi için ise bu değer %3,8 olması öngörülmektedir. Dünya Bankası'nın Ocak 2020 dönemi tahminlerinde dünya ekonomik büyüme oranını %2,5 olarak tahmin ettiği hesaba katıldığında ekonomik daralmanın etkileri daha iyi anlaşılacaktır. Yaşanan bu ekonomik durgunluk neticesinde devletlerin vergi toplama potansiyelinde bir azalma yaşanmakta ve salgının olumsuz ekonomik etkileri devlet gelirlerinde kendisini göstermektedir. Gelişmekte olan ülkelerdeki tasarruf düzeyinin de az olduğu değerlendirilirse vergilerin devlet harcamalarına katkıları fazla olacak ve vergi politikalarının sonuçları büyüme üzerinde daha çok hissedilecektir (Durkaya ve Ceylan, 2006: 80).

Devletin ekonomik alanda büyüme amaçlarını gerçekleştirebilmesi için uyguladığı vergi politikaları da önemli olmaktadır. Vergi kavramı devlet veya vergilendirme yetkisine haiz kamu kuruluşları tarafından, fert ve kurumlardan hukuki cebir altında, muayyen kurallara göre ve karşılıksız olarak alınan iktisadi değer olarak tanımlanabilir (Aksoy, 2010: 4). Vergilerin geleneksel işlevi devletin sosyal mal ve hizmet üretebilmesi için kaynak sağlamasıdır, ancak Keynesyen iktisadın ortaya çıkması ile birlikte tam istihdam ve büyümeyi sağlamak için fonksiyonel maliye gündeme gelmiştir. Bu anlayışa göre vergiler maliye politikasının da bir aracı olarak görülmeye başlanmıştır (Aykın, 2017).

Devletin vatandaşlarına savunma, alt yapı hizmetleri, eğitim, sağlık gibi alanlarda sağladığı hizmetleri için finansal kaynağa ihtiyacı vardır. Her hükümet nezdinde gelir kaynağı oluşturma ekonomik ve sosyal kalkınma için temel endişe kaynağıdır. Politika yapıcılar farklı değişkenlere ve politika reformlarına odaklanarak merkezi yönetim gelirini artırmak için gayret göstermektedirler. Maalesef, gelişmekte olan birçok ülkede gelir kaynağı bulabilme çok düşük seviyelerde kaldığından dolayı bütçe açığı ve büyüyen kamu borç sorununun bu ülkeler için artığını görmekteyiz. Devlet gelirlerinin çeşitlendirilebileceği farklı kaynaklar vardır. Gelişmekte olan ülkeler esas olarak vergilerden gelir elde etmektedir; gelir, mülkiyet, ticaret, satış ve katma değer vergileri gibi. Merkezi yönetim gelirlerinin oluşturulması ve bileşenleri ülkeden ülkeye farklılık gösterebilmektedir (Waheed ve Saqib, 2019). Gözlemlenen

vergi yapılarının ülkeler arasında ve zaman içinde önemli ölçüde değişiklik göstermeleri bir dereceye kadar kamu ve özel mallar için sosyal tercihlerin farklılıklarını yansıtabilir. Örneğin ülkeler savunmaya, altyapı yatırımlarına, kamuya açık eğitime veya sosyal sigortaya harcanan miktar bakımından önemli ölçüde farklılık göstermektedirler. Daha yüksek harcama seviyeleri daha yüksek gelir gerektirir ve bu da daha yüksek vergi oranlarına yol açmaktadır (Gordon ve Li, 2009: 855). Görüleceği üzere vergi gelirleri, devletin fonksiyonlarını iyi bir şekilde yerine getirebilmesi için önemli olmaktadır.

Bu çalışma ile Covid-19 salgını sonrasında Türkiye ekonomisi vergi gelir gelişmeleri öncelikle 2007-2019 periyodu için vergi gelişmeleri açısından ele alınmaktadır. Sonraki bölümde salgın sürecinde vergi gelirlerindeki değişimler değerlendirilmekte ve sonuç bölümü ile çalışma tamamlanmaktadır.

2. VERGİ GELİRLERİ GELİŞMELERİ

Türk vergi sistemine baktığımızda kurumsal gelir vergileri, katma değer vergisi, özel tüketim vergisi, özel iletişim vergisi, motorlu taşıtlar vergisi, damga vergisi, gümrük vergileri gibi birçok vergi uygulaması bulunmaktadır. Ayrıca gelişmelere bağlı olarak farklı vergi uygulamaları da hayata geçmeye devam etmektedir. Örneğin 20 Mart 2020 tarihli Resmî Gazetede yayımlanan Dijital Hizmet Vergisi Uygulama Genel Tebliğiyle, 01 Mart 2020 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere Dijital Hizmet Vergisi uygulaması yürürlüğe girmiştir (PwC, 2020). Yeni vergi uygulaması ile Nisan 2020 döneminde 68 milyon TL ve Mayıs 2020 döneminde ise 72 milyon TL değerinde vergi toplanmıştır (Gelir İdaresi Başkanlığı, 2020).

Vergi oranlarının belirlenmesindeki en önemli hususlardan birisi optimum bir vergi oranında veya yakın bir noktada vergilendirilmenin hükümetin vergi gelirlerini maksimize etmesi açısından önemli olmasıdır. Bu durumu 1974 yılında Arthur Laffer (2004) politikacılara çok basit bir şekilde anlatmış ve her vergi artışının vergi gelirlerini mutlaka artırmayacağını göstermiştir. Günümüzde Laffer Eğrisi olarak bilinen bu ilişki için yapılan bazı çalışmalarda optimum vergi için oranın %70 civarında olduğu hesaplanmıştır. Vergi oranlarının iyi bir şekilde düzenlenmesine ekonomide görülecek pozitif etkilerine örnek olarak 2. Dünya Savaşı sonrasında Almanya'da göreve getirilen Ludwig Erhard'ın kurumlar ve gelir vergi oranlarını düşürmesi ile ekonomide yaşanan canlanma ile hızla yükselen sanayi üretimi verilebilir (Şen ve Sağbaş, 2017: 6). Vergilendirmede kayıt altına alma önemlidir. Firmaların finans sektörünü kullanmadan tamamen nakit işlemlere geçerek herhangi bir ülkedeki vergi ödemelerinden hiç bir iz bırakmadan kaçınabilirler. Firmalar finans sektörünü kullandıklarında, bunun aksine, hükümet banka kayıtlarına erişebilir ve bu bilgileri vergi kanununun uygulanmasında kullanabilir. Kayıt içi sektör üzerindeki vergiler ürünleri pahalı hale getirdiği için bu mallara olan talep azalmakta ve kayıt dışı sektördeki ürünlere görece fiyatı daha düşük olan ürünlere talebi artırmaktadır. Bu formel alandan enformel alana geçiş ne kadar yüksek olur

ise toplanabilecek optimum vergi daha az olacaktır (Gordon ve Li, 2009: 856). Bu bağlamda hükümetlerin ekonomik faaliyetleri kayıt altına alırken ve vergi oranlarını belirlerken bu hususu da dikkate almaları ve kayıt dışına izin vermemeleri gerekmektedir.

Türkiye ekonomisi Genel Bütçe Gelirleri ve Vergi Gelirleri verileri Tablo 1’de 2007-2019 dönemi için verilmiştir. Bu tabloya göre 2007 yılında 204 milyar TL’nin üzerinde olan Genel Bütçe Gelirleri içerisinde Vergi Gelirleri 171 milyar TL’lik bir değer ile %84’lük bir pay almıştır. 2019 yılına gelindiğinde ise aradan geçen 12 yılda Vergi Gelirlerinin toplamı yaklaşık beş kat artarak 820 milyar TL’ye ulaşmıştır.

Tablo 1. Genel Bütçe Gelirleri ve Vergi Gelirleri: 2007-2019

	GENEL BÜTÇE GELİRLERİ	VERGİ GELİRLERİ	PAY (%)	VERGİ GELİR ARTIŞI (YILLIK, %)
2007	204.261.860.000	171.098.466.000	84	13,11
2008	226.653.106.000	189.980.827.000	84	11,04
2009	233.804.379.000	196.313.308.000	84	3,33
2010	272.775.244.000	235.714.637.000	86	20,07
2011	319.512.928.000	284.490.017.000	89	20,69
2012	362.654.794.000	317.218.619.000	87	11,50
2013	419.653.762.000	367.517.727.000	88	15,86
2014	461.450.539.000	401.683.956.000	87	9,30
2015	525.045.891.000	465.229.389.397	89	15,82
2016	608.336.187.441	529.607.900.959	87	13,84
2017	700.621.261.000	626.082.414.676	89	18,22
2018	850.728.172.000	738.180.401.147	87	17,90
2019	1.002.011.368.000	819.603.098.822	82	11,03

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı

Vergi Gelirlerinin toplam Genel Bütçe Gelirlerindeki payı ise 2007-2019 yılları arasında ortalama yaklaşık %86 olarak gerçekleşmektedir. En yüksek değere %89 ile 2011 ve 2017 yıllarında ulaşmıştır. Tablo 1’de Vergi Gelirlerinin artış oranına bakıldığında ise yıllık artış oranı ortalama %12 civarında gerçekleşmiştir. 2007-2019 yılları arasında en düşük artış 2009 yılında %3,33 olurken en yüksek vergi gelir artış oranına 2011 yılında ulaşmıştır. Küresel Krizin etkisi ve ekonomideki daralmadan dolayı vergi gelir artış hızı çok düşmüştür. İkinci en düşük oran ise Gezi Parkı

olayları sonrası ekonomide yaşanan gerileme nedeniyle 2014 yılında %9,3 seviyesinde gerçekleşmiştir. 2017 yılından beri vergi gelir artış hızı düşmektedir özellikle 2018 yılından 2019 yılına geçilirken düşüş oranı %60 oranında azalmıştır.

Tablo 2 Vergi Gelirlerinin GSYH içindeki payları hakkında 2007-2019 dönemi için bilgi vermektedir. Bu dönem için vergi gelirlerinin GSYH'ye oranı yıllık ortalama %20 civarındadır ve on iki yıllık zaman diliminde hemen hemen aynı değerlerde kalmaktadır. OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü) ülkeleri için ülke grubu ortalaması 2017 yılı için %34,3 olurken 2018 yılında %34,2 seviyesine gerilemiştir. Türkiye ile bu değerleri karşılaştırdığımızda %20'lik bir oran ile ortalamanın çok altında olduğunu görmekteyiz.

Tablo 2. GSYH, Genel Bütçe Vergi Gelirleri ve Vergi Yükü: 2007-2019

	GSYH (2009 BAZLI) (BİN TL)	VERGİ GELİRLERİ (BİN TL)	VERGİ YÜKÜ (%)
2007	880.460.879	171.098.466	19,4
2008	994.782.858	189.980.827	19,1
2009	999.191.848	196.313.308	19,6
2010	1.160.013.978	235.714.637	20,3
2011	1.394.477.166	284.490.017	20,4
2012	1.569.672.115	317.218.619	20,2
2013	1.809.713.087	367.517.727	20,3
2014	2.044.465.876	401.683.956	19,6
2015	2.338.647.494	465.229.389	19,9
2016	2.608.525.749	529.607.901	20,3
2017	3.110.650.155	626.082.415	20,1
2018	3.724.387.936	738.180.401	19,8
2019	4.280.381.145	819.603.099	19,1

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı

Tablo 3'te ise hedeflenen ve gerçekleşen Genel Bütçe Vergi Gelirleri ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Bütçe Kanununda hedeflenen Genel Bütçe Geliri 2007 yılı için 173 milyar TL olurken gerçekleşen bütçe geliri 171 milyar TL'nin biraz üzerinde kalmış ve 2,76 milyar TL'lik bir fark oluşmuştur. Farkların yüzdesel olarak en yüksek olduğu yıl %-13,9 ile 2009 yılı olmuştur. Farkların birbirine en yakın olduğu ve neredeyse hedeflenen kadar vergi gelirinin elde edildiği yıl ise %0,3'lük bir fark ile 2016 yılıdır. Bu yıldan sonra hedeflenen ve gerçekleşen değerler

arasındaki fark ekonomik gelişmelere paralel olarak artış göstermekte ve 1,3 milyar dolardan, 2017, 2018 ve 2019 yılları için sırasıyla 33,4, 38,4 ve 74,3 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Özellikle 2019 yılına gelindiğinde hedeflenen ile gerçekleşen vergi geliri arasındaki fark bir önceki yıla göre %50'den fazla düşerek rekor bir değere ulaşmıştır.

Tablo 3. Hedeflenen ve Gerçekleşen Genel Bütçe Vergi Gelirleri: 2007-2019

	BÜTÇE KANUNU	GERÇEKLEŞEN TAHSİLAT	FARK	FARK (%)
2007	173.861.616.000	171.098.466.000	-2.763.150.000	-1,6
2008	187.504.321.000	184.800.355.000	-2.703.966.000	-1,4
2009	220.602.859.000	189.963.543.000	-30.639.316.000	-13,9
2010	212.555.871.000	228.298.799.000	15.742.928.000	7,4
2011	250.769.413.000	275.697.952.000	24.928.539.000	9,9
2012	300.995.224.000	306.344.726.000	5.349.502.000	1,8
2013	347.890.019.000	354.706.446.000	6.816.427.000	2,0
2014	378.016.251.000	387.072.426.000	9.056.175.000	2,4
2015	427.048.060.000	447.972.948.000	20.924.888.000	4,9
2016	504.450.400.000	505.743.850.959	1.293.450.959	0,3
2017	564.746.658.000	598.162.618.676	33.415.960.676	5,9
2018	667.319.541.000	705.727.187.147	38.407.646.147	5,8
2019	853.843.670.000	779.507.555.822	-74.336.114.178	-8,7

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı

Tablo 4'te Genel Bütçe Vergi Gelirleri Tahsilat Oranları yani toplam tahsilatın toplam tahakkuka oranı 2007-2019 yılları için gösterilmektedir. Bu periyod için ortalama yıllık tahsilat oranı yaklaşık %85 olmaktadır. Genel Bütçe Vergi Gelirleri Tahsilat Oranının en düşük olduğu yıl %81'lik oran ile 2019 yılı olurken en yüksek olduğu tarih ise 2007 yılı olmuştur. Son üç içerisinde vergi tahsilat oranları düşüş eğilimi göstermektedir. Geçen yıl tahakkuk ettirilen vergilerin maalesef yaklaşık %20'lik bir kısmı tahsil edilememiştir. Esas olan verginin ödenmesi olduğu için rakamların artışının gerçekleşme olmadan bir anlamı olmamakta ve oransal olarak vergi gelirlerinde reel anlamda bir düşüş gözlenmektedir. Tahsilat sorunu bir devletin en önemli problemlerinden birisidir ve maliye otoriteleri mükellefleri bu vergi yükünü yerine getirecek uygulama ve teşviklerde bulunmaları gerekmektedir. Son dönemlerde uygulamada bulunan vergisini zamanında ödeyenlere vergi indirimi yapılması bu teşviklere güzel bir örnektir. Fakat çok sık getirilen vergi afları ise

mükellefleri rahatlatmak da ve nasılsa bir şekilde af geliyor beklentisi bu oranları daha da kötüleştirmektedir.

Tablo 4. Genel Bütçe Vergi Gelirleri Tahsilat Oranları (Toplam Tahsilat/Toplam Tahakkuk): 2007-2019

YILLAR	ORAN (%)	YILLAR	ORAN (%)
2007	91,1	2014	85,2
2008	89,7	2015	84,7
2009	87,4	2016	81,2
2010	86,2	2017	82,3
2011	85,6	2018	81,4
2012	86,4	2019	81,0
2013	86,8		

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı

3. COVID-19 SALGINI VE VERGİ GELİRLERİ

Covid-19 salgını nedeniyle ortaya çıkan mücbir sebep hali nedeniyle işletmelerin ve vergi mükelleflerinin pek çok ödevini yasal sürelerde yerine getiremeyecek olması nedeniyle bazı önlemler alınmış; başta beyanname, bildirim ve ödeme sürelerinde ertelemeler olmak üzere, pek çok konuda mükellefler lehine kolaylaştırıcı uygulamalar devreye sokulmuştur (BDO, 2020). 213 Sayılı Vergi Usul Kanununda Mücbir sebepler şu şekilde sıralanmıştır: 1. Vergi ödevlerinden her hangi birinin yerine getirilmesine engel olacak derecede ağır kaza, ağır hastalık ve tutukluluk; 2. Vergi ödevlerinin yerine getirilmesine engel olacak yangın, yer sarsıntısı ve su basması gibi afetler; 3. Kişinin iradesi dışında vukua gelen mecburi gayubetler; 4. Sahibinin iradesi dışındaki sebepler dolayısıyla defter ve vesikalarının elinden çıkmış bulunması gibi hallerdir. Hazine ve Maliye Bakanlığı 24 Mart 2020 tarihinde 518 sayılı Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği yayımlayarak Covid-19 salgınından ve bu kapsamda alınan tedbirlerden doğrudan etkilenen mükellef ve sektörler için (alışveriş merkezleri dâhil perakende, tur operatörleri ve seyahat acentaları ve lokanta dâhil yiyecek içecek hizmetleri gibi) 01 Nisan - 30 Haziran 2020 tarihlerini kapsayacak şekilde 213 sayılı Vergi Usul Kanununun mücbir sebep hükümlerinden faydalandırılması hakkı verilmiştir (Resmi Gazete, 2020). Bu gibi uygulamalar vergi gelirlerinin toplanmasında gecikmelere ve vergi gelirlerinde dönemsel azalmalara neden olacaktır.

11 Mart tarihinde Türkiye’de ilk vakanın görülmesi ile Covid-19 sürecindeki mücadele kapsamında özellikle insanların ve malların dolaşımının engellenmesi ile üretimin sınırlandırılması ekonomideki yavaşlamayı hissetmiştir. Her ne kadar ilk

çeyrek büyümemiz %4,5 seviyesinde olsa da bu performansın salgının etkisini özellikle büyük oranda hissettirdiği ve vakaların sayısının çok arttığı Nisan-Mayıs döneminde devam edeceği öngörülmektedir. Özellikle öncü bir göstergesi olan Sanayi Üretim Endeksindeki değerler iyi bir şekilde bunun böyle olmayacağını göstermekte ve ikinci çeyrek için ülke ekonomisinde bir daralma beklenmektedir. Mart ayında %2,2'lik bir artış gösteren endeks Covid-19 salgının etkilerinin en çok hissedilmeye başlandığı Nisan ayında %-31,6'ya kadar gerilemiştir ve ikinci çeyrek büyümesi için iyi sinyaller vermemektedir.

Tablo 5. Aylık Vergi Gelirleri: 2017-2020 (Ocak-Mayıs, Milyon TL)

	YILLAR				FARKLAR		
	2017	2018	2019	2020	2020-2017	2020-2018	2020-2019
OCAK	48,42	52,00	55,68	67,42	18,995	15,42	11,74
ŞUBAT	39,99	52,56	57,50	71,73	31,735	19,17	14,23
MART	33,20	41,25	41,09	36,95	3,753	-4,30	-4,13
NİSAN	37,08	45,05	48,77	49,13	12,043	4,08	0,35
MAYIS	50,95	61,22	59,83	55,28	4,332	-5,94	-4,55
Toplam	209,65	252,07	262,87	280,51			

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı

Covid-19 salgının etkilerinin vergi gelirlerindeki etkilerinin görülebilmesi için verilerin aylık olarak ele alınması daha iyi bir analiz imkânı vermektedir. Yapılacak tespitlerin daha iyi sonuçlar vermesi için veriler dört yıllık bir periyod için ilk beş ay için Tablo 5'te verilmektedir. Ocak-Mayıs dönemi beş aylık vergi gelir toplamının yıllar içerisindeki artışına baktığımızda 2017 yılından 2018 yılına gelindiğinde değişim %20'nin üzerinde olmaktadır. 2018 yılından 2019 yılına geçerken ise artış miktarının oranı %4,3'e gerilemektedir. 2019 yılından 2020 yılının ilk beş ayı için vergi gelirlerindeki büyüme oranı %6,7 olmuştur. Bu şekilde bakıldığında vergilerdeki düşüş için net bir şey söylemek zordur.

Vergi gelirlerinin üç yıl, iki yıl ve üç yıl önceki değerlere göre farkına bakıldığında ise 2019 ve 2020 yılları için vergi gelirlerinde Mart ayı için 4,13 milyar TL'lik bir azalma söz konusudur. Nisan ayı için bu rakam 350 milyon fazla olmuştur. Mayıs ayında ise 4,55 milyar TL'lik düşüş olmuştur. Bu değerler 2018 yılı ve 2020 yılı karşılaştırmalarında da benzerlik göstermektedir. Artış ve azalışlarda vergi dönemlerinin beyanı ve tahsili ile ilgili olarak dönemsel değişiklikler olabilir. Değişimi görebilmek için en iyi zaman dilimi bütün yılı tamamlamaktır.

2020 yılına ilk Covid-19 vakasının görüldüğü ve sınırlandırmaların başladığı Mart ayından itibaren vergi gelirleri açısından değerlendirdiğimizde Mart ayından Nisan ayına geçerken vergi gelirleri 36 milyar TL'den 49 milyar TL'ye çıkmaktadır. Bunda Mart ayında yapılan yıllık gelir vergisi beyan döneminin ve sonrasındaki tahsilatların etkisi olabilmektedir. Nisan ayından Mayıs ayına geçilir iken vergi gelirleri yaklaşık 6 milyar TL'lik artış ile 49 milyar TL'den 55 milyar TL'ye yükselmiştir. Sonuç olarak aylık olarak gelir vergisi gelişmelerine baktığımızda ani bir düşüş görünmemekte fakat bir önceki yılın aynı dönemine göre 4,5 milyar TL'lik bir vergi geliri azalması 2020 Mayıs ayında gerçekleşmektedir.

Tablo 6. Bütçe Gelir Gerçekleşmeleri: 2019-2020 (Mayıs, Milyon TL)

	2019			2020			2020/2019
	Bütçe	Mayıs	%	Bütçe	Mayıs	%	Değişim (%)
Bütçe Gelirleri	880,359	71,551	8,1	956,588	68,145	7,1	-4,8
Genel Bütçe Gelirleri	862,759	69,647	8,1	936,635	66,691	7,1	-4,2
Vergi Gelirleri	756,495	59,833	7,9	784,602	55,281	7	-7,6
Gelir Vergisi	171,882	12,612	7,3	182,121	9,032	5	-28,4
Kurumlar Vergisi	74,19	13,699	18,5	89,393	19,413	21,7	41,7
Dâhilde Alınan Katma Değer Vergisi	70,665	2,418	3,4	57,805	1,383	2,4	-42,8
Özel Tüketim Vergisi	162,57	11,698	7,2	175,175	11,168	6,4	-4,5
Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi	19	1,448	7,6	24,982	1,502	6	3,7
İthalde Alınan Katma Değer Vergisi	165,771	11,846	7,1	158,063	8,183	5,2	-30,9
Damga Vergisi	20,843	1,557	7,5	21,5	1,289	6	-17,3
Harçlar	27,741	1,763	6,4	29,55	869	2,9	-50,7
Diğer	43,832	2,792	6,4	46,013	2,443	5,3	-12,5
Vergi Dışı Gelirler	106,264	9,814	9,2	152,033	11,41	7,5	16,3

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı

Tablo 6 2019 ve 2020 yılları Mayıs ayı için Vergi Gelirlerinin alt bileşenlerini karşılaştırmaların daha detaylı yapılabilmesine imkân vermektedir. Mayıs ayı vergi

gelirleri 2019 yılına göre 2020 yılında %7,6 azalmıştır. Kurumlar vergisi aynı dönemde %41,7 oranında artış göstermiştir. Gelir Vergisi ise %28,4 oranında düşüş göstermiştir. Özel Tüketim Vergisi de %4,5 değerinde azalma göstermiştir.

4. SONUÇ

Hükümetlerin vatandaşlarına savunma, alt yapı hizmetleri, eğitim, sağlık, mal ve hizmet alım satımı gibi alanlarda sağladığı hizmetler için finansal kaynaklara ihtiyacı vardır. Finansal bir kaynak bulma yollarından en önemlisi para basma ve borçlanma ile birlikte vergilerdir. Çin'in Wuhan şehrinde 2019 yılının sonunda ortaya çıkan ve tüm dünyada etkisini artırarak devam ettiren Covid-19 salgınına karşı alınan önlemler nedeniyle dünya çapında ekonomik bir daralma söz konusudur. Salgın nedeniyle ortaya çıkan mücbir sebep hali birçok sektöre genişletilmiş ve mükellefler lehine kolaylaştırıcı uygulamalar devreye sokulmuştur. Piyasaları rahatlatıcı bu gibi uygulamalar neticesinde devletin vergi toplama kapasitesi azalmıştır. Bu azalmanın etkilerini özellikle Mart ayının ortasında başlatılan sokağa çıkma yasakları kapsamında üretimde yaşanan düşüş ile kendisini göstermektedir.

Genişleyici bir ekonomik atmosferde üretim ve milli gelir artacağı için toplanacak vergiler de artacak ve devletin sağlayacağı hizmetlerin kalitesi de yükselecektir. Bu bağlamda ekonomik büyüme beklentilerine bakıldığında; Dünya Bankası Haziran Dönemi Küresel Ekonomik Beklentiler Raporunda 2020 yılı için dünya ekonomisinde yaşanacak gerilemenin %5,2 seviyesinde olacağı, Türkiye için ise bu rakamın %3,8 olması tahmin edilmektedir. Uluslararası Para Fonu'nun hazırlamış olduğu Dünya Ekonomik Görünümü Nisan 2020 raporunda ise yaşanacak ekonomik daralmanın 2008-2009 Küresel Krizinden de derin hissedileceğini ve dünya ekonomisinin yaklaşık %3 küçüleceğini öngörülmektedir. Türkiye ekonomisindeki gerilemenin ise %5 olması beklenmektedir. 2021 yılı için ise dünya genelinde %5,8'lik bir büyümeye ulaşılacağı değerlendirilmektedir. 24 Haziranda yayınlanacak yeni Dünya Ekonomik Görünümü raporu salgının seyrine göre göstereceği büyüme tahminleri için merakla beklenmektedir. Bu tarz büyüme tahminleri için birçok kuruluş raporlar hazırlamakta ve farklı büyüme tahminleri dünya ve ülke ekonomileri için gerçekleştirilmektedir. Bu çalışmaların ortak noktası 2020 yılı için Covid-19 salgını nedeniyle hemen hemen her ülke için ekonomik bir daralma söz konusu olacak iken bu daralmanın şiddetini bizlere salgının seyrinin gösterecek olmasıdır.

Türkiye ekonomisi Vergi Gelirlerinin toplam Genel Bütçe Gelirlerindeki payı 2007-2019 yılları arasında yıllık ortalama yaklaşık %86 olarak gerçekleşmektedir. En düşük gelir vergisi artış oranı 2009 yılında %3,33 olurken bu dönem 2007-2008 Küresel krizinin hemen sonrasında ekonomide yaşanan %4,8'lik daralmaya denk gelmektedir. Bu rakam bize mevcut Covid-19 salgını nedeniyle yaşanabilecek ekonomik daralma neticesinde vergi gelirlerindeki düşüş için örnek olmaktadır. Eğer

tahminlerdeki gibi %5'lik bir büyümede bir azalma olur ise devletin vergi kabiliyeti ciddi manada düşecektir. Bu dönem için vergi gelirlerinin GSYH'ye oranı 2007-2019 yılları arasında yıllık ortalama %20 civarındadır. Ayrıca bütçe kanununda hedeflenen vergi gelirleri ile gerçekleşen değer arasında aşırı farklar söz konusu değildir ve 2019 yılı için bu değer %8,7'dir.

2019 yılında tahakkuk ettirilen vergilerin maalesef yaklaşık %20'lik bir kısmı tahsil edilememiştir. Esas olan verginin ödenmesi olduğu için rakamların artışının gerçekleşme olmadan bir anlamı olmamakta ve oransal olarak vergi gelirlerinde artış olurken reel anlamda vergi gelirleri azalmaktadır. Vergi tahsilat sorunu bir devletin en önemli problemlerinden olabilmekte ve maliye otoriteleri mükellefleri bu vergi yükünü yerine getirecek uygulama ve teşvikleri hayata geçirmek durumundalardır. Uygulamada bulunan vergisini zamanında ödeyenlere vergi indirimi yapılması teşviklere güzel bir örnek olurken özellikle seçim dönemlerinde çok sık getirilen vergi afları ise mükellefleri rahatlatmakta ve devletin vergi toplayabilme kabiliyetini azaltmaktadır.

Sonuç olarak aylık olarak vergi geliri gelişmelerine 2020 yılının ilk beş ayı için baktığımızda ani bir düşüş görünmemekte fakat bir önceki yılın aynı dönemine göre 4,5 milyar TL'lik bir vergi geliri azalması 2020 Mayıs ayında gerçekleşmiştir. Bu durumda 2020 Mayıs ayı vergi gelirleri 2019 yılına göre %7,6 azalmıştır. Vergi gelirlerindeki salgın etkilerinin daha anlaşılması için alınan önlemlerin sürelerinin tamamlanması gerekmektedir. Çünkü Mayıs ayında yaklaşık 240 milyar TL tutarına ulaşan ekonomik kurtarma paketinin devreye alınması, iş dünyasının kısa çalışma ödeneğine büyük bir talep göstermesi, işçilerin iş yerlerinden kovulamaması, mükellefler için mücbir durum kapsamının genişletilmesi gibi uygulamalar salgının vergiler üzerindeki etkilerini yavaşlatmış görünmektedir. Bununla birlikte Hazine ve Maliye Bakanlığı verilerine göre, Mayıs ayında merkezi yönetim bütçe açığı 17,3 milyar TL olmuş ve Ocak-Mayıs dönemindeki toplam açık 90 milyar TL'yi geçmiştir. Ayrıca 2007-2019 döneminde GSYH'nin yaklaşık %20 sine karşılık gelen vergi gelirleri salgının seyrine göre ekonomideki yavaşlamaya paralel olarak aynı oranda bile kalsa mutlaka bir azalma gösterecektir. Vergiler üzerindeki etkilerin daha net görülebilmesi için alınan tedbirlerin ekonomik sonuçlarının zaman içinde kaybolması ve salgının seyri büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ş. (2010). Vergi Hukuku Ve Türk Vergi Sistemi, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Durkaya, M. ve Ceylan, S. (2006). Vergi Gelirleri ve Ekonomik Büyüme, *Maliye Dergisi*, Ocak-Haziran 2006, 150.
- Gordon, R., ve Li, W. (2009). Tax structures in developing countries: Many puzzles and a possible explanation, *Journal of public Economics*, 93(7-8), 855-866.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı (2020). *Aylık Bütçe Gerçekleşme Raporu*, Mayıs 2020.
- International Monetary Fund (2020). *World Economic Outlook, April 2020: The Great Lockdown*.
- Laffer, A. B. (2004). The Laffer curve: Past, present, and future, *Background*, 1765, 1-16.
- Şen, H. ve Sağbaş, İ. (2017). *Vergi Teorisi ve Politikası*, Barış Arıkan Yayınları, Ankara.
- Waheed, A., & Saqib, N. (2020). Performance and Potential of Central Government Revenue: A Panel Data Analysis for Oil Exporting and Importing Countries. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 10(1), 249-254.
- World Bank (2020). *Global Economic Prospects*, June 2020.
- Elektronik Kaynaklar*
- Aykın, H. (2017). Verginin Tanımı ve Özellikleri, Vergi Dosyası: <https://vergidosyasi.com/2017/11/17/verginin-tanimi-ve-ozellikleri> (Erişim Tarihi: 15/06/2020).
- BDO Türkiye: <https://www.bdo.com.tr/tr-tr/hizmetlerimiz/dan%C4%B1sman%C4%B1k/covid-19/vergi-ve-diger-hukuki-duzenlemeler> (Erişim Tarihi: 15/06/2020).
- Gelir İdaresi Başkanlığı: https://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/user_upload/VI/GBG1.htm (Erişim Tarihi: 11/06/2020).
- Hazine ve Maliye Bakanlığı: <https://www.hmb.gov.tr/bumko-aylik-butce-uygulama-sonuclari>(Erişim Tarihi: 09/06/2020).

PwC Türkiye: <https://www.pwc.com.tr/tr/hizmetlerimiz/vergi/bultenler/2020/dijital-hizmet-vergisi-uygulama-geneI-tebIigi.html> (Erişim Tarihi: 11/06/2020)

Resmi Gazete: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/03/20200324M1-4.htm> (Erişim Tarihi: 07/06/2020).

COVID 19 PANDEMİSİNİN TÜRKİYE İÇ TURİZMİNE YANSIMALARI: DEĞİŞEN TALEP ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Emirhan YENİŞEHİRLİOĞLU¹

ORCID ID: 0000-0002-6856-9506

Hamide SALHA²

ORCID ID: 0000-0002-0598-8770

ÖZET

Turizm talebinin elastik olması sebebiyle olası bir hayati tehlike durumunda insanların kolaylıkla vazgeçebileceği olaylardan birinin turizm olduğu bilinmektedir. Virüs neticesinde turizm endüstrisinin 2. Dünya savaşıdan bu yana ilk kez durma noktasına gelmiş olması, ekonomisinin önemli bir kısmını turizmden sağlayan birçok ülke gibi Türkiye için de olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Araştırma kapsamında düzenli ekonomik gelire sahip olup, her yıl düzenli olarak tatil yapan kişilerle Whatsapp ve Skype üzerinden 50 katılımcı ile yarı yapılandırılmış mülakat tekniği ile görüşülerek veriler toplanmış ve içerik analizine tabi tutulmuştur. Araştırmanın sonucunda; yerel turistlerin “çoğunlukla” rezervasyonlarını iptal ettikleri ve 3-6 ay arası bir süreç içerisinde tatil amaçlı herhangi bir harekette bulunmayacakları saptanmıştır. Katılımcılar, aşı veya benzeri bir çözümün halen var olmadığını, yaşanabilecek 2. Bir dalganın farkında olduklarını belirtmişlerdir. 2020 yılının yaz aylarında tatil yapmak istemediklerini, tatil yapacak kişilerin ise mümkünse insanların çok az, sosyal mesafenin yüksek olduğu, yazlık, bungalow, yayla gibi seçenekleri değerlendirecekleri tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcük: *COVID-19, Turizm, Turizm Talebi, İç Turizm*

REFLECTION OF COVID-19 PANDEMIC ON TURKISH DOMESTIC TOURISM: A RESEARCH ON CHANGING DEMAND

ABSTRACT

People can easily give up on their tourism demand in case of a potential life-threatening situations. As a result of the virus; the tourism industry have come to a total halt for the first time since World War II. The primary objective of the study is to determine the effects of COVID-19 pandemic on Turkish tourism industry and to understand domestic tourist's intentions about their holiday. Researchers conducted semi-structured interviews with 50 people have stable income and regular holiday habits. Most of local tourists cancelled their reservations due to the absence of COVID-19 cure and/or vaccination. Majority of interviewees had no intention to plan a new vacation for next 3-6 months. Interviewees that had a desire to go on holiday in near future indicated that the preference of accommodation would be contained to summerhouses, bungalows or plateau tourism to be able to keep a sufficient social distance from others.

Key Words : *COVID-19, Tourism, Turkish Tourism Demand. Domestic Tourism*

¹Dr. Öğr. Üyesi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, emirhan.yenisehirlioglu@alanya.edu.tr

²Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri, hsalha@nku.edu.tr

GİRİŞ

Sistemler buldukları ortama adapte olarak varlıklarını sürdürmeyi amaçlarlar. Organik sistemlerde olduğu gibi insan eli ile kurulan sistemlerin de genel amaçlarından ilki; varlığını devam ettirebilmektir. Buldukları ortama uyum sağlayamayan sistemler zaman içerisinde yok olmak zorundadır (Darwin, 2017). Turizm endüstrisi insan eli ile kurulmuş sistemler bütünüdür. Ana unsuru insandır (Voase, 1995). Bu bağlamda insan psikolojisi ve sosyolojisi turizm hareketlerini anlayabilmek için kilit bir unsur konumundadır.

2020 yılında tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 virüs pandemisi, tüm endüstrilerde olduğu gibi turizm endüstrisinde de köklü değişikliklere yol açmıştır. Yaşanılan pandemi süreci hala sonuçlanmadığından, nihai etkileri üzerine çıkarım yapmak için oldukça erkendir. Ancak uzun bir süre boyunca COVID-19'un hayatımızda var olacağı artık reddedilemez bir gerçekliktir.

COVID-19 virüsü insan türü için öldürücü olabilecek etkilere sahiptir. Virüs 6 ay gibi bir süreç içerisinde 6.4 milyon kişiye bulaşmış, 383.000 kişinin hayatını kaybetmesine sebep olmuştur (covid19.who.int). Verilerden de anlaşılabilceği gibi COVID-19, insan türünü biyolojik olarak tehdit etmekte, bu tehdit psikolojik, ekonomik ve sosyolojik tetiklemelerle birlikte küresel bir krizin yaşanılmasına sebebiyet vermektedir. Yaşanılan bu küresel kriz neredeyse tüm endüstrilere etki etmiş, turizm endüstrisi de bu krizden fazlasıyla etkilenmiştir.

Turizm talebi elastiktir (Gökdeniz ve Nuran, 2008) güven odaklıdır (Law vd. 2014) ve lüks tüketim sınıfında yer almaktadır (Thurlow ve Jaworski, 2012). Turizm talebi kırılabilir ve kolay vazgeçilebilen bir istektir/ihyaıdır. Korku ve panik gibi güven ortamının eksik kaldığı durumlar, her zaman olduğu gibi ilk olarak turizm talebini vurmaktadır (Yenişehirlioğlu vd. 2016). Bu bağlamda COVID-19 virüsü kaynaklı küresel krizin, domino etkisiyle turizm endüstrisinde de bir kriz doğuracağı ön görülebilmektedir.

Dünyanın dört bir yanında hükümetler; virüsün yayılmasını yavaşlatabilmek için ulaşımdan konaklamaya birçok alanda kısıtlamaya gitmişlerdir. Uçak seferleri iptal edilmiş, kongre ve konferanslar ertelenmiş, iş gücü dahi mümkün olduğu sürece evden çalışır hale gelmiştir.

Yasal ve psikolojik olarak oluşan bu yeni kısıtların, turizm endüstrisinin hem arz hem de talep unsurlarında zoraki değişimlere neden olacağı açıktır. Turizm arzı inelastik bir yapıdadır. Kolaylıkla hareket edemez. Ancak turizm talebi oldukça değişkendir. Talebinin hangi yöne doğru hareket ettiğini anlamak ise pazar odaklılığın bir gerekliliğidir (Kohli ve Jaworski, 1990). Pandemi süreci halen devam ederken, "yeni normal" olarak isimlendirilen süreç zarfında Türkiye iç turizm talebinde olası kaymaları ön görebilmek amacıyla bu çalışma gerçekleştirilmiştir.

1. COVID-19 Pandemisinin Turizm Endüstrisine Olası Etkileri

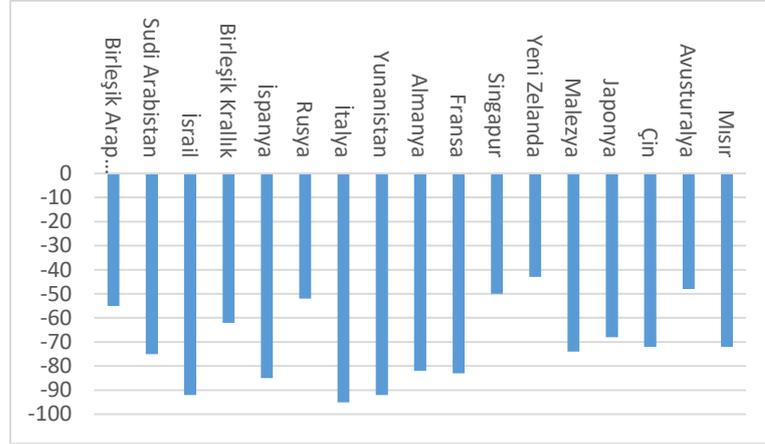
COVID-19 pandemisi 2020 yılının başlarında patlak verdiği için bu konunun sosyolojik ve ekonomik neticeleri üzerine yapılmış derinlikli çalışmalar maalesef literatürde bulunmamaktadır. Yapılan çalışmaları inceldiğimizde farklı ülkelerden farklı araştırmacıların COVID-19'un yaratabileceği olası sorunları inceledikleri görülebilir.

Örneğin Endonezya üzerine yapılan bir çalışmada; virüsün Endonezya turizm sektörü üzerinde aylık ortalama 500 milyon dolarlık bir zarara neden olduğu, ülkede bulunan ana turizm merkezlerinden biri olan Bintan adasına gelen ziyaretçi sayısında neredeyse %80'e yakın bir azalma olduğu, virüsün ülkeye yayılmasını engellemek amacıyla turistlerin ateşlerini ölçerek ülkeye almaya başladıklarını ve en büyük turist gönderen ülkelerden biri olan Çin'den doğrudan uçuşları engelledikleri ifade edilmiştir. Yaşanılan bu turist yokluğu beraberinde turizm çalışanlarını vurmuş ve birçok insanın işsiz kalması ile sonuçlanmıştır (Dinarto vd., 2020).

Yapılan bir diğer çalışma ise COVID-19'un yaratabileceği küresel ekonomik darboğaz üzerinedir. Fernandes 'e göre (2020) yaşanan pandemi sürecinden hiçbir ülkenin yara almadan çıkabilmesi mümkün görülmemektedir. Öyle ki pandemi kaynaklı kısıtlamaların 4-5 ay devam etmesi durumunda ülkelerin gayri safi yurt içi hasıla miktarlarında %14'lere varan azalmaların görülebilmesi beklenmektedir.

Baker vd. (2020) ise yaşanan pandemi süreci ile birlikte ilk günlerde halkın panik satın alması gerçekleştirerek evlerine yapabildikleri maksimum stoku yaparak ekonomide yukarı bir hareketlilik yarattıklarını ifade etmektedir. Özellikle krizin ilk günlerinde sağlık ve bakım ürünlerinde yoğun bir satın alma görüldüğünü ancak transfer, konaklama ve yiyecek içecek gibi sektörlerde talebin resmen buharlaştığı ifade edilmektedir. Bu tip durumlarda ulaşım, konaklama ve yiyecek içecek taleplerinin %100 oranında yok olabildiği de literatürde ifade edilen bilgiler arasındadır (Keogh-Bown vd., 2010). Özellikle sokağa çıkma yasakları ve restoran, bar kafe gibi işletmelerin hizmet durdurmasını zorunlu kılan hükümet yaptırımlarının talebi tam anlamıyla eşi benzeri görülmemiş bir şekilde yok etmesi bir realitedir. Bakar ve Rosbi (2020) doğrudan COVID-19'un turizm endüstrisine etkisi üzerine yaptığı çalışmalarda pandeminin turizm talebi üzerinde önemli bir daralma yaratacağını matematiksel modellemeler ile ortaya koymuşlardır. Küresel çapta COVID-19'un turizm endüstrisine etkisini inceleyen bir diğer çalışmada ise havayolu firmalarının maddi kaybının 252 milyar dolar civarında olabileceği ifade edilmiştir. Konaklama sektörünün ise %50 oranında bir talep düşüşü yaşayacağı ön görülmektedir (Gössling vd. 2020).

Aşağıdaki grafikte bazı ülkelerin konaklama işletmelerinde yaşadıkları düşüş oranları görülebilmektedir. Verilerden de anlaşılacağı gibi turizm endüstrisinin bel kemiği kabul edilen konaklama işletmeleri %100'e varan kayıplarla mücadele etmeye çalışmaktadır. Türkiye'deki durumla ilgili güvenilir bir veri bulunamamıştır. Süreç ilerledikçe Türkiye'ye ait verilerde netleşmeye başlayacaktır.

Şekil 1. Ülkelerin Konaklama İşletmeleri Doluluk Oranlarındaki Değişim
(21 Mart 2020 itibarıyla)

Kaynak : STR (2020) verilerinden Türkçeye çevrilmiştir.

Tespiti gereken unsurlardan biri, kişilerin “turizmden” mi yoksa “endüstriden” mi uzak kalmak istediğidir. Turizm hareketi her ne kadar günümüzde bir endüstri halini almış olsa da, bu endüstrinin tüm sektörlerinden uzak durarak tatil geçirebilmek de mümkündür. Örneğin kendi motosikleti ile çadır kurarak Akdeniz sahillerini gezen bir kişi her ne kadar turist olsa da endüstriden uzak bir algıyla hareket etmektedir. Bu bağlamda kişilerin tatilden mi yoksa endüstriden mi uzak durmak istediklerinin ortaya koyulması bir gerekliliktir.

2. COVID-19 Kapsamında Türkiye Turizm Endüstrisinde Alınan Önlemler

Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı 12 Mayıs 2020 tarihinde yayınladığı genelge ile kişilerin endüstriden uzak durmadan, güvenli bir şekilde seyahat etmeleri ve tatil yapabilmeleri için bir takım önlemler almıştır.

Konaklama işletmelerinin COVID-19 ve hijyen uygulamaları ile ilgili bir protokol hazırlayarak, uygulama esnasında yaşanan ve yaşanması muhtemel sorunları tespit etmesi gerekmektedir. Turizm endüstrisi yapısı gereği insan merkezli bir yapıdadır. İşletme çalışanları veya işletmeye gelen bir misafirin COVID-19 taşıması durumunda yapılması gerekenler daha önceden belirlenip personelin bu konuda eğitilmesi bir gerekliliktir.

Konaklama hizmeti veren tüm işletmelerden, sosyal mesafe kuralını göz önünde bulundurarak misafir kabul etmesi beklenmektedir. Sosyal mesafe yalnızca misafirlerin aralarında 1,5 metre mesafe koyarak tatil yapması değil aynı zamanda konaklama işletmesinin check-out yapılan bir odayı düzenli bakımları ve sterilizasyon işlemleri için en az bir gün boş bırakarak daha sonra başka bir misafirin hizmetine verilmesini de ifade etmektedir.

Konaklama işletmelerinde yapılacak ödemelerin misafirle temas etmeksizin alınması önemlidir. COVID-19 ile birlikte bankalar da bireylerin harcama yaparken temas etmesini engellemek amacıyla kredi kartlarında günlük kullanabilecekleri temassız işlem limitlerini artırmıştır. Böylece misafir pos cihazına ya da paraya dokunmadan, personel ile temasa geçmeden sosyal mesafe ile ödemesini yapabileme imkânı bulunmaktadır. Bu şekilde personel ve misafir arasındaki fiziksel temas minimumda tutularak hem personelin hem de misafirlerin güvenliği sağlanabilir.

İşletme girişlerine misafirlerin ateşlerini ölçebilmek amacıyla termal kameralar ya da personel aracılığı ile temassız ateş ölçer cihazlarla uygulama yapılmalıdır. COVID-19 pandemisinin görülen en yaygın etkilerinden birinin ateş olması nedeniyle misafirlerde yüksek ateş tespit edilmesi halinde en yakın sağlık kuruluşuna yönlendirmesinin yapılabilmesi, konaklama işletmelerinin çalışanlarını ve diğer misafirlerini korumak amacıyla alınabilecek en önemli tedbirlerden biri olarak görülmektedir.

Konaklama işletmesine gelen misafirlerin COVID-19 taşıyıcısı olup kuluçka döneminde olma ihtimali ve virüsün nefes yoluyla ya da temas yoluyla yayılabilme ihtimali göz önünde tutularak eldiven, maske ve dezenfektan gibi ürünleri hazırda bulundurulmalıdır. Misafirlerden konaklama işletmelerine girerken COVID-19 geçirip geçirmediikleri, kronik rahatsızları varsa bunların neler olduğu, işletmenin bulunduğu ile ya da bölgeye gelmeden önceki son 14 günü nerede geçirdikleri ile bilgi alınmalıdır. Misafirin işletme içinde hastalanması durumunda sağlık kuruluşuna misafirin geçmişi ile ilgili bilgi verilmesi daha hızlı müdahale edilmesine yardımcı olabilmesi açısından hayati önem taşımaktadır. Ayrıca misafirin son 14 gününü geçirdiği yerde virüsü kapıldığı tespit edilmesi halinde temas ettiği bireylerinde karantina altına alınarak virüsün daha fazla yayılması önlenecektir.

İşletme içinde yer alan resepsiyon, lobi, asansörler, açık alan oturma yerleri, yeme-içme üniteleri, havuz çevresi ve şezlonglarda dahil olmak üzere tüm alanlarda sosyal mesafeyi koruyucu önlemler alınarak yer işaretli ya da yazılı olarak bilgilendirme yapılmalıdır. İşaretli alanların kapasitesi dışında misafir kabulü yapılmamalıdır. Sosyal mesafe kuralına uyulmaması işletmenin tamamen karantina altına alınmasına kadar gidebilecek tehlikeli bir süreçtir. Bu sebeple özellikle ortak alanda yakın teması engellemek amacıyla işaretlemeler önem arz etmektedir.

Konaklama tesislerinde yer alan çocuk alanları (oyun odası, uyku odası, park) hizmete açılması güvenli değildir. Çocukların yaşları ve doğası gereği birbirlerine sosyal mesafe koymaları mümkün olmamaktadır. Oyun oynarken oyuncakları paylaşmaları, aynı alanlara temas etmeleri ve aynı havayı solumaları virüsün hızlı yayılımına neden olacaktır.

“Sağlıklı turizm belgesi” sahibi olmayan işletmelerin hamam, sauna, masaj gibi alanların da hizmete açılması uygun bulunmamaktadır. Konaklama işletmelerinde özellikle hamam, sauna ve masaj alanları gibi misafirlerin küçük bir ortamda personelle ya da başka bir misafir ile aynı havayı soluması nedeniyle düzenli sterilizasyonun yapılmaması halinde virüsün yayılımını hızlandıracak ortamlardır. Bu alanların denetlenebilmesini sağlamak amacıyla Kültür ve Turizm Bakanlığı

tarafından işletmenin gerekli koşulları taşıması halinde “Sağlıklı Turizm Belgesi” verilerek bu alanlarında kontrollü olarak hizmete açılması planlanmaktadır.

Misafir kullanımına verilecek plaj havluları, hem personelin hem de bir başka misafirin temasını engellemek amacıyla paketlenmiş olarak poşet içerisinde sunulacak olup, spor salonu gibi alanların kullanıma açılması durumunda rezervasyon sistemi uygulanarak sosyal mesafe kuralına uygun olarak ve sterilize edilerek misafir kabul edecektir. Aynı zamanda bu birimler dezenfektan malzemesi de bulundurulacaktır. Rezervasyon sistemi ile aynı anda kapasite fazlası misafirin salonları kullanımı engellenerek sosyal mesafe sağlanmaya çalışılacaktır. Bu alanlarda kullanılacak şampuan, duş jeli gibi malzemeler yine teması engellemek amacıyla kişiye özel tek kullanımlık verilecektir.

Bakanlığın yayınladığı genelge kapsamında istenilen fiziksel uygulamalar da söz konusudur. Konaklama tesislerindeki yiyecek içecek ünitelerinde masalar arası mesafe 1,5 metre sandalyeler ise 60 cm olarak konumlandırılmalıdır. Açık büfe kullanılan işletmelerde misafirin yemekle doğrudan temasını engellemek amacıyla pleksiglas adı verilen koruyucu bariyer kurulumu olacaktır. Böylelikle misafir büfeden istediği yemeği aşçıya gösterecek, aşçı misafirin istediği yemeği istediği kadar servis edecektir. Bu durum açık büfe uygulamasında misafirin doğrudan teması engelleyecek misafirler virüsün büfede kullanılan maşalar nedeniyle yayılımını engelleyecektir.

COVID-19 pandemisinin temas yoluyla bulaşmasının en yaygın bulaşma faktörlerinden biri olduğunun bilinmesi nedeniyle genel alanlarda ortak kullanıma mahal verecek su sebili, çay ya da kahve makineleri kaldırılarak bu ürünlerin servisinin personel tarafından yapılması sağlanacaktır. Masalar, sandalyeler ve menaj takımları misafirlerin her kullanımından sonra sterilize edilerek, ortak kullanım ürünlerini azaltmak amacıyla şeker, tuz ve baharatların mümkün olduğunca tek kullanımlık olarak kişiye özel kullanılması tavsiye edilmektedir.

Misafir için buldurulan dezenfeksiyon malzemeleri ve ateş ölçüm cihazları personel içinde buldurularak, çalışanların da sağlık kontrollerinin düzenli olarak yapılması gerekmektedir. Personel için ayrılan konaklama ve sosyal alanlar da sosyal mesafe kurallarına uygun olarak düzenlenmelidir. Yer işaretleri, şeritler ve bariyerler kullanılarak önlem alınmalıdır. Bir personelin hastalanması lojman kullanımları ve ortak alan kullanımları sebebiyle diğer personele ve misafirlere de bulaşma riskini taşımaktadır. Bu nedenle işletmenin alınacak tedbirleri misafir/personel ayrımı yapmaksızın alması gerekmektedir.

Özellikle odalarda ve genel alanlarda kullanılan ısıtma ya da soğutma sistemlerinin filtrelerinin düzenli olarak bakımlarının yapılması ve sterilizasyon işleminden geçirilmesi gerekmektedir. Klimaların ortamın ısını kullanarak çalışması COVID-19 pandemisini konaklama işletmelerinde en hızlı yayabilecek faktörlerin başında gelmektedir. Odayı son kullanan misafirin COVID-19 taşıyıcısı olması durumunda odadaki klimanın havayı kullanması sebebiyle sonrasında kalacak misafiri hasta edebilme ihtimali bulunmaktadır.

Mutfak alanını kontrol altında tutabilmek amacıyla aşçılar ve bulaşıkçılar dışında kimsenin bu alana girmemesi gerekmektedir. Bulaşık makineleri düzenli olarak dezenfekte edilmelidir. Standart mutfak hijyen kuralları kati suretle uygulanmalıdır.

Açık havuzların kloru 1-3 ppm arasında, kapalı havuzların kloru ile 1-1,5 ppm arasında olmalıdır. Düzenli olarak sterilize edilerek, klor seviyeleri kayıt altında tutulmalıdır. Bakanlığın yayınladığı genelgede yer verilen uygulamalar alınabilecek neredeyse tüm önlemleri içermektedir. Yayımlanan genelge kapsamındaki şartları taşıyan işletmeler 2020 yılında turizm tesislerini faaliyete açacaklardır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Genelgesi, 2020).

Yayımlanan genelgenin birden çok amacı vardır. Öncelikle turizm endüstrisinin bel kemiği kabul edilen konaklama işletmelerinin bu sezonu boş geçmemeleri ve yaşanabilecek ekonomik kaybın önüne geçilmesi planlanmaktadır. Ancak bu önlemler sadece ekonomik olarak görülmemeli hem turizm çalışanları hem de gelecek misafirlerin güvenliği için bu önlemlerin alındığı ifade edilmelidir.

Her ne kadar ilgili bakanlık gerekli önlemleri almış olsa da, güvenlik algısındaki eksiklik bir destinasyonun neredeyse tümüyle terkedilmesi ile sonuçlanabilmektedir. Farklı ve çok daha minör olayları incelediğimizde örneğin, Mısır'da yaşanan Arap baharını neticesinde gerçekleşen iç karışıklık, destinasyonun neredeyse %80 oranıyla küçülmesine neden olduğu görülebilmektedir (Yenişehirlioğlu vd, 2012). Bu bağlamda güvenlik hissiyatı ve turizm arasındaki ilişki elzemdir. Güvenlik algısının ortadan kalktığı durumlarda turizmden söz edebilmemiz neredeyse mümkün değildir.

Bu çalışmada yaşanan pandemi krizi neticesinde ortaya çıkan güvensiz ortamın Türkiye iç turizmi üzerinde yaratacağı etki ortaya koyulmak istenmiştir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın evrenini Türkiye'de ikamet eden ve düzenli olarak tatile çıkan bireyler oluşturmaktadır. Örneklem yöntemi Uygun Örneklem (Convenience Sampling) olarak belirlenmiştir. Uygun Örneklem; sosyal bilimlerde sıkça kullanılan, araştırma için uygun, gönüllü ve ulaşılması kolay olan bireylerden seçilerek oluşturulan örneklemi ifade etmektedir (Kılıç, 2013). Uygun Örneklem yönteminin seçilmesinin ana sebebi; yaşanan pandemi, uygulanan sokağa çıkma yasakları ve insanların psikolojik olarak diğer insanlardan uzak durmak istemesi olarak ifade edilebilir. Örneklem oluşturulurken COVID-19 pandemisi sürecinde evde kalarak bireysel karantinalarını oluşturan üniversite öğrencilerimizin aileleri ile temasa geçilmiş, her sene düzenli olarak tatil yaptıklarını belirten ve görüşmeyi kabul eden toplamda 50 kişi ile Skype ve Whatsapp üzerinden 15 Mayıs – 24 Mayıs 2020 tarihleri arasında görüntülü olarak görüşülmüştür. Bulgular incelenirken bu tarihin göz önünde bulundurulması önemlidir. Zira zaman ilerledikçe kişilerin ve devlet kurumlarının virüse bakışlarında büyük oranda bir rahatlama ve ihmal yaşanmış, sanki virüs tümüyle hayatımızdan çıkmış gibi insanlar restoran ve kafelere doluşmaya başlamıştır.

Görüşmeler yarı yapılandırılmış mülakat şeklinde gerçekleştirilmiştir. Yarı yapılandırılmış mülakat; araştırmacıların genel bir çerçeveye sahip olduğu, ancak mülakatın gidişatına göre farklı soruların üretilerek, detaylı ve farklı boyutlarda verilerin alınmaya çalışıldığı bir veri toplama tekniğidir (Altunışık vd, 2010). Görüşmeler esnasında alınan cevaplar yazılı olarak kayıt edilmiştir.

Unutulmamalıdır ki, pandemi süreci ilerledikçe insanların virüse karşı tutumu ve algısı da değişime uğrayacaktır. Yerli talepteki olası bir değişimin, insanların tutum ve algısı ‘tekrar’ farklılaşmadan tespit edilmesi elzemdir. Çalışmanın ana amacı; mevcut pandeminin ilk aşamalarında insanların turizm taleplerindeki değişikliklerin tespit edilmesidir.

Yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen veriler içerik analizi ile açıklanmaktadır. İçerik analizinde elde edilen veriler önce kavramsallaştırılarak gruplanır ve verileri açıklayan temalar belirlenir (Yıldırım ve Şimşek, 2005). Bu bağlamda elde edilen bulgular farklı üç ana tema altında sunulmaktadır.

4. Bulgular

Elde edilen bulgular 3 farklı ana tema altında toplanmıştır.

4.1 Seyahat Tercihleri Hakkında

Katılımcılar özellikle COVID-19 ile ilgili bir aşı ya da ilaç bulunana kadar seyahatlerini büyük oranda sadece zorunda kaldıkları zamanlarda yapmayı tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Bakanlıkların uygulamış olduğu yarı kapasiteli ulaşım araçlarının güvende hissettirmeyeceği, mümkünse tümüyle özel araçlar ile hareket etmek istediklerini, bununla birlikte tanımadıkları insanların bulunduğu ortamlarda bulunmak istemediklerini ifade etmişlerdir. Katılımcılardan ilk 3 ay içerisinde keyfi olarak seyahat edebileceklerini ve herhangi bir huzursuzluk duymayacaklarını dile getirenler azınlıktadır. Çoğunluk keyfi bir seyahat için 6 ay kadar bekleyeceklerini ifade etmektedir.

İlk 3 ay içerisinde seyahat etmekte bir sorun görmeyen katılımcılara seyahatlerini organize ederken yurt içi mi yurt dışı mı düşünecekleri sorulduğunda genellikle yurt içi tercih edildiği belirlenmiştir. Sebep olarak ise, Türkiye'nin sağlık noktasında birçok Avrupa ülkesine kıyasla bu sınavı başarıyla atlattığı, Avrupa ülkelerinde durumun halen tümüyle kontrol dışında olduğu ifade edilmiştir. Yurt dışına seyahat etmek isteyen katılımcıların Türkiye'ye sınır olan komşu ülkelerin AB üyesi olmaları nedeniyle sınır kapılarını Türkiye'ye açmaması nedeniyle bu seyahatleri gerçekleştiremeyeceklerini belirtmişlerdir. Özellikle Almanca diye tabir edilen Almanya'ya göç etmiş yakınlarının ilk fırsatta Türkiye'ye gelmek istedikleri aktarılan veriler arasındadır. Bununla birlikte maddi sebeplerin de –artan döviz kuru- yurt dışı seyahatlerin kısıtları arasında olduğu araştırmacılara aktarılmıştır.

4.2 Konaklama Tercihleri Hakkında

Katılımcılardan tatil planı olanların çoktan bu fikirden vazgeçtikleri ve varsa erken rezervasyonlarında iptale gittikleri belirtilmiştir. Birkaç katılımcı hariç kimse önümüzdeki süreçte tatile çıkmayı güvenli bulmamaktadır.

Katılımcılar Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından yayımlanan genelgede bahsedilen yarı kapasite fikrine sıcak bakmamaktadırlar. Normal günlerde bile otellerin temizliğinin problem olabileceğinden bahseden katılımcılar, bu süreçte otellerde konaklamanın sağlık açısından ciddi riskler oluşturacağı ifade edilmektedir. Yatak çarşafı, yastık kılıfları, havluların değişmesiyle problemin çözülemeyeceğini, bir önceki misafirin dokunduğu her yerin hastalık taşıma potansiyeline sahip olduğu aktarılan ifadeler arasındadır. Her ne kadar her misafirden sonra dezenfektan işlemlerinin yapıldığı bilgisi katılımcılara iletilmiş olsa da bu durum fikirlerinde herhangi bir değişikliğe sebep olmamaktadır. Bu bağlamda ifade edilebilir ki, konaklama işletmelerine hijyen noktasında bir güvensizlik söz konusudur. Katılımcıların ufak bir kısmı otellerin gereken önlemleri alabileceğini ve bu süreçte herhangi bir hijyen unsurunu atlamadan daha hassas şekilde iş yapacaklarını ifade etmektedir.

Hijyen ve sanitasyon noktalarında yasal gereklilikleri harfiyen uygulayan otellere verilmesi planlanan “Sağlıklı Turizm Belgesi” detaylarının katılımcılar tarafından bilinmediği tespit edilmiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın bu hususun üstüne düşerek halka bu konuda bilgi vermesi iç turizm hareketleri açısından bir gereklilik olarak ifade edilebilir.

Normal tatillerinde otel tercih eden katılımcıların büyük oranda otellerden uzaklaşarak Camping, glamping, hobbit evleri veya bungalov gibi topluluktan uzak ve kendi başına zaman geçirip sosyal mesafeyi koruyabilecekleri unsurlara yönelmek istedikleri ağırlıkla ifade edilmektedir. Otellerde sosyal mesafenin korunmasının pek mümkün olmadığı, kendileri bilinçli hareket etse dahi oteldeki diğer misafirlerin bilinç seviyesinin problem yaratabileceği aktarılan bilgiler arasındadır.

Katılımcılar eğer şartlarda değişiklik olur ve tatile çıkmak üzere harekete geçerlerse günlük ve haftalık kiralanabilen evleri tercih edeceklerini belirtmişlerdir. Özellikle evin iç temizliği, yabancı kimsenin olmayışı, alışverişin bireysel yapılarak getirilmesi ve yemeklerdeki hijyen kontrolünün kişilerde olması bu tercihin arkasındaki nedenler arasındadır. Bununla birlikte çok daha ekonomik olduğu da ifade edilmiştir. Araştırmaya katılan kişilerin çoğu otel veya günlük kiralık evler arasında, tercihlerini günlük kiralık evlerden yana kullanacaklarını ifade etmişlerdir. Bu bağlamda önümüzdeki süreçte günlük veya haftalık kiralanabilen evlere olan talepte bir artış olabileceği öngörülebilir.

Kendilerine ait veya kullanabilecekleri bir yazlığı olan katılımcılar ise yazlıklarında tatillerini geçirebileceklerini ifade etmektedir. Yazlıkta tatil yaparken riskin diğer tatil ihtimallerine göre daha düşük olacağı, fazlasıyla sosyal mesafeye sahip olacakları, yabancı insanlarla temas kurmak zorunda kalmayacakları, gıda ve hijyen gibi konularda da dışa bağlı olmayacak olmaları sebebiyle yazlıkta tatilini geçirmek

isteyen katılımcıların COVID-19 pandemisinden uzak bir tatil geçirebilecekleri hissine sahip oldukları tespit edilmiştir. Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan yayla turizmi de bu süreçte talep görecektir turizm türleri arasındadır. Tatil ihtiyaçlarını yayla evlerinde geçireceklerini belirten katılımcılar da mevcuttur.

Yabancı turistlerin; denetimsiz ve 14 gün karantina şartına uyulmadan tatillerine başlayabilecek olmaları yerli turist için turizm endüstrisinden uzak durulması için bir diğer sebep olarak öne çıkmaktadır. Yurt dışından gelişlerde güvenlik sebebiyle 14 gün karantina altında tutulduktan sonra normal yaşantılarına başlamalarına izin verilen Türk vatandaşları söz konusu turistler olduğunda bu şartın aranmamasını sorgulanması gereken bir husus olarak ifade etmektedirler. Karantinasız turist girişinin başlı başına bu sene tatil ihtimallerini ortadan kaldırdığı aktarılan bilgiler arasındadır.

4.3 Turizm Deneyimi Hakkında

Kişiler çoğunlukla bu süreçte turizm hareketi gerçekleştirse dahi “turizm deneyiminin” eksik kalacağını düşünmektedir. Sadece birkaç katılımcı durumun fazla abartıldığını ifade etmiştir. Turizm endüstrisi deneyimler üzerine kuruludur. Turistin yaşadığı bir deneyim ne kadar unutulmaz olursa, turizm merkezleri o ölçüde başarıya ulaşmaktadır (Akkuş, 2017). Bu bağlamda deneyimin eksik olduğu bir turizm hareketinin amacına ulaşip ulaşmadığı, başka bir ifadeyle gerçekten turizm olup olmadığı sorgulamaya açıktır. Elde edilen bulgulara bakıldığında kısıtlamaların turizm endüstrisinin ruhuna ters düştüğü ifade edilmektedir. Sürekli olarak bireysel hijyen gerektiren pandemi süresince kişilerin ne odalarında ne de gezmek için gittikleri bir işletmede rahat edemeyecekleri, sürekli zihinlerinin arka planında virüs endişesi taşıyacakları aktarılmıştır.

Ancak, kısıtlamalar neticesinde daha az kişinin turizm hareketlerine katılacak olması bir avantajı da beraberinde getirmektedir. Bu sayede kalabalık kitlelerin arasında, insan ve gürültü kirliliğine maruz kalmadan güzel ve sakin bir tatil geçirebileceklerini ifade eden katılımcılarda söz konusudur.

Öne çıkan bir diğer unsur ise, hizmet kalitesindeki artıştır. Bu krizin hijyen alanında olduğu kadar misafirlere verilen değeri de arttırması gerektiği aktarılanlar arasındadır. Hem kısıtlamalar sebebiyle sayıca az misafirin olması hem de pandemi sebebiyle daha az insanın turizm hareketine katılmak istemesi, misafirlerin otellerde daha temiz ve daha ilgili hizmet göreceği algısını da beraberinde getirmektedir.

Turizm endüstrisinin en önemli oyuncularından biri de restoranlardır. Katılımcıların çoğunluğu yaşanan süreçte dışarıda yemek yemeyi uygun bulmamaktadır. Zincir işletmeler dâhil tüm restoranları güvensiz olduğu genel kanıdır. Alışveriş yapılan marketlerden aldıkları ürünleri dahi eve sokmadan dezenfekte ettiklerini ifade eden katılımcılar, paket servis ve benzeri uygulamalarla eve sipariş dahi vermektен çekindiklerini ifade etmektedir. Bununla birlikte katılımcılar, oldukça fazla boş zamana sahip oldukları için mutfaklarında daha çok zaman geçirdiklerini ifade etmektedirler. Ancak belli fast-food markalarının yemeklerinin özlemediği de sıklıkla dile getirilmiştir.

Kendilerine ait veya kullanabilecekleri bir yazlığı olan katılımcılar, yazlık evlerin sessiz ve sakin olduğu, ana amacın kafa dinlemek olduğunu bu sebeple turizm deneyimini her seneki gibi yaşayabileceklerini ifade etmişlerdir. Bireysel hijyeni ve alışveriş yaparken gereken düzenlemeleri (maske, dezenfektan vb.) göz ardı etmedikleri sürece yazlıklarda tatil geçirmenin oldukça güvenli olduğu elde edilen bulgular arasındadır.

Sonuç ve Öneriler

Yaşanılan pandemi sürecinin turizm sektörüne ciddi bir darbe vuracağı aşîkardır. Her ne kadar devlet yetkilileri darbenin etkisini azaltmak için gereken çalışmaları yapmaya çalışsa da halkın üzerinde güvensiz bir ruh hali hâkim görülmektedir.

Elde edilen bulgulara bakıldığında kişilerin bu sene tatillerini erteleme hissiyatına sahip oldukları öne çıkmaktadır. Buna sebep olarak Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından zorunlu kılınan uygulamaların (yarı kapasite ile faaliyet gösterme, Sağlıkli turizm belgesi vb.) halen yerli yerine oturmadığı ve çok yeni bir durum olarak görülmesidir. Yapılan görüşmeler neticesinde Türkiye’de faaliyet gösteren otellerin genellikle hijyen bakımından oldukça kötü bir sicile sahip oldukları belirlenmiştir. Bu durum da kişilerin tatillerine çıkarken tedirgin olmaları için bir diğer etmendir.

Otel ve benzeri konaklama işletmelerinde tatil yapma isteğinin yerini, daha az insanın bulunduğu, sosyal mesafenin rahatlıkla uygulanabileceği veya tümüyle insanlardan uzak zaman geçirilebileceği yerlere kaydığı görülebilmektedir. Özellikle yazlıklar, günlük kiralık daireler, bungalov ve çadır gibi kontrolün başkasında olmadığı, temizlik, yemek, sosyal mesafe gibi unsurların tümüyle kişilerin kendi tarafından kontrol edildiği tatil seçeneklerine bir yönelim olduğu açık şekilde görülebilmektedir. Ekonomik sıkıntı yaşamayan kişilerin herhangi bir şekilde hastalığa yakalanmadığını bildikleri kişilerle 2-3 arkadaşıyla bir araya gelerek yat kiralama tercihinde bulunabilecekleri de ifade edilenler arasındadır. Ancak ülke ortalaması söz konusu olduğunda tatillerini yat kiralayarak geçirebilecek kişilerin sayısının oldukça az olduğu ifade edilmelidir.

2020 yaz sezonunun tüm dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de sorunlu geçeceği ifade edilebilir. Yabancı turist sayısında ciddi bir azalma beklenmesi doğaldır ve bu açığın yerel turistler ile kapatılması bir ihtiyaçtır. Ancak yerli turistin bu hususta bir sitem içerisinde olduğu da ifade edilmelidir. Normal sezon süresince Türkiye’deki otellerde ikinci sınıf insan muamelesi gördüklerini ve yabancı turistlerden daha yüksek fiyatlara tatillerini geçirdiklerini ve çalışanların dahi kendilerine farklı muamele yaptıklarını ifade eden katılımcılar, Rus uçağının düşürüldüğü 2017 yılındaki gibi 2020 yılında da yerli turiste muhtaç kalınmasını turizmciler için bir uyarı olarak öne çıkartmışlardır.

Bu bağlamda 2020 yılının kayıp turizm yılı olarak istatistiklere geçmemesi için devlet erkânının yaptığı çalışmaların yeterli olamayacağı ifade edilmelidir. Ancak COVID-19 pandemisi hiç yaşanmamış gibi tatile çıkacağını belirten kişilerin varlığı da unutulmamalıdır. Tatile çıkacak kişilerin lüks oteller yerine doğa içinde bulunan sosyal mesafesi kendiliğinden oluşturulmuş olan, hobbit evleri, bungalov, glamping

gibi konaklama yerlerini tercih etme durumları, turizm endüstrisi içinde tatil tercihlerinin yön değiştirebileceği anlamına gelmektedir. Bu bağlamda sezonun otel işletmeleri açısından düşük geçeceği ancak diğer işletmeler açısından durumun fırsat ortamından yararlanarak kepenk kapatmak zorunda kalmadan sezonu atlatabilecekleri düşünülebilir. Ancak toplam talep söz konusu olduğunda ciddi bir düşüşün söz konusu olduğu açıktır.

Ele alınması gereken konulardan biri de yurt dışından ülkemize yapılacak uçuşlarla ilgilidir. Türkiye'nin yoğun olarak turist aldığı ülkelerden biri olan Almanya 31 Ağustos 2020 tarihine kadar vatandaşlarının yurt dışına uçuşunu pandemi sebebiyle tavsiye etmemektedir. Türkiye'nin batı sınırındaki komşularından biri olan Yunanistan 01 Temmuz 2020 tarihi itibarıyla tüm dünyaya uçuşlarını açacağını ancak Türkiye'nin de aralarında bulunduğu 29 ülkeye sınır kapılarını açmayacağını duyurmuştur. Keza Bulgaristan'da AB üyesi ülkelere Türkiye'ye olan sınır kapısını yalnızca kendi vatandaşlarının gelmesi için açacağını turistik seyahatler için şuan bir açılma durumunun söz konusu olmadığını ifade etmiştir. Bu durum 2020 yılı yaz sezonunda ülkemize gelmesi beklenen yabancı turistlerin gelişlerinin akmasına neden olacaktır.

Öte yandan yurt dışından gelişlerde uygulanan 14 gün karantinanın yabancı turistlerde uygulanabilmesi de mümkün değildir. Bu durum hastalık taşıma potansiyeli olan ve sağlık sektörü Türkiye'den oldukça problemlili durumda olan Rusya vb. ülkelere gelen turistlerin ülkede rahatlıkla kalabalıklara karışmasına imkân tanırlı niteliktedir. Birkaç COVID-19 vakasından sonra tüm ülkenin sokağa çıkma yasaklarıyla birlikte bireysel karantina altına alındığını düşündüğümüzde, milyonlarca potansiyel enfekte turistin halkın arasına karışması 2. hatta 3. Dalga pandeminin yaşanması ile sonuçlanabilecek bir tehliktir.

Çalışmanın yazımı süresince zaman ilerlemiş, halkın virüse karşı ciddi bir ihmal içerisine girdiği açık şekilde görülebilir hale gelmiştir. İnsanlar park ve bahçelerde maskesiz, sosyal mesafe kuralına uymadan, yabancı insanlar ile 30-40cm yakınlıkta oturmaya başlamış, gençler restoran ve kafeleri çoktan doldurmuş durumdadır. Görülen o ki söz ettiğimiz 2. Dalganın ilk aşaması maalesef başlamış durumdadır. Son günlerde (11-12-13-14 Haziran 2020) tarihlerinde yaşanan vaka sayısındaki olağanüstü artış bu düşüncelerimizi kanıtlar niteliktedir.

Süreç ilerledikçe pandeminin turizm endüstrisi üzerinde yarattığı etkiler daha da netleşecektir. Özellikle Dünya Turizm Örgütü ve benzer kuruluşların dönemsel olarak açıkladıkları istatistiksel veriler ile tablo daha da net bir hale getirilebilir. Bu bağlamda pandeminin Turizm Talebine etkileri üzerine çalışacak olan araştırmacıların istatistiksel veriler ile hareket ederek, ön görülen daralmanın aslında ne derece gerçekleştiğini ortaya koymaları literatür açısından faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

Bakar, N. A., & Rosbi, S. (2020). Effect of Coronavirus disease (Covid-19) to tourism industry. *International Journal of Advanced Engineering Research and Science*, 7(4), 189-193. <https://dx.doi.org/10.22161/ijaers.74.23>

Baker, S. R., Farrokhnia, R., Meyer, S., Pagel, M. & Yannelis, C. (2020). How does household spending respond to an epidemic? consumption during the covid-19 pandemic. *National Bureau Of Economic Research*, NBER Working Paper No. 26949, 1-35.

Darwin, C. (2017). *Türlerin Kökeni* (Çev. Bahar Kılıç). Alfa Yayıncılık: İstanbul.

Dinarto, D., Wanto, A., & Sebastian, L. C. (2020). Global health security–Covid-19: impact on Bintan’s tourism sector. *Rajaratnam School of International Studies (RSIS)*, 033, 1-3.

Fernandes, N. (2020). Economic effects of coronavirus outbreak (COVID-19) on the world economy. *Available at SSRN*. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3557504>

Gökdeniz, A., & Nuran, A. Ş. I. K. (2008). Küresel rekabet ortamında turizm işletmelerinde soyut imaj oluşturma. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(20), 134-149.

Gössling, S., Scott, D., & Hall, C. M. (2020). Pandemics, tourism and global change: a rapid assessment of COVID-19. *Journal of Sustainable Tourism*, 1-20. <https://doi.org/2020.1758708>

<https://covid19.who.int/> erişim tarihi 06.06.2020

<https://www.ktb.gov.tr/TR-261956/konaklamatesislerindekontrollu-normallesmesureci-genelg-.html> Erişim Tarihi: 23.04.2020.

Keogh-Brown, M. R., Wren-Lewis, S., Edmunds, W. J., Beutels, P. & Smith, R. D. (2010). The possible macroeconomic impact on the UK of an influenza pandemic, *Health Economics*. 19(11), 1345–1360. Doi: 10.1002/hec.1554

Kohli, A.K. & Jaworski, B.J., (1990). Market orientation: the construct, research propositions and managerial implications, *Journal of Marketing*, 54 (2), 1-18.

STR. (2020). Covid-19: Hotel industry impact. Retrieved April 5. from. <https://str.com/data-insights-blog/coronavirus-hotel-industry-data-news>

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü Kontrolörler Kurulu Başkanlığı, Konaklama Tesislerinde Kontrollü Normalleşme Süreci Genelge (2020).

Thurlow, C., & Jaworski, A. (2012). Elite mobilities: The semiotic landscapes of luxury and privilege. *Social Semiotics*, 22(4), 487-516.

Voase, R. (1995). *Tourism: the human perspective*. Hodder and Stoughton.

Yenişehirlioğlu, E., Erdoğan, Ç., Polat, S., & Sarıışık, M. (2012). Politik krizlerin turizm talebi üzerindeki etkisine yönelik bir araştırma-Mısır turizmi. 1. Doğu Akdeniz Sempozyumu, 20-22.

Yenişehirlioğlu, E., Salha, H., & Şahin, S. (2016). Politik krizlerin turizm talebi üzerindeki etkisine yönelik bir araştırma: Rusyanın değişen yüzü ve bu değişimin Türkiye turizmüne etkileri. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(03), 74-83.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

COVID-19 SALGINI İLE MÜCADELEDE KÜMELEME ANALİZİ İLE ÜLKELERİN SINIFLANDIRILMASI

Mert DEMİRCİOĞLU¹

ORCID ID: 0000-0002-2287-2067

Sevgi EŞİYOK²

ORCID ID: 0000-0003-0208-6242

ÖZ

Ülkelerin sağlık harcamaları, sağlık ekipman kapasiteleri ve sağlık kaynakları gibi göstergeler sağlık sonuçlarını etkileyen en önemli kriterlerdir. Bu nedenle tüm dünya ülkeleri için bu kriterlere ayrılan payların benzerliklerinin incelenmesi, ülkelerin sağlık kriterlerine göre sınıflandırılması sonuçların analiz edilmesi açısından yol gösterici olmaktadır. Araştırmanın amacı, 2019 yılının son aylarından beri dünya gündeminin en önemli konularından biri haline gelen COVID-19 salgını sonuçlarının ülkeler bazında incelenmesidir. Araştırmada OECD ve AB üyesi olan 36 ülkenin son dönem sağlık verileri değerlendirilmiş, benzerlik gösteren ülkeler tespit edilmiş ve Türkiye'nin bu ülkeler içerisindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. Verilerin analizinde kümeleme algoritmalarından olan K-ortalamalar yöntemi kullanılmış ve değerler WEKA yazılımı ile çözümlenmiştir. K-ortalamalar yöntemi ile analiz sonucunda ülkeler, ikili, üçlü ve dörtlü kümelere ayrılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kümeleme Analizi, Hiyerarşik Olmayan Kümeleme, Sağlık Göstergeleri, COVID-19*

CLASSIFYING COUNTRIES WITH CLUSTERING ANALYSIS IN STRUGGLING COVID-19 PANDEMIC

ABSTRACT

Indicators such as health expenditures, health equipment capacities and health resources of the countries are the most important criteria affecting health results. For this reason, examining the similarities of the shares allocated to these criteria for all countries of the world, classifying the countries according to the health criteria are guiding in terms of analyzing the results. The aim of the research is to examine the results of the COVID-19 pandemic by country which has become one of the most important topics of the world agenda since the last months of 2019. In research, recent health data of 36 countries that are OECD and EU members were evaluated, countries showing similarities have been identified and Turkey's place in these countries has tried to determine. K-means method, one of the clustering algorithms, was used in the analysis of the data and values were analyzed with WEKA software. As a result of the analysis with the K-means method, countries were divided into binary, triple and quadruple clusters.

Keywords: *Clustering Analysis, Non-hierarchical Cluster, Health Indicators, COVID-19*

¹Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü, mdemircioglu@cu.edu.tr

²Yüksek Lisans Öğrencisi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, sevgesiyok@gmail.com

1.GİRİŞ

Sağlık endüstrisi hem Türkiye’de hem de dünyada hayati önem taşıyan önemli bir sektördür. Bu alanda yapılacak her bir iyileştirme toplum sağlığı açısından büyük önem teşkil etmektedir. Bu sebeple sektörde gerçekleşen her bir veri analizinin büyük titizlikle gerçekleştirilmesinin maddi yararının yanında manevi yararının da önemi büyüktür.

Her sektörde olduğu gibi sağlık verileri de her geçen gün kapasite bakımından artmaktadır. Günümüzde teknolojinin de hızla gelişmesi ve yaygınlaşması ile depolanan ve işlenmemiş halde bulunan çok fazla miktarda veri bulunmaktadır. Büyük ve karmaşık koleksiyonundan ötürü sağlık veri kümelerini geleneksel veri işleme yöntemleri ile analiz etmek oldukça güç hale gelmiştir.

1990’lı yılların ortalarında ortaya çıkan “Veri Madenciliği” kavramı araştırmacılara biyomedikal ve sağlık alanındaki verilerin işlenmesinde büyük yararlar sağlamaktadır. Veri madenciliği, klinik ve idari kararlar için yeni biyomedikal ve sağlık bilgisi ortaya çıkarabilir, büyük deneysel verilerden bilimsel hipotezler üretebilir (Marinov vd., 2012: 2431).

Veri madenciliği yazılımı, büyük verilerden toplanan anlamlı verilerin analiz edilmesi için birçok analiz aracına sahiptir (Ramkumar vd., 2017). Veri madenciliği algoritmaları olan Naive Bayes, KNN, Apriori, karar ağaçları, K-ortalamlar gibi makine öğrenimi algoritmaları bu verileri analiz etmede büyük kolaylık sağlamaktadır (Chen vd., 2017: 1). Sağlık hizmetleri sektörü de dahil olmak üzere bu algoritmalar çok büyük miktardaki anlamsız verilerden anlamlı ve analiz edilebilecek verilerin elde edilmesinde sıklıkla başvurulan yöntemlerdir.

Kümeleme analizi özellikle büyük hacimli verilerin gruplandırılması için önemli veri madenciliği konularından biridir (Kurasova vd., 2014: 740). Verilerin birbirlerine göre benzer ve ayrı yönlerini inceleyen, bu özelliklere göre verileri kümeleyip analiz eden bu yöntemde en yaygın kullanılan algoritma K-means (K-ortalamlar) yöntemidir. Hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemleri arasında sayılan bu yöntemde temel amaç küme içerisindeki ortalama hata payını minimize etmektir. Yani küme içerisindeki verilerin tüm veriler içerisinde birbirine en benzer olanlarından seçilmesidir.

Bu çalışmada 2019 yılında Çin’in Hubei eyaletinin yönetim merkezi ve en büyük şehri olan Wuhan’da başlayan ve aylar içerisinde küresel bir salgın haline gelen COVID-19 salgınının Türkiye’de ve tüm dünya ülkelerinde gerçekleşen değerleri ve bu ülkelerdeki sağlık göstergeleri baz alınarak bir kümeleme analizi gerçekleştirilmiştir. Verilerin analizi için bir veri madenciliği yazılımı olan WEKA, algoritma olarak ise kümeleme algoritmalarından K- algoritması kullanılmıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Veri madenciliği, en genel tanımı ile bilgisayarlarda depolanan büyük miktarlardaki anlamlı ve anlamsız verilerden anlamlı verilere ulaşabilmek için kullanılan analiz yöntemidir. Veri madenciliğinin amacı veriler arasındaki yararlı, geçerli ve anlaşılabilir ilişkiler kurmaktır. Teknolojik gelişmelere paralel olarak verilerin dijital ortamlarda saklanması nedeniyle veri tabanlarının hacimlerinde olağanüstü bir artış meydana gelmiştir. Bu durum geleneksel sorgulama ve raporlama araçlarının dev veri yığınları karşısında etkisiz kalmasına yol açmıştır. Bunun sonucunda veri tabanlarında öz bilgi keşif sürecinin temelini oluşturan veri madenciliği önem kazanmıştır. Veri madenciliği modellerinde kullanılan algoritma türüne göre; verilerin içerisinde gömülü olan belirli türde öz bilgiler keşfedilmekte, farklı kullanıcı gereksinimleri karşılanmakta ve verilerin farklı yorumlamaları yapılmaktadır (Karacan ve Yeşilbudak, 2010: 7). Özetle veri madenciliği, kuruluşların en önemli bilgilere odaklanmalarına yardımcı olur (Jackson, 2002: 267-270). Tüketicinin ve üretimin gün geçtikçe arttığı günümüzde veri madenciliği çalışmaları tıbbi maddelerin analizi, finansal tahminler, hedef pazarlama, ürün tasarımı gibi birçok alanda gelişmeye devam etmektedir.

Veri madenciliği, birçok alanda olduğu gibi tıbbi teşhis ve sağlık hizmetlerinin etkinlik ölçümlerinde de hayati bir teknik olarak varsayılr (Ahamad, vd., 2016). Sağlık göstergelerinin analizi için veri madenciliği modelleri sıklıkla başvurulan yöntemlerdir. Kümeleme analizi de bunlardan en yaygın kullanılanlar arasındadır.

Kümeleme analizi, bir araştırmada incelenen birimleri, aralarındaki benzerliklerine göre belirli gruplar içinde toplayarak sınıflandırma yapmayı, birimlerin ortak özelliklerini ortaya koymayı ve bu sınıflar ile ilgili genel tanımlar yapmayı sağlayan bir yöntemdir. Kümeleme analizinin genel amacı, gruplanmamış verileri benzerliklerine göre sınıflandırmak ve araştırmacıya uygun, işe yarar ve özetleyici bilgiler elde etmede yardımcı olmaktır (Çelik, 2013: 179). Yöntemde birimler, değişkenler arası benzerlik ya da uzaklıklara dayalı olarak hesaplanan bazı ölçülerden yararlanarak homojen gruplara ayırılır. Analiz sonucunda kümeleri oluşturan elemanlar birbirine benzerlik, başka kümelerin elemanlarından ise farklılık gösterirler. Dolayısıyla kümeleme analizi bir veri setini oluşturan birimleri grup içi değişimin minimum, gruplar arası değişimin maksimum olacağı alt gruplara ayırmaktadır (Altıntaş, 2012: 62).

Bu bölümde literatürde sağlık alanında veri madenciliği algoritmaları ile gerçekleştirilen çalışmalar incelenmiş, kümeleme analizi çalışmaları üzerine yoğunlaşmıştır.

Sığırlı vd. (2006) Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin sağlık düzeyi ölçütlerini baz alarak birbirlerine göre konumlarını incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda Türkiye, Slovakya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti dışındaki diğer ülkelerin sağlık harcamaları ve sağlık harcamalarının gayri safi yurt içi hasıla içerisindeki payı bakımından farklılık gösterdikleri tespit edilmiştir.

Ersöz (2009) çalışmasında OECD ülkelerini sağlık düzeyleri ve sağlık harcamaları açısından kümeleme analizi ile test etmiştir. Çalışmanın sonucunda Türkiye'nin, Kore Cumhuriyeti, Meksika, Polonya ve Slovakya ile on dört sağlık değişkeni açısından benzer olduklarını tespit etmiştir. ABD ise sağlık ölçütleri açısından diğer ülkelerden önemli ölçüde ayrılmıştır.

Barlin (2010) çalışmasında Türkiye'nin sağlık hizmet ölçütleri bakımından OECD ülkeleri arasındaki konumunu incelemek amacıyla kümeleme analizi yapmıştır. Türkiye'nin Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Kore, Meksika, Polonya ve Slovakya ile benzer olduğu tespit edilmiştir.

Altıntaş (2012) çalışmasında Türkiye ve AB ülkelerinde 2008 yılında gerçekleşen sağlık göstergelerini çok değişkenli istatistik yöntemleri ile sınıflandırmıştır. Çalışmanın sonucunda Türkiye'nin AB ülkelerinin gerisinde olduğunu tespit etmiştir.

Balasubramanian ve Umarani (2012) Hindistan'ın Krishnagiri Bölgesi'ndeki yüksek florürlü içme suyu kullanan insanlardan oluşan bir örneklem üzerinde çalışmışlardır. Analiz yöntemi olarak kümeleme analizi kullanılmıştır. Çalışmada sudaki florür seviyesinin hastanın yaşı, bu suya ne kadar süre maruz kaldığı gibi değişkenler de göz önünde bulundurulmuş ve hangi tür diş rahatsızlıklarına neden olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Hemant ve Pushpavathi (2012) çalışmalarında şehir hastanesinden edindikleri 768 adet diyabet verisini analiz etmişlerdir. Veriler öncelikle K-ortalamlar yöntemi ile test edilmiştir. Daha sonra verilerin analizi için farklı sınıflandırma algoritması kullanılmıştır. En iyi sonuca bagging algoritması ile ulaşılmıştır.

İşler ve Narin (2012) çalışmalarında konjestif kalp yetmezliği rahatsızlığı bulunan 29 hastadan ve kontrol grubunda yer alan 54 kişiden elde edilen kalp hızı değişkenliği verilerini kullanarak K-ortalamlar kümeleme yöntemi ile analiz etmişlerdir. Analiz WEKA yazılımı ile gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak, sadece dört kümenin kullanıldığı durum için en yüksek %98,79 başarıya ulaşıldığı tespit edilmiştir.

Çelik (2013) çalışmasında 81 ilde ait 10 sağlık değişkeni içeren TÜİK'in 2010 yılına ait verilerini kullanmıştır. Araştırmada aynı yapıyı gösteren il gruplarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Küme sayılarının belirlenmesinde 81 ilin kümeleme analiziyle 7, 10 ve 15 kümeye ayrıldığı sonuçlar incelenmiştir. Analiz sonucunda, sağlık verilerine göre en kötü durumdaki iller de belirlenmiştir.

Girginer (2013) çalışmasında Türkiye'nin sağlık göstergeleri bakımından AB ülkeleri arasındaki yerini tespit etmeye çalışmıştır. Bunu yaparken çok boyutlu ölçekleme analizi yönteminden faydalanmıştır. Araştırma sonucunda, Türkiye'nin sağlık göstergeleri bakımından Estonya, Macaristan, Litvanya, Slovakya, Polonya, Romanya, Letonya, Bulgaristan ile benzerlik gösterdiği sonucuna ulaşmıştır.

Alptekin (2014) çalışmasında 27 Avrupa Birliği ülkesi ve Türkiye'nin sağlık hizmetleri ile sınıflandırılmasını amaçlamıştır. Yöntem olarak bulanık kümeleme analizi kullanılmıştır. Çalışmada Türkiye'nin sağlık istatistikleri açısından Avrupa Birliği ülkelerine kıyasla konumu araştırılmıştır. Veriler 2012 Dünya Sağlık Raporu'ndan elde edilmiştir. Ülkeler iki farklı gruba ayrılmıştır. Türkiye, Bulgaristan, Kıbrıs, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya, Polonya, Romanya ve Slovakya ile aynı kümede yer almıştır.

Çınaroğlu ve Avcı (2014) çalışmalarında Sağlık Bakanlığı 2011 yılı istatistik verilerinden elde edilen 26 farklı sağlık göstergesi kullanmışlardır. Seçilen sağlık göstergeleri bakımından Kalkınma Bakanlığı ve Türkiye İstatistik Kurumu tarafından belirlenen 12 istatistiksel bölge birimi hiyerarşik kümeleme yöntemi kullanılarak kümelendirilmiştir. Hiyerarşik kümeleme sonucunda 12 istatistiksel bölgenin 5 farklı kümede toplandığı ve bu kümelerin oluşumunda belirleyici faktörün sağlık hizmetlerine erişim ve coğrafi yakınlık olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Alptekin ve Yeşilaydın (2015) çalışmalarını 34 OECD ülkesinin sağlık göstergelerini baz alarak gerçekleştirmişlerdir. Yöntem olarak bulanık kümeleme analizini kullanmışlar, araştırma sonucunda ülkeleri 5 farklı kümeye ayırmışlardır. Türkiye, Estonya, Macaristan, Meksika, Polonya ve Şili ile aynı kümede yer almıştır.

Ahamad vd. (2016) çalışmalarında Virginia Tıp Fakültesi'nin veri tabanından elde ettikleri diyabet, obezite ve hipertansiyon verilerini kümeleme analizi ile incelemişlerdir. Kümeleme algoritmalarından K-ortalamlar yöntemini kullanmışlardır. Diyabet, obezite ve hipertansiyon gibi risk faktörleri arasındaki farkları açıkça ayırt edebilen on küme oluşturulmuştur. Verilerin analizi için WEKA yazılımı kullanılmıştır. Hastane verileri on ayrı kümeye ayrılmıştır. Bu kümelerin obezite, hipertansiyon ve diyabet gibi risk faktörleri arasında belirgin bir şekilde farklılaştığı tespit edilmiştir. Kümelerin risk faktörlerinin göstergesi olduğu sonucuna varılmıştır.

Kolay ve Erdoğan (2016) çalışmalarında UCI (University of California- Irvine) Machine Learning laboratuvarından alınan göğüs kanseri verilerini kullanmışlardır. Veriler, K-ortalamlar kümeleme yöntemi kullanılarak Matlab programında analiz edilmiştir. Daha sonra, hiçbir ön işleme yapmadan, Weka Veri Madenciliği yazılımı kullanılarak veriler, çeşitli makine öğrenme teknikleri kullanılarak sınıflandırılmıştır. Sonuç olarak kümeleme uzaklık ölçütlerinin başarıyı yaklaşık olarak %12 değiştirdiği ve sınıflandırma başarısının yöntemlere göre %45-%79 arasında değiştiği görülmüştür.

Rahman ve Sarma (2016) çalışmalarında Amerikan Kanser Topluluğu'ndan aldıkları prostat kanseri verilerini analiz etmişlerdir. Verilerin testi için K-ortalamlar ve Apriori algoritmasının kombinasyonundan oluşan yeni bir yöntem denenmiş ve çıkan sonuçlar çeşitli doğruluk ölçülerine göre Naive Bayes, rassal orman, SVM ve C4.5 algoritmalarının verdiği sonuçlar ile kıyaslanmıştır. Prostat kanseri verileri için önerilen metodun diğer algoritmalara göre daha iyi değerler verdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Sonğur (2016) çalışmasında sağlık göstergelerine göre ekonomik kalkınma ve işbirliği örgütü ülkelerini kümeleme algoritmaları ile analiz etmiştir. Çalışma sonucunda, Türkiye'nin İsrail, Meksika ve Şili gibi ülkelerle aynı kümede yer aldığını tespit etmiştir. Ayrıca bu ülkelerin Bismarck finansman modeli kullanmalarının ortak yanları olduğu sonucuna varılmıştır.

Kumar ve Khatri (2017) çalışmalarında UCI (University of California- Irvine) Machine Learning laboratuvarından alınan kronik böbrek hastalığı verilerini analiz etmişlerdir. Veriler, J48, Naive Bayes, SVM, rassal orman ve K-NN gibi algoritmalarla analiz edilmiştir. Algoritmalar ROC, kappa istatistikleri, RMSE ve MAE gibi performans ölçüleri ve TP oranı, FP oranı gibi doğruluk ölçülerine göre karşılaştırılmış, rassal orman sınıflandırıcısının diğerlerine göre daha doğru sonuç verdiği tespit edilmiştir.

Mut ve Akyürek (2017) çalışmalarında OECD ülkelerinin sağlık göstergelerini ele almışlardır. Yöntem olarak kümeleme analizini kullanmışlardır. Veriler hem Ward yöntemi hem de K ortalamlar yöntemi ile test edilmiştir. Her iki yöntemin sonucuna göre Türkiye, Meksika ve Şili ile aynı kümede yer almıştır.

Ramkumar vd. (2017) günümüzde yaygın bir kanser türü haline gelen karaciğer kanserinin tahmini için çalışmışlardır. Bunun için BUPA araştırma laboratuvarındaki 20 hastadan örnek veri seti toplamışlardır. Veri setinde 7 tane özellik bulunmaktadır. Analizde Bayes teorisi kullanılmış ve karaciğer kanserinin alkol tüketen insanlarda daha sık görüldüğü sonucuna varılmıştır. 20 örnek içeren veri setindeki alkol tüketen 3 kişinin karaciğer kanseri olma riski diğer 17 kişiden daha fazla çıkmıştır.

Silitonga (2017) çalışmasında Hindistan'da bulunan Haji Adam Malik Hastanesi'nin 2014 yılındaki hasta profili verilerini kullanmıştır. Hastaneye gelen hastaların giriş çıkış tarihleri, hastalık nedenleri gibi değişkenler ele alınmıştır. Araştırmanın amacı Adam Haji Malik Hastanesi'ne başvuran hastaların hastalık eğilimi örüntüsünü bulmaktır. Analiz için K-ortalamlar yöntemi kullanılmış, veriler WEKA yazılımında test edilmiştir. Çalışma sonucunda en sık rastlanılan hastalık tespit edilmiştir.

Sneha vd. (2018) çalışmalarında University of California in Irvine (UCI)'nin makine öğrenmesi veri setlerindeki karaciğer hastalıkları verilerini kullanmışlardır. Veriler Hindistan'ın kuzeydoğu kesimindeki popülasyona aittir. Veriler 416 karaciğer hastalığı olan ve 167 sağlıklı insandan oluşan örnekleme içermektedir. Araştırmada altı tane algoritma kullanılmış ve elde edilen sonuçlar karşılaştırılmıştır. Karaciğer hastalıklarının erken evrelerde tespit edilerek hastalara daha kaliteli bir yaşam şansı verilmesi amaçlanmıştır.

Aggarwal ve Jain (2019) çalışmalarında meme kanseri verilerini Naive Bayes, J48, SMO, REP algoritmaları ile analiz etmişlerdir. Tüm algoritmaların verdiği sonuçlar karşılaştırılmıştır. En uygun sonuçlara J48 ve REP algoritmaları ile ulaşılmıştır.

Akbuğday (2019) çalışmasında 699 örnek ve 10 özellikten oluşan meme kanseri verilerini makine öğrenmesi algoritmalarını kullanarak WEKA yazılımı ile analiz etmiştir. Meme Kanseri veri seti Naive Bayes, K-NN ve destek vektör makinesi (SVM) algoritmaları ile ayrı ayrı test edilmiştir. Veriler üç ayrı algoritma kullanılarak sınıflandırılmış ve elde edilen sonuçlar karşılaştırılmıştır.

Uzun vd. (2019) çalışmalarında son zamanlarda yaygın olarak kullanılan kriyoterapi ve immünoterapi tedavi yöntemlerinin siğil tedavisinde ne kadar başarılı olacağını araştırmışlardır. Bunun için lojistik regresyon ve karar ağacı algoritmaları kullanılarak tahminler yapılmıştır. Çalışmada açık erişime sahip olan UCI veri tabanındaki veriler kullanılarak WEKA yazılımı üzerinde algoritmalar test edilmiştir. Sonuç olarak, seçilen siğil tedavi yönteminin başarısı karar ağacı sınıflandırıcısı ile %85,56 oranında doğru olarak tespit edilmiştir.

Watomakin ve Emanuel (2019) çalışmalarında Diyabet, Sindirim ve Böbrek Hastalıkları Ulusal Enstitüsü'nün 768 adet veriden oluşan veri setini kullanmışlardır. Verileri Naive Bayes ve SVM algoritmaları ile analiz etmişler ve iki algoritmanın sonuçlarını kıyaslamışlardır. Bu veriler için SVM algoritmasının Naive Bayes algoritmasından daha üstün olduğu sonucuna varılmıştır.

Çetintürk ve Gençtürk (2020) çalışmalarında OECD ülkelerinin 2003-2017 yılları arasında gerçekleştirdikleri sağlık harcamalarını miktar ve oransal bakımdan değerlendirerek harcama türlerine göre benzer OECD ülkelerini tespit etmeyi ve Türkiye'nin OECD ülkeleri içindeki yerini belirlemeyi amaçlamışlardır. Araştırmada, ülkelerin benzer yanları ve farklılıklarını göz önüne alarak gruplandırmaya yarayan kümeleme analizini kullanılmıştır. 36 OECD ülkesinin 2003-2017 yılları arasında sağlık hizmetlerinde kullandıkları 14 farklı harcama değişkeni Ward yöntemi kullanılarak analize tabi tutulmuştur. Analiz sonucunda ülkeler sağlık harcama türlerine göre kümelenebilir ve Türkiye'nin çeşitli sağlık harcama türlerinde en fazla benzerlik gösterdiği ülkeler; Estonya, Letonya, Meksika, Çek Cumhuriyeti, Lüksemburg, Belçika ve Avustralya olarak belirlenmiştir. OECD ülkelerinin sınıflandırılmasında Türkiye'nin konumuna bakıldığında; sağlık harcamalarında gelişmiş ülkelerin gerisinde kaldığı ve nispeten düşük sağlık harcamalarına sahip ülkelerle aynı kümede yer aldığı görülmektedir.

Prabadevi vd. (2020) çalışmalarını meme kanseri verileri üzerinde gerçekleştirmişlerdir. Uygulamada Naive Bayes, karar ağacı, lojistik regresyon, rassal orman, SVM ve ANN algoritmaları kullanılmıştır. Veriler altı ayrı algoritma ile incelenmiş ve elde edilen sonuçlar karşılaştırılmıştır. Analiz için WEKA yazılımı kullanılmıştır.

3. YÖNTEM

Basit tanımıyla veri madenciliği, büyük ölçekli veriler arasından değeri olan bir bilgiyi elde etme işidir. Bu sayede veriler arasındaki ilişkileri ortaya koymak ve gerektiğinde ileriye yönelik kestirimlerde bulunmak da mümkündür. Bu anlamıyla veri madenciliği, bir kurumda üretilen tüm verilerin belirli yöntemler kullanılarak var olan ya da gelecekte ortaya çıkabilecek gizli bilgiyi su yüzüne çıkarma süreci olarak değerlendirilebilir (Özkan, 2008: 38).

Teknolojinin hızla geliştiği günümüzde her alandaki veri akışı da büyük bir hız kazanmıştır. Üretim ve tüketimin olduğu her alanda veriler işlem yapmayı zorlaştıracak derecede büyümüş ve çoğu alanda anlamsız ve gereksiz bilgi yığınlarına dönüşmüşlerdir. İşte tam da bu alanda anlamlı veri ile anlamsız veriyi ayırt etmek adına yepyeni bir kavram olan Veri Madenciliği” ortaya çıkmıştır. Günümüzde pazarlama, bankacılık, sigortacılık, elektronik ticaret, sağlık ve endüstri gibi birçok alanda veri madenciliğinin geniş bir kullanım alanı bulunmaktadır (Gemici, 2012: 11).

Veri madenciliğinde kullanılan modeller tahminleyici ve tanımlayıcı olmak üzere iki ana başlık altında toplanır. Tahminleyici modeller ileriye dönük tahminler geliştirmeyi hedeflerken tanımlayıcı modeller mevcut durumu değerlendirmeyi ve bundan sonuçlar çıkarmayı hedeflemektedir (Gemici, 2012: 28).

Veri madenciliğinde verilerin işlenmesi için kullanılan birçok yöntem ve algoritma vardır. Çalışma kapsamında sıklıkla kullanılan yöntemlere değinilecektir. Söz konusu veri madenciliği modellerini temel olarak şu şekilde gruplandırabiliriz:

- 1)Sınıflandırma
- 2)Kümeleme
- 3)Birliktelik Kuralları (Özkan, 2008: 44)

Bu modeller arasında sınıflandırma tahminleyici, kümeleme ve birliktelik kuralları tanımlayıcı modellerdir (Gemici, 2012: 28).

Bu çalışma kapsamında tanımlayıcı modeller kategorisinde yer alan kümeleme analizi üzerinde durulacaktır.

Veriyi birbirine benzeyen alt kümelere ayırma işlemine kümeleme adı verilir (Özkan, 2008: 155). En basit tanımıyla kümeleme analizi, bir dizi veri nesnesini alt kümeler halinde bölümlenme işlemidir. Her alt küme bir kümedir. Her kümedeki nesnelere birbirine benzer ancak diğer kümelerdeki nesnelere benzemez (Han vd., 2001: 481).

Literatürde birçok kümeleme analizi yöntemleri mevcuttur. Bu çalışmada kapsamında kümeleme analiz yöntemleri, en yaygın kullanılan iki ayrı grup altında incelenmiştir.

Hiyerarşik kümeleme yöntemleri arasında en yakın komşu algoritması ve en uzak komşu algoritması ele alınacaktır. Hiyerarşik olmayan kümeleme metodu olarak ise aynı zamanda uygulamada da kullanılacak olan K-ortalama yöntemi incelenecektir.

Kümeleme analizinde en önemli adım bir mesafe ölçüsü belirlemektir (Madhulatha, 2012: 719). Bunlardan en yaygın kullanılanları Öklid uzaklık bağıntısı, Manhattan uzaklık bağıntısı, Minkowski uzaklık bağıntısı ve Mahalanobis uzaklık bağıntısıdır.

-Öklid Uzaklık Bağıntısı: Kümeleme analizi algoritmalarında en fazla kullanılan uzaklık ölçüsü Öklid uzaklık bağıntısıdır. Genel tanımı ile denklem 1'deki gibi formülize edilebilir:

i ve j gözlem noktaları, k değişken sayısı olmak üzere,

$$d(i, j) = \sqrt{\sum_{k=1}^p (x_{ik} - x_{jk})^2} \quad (1)$$

-Manhattan Uzaklık Bağıntısı: Bu uzaklık gözlemler arasındaki mutlak uzaklıklarının toplamı alınarak hesaplanır. Söz konusu bağıntı denklem 2'deki gibidir:

$$d(i, j) = \sum_{k=1}^p (|x_{ik} - x_{jk}|) \quad i, j = 1, 2, \dots, n; \quad k = 1, 2, \dots, p \quad (2)$$

-Minkowski Uzaklık Bağıntısı: p sayıda değişken göz önüne alınarak gözlem değerleri arasındaki uzaklığın hesaplanması söz konusu ise kullanılır ve denklem 3'deki gibi hesaplanır (Özkan, 2008: 133).

$$d(i, j) = \left[\sum_{k=1}^p (|x_{ik} - x_{jk}|^m) \right]^{\frac{1}{m}} \quad i, j = 1, 2, \dots, n; \quad k = 1, 2, \dots, p \quad (3)$$

Minkowski uzaklık ölçüsü m =1 için Manhattan uzaklık ölçüsüne, m = 2 için ise Öklid uzaklık ölçüsüne eşit olacaktır. Minkowski uzaklık ölçüsü genel bir uzaklık ölçüsüdür, Öklid

ve Manhattan uzaklık ölçüleri ise Minkowski uzaklık ölçüsünün özel bir durumudur (Çelik, 2013: 180).

-Mahalanobis Uzaklık Bağıntısı: Mahalanobis uzaklık bağıntısı, iki değişken arasında bir ilişki olduğu durumlarda kullanılır. Değişkenler arasındaki kovaryans veya korelasyonu göz önüne alır. p değişkenli bir analizde i ve k gözlemleri arasındaki Mahalanobis uzaklık ölçüsü denklem 4'teki gibi hesaplanır. Buradaki S, $p \times p$ tipinde örneklem kovaryans matrisini göstermektedir (Çelik, 2013: 180).

$$Md_{ij} = (X_{ik} - X_{jk})'S^{-1}(X_{ik} - X_{jk}) \quad (4)$$

3.1. Hiyerarşik Kümeleme

Hiyerarşik kümeleme yöntemleri kümelerin bir ana küme olarak ele alınması ve sonra aşamalı olarak içerdiği alt kümelere ayrılması veya ayrı ayrı ele alınan kümelerin aşamalı olarak bir küme biçiminde birleştirilmesi esasına dayanır (Özkan, 2008: 136). Hiyerarşik bir kümeleme yöntemi veri nesnelerini bir küme hiyerarşisinde gruplayarak çalışır. Veri nesnelerini bir hiyerarşi biçiminde temsil etmek veri özetlemesi ve görselleştirme için yararlıdır (Han vd., 2001: 494).

➤ En Yakın Komşu Algoritması

Bir algoritma kümeler arasında minimum mesafeyi kullandığında bu, “en yakın komşu algoritması” olarak adlandırılır (Han vd., 2001: 498). “Tek bağlantı kümeleme yöntemi” olarak da bilinen bu yöntemde başlangıçta tüm yöntem değerleri birer küme olarak değerlendirilir. Adım adım gözlemler arasındaki mesafeler hesaplanarak kümeler birleştirilir ve yeni kümeler elde edilir. İki kümenin içerdiği gözlemler arasında birbirine en yakın olanların uzaklığı iki kümenin birbirine olan uzaklığı olarak kabul edilir (Özkan, 2008: 136-137).

➤ En Uzak Komşu Algoritması

Bir algoritma kümeler arasında maximum mesafeyi kullandığında bu, “en uzak komşu algoritması” olarak adlandırılır (Han vd., 2001: 499). Bu yöntem “tam bağlantı kümeleme yöntemi” adı da verilmektedir. Bu yöntem en yakın komşu algoritmasına çok benzer ancak bu kez kümeler arasındaki uzaklık belirlenirken iki kümenin birbirine en uzak elemanları arasındaki mesafe iki küme arasındaki uzunluk olarak belirlenir (Özkan, 2008: 143).

3.2. Hiyerarşik Olmayan Kümeleme

Kümeleme analizinin temel sürümü hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemidir. Bu yöntem, başlangıç grup sayılarını belirtme ve yakınsanan nesnelerinin yeniden gruplanıp tahsis edilmesi esasına dayanır (Madhulatha, 2012: 721). Bu metotta en yaygın kullanılan

yöntem K-ortalamlar (K-means) yöntemidir. Bu yöntem küme içerisindeki ortalama hatayı en aza indirmeyi amaçlar (Özkan, 2008: 149-155).

➤ K-ortalamlar Yöntemi

K-ortalamlar yöntemi kümenin merkezine en yakın olan veriyi kümeye atar. Kümenin merkezi kümedeki tüm verilerin aritmetik ortalamasıdır. K-ortalamlar yönteminin işlem adımları şu şekildedir (Madhulatha, 2012: 721).

N boyutlu uzayda N örneklı kümelerin olduğu varsayalım. Bu uzayı $\{C_1, C_2, \dots, C_n\}$ biçiminde k kümeye ayırdığımızı düşünelim. $\sum n_k = N$ ($k=1,2,\dots,k$) olmak üzere C_k kümesinin ortalama vektörü M_k denklem 5'teki gibi hesaplanır:

$$M_k = \frac{1}{n_k} \sum_{i=1}^{n_k} X_{ik} \quad (5)$$

X_k değeri C_k kümesine ait olan i. veridir. Kare hata adı verilen Her iterasyonda minimize edilmesi amaçlanan aşağıda gösterildiği gibi hesaplanan kare hata değeri her küme için hesaplanır. C_k kümesi için kare hata her bir C_k örneği ile onun merkezi arasındaki Öklid uzaklıkları toplamıdır. Bu hataya “küme içi değişme” adı da verilir. Kare hata değeri denklem 6'daki gibi hesaplanabilir:

$$e_i^2 = \sum_{i=1}^{n_k} (X_{ik} - M_k)^2 \quad (6)$$

K kümesini içeren bütün kümeler uzayı için kare hata, küme içindeki değişmelerin toplamıdır. Söz konusu değer denklem 7'deki gibi hesaplanır:

$$E_k^2 = \sum_{k=1}^K e_k^2 \quad (7)$$

K-ortalamlar yöntemi şu adımları izler:

1)K küme sayısı belirlenir.

- 2) Her bir kümenin merkezi belirlenir. ($M_1, M_2, \dots, \dots, M_n$)
- 3) Kümelerin merkez değerleri (M_k) ile gözlem değerleri arasındaki uzaklıklar hesaplanır. Gözlem değeri hangi merkeze yakın ise o merkezin kümesine dahil edilir.
- 4) Kümelerde herhangi bir değişiklik olmayıncaya kadar ikinci ve üçüncü adımlara devam edilir (Özkan, 2008: 149-150).

4. UYGULAMA

Bu çalışmada tüm dünyayı etkileyen COVID-19 salgını verileri ve ülkelerin sağlık göstergeleri kullanılarak bir kümeleme analizi gerçekleştirilmiştir. Araştırma verileri, OECD, World Health Organization, Johns Hopkins University kurumlarının resmi sitelerinden ve data.worldbank, worldometers, wikipedia açık erişimli internet sitelerinden 1 Haziran 2020 tarihinde elde edilmiştir.

Analiz için 10 farklı değişken kullanılmıştır ve şu şekildedir:

Vaka/Nüfus Oranı (D1): Her ülke için ilk vakanın gerçekleştiği günden 1 Haziran 2020 tarihine kadar açıklanan vaka sayısının ülke nüfusuna oranıdır. Her bin kişide gerçekleşen değerler baz alınmıştır.

Ölüm/Nüfus Oranı (D2): Her ülke için ilk vakanın gerçekleştiği günden 1 Haziran 2020 tarihine kadar açıklanan kayıtlı ölüm sayısının ülke nüfusuna oranıdır. Her bin kişide gerçekleşen değerler baz alınmıştır.

İyileşen/Nüfus Oranı (D3): Her ülke için ilk vakanın gerçekleştiği günden 1 Haziran 2020 tarihine kadar açıklanan kayıtlı iyileşen sayısının ülke nüfusuna oranıdır. Her bin kişide gerçekleşen değerler baz alınmıştır.

Test Sayısı/Nüfus Oranı (D4): Her ülke için ilk vakanın gerçekleştiği günden 1 Haziran 2020 tarihine kadar yapılan test sayısının ülke nüfusuna oranıdır. Her bin kişide gerçekleşen değerler baz alınmıştır.

Doktor Sayısı (D5): Her ülke için bin kişiye düşen hekim sayısı alınmıştır.

Hemşire Sayısı (D6): Her ülke için bin kişiye düşen hemşire sayısı alınmıştır.

Sağlık Harcaması (D7): Her ülkenin gayri safi yurt içi hasılası içerisindeki sağlık için harcanan orandır.

Yatak Sayısı (D8): Her bin kişiye düşen yatak sayısı alınmıştır.

Yoğun Bakım Yatak Sayısı (D9): Her 100 000 kişiye düşen yoğun bakım yatak sayısı alınmıştır.

Yaşlı Nüfus/Nüfus Oranı (D10): Her ülkenin yaşlı nüfusunun toplam nüfusa oranı alınmıştır.

Çalışma AB ve OECD üyesi olan 36 ülkenin verileri ile gerçekleştirilmiştir. Bu 36 ülkenin sağlık hizmet verileri ile salgın sürecinde gerçekleşen vaka, ölüm ve iyileşen kişi sayıları karşılaştırılırken Türkiye'nin de bu sıralamadaki yeri incelenmiş, hangi grupta yer aldığı değerlendirilmiştir. Salgının başladığı yer kabul edilen Çin'in yapılan test sayısı açıklanmadığı için ülkelere dahil edilememiştir. Veriler Weka yazılımı kullanılarak analiz edilmiştir. Analizde K-ortalamlar yöntemi kullanılmış, 36 ülke ikili, üçlü ve dördü kümeler ayrılmıştır.

Ülkelerin K-ortalamlar yöntemi ile analizi sonucu ülkeler iki kümeye ayrılmış ve Tablo 1'de görülen şekilde ülkeler kümelendirilmiştir. 36 ülkenin %64'ü (23 ülke) ilk kümede, %36'sı (13 ülke) ise ikinci kümede yer almıştır.

Tablo 1. Ülkelerin İki Gruba Ayrılması

Küme 1		Küme 2
Almanya	Litvanya	ABD
Avustralya	Macaristan	Belçika
Avusturya	Meksika	Fransa
Bulgaristan	Norveç	Hollanda
Çekya	Polonya	İngiltere
Danimarka	Portekiz	İrlanda
Estonya	Romanya	İspanya
Finlandiya	Rusya	İsveç
Hırvatistan	Slovakya	İsviçre
Japonya	Slovenya	İtalya
Letonya	Türkiye	İzlanda
Yunanistan		Kanada
		Lüksemburg

Tablo 2'de iki kümenin incelenen 10 değişkenin küme ortalamaları ve genel ortalamaları verilmiştir. İki kümenin en büyük farkları, vaka/nüfus oranı (D1), ölüm/nüfus oranı (D2) ortalamalarında olmuştur. İkinci kümenin vaka/nüfus oranı birinci kümenin vaka/nüfus oranının 3,83 (4,2911/1,1184) katıdır. Ayrıca ikinci kümenin ölüm/nüfus oranı birinci kümenin ölüm/nüfus oranının 8,2574 (0,3881/0,047) katıdır. Vaka sayılarına paralel olarak ikinci kümenin test sayısı/nüfus oranı birinci kümenin üstünde olmasına rağmen bu oran 1,55 (66,2157/42,6457) olarak vaka/nüfus oranı ve ölüm/nüfus oranı kadar yüksek değildir.

Tablo 2. İkili Kümelemede Ortalama Değerler

Değişken	Tüm Veriler	Küme 1	Küme 2
D1: Vaka Sayısı/Nüfus	2,2641	1,1184	4,2911
D2: Ölüm Sayısı/Nüfus	0,1702	0,047	0,3881
D3: İyileşen Sayısı/Nüfus	1,3818	0,8333	2,3521
D4: Test Sayısı/Nüfus	51,1571	42,6457	66,2157
D5: Doktor Sayısı	3,5969	3,6817	3,4469
D6: Hemşire Sayısı	9,2344	8,0604	11,3115
D7: Sağlık Harcaması	8,4372	7,5265	10,0485
D8: Yatak Sayısı	4,8211	5,5448	3,5408
D9: Yaşlı Nüfus/Nüfus	18,4722	18,6087	18,2308
D10: Yoğun Bakım Yatak Sayısı	12,7361	12,8565	12,5231

İkinci durumda ülkeler 3 kümeye ayrılmıştır. 36 ülkenin %58'i (21 ülke) ilk kümede, %31'i (11 ülke) ikinci kümede, %11'i (4 ülke) ise üçüncü kümede yer almıştır. Üçlü kümelere ayrılan ülkeler Tablo 3'te görüldüğü gibidir.

Tablo 3. Ülkelerin Üç Gruba Ayrılması

Küme 1		Küme 2	Küme 3
Almanya	Macaristan	ABD	İrlanda
Avustralya	Meksika	Belçika	İzlanda
Avusturya	Norveç	Fransa	Lüksemburg
Bulgaristan	Polonya	Hollanda	Türkiye
Çekya	Romanya	İngiltere	
Danimarka	Rusya	İspanya	
Estonya	Slovakya	İsveç	
Finlandiya	Slovenya	İsviçre	
Hırvatistan	Yunanistan	İtalya	
Japonya		Kanada	
Letonya		Portekiz	
Litvanya			

Tablo 4’de üç kümenin incelenen 10 değişkenin küme ortalamaları ve genel ortalamaları verilmiştir. Üç kümenin en büyük farkları, vaka/nüfus oranı (D1), ölüm/nüfus oranı (D2) ortalamalarında olmuştur. Birinci kümede yer alan ülkelerin vaka/nüfus oranı genel ortalamasının altında kalırken ikinci ve üçüncü kümede yer alan ülkelerin vaka/nüfus oranları genel ortalamasının üstünde yer almaktadır. Ölüm sayısı/nüfus oranında ise birinci kümenin ortalama oranının 0,25 (0,0423/0,1702) katı olarak ortalamasının çok altında çıkmıştır. İkinci kümenin ölüm sayısı/nüfus oranının ortalama oranının 2,48 (0,4213/0,1702) katı olmuştur. Üçüncü küme ise ölüm sayısı/nüfus oranının bakımından genel ortalamasının altında kalmıştır ve birinci ve ikinci kümelerin ortasında bir ölüm sayısı/nüfus oranının ortalama oranına 0,89 (0,1511/0,1702) sahiptir. İyileşen sayısı/nüfus oranları incelendiğinde birinci küme ortalamasının altında kalırken ikinci küme ortalamasının çok az üstüne çıkmıştır. Üçüncü küme ise vaka sayısı oranının yüksek ve ölüm oranının da düşük çıkmasına paralel olarak ortalamasının çok üstündedir. Test sayısı/nüfus açısından bakıldığında ise birinci ve ikinci kümelerin değerleri birbirine yakınken üçüncü kümenin test sayısı/nüfus oranı 1,88 (96,0275/51,1571) katı olarak genel ortalamasının çok üstündedir. Yaşlı nüfusun nüfusa oranına bakıldığında ise birinci ve ikinci küme ortalamasının çok az üstünde olmasına karşın üçüncü küme ortalamasının çok altında kalmıştır. Bunun en önemli nedeni ise genç nüfusu fazla olan ülkemizdir.

Tablo 4. Üçlü Kümelemede Ortalama Değerler

Değişken	Tüm Veriler	Küme 1	Küme 2	Küme 3
D1: Vaka Sayısı/Nüfus	2,2641	0,9785	3,8389	4,6825
D2: Ölüm Sayısı/Nüfus	0,1702	0,0423	0,4213	0,1511
D3: İyileşen Sayısı/Nüfus	1,3818	0,748	1,5166	4,3383
D4: Test Sayısı/Nüfus	51,1571	41,7526	52,7946	96,0275
D5: Doktor Sayısı	3,5969	3,6995	3,6091	3,025
D6: Hemşire Sayısı	9,2344	8,3971	10	11,525
D7: Sağlık Harcaması	8,4372	7,6114	10,8082	6,2525
D8: Yatak Sayısı	4,8211	5,7776	3,5491	3,2975
D9: Yaşlı Nüfus/Nüfus	18,4722	18,9524	19,6364	12,75
D10: Yoğun Bakım Yatak Sayısı	12,7361	11,6381	11,5091	21,875

Üçüncü durumda ülkeler 4 kümeye ayrılmıştır. 36 ülkenin %22’si (8 ülke) ilk kümede, %25’i (9 ülke) ikinci kümede, %8’i (3 ülke) üçüncü kümede, %44’ü (16 ülke) ise dördüncü kümede yer almıştır. Dörtlü kümeye ayrılan ülkelerin kümeleneşmesi Tablo 5’teki gibi gerçekleşmiştir.

Tablo 5. Ülkelerin Dört Gruba Ayrılması

Küme 1	Küme 2	Küme 3	Küme 4
Almanya Avustralya Avusturya Danimarka Finlandiya İsviçre Norveç Portekiz	ABD Belçika Fransa Hollanda İngiltere İspanya İsveç İtalya Kanada	İrlanda İzlanda Lüksemburg	Bulgaristan Meksika Çekya Polonya Romanya Rusya Slovakya Slovenya Türkiye Yunanistan

Tablo 6’da dört kümenin incelenen 10 değişkenin küme ortalamaları ve genel ortalamaları verilmiştir. Dört kümenin en büyük farkları, vaka/nüfus oranı (D1), ölüm/nüfus oranı (D2), iyileşen sayısı/nüfus oranı (D3), test sayısı/ nüfus oranı (D4) ortalamalarında olmuştur. Birinci kümede ve dördüncü kümede yer alan ülkelerin vaka/nüfus oranı genel ortalamasının altında kalırken ikinci ve üçüncü kümede yer alan ülkelerin vaka/nüfus oranları genel ortalamasının üstünde yer almaktadır. Ölüm sayısı/nüfus oranında ise dördüncü kümenin ortalama oranının 0,21 (0,035/0,1702) katı ve birinci kümenin ortalama oranının 0,55 (0,0934/0,1702) katı olarak ortalamasının çok altında çıkmıştır. İkinci kümenin ölüm sayısı/nüfus oranı ortalama oranın 2,46 (0,4746/0,1702) katı olmuştur. Üçüncü küme ise ölüm sayısı/nüfus oranı bakımından genel ortalamasının çok az üstündedir. İyileşen sayısı/nüfus oranları incelendiğinde birinci küme ve ikinci küme genel ortalamaya yakinken üçüncü küme genel ortalamasının çok üstünde ve dördüncü küme ise genel ortalamasının çok altında kalmıştır. Test sayısının nüfusa oranına bakıldığında birinci, ikinci ve dördüncü küme değerleri birbirine yakın iken üçüncü küme genel ortalamasının çok üstünde bir değere sahiptir.

Tablo 6. Dörtlü Kümelemede Ortalama Değerler

Değişken	Tüm Veriler	Küme 1	Küme 2	Küme 3	Küme 4
D1:Vaka Sayısı/Nüfus	2,2641	2,0076	3,9381	5,572	0,8304
D2:Ölüm Sayısı/Nüfus	0,1702	0,0934	0,4746	0,1828	0,035
D3:İyileşen Sayısı/Nüfus	1,3818	1,6921	1,272	5,2603	0,5611
D4:Test Sayısı/Nüfus	51,1571	58,9106	50,5586	119,687	34,7676
D5:Doktor Sayısı	3,5969	4,3975	3,3622	3,41	3,3638

D6: Hemşire Sayısı	9,2344	12,38	9,5322	14,6767	6,4738
D7:Sağlık Harcaması	8,4372	10,225	10,8456	6,9467	6,4681
D8:Yatak Sayısı	4,8211	4,5638	3,4578	3,46	5,9719
D9:Yaşlı Nüfus/Nüfus	18,4722	19,5	19,4444	14,3333	18,1875
D10: Yoğun Bakım Yatak Sayısı	12,7361	12,6	12,3778	13,4667	12,8688

5. SONUÇ

Ülkelerin gelişmişlik düzeyi göstergelerinden biri sağlıklı bireyler ve bu sağlıklı bireylerin oluşturduğu sağlıklı toplumlardır. Dolayısıyla sağlık hizmetlerinin üretilmesi ve sunulması sadece bireysel düzeyde değil toplumsal düzeyde de büyük öneme sahiptir (Mut ve Akyürek, 2017: 411). Bu sebeple bireylere sunulan sağlık hizmetleri yeterli miktarda ve kalitede olmalıdır.

Günümüzde yaşanan teknolojik gelişmeler, nüfusla birlikte artan talep miktarları, sunulan hizmetten beklenen yüksek kalite değerleri her sektörü olduğu gibi sağlık sektörünü de yakından etkilemiştir. Bu nedenle sunulan sağlık hizmetlerinin gerçekleşen değerlerinin kayıt altına alınması sunulan hizmetin verimlilik performansının analizi açısından son derece önem teşkil etmektedir. Bu amaçlar doğrultusunda Avrupa Birliği (AB), Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) ve Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) gibi uluslararası kuruluşlar sağlık göstergeleri belirlemiştir. Sağlık göstergeleri, hem sağlık hizmetlerinin planlanması, yönetilmesi ve hizmete ilişkin politikaların üretilmesi ve denetlenmesine hem de hizmet sunulan toplumun sağlık statüsünün izlenmesine ve değerlendirilmesine yarayan göstergelerdir. Sağlık göstergeleri toplumun sağlık statüsünde meydana gelen değişimleri takip etmeye olanak sağlamakta ve uluslararası karşılaştırmalar yapmada standartlar sunmaktadır (Mut ve Akyürek, 2017: 412).

Bu çalışmada 2019 yılının son aylarında Çin'de başlayan ve aylar içerisinde tüm dünyaya yayılan COVID-19 salgını verilerinin ülkelerin sağlık göstergeleri doğrultusunda analizi amaçlanmıştır. Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu, OECD ve AB üyesi olan 36 ülkenin verileri ele alınmıştır. Çin'e ait test sayıları açıklanmadığı için Çin, analize dahil edilememiştir. Ülkelerin salgının başladığı tarihten 1 Haziran 2020 tarihine kadar gerçekleşen kayıtlı vaka, ölüm, iyileşen kişi sayıları ve gerçekleştirilen test sayıları dikkate alınmıştır. Değerler her ülkenin nüfus sayısına oranlanmıştır. Sağlık göstergesi olarak ise doktor sayısı, hemşire sayısı, yaşlı nüfus sayısı, yatak sayısı, yoğun bakım yatak sayısı ve sağlık harcamaya oranlarından oluşan toplam 6 değişken ele alınmıştır. Analiz salgın sürecinde gerçekleşen değerler ve sağlık göstergelerinden oluşan toplam 10 değişken ile gerçekleştirilmiştir. Verilerin analizi için kümeleme algoritmalarından olan K-ortalama yöntemini kullanılmış ve WEKA programı aracılığıyla değerler çözümlenmiştir.

36 ülke iki, üç ve dörderli kümelere ayrılmış ve her üç durum için de çıkan sonuçlar yorumlanmıştır.

İlk durumda ülkeler, K-ortalamlar yöntemi ile iki kümeye ayrılmıştır. 36 ülkenin %64'ü (23 ülke) ilk kümede, %36'sı (13 ülke) ise ikinci kümede yer almıştır. Türkiye; Almanya, Japonya, Danimarka gibi ülkelerin yer aldığı Küme 1'de yer almıştır. ABD, Fransa, UK, İtalya, İspanya, İsveç gibi salgının yoğun olarak yaşandığı ülkeler ise Küme 2'de yer almıştır. İkinci kümede yer alan ülkelerin COVID – 19 ile mücadelesi birinci ülkelerdeki kadar başarılı olamamış, bu ülkelerde vaka ve ölüm sayıları birinci kümedeki ülkelere göre daha yüksek olmuştur.

İkinci durumda ülkeler algoritmaya göre 3 kümeye ayrılmıştır. 36 ülkenin %58'i (21 ülke) ilk kümede, %31'i (11 ülke) ikinci kümede, %11'i (4 ülke) ise üçüncü kümede yer almıştır. Almanya, Polonya, Rusya gibi ölüm/nüfus oranının ortalamaya göre düşük olduğu ülkeler birinci kümede yer alırken ABD, Fransa, İtalya gibi ölüm/nüfus oranının yoğun olarak yaşandığı ülkeler ikinci kümede yer almışlardır. Türkiye ise ölüm/nüfus oranının ortalama değerlere göre düşük yaşandığı İrlanda, İzlanda ve Lüksemburg ile aynı kümede yer almıştır. Ayrıca test sayısının nüfusa oranı bakımından üçüncü kümede yer alan ülkemiz ve diğer ülkelere nispeten daha az nüfusa sahip olan İrlanda, İzlanda ve Lüksemburg diğer iki kümeden daha yüksek bir değere sahiptir. Ayrıca yine ülkemizin içinde bulunduğu üçüncü küme yaşlı nüfusun nüfusa oranında ortalamanın çok altında kalmıştır.

Üçüncü durumda ise ülkeler algoritmaya göre 4 kümeye ayrılmıştır. 36 ülkenin % 22'si (8 ülke) ilk kümede, % 25'si (9 ülke) ikinci kümede, %8'i (3 ülke), üçüncü kümede, %44'ü (16 ülke) ise dördüncü kümede yer almıştır. Birinci kümede salgında başarılı olmuş gelişmiş ülkeler yer almıştır. Dördüncü kümede de COVID-19 ile mücadelede başarılı olan Japonya, Meksika, Polonya, Türkiye gibi ülkeler yer almaktadır. İkinci kümede COVID – 19'un yaygın olarak görüldüğü ABD, İtalya, İspanya, İngiltere gibi ülkeler yer almaktadır. Üçüncü kümede ise nüfusları az olan ve bu yüzden nüfusa göre vaka sayısı yüksek çıkan İrlanda, İzlanda ve Lüksemburg ülkeleri yer almaktadır.

Bu araştırmada salgın ile mücadeleden yola çıkılarak sağlık göstergeleri açısından dünya ülkeleri, benzerliklerine göre kümelendirilmiştir. Türkiye'nin de içinde bulunduğu 36 ülkenin birbirlerine göre konumları değerlendirilmiştir. Çalışmanın sağlık sektörüne verilen değerlerin ne derece önemli olduğunun anlaşıldığı şu günlerde sağlık hizmet değerlerinin performansının ölçümünde kullanılması için yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Aggarwal, G., Jain S. (2019). “Analysis of Genes Responsible for The Development of Cancer Using Machine. Learning.” International Conference on Inventive Systems and Control (ICISC 2019)

Ahamad, M. , Ahmed, M. , Uddin, M. (2016) “Clustering As Data Mining Technique in Risk Factors Analysis of Diabetes, Hypertension and Obesity.” EJERS, European Journal of Engineering Research and Science,1- 6.

Akbuğday, B. (2019) “Classification of Breast Cancer Data Using Machine Learning Algorithms”, Medical Technologies National Conference (TIPTEKNO).

Alptekin, N. (2014). “Comparison of Turkey and European Union Countries’ Health Indicators by Using Fuzzy Clustering Analysis.” International Journal of Business and Social Research, 4-10

Alptekin, N. ve Yeşilaydın, G. (2015). OECD Ülkelerinin Sağlık Göstergelerine Göre Bulanık Kümeleme Analizi ile Sınıflandırılması. İşletme Araştırmaları Dergisi, 7(4), 137-155.

Altıntaş, T. (2012). Türkiye ve Avrupa Birliği’ne Üye Ülkelerin Sağlık Göstergeleri Açısından Çok Değişkenli İstatistik Yöntemlerle Karşılaştırılması. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Barlin, S. F. (2010). Türkiye’de Sağlık Harcamalarının Ekonomik Kalkınma Üzerine Etkileri. Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Anabilim Dalı, Balıkesir.

Çelik, Ş. (2013). “Kümeleme Analizi ile Sağlık Göstergelerine Göre Türkiye’deki İllerin Sınıflandırılması”, Doğu Üniversitesi Dergisi, 14(2), 175-194.

Çetintürk, İ., Gençtürk, M. (2020). “OECD Ülkelerinin Sağlık Harcama Göstergelerinin Kümeleme Analizi ile Sınıflandırılması”, Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 11-26.

Çınaroğlu, S., Avcı, K. (2014). “İstatistik Bölge Birimlerinin Seçilen Sağlık Göstergeleri Bakımından Kümelmesi”, Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 17-2.

Ersöz, F. (2009). “OECD’ye Üye Ülkelerin Seçilmiş Sağlık Göstergelerinin Kümeleme ve Ayırma Analizi ile Karşılaştırılması.”, Türkiye Klinikleri Journal of Medical Sciences, 29(6), 1650-1659.

Gemici, B. (2012). Veri Madenciliği ve Bir Uygulaması. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ekonometri Anabilim Dalı Ekonometri Programı Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Girginer, N. (2013).” Çok Boyutlu Ölçekleme ve Kümeleme Analizi ile Sağlık Göstergeleri Bakımından Türkiye'nin AB Üyesi Ülkelerle Karşılaştırılması”, İktisat İşletme ve Finans Dergisi, 28(32), 55-72.

Han, J., Kamber, M. ve Pei J. Data Mining: Concepts and Techniques, 2001. Academic Press, San Diego, California, USA.

Hemant, P., Pushpavathi, T. (2012). “A Novel Approach to Predict Diabetes By Cascading Clustering and Classification”. Third International Conference on Computing, Communication and Networking Technologies (ICCCNT'12)

İşler, Y., Narin, A. (2012). “WEKA Yazılımında K-ortalama Algoritması Kullanılarak Konjestif Kalp Yetmezliği Hastalarının Teşhisi”. SDU Teknik Bilimler Dergisi, 2-4.

Jackson, J. (2002). “Data Mining: A Conceptual Overview”. Communications of the Association for Information Systems, 8, 267:296.

Karacan, H., Yeşilbudak, M. (2010). “Kullanıcı Merkezli İnteraktif Veri Madenciliği: Bir Literatür Taraması”. Bilişim Teknolojileri Dergisi, 3,1, 17-21.

Kolay, N., Erdoğan, P. (2016). “Makine Öğrenmesi Teknikleri ile Göğüs Kanserinin Sınıflandırılması”. Tıp Teknolojileri Kongresi.

Kumar, N., Khatri, S. (2017). “Implementing WEKA for Medical Data Classification and Early Disease Prediction”. IEEE International Conference on Computational Intelligence and Communication Technology (IEEE-CICT 2017).

Kurasova, O., Marcinkevicius, V., Medvedev, V., Rapecka, A.ve Stefanovic, P. (2014) “Strategies for Big Data Clustering”. IEEE 26th International Conference on Tools with Artificial Intelligence.

Madhulatha, T. (2012). “An Overview on Clustering Methods”. IOSR Journal of Engineering, 2(4).

Marinov, M., Yoo, I., Alafaireet, P., Pena, K., Gopidi, R., Chang, J., Hua, L. (2012). “Data Mining in Healthcare and Biomedicine a Survey of The Literature.” J Med Syst, 36

Mitranont, J., Sawangphol, W., Vithantirawat, T., Paengkaew, P., Suwannasing, P. Daramas, A., Chen, Y. (2017). “Study on Using Python vs Weka on Dialysis Data Analysis”. 2nd International Conference on Information Technology (INCIT)

Mut, S., Akyürek, Ç. E. (2017). “OECD Ülkelerinin Sağlık Göstergelerine Göre Kümeleme Analizi ile Sınıflandırılması”. International Journal of Academic Value Studies, 3(12), 411-422.

Özkan, Dr. Y. (2008). *Veri Madenciliği Yöntemleri*, Papatya Yayıncılık Eğitim, 1. Baskı, İstanbul.

Prabadevi, B., Deepa, N., Krithika L.B, Vinod, V. (2020). “Analysis of Machine Learning Algorithms on Cancer Dataset.”

Ramkumar, N., Prakash, S., Ashok kumar, S., Sangeetha, K. (2017).” Prediction of Liver Cancer Using Conditional Probability Bayes Theorem”. International Conference on Emerging Trends in Information Technology and Engineering (IC-ETITE).

Sığırlı, D., Ediz, B., Cangür, Ş., Ercan, İ. ve Kan, İ. (2006). “Türkiye ve Avrupa Birliği’ne Üye Ülkelerin Sağlık Düzeyi Ölçütlerinin Çok Boyutlu Ölçekleme Analizi ile İncelenmesi”. İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi, 13(2), 81-85.

Silitonga, P. (2017) “Clustering of Patient Disease Data by Using K-Means Clustering”. International Journal of Computer Science and Information Security (IJCSIS),15- 7.

Sneha, V., Basavaraju, D., Tanvi, T. (2018). “Effective Analysis and Diagnosis of Liver Disorder”. International Conference on Communication and Signal Processing.

Sonğur, C. (2016). “Sağlık Göstergelerine Göre Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü Ülkelerinin Kümeleme Analizi”. Sosyal Güvenlik Dergisi, 6(1)

Uzun, R., İŞLER, Y., TOKSAN, M. (2019). “WEKA Yazılım Paketinin Siğil Tedavi Yöntemlerinin Başarısının Tahmininde Kullanımı”. Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi, 7

Watomakin, D., Emanuel, A. (2019.). “Comparison of Performance Support Vector Machine Algorithm and Naive Bayes for Diabetes Diagnosis.” 2019 5th International Conference on Science in Information Technology (ICSITech).

worldometers.info/coronavirus/ (Erişim Tarihi: 01.06.2020)

<https://www.oecd.org/> (Erişim Tarihi: 01.06.2020)

https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_hospital_beds (Erişim Tarihi: 01.06.2020)

<https://data.worldbank.org/> (Erişim Tarihi: 01.06.2020)

<https://www.who.int/> (Erişim Tarihi: 01.06.2020)

<https://coronavirus.jhu.edu/map.html> (Erişim Tarihi: 01.06.2020)

COVID-19 İLE ULUS DEVLETİ YENİDEN DÜŞÜNMEK¹

Kamala Valiyeva²

ORCID ID: 0000-0002-7551-8555

ÖZET

Küresel bir salgın krizi karşısında küresel değil ulusal dayanışmanın sergilendiği bir dünyada devletin rolü yeniden önem kazanmıştır. Bununla birlikte, ulus devletlerin geri dönüşü söyleminin yanıltıcı olduğu ve kamusal alanın yeniden önem kazanmasıyla devletlerin geri dönüşünün, küreselleşme öncesi bir ulus devlete geri dönüş olmadığı vurgulanmaktadır. Salgın krizi her ne kadar acil durumla başa çıkmak için devlet otoritesine ve müdahalesine ihtiyaç olduğunu göstermiş olsa da bu otorite, devletlerin çok katmanlı yönetiminden oluşan karmaşık bir ağ içinde işlevsel ve etkin olmasıyla sağlanacaktır. Başka bir deyişle, geri dönerken devlet, dönüşmek zorunda olacaktır. Bu, ulus devletin hem yerel ve ülkesel hem de bölgesel ve küresel düzeylerde etkin ve esnek bir devlet ihtiyacına uygun bir şekilde geri dönüşü anlamına gelmektedir.

Anahtar kelimeler: Ulus devlet, salgın krizi, küreselleşme, etkin devlet kapasitesi

RETHINKING THE NATION-STATE IN THE CIRCUMSTANCES OF THE COVID-19

ABSTRACT

The role of the state has regained importance in a world where national rather than global solidarity has been exhibited in the face of the global health emergency of international concern. However, the discourse of returning nation-states deemed to be misleading in the sense that with an increasing function of the public sphere in times of crisis the return of the states does not necessarily mean the return to a nation-state of the pre-globalization period. Although the pandemic crisis has shown the need for state authority and intervention in dealing with the emergency, this kind of state engagement can be ensured when and if states are functional and effective in a complex network of multi-layered governance. In other words, while returning, states have to transform. This means that the return of the state should be in accordance with the imperative of an effective and resilient state at local and national as well as regional and global levels.

Keywords: Nation state, pandemic crisis, globalization, effective state capacity

¹ Bu makale, İstanbul Ticaret Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nün "Covid-19 Süreci Analiz Raporu" çerçevesinde hazırlanmıştır

² Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, Rektörlük Proje Yönetim Koordinatörlüğü (RPYK) Bursiyer Araştırmacı, kamala.valiyeva@istanbulticaret.edu.tr

1. GİRİŞ

COVID-19 salgın krizi nedeniyle dünya, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana en önemli dönüm noktalarından birini yaşamaktadır. Sağlık krizinin toplumsal-ekonomik krize dönüşmesi potansiyelini taşıyan COVID-19 salgını, dünya genelinde artan işsizlik ve yoksulluk, toplumsal-siyasi gerilimler başta olmak üzere çok-boyutlu ve derin sonuçlara yol açmaktadır. Nitekim küresel salgın krizi, gelişmişlik düzeyine bakılmaksızın tüm dünya ülkelerinde etkisiz ve işlevsiz hükümet ve toplumsal eşitsizlik sorununu gün ışığına çıkarmış ve devletleri ekonominin ve toplumun tüm alanlarında etkin olmaya zorlamıştır. Bu bağlamda salgına karşı başarılı performansı belirleyen başlıca etken, devlet kapasitesi, sosyal güven ve güçlü liderlik olmuştur. Fukuyama'nın (2020) ifade ettiği üzere bu üç unsurdan mahrum olan ülkelerde devlet, işlevsiz kalmış, toplum kutuplaşmış ve ekonomik çöküşün önüne geçilememiştir. Dolayısıyla, küresel bir salgın krizi karşısında küresel değil ulusal dayanışmanın sergilendiği bir dünyada devletin rolü yeniden önem kazanmıştır. Bununla birlikte, ulus devletlerin geri dönüşü söyleminin yanıltıcı olduğu ve kamusal alanın yeniden önem kazanmasıyla devletlerin geri dönüşünün, küreselleşme öncesi bir ulus devlete geri dönüş olmadığı vurgulanmaktadır. Salgın krizi her ne kadar acil durumla başa çıkmak için devlet otoritesine ve müdahalesine ihtiyaç olduğunu göstermiş olsa da bu otorite, devletlerin çok katmanlı yönetimden oluşan karmaşık bir ağ içinde işlevsel ve etkin olmasıyla sağlanacaktır. Başka bir deyişle, geri dönerken devlet, dönüşmek zorunda olacaktır. Acemoğlu (2020) bu süreçte ortaya çıkması gereken devlet modelini "refah devleti 3.0" olarak adlandırmaktadır. Bu, ulus devletin hem yerel ve bölgesel hem de bölgesel ve küresel düzeylerde etkin ve esnek bir devlet ihtiyacına uygun bir şekilde geri dönüşü anlamına gelmektedir.

Makalede ele alınan konu dört ana başlık altında değerlendirilmektedir. İlk bölümde COVID-19 bağlamında ulus devletin geri dönüşü söylemi ve başlıca mekanizmaları irdelenmekte, ikinci bölümde salgın krizinin küreselleşmeye karşı ulus devlet diyalektiğini nasıl etkilediği ele alınmaktadır. Pandemi sürecinde "dönüşerek dönmek zorunda olan devlet" tezi bağlamında söz konusu dönüşümün yerel, ulusal ve uluslararası yansımaları, makalenin üçüncü bölümünde incelenmektedir. Son olarak COVID-19 ile ulus devletin dönüşümü argümanı bağlamında başarılı Almanya ve başarısız Avrupa Birliği örneği üzerinde durulmaktadır.

2. COVID-19 İLE ULUS DEVLETİN GERİ DÖNÜŞÜ SÖYLEMİ VE BAŞLICA MEKANİZMALARI

Salgın, ulusal veya ideolojik sınırları tanımayan ve siyasi sistemlere göre etkisini değiştirmeyen bir sorundur. Bununla birlikte, ulusal sınırları aşan bir sorun olan COVID-19 krizi, ulusal önlemler sonucu kontrol altına alınmaktadır. Nitekim salgın krizinin ekonomik, toplumsal, siyasi ve güvenlik alanındaki tehditlerin değişmesini beraberinde getirmesi, devletin müdahalesini gerekli ve kaçınılmaz kılmıştır (Stiglitz, 2020; Mazzucato, 2020 b). Böylece, sağlık krizinin ekonomik krize

dönüşmesi potansiyelini taşıyan bir mahiyette sorun olan COVID-19, ulus devletleri ekonominin ve toplumun tüm alanlarında etkin olmaya zorlamıştır (Tamir, 2020). Bu bağlamda çok boyutlu sonuçlar doğuran felakete karşı koymak için gerekli meşruiyete ve kaynağa sahip tek aktörün devlet olduğu, meydana gelen sorunları çözen temel mekanizmanın ise, hükümetler tarafından açıklanan kurtarma paketleri ve gelir destek önlemleri olduğu anlaşılmıştır. Başka bir deyişle, ekonomik ve sosyal güvenlik mekanizmaları ile ulus devlet yeniden yükselmekte ve belirleyici rolüne geri dönmektedir.

Devletler krize, sınırları kapatarak ve sınır geçişlerini sınırlayarak, tıbbi malzeme ihracatını yasaklayarak, anayasal normları kişisel hakları sınırlayacak şekilde gözden geçirerek kamu sağlığı ve güvenliği adına sert önlemler aracılığıyla müdahale etmiştir. Bu önlemlerin, egemen ulus devletleri aşındıran bir ulusüstü bütünleşme projesi olan Avrupa Birliği içinde bile geçerli olduğu görülmektedir (Ratlend & Guriev, 2020). Dolayısıyla, salgına karşı kolektif savunmanın sağlanması ve ekonomide oluşan sıkıntılı dönemin atlatılması için liberal piyasa ekonomisinin ulus devlete karşı en güçlü olduğu ülkelerde bile toplum, yeniden güçlü bir devlete yönelmeye başlamıştır.

Salgın ulus devletin geri dönmesine yol açmaktadır değerlendirmesi, krizin beraberinde getirdiği başlıca söylemlerden biridir. Yeni olmayan bu söylem, tarihin belirli dönemlerinde “güçlü devlet” – “sınırlı devlet” arasında değişen ihtiyacın bir tezahürü olarak yeniden gündeme gelmiştir (Krastev, 2020). Bununla birlikte COVID-19 boyutunda ve ciddiyetinde bir pandeminin meydana getirdiği toplumsal, siyasi, ekonomik etkilerini tartışan bu söylem, dünyada iç ve dış politikanın ne tür bir mecrada seyredeceğine ve uluslararası ilişkilerin temel aktörlerinin eylem ve davranışlarının nasıl değişeceğine ve bu değişim ve dönüşümün nasıl anlamlandırılması gerektiğine dair önemli açıklamalar içermektedir.

Öncelikli olarak pandemi, küreselleşmeye rağmen iç ve dış politikada temel aktörün hala devlet olduğuna ilişkin realist savı kanıtlanmış bulunmaktadır. Öte yandan kriz, devletlerin dünya işlerinde etkisinin ve rolünün tedricen daraldığını, devlet-dışı aktörler veya ulusüstü ve ulusötesi kurumların devlet egemenliği kavramını geçersiz kıldığı yönündeki liberal paradigmanın ne derecede kırılabilir ve kolayca tekzip edilebilir olduğunu ortaya koymaktadır. Devletler arasındaki karşılıklı bağımlılığın artmasının bir refah kaynağı ve uluslararası çatışmalara engel olacağını savunan liberal küreselci yaklaşımın aksine karşılıklı bağımlılığın potansiyel bir çatışma kaynağı olduğu uyarısında bulunan realist söylem, bu nedenle devletlerin özellikle kriz dönemlerinde birbirleriyle olan ilişkilerine sınır koyarak riskleri ve kırılabilirlikleri azaltmaya çalıştıklarını savunmaktadır (Walt, 2020). Bu bağlamda COVID-19 krizi, sadece devletlerin merkezi aktörler olduğu gerçeğini değil, aynı zamanda krizle mücadele doğrultusunda alınan ulusal önlem ve tedbirlerin, uluslararası işbirliğinden vazgeçme pahasına alındığını göstermektedir. Bu durum, uluslararası işbirliğinin sadece barış ve uyumun hâkim olduğu dönemlerde mümkün olduğuna, kriz ve/veya savaş dönemlerinde (bu tür işbirliğine gerçekten ihtiyaç

duyulduğu zamanlarda) daha zor ulaşıldığına ilişkin realist savı güçlendirmektedir (Kliem, 2020).

Küreselleşmenin tersine dönerek daraldığının (Milanovic, 2020), çok taraflılığın ise geçerliliğini kaybetme eğilimine girdiğinin açıkça gözlemlenebilir olduğu, liberalizm savunucuları tarafından dahi ifade edilmektedir (Harold, 2018; Narlikar, 2020; Benner, 2020). Bununla birlikte daha iyimser bir bakış açısına sahip liberal söylem temsilcileri, COVID-19 salgınının aslında geri çekilen liberalizmin ve çok taraflılığın canlandırılması için bir fırsat sunduğuna (Gao, 2020; Tefera, et al, 2020), salgın krizi bağlamında küresel yönetime her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulduğuna ve bu gibi küresel sorunların ulusüstü eylemlerle çözülebileceğine inanmaktadır (Coeckelbergh, 2020).

Başka bir deyişle, mevcut krizinin uluslararası ilişkilerde bir dönüm noktası olarak değerlendirmesiyle birlikte salgın, krizden çok önce başlamış ve uluslararası ilişkilerdeki yeni dinamikleri şekillendiren belli başlı eğilimleri daha da belirginleştirmiş ve hızlandırmıştır. Dolayısıyla mevcut salgın krizi, bir dönüm noktası değil bir “katalizör” olarak görülmelidir (Rodrik, 2020; Lukyanov, 2020). Bu eğilim, yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız “de-globalleşme ile re-globalleşme” veya “küreselleşme 1.0 ile küreselleşme 2.0” ekseninde gelişen kuramsal ve siyasi tartışmaların bir tezahürüdür (Bystritskiy, 2020; Bennett, 2020; Glasman, 2020; Kaplan, 2020). Salgın sonrası uluslararası sistemdeki tüm aktörlerin (ister devlet ister devlet dışı olsun) davranışlarının ulusallaşma-küreselleşme ikilemi çerçevesinde şekillenmesi söz konusu olacak ve bu bağlamda paradoksal bir şekilde hem ulusallaşma (de-globalleşme) hem de küreselleşme (re-globalleşme) salgın krizi sayesinde kendi geçerliliği için bir temel bulacaktır.

3. COVID-19, KÜRESELLEŞME VE ULUS DEVLET DİYALEKTİĞİ

Salgın karşısında hükümetlerin etkin rol alması gerektiğine dair uyarı niteliğindeki OECD çağrısı (OECD, 2020), küresel bir sorun olmasına rağmen COVID-19’un öncelikli olarak ulusal çözümlerle aşılabacağına işaret etmiştir. Peki, sağlık odaklı küresel bir sorun olan salgın, neden küreselleşmeye değil devlete olan ihtiyacı ortaya koymuştur?

Retrospektif olarak bakıldığında “küreselleşmeye karşı ulus devlet” diyalektiği ve bu bağlamda küresel ve ulusal eğilimler arasındaki ilişki, bir sarkaç metaforu ile açıklanabilir. Soğuk Savaş sonrası dönemden itibaren genişleyen neoliberal dalga çerçevesinde piyasa ekonomisine ve kural temelli siyasi liberalizme dayanan bir uluslararası sistem, “tarihin sonu” olarak nitelendirilmiştir. Teknolojik devrim ile daha da derinleşen küreselleşme, devlet egemenliğinin ulusüstü yapılarla devredilmesini ve ulus devletin geri çekilmesini gerektirmiş, koruma sorumluluğu gibi uluslararası yaklaşımlar, uluslararası güvenliğin temel ilkelerini yeniden şekillendirmiştir. Neoliberalizmin öngördüğü küreselleşme modeli, bireyleri, toplumları ve devletleri kendi kaderlerini kontrol edemez hale getirmiştir (Rodrik, 2017; Stiglitz, 2019 a,b).

Fakat bugün, kural temelli liberal ekonomi ve serbest piyasanın alternatifsiz olmadığı iddia edilmekte ve illiberal sisteme doğru bir eğilim gözlemlenmektedir. Nitekim korumacılık ve üretimin yerelleştirilmesi gibi ulusal çıkar odaklı dinamikler, tedricen uluslararası ilişkilerin merkezine geri dönmeye başlamıştır. Devletlerin kontrolü yeniden kendi ellerine alması gerektiğine dair artan talep ve yaygınlaşan “etkin devlet söylemi”, hem yükselen Batı dışı güçler bağlamında hem de İngiltere’deki Brexit örneğinde görüldüğü gibi Batılı ülkelerde geçerli hale gelmiş ve günümüzde yaşanan salgın kriziyle daha da belirginleşmiştir (Rachman, 2020). Tam da bu noktada salgın krizinin, küreselleşme ve ulus devlet diyalektiği çerçevesinde sarkacı, “ulusal” olana doğru ittiğini görmekteyiz. Çünkü ulus devlet, küresel bir sağlık krizi karşısında halk sağlığını güvence altına alan ve kriz yönetimini koordine eden temel yapı olarak yeniden ön plana çıkmıştır (Morillas, 2020).

Bunun temelindeki en önemli etken, neoliberal küreselleşme ilkelerine dayanan dünya ekonomisinin refah ve sağlık politikaları, çalışan hakları ve çevre standartları için küresel kuralların geliştirilmesini ve kaynak sağlama politikalarını, ekonomi için bir “malîyet” olarak görmüş olması ve sağlığın küresel değil bir birinden ayrılan ulusal politikalarla düzenlenmekte olmasıdır. Özelleştirme ve kamu desteğindeki kesintiler nedeniyle sağlık sektörü dünyanın birçok yerinde zayıflatılmıştır. Ve bugün COVID-19 pandemisi, tüm ülkelerde yeterli sağlık ve refah sistemlerinin olmamasının yanı sıra sağlığa ilişkin küresel kuralların yetersizliği ve sağlığın korunmasına ilişkin yine küresel koordinasyonun olmamasından kaynaklanan ekonomik ve sosyal maliyetleri açıkça ortaya çıkarmıştır (Lucchese & Pianta, 2020). Dolayısıyla küresel yanıt etkili kılacak mekanizmaların olmaması, pandemiye karşı mücadelenin de küresel değil ülkesel olmaması sonucunu doğurmuş ve bu bağlamda temel görev ulusal sağlık sistemlerine düşmüştür.

Fakat salgın krizi kapsamında ve sayesinde ne ulus-devletin mutlak anlamda güçlenmesi, ne de küresel ve uluslararası yapıların kesin bir şekilde geri çekilmesi ile karşı karşıya olduğumuzun altı çizilmelidir. Pandemi gibi küresel mahiyette bir sorun, küreselleşme ve ulus devlet diyalektiğinde iki düzeyin bir arada var olmasını gerektirmektedir. Virüsle mücadele kapsamında geliştirilecek uygulamalar, mevcut krizde “ulusal” olan ile “küresel” olanın iç içe geçmesini zorunlu kılacaktır. Kriz ulusal düzeyde yönetilse de Dünya Sağlık Örgütü, Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu, Aşı ve Bağışıklama İçin Küresel İttifak (GAVI) gibi uluslararası kurumlar ve ulusaşırı grupların belirlediği yönerge ve yol haritası, ulus devletler tarafından önemsenmektedir. Yeni bir aşı ile ilgili araştırmalar, ulusal düzeyin ötesinde hem de ulusötesi araştırma grupları tarafından yürütülmektedir (Gates, 2020). Bu anlamda etkili ve hızlı çözümler, kaçınılmaz olarak her iki düzeyin seferber edilmesini, kesişmesini ve işbirliğini gerektirecektir.

4. COVID-19 İLE ULUS DEVLETİN DÖNÜŞÜMÜ: YEREL, ULUSAL VE ULUSLARARASI YANSIMALAR

Küresel bir kriz karşısında küresel değil ulusal dayanışmanın sergilendiği bir dünyada devletin rolü önem kazanmış, havayolu şirketleri, hastaneler, ilaç tedarik zincirleri gibi stratejik mahiyete sahip alanların kamulaştırılması gündeme gelmiştir. Bununla birlikte, ulus devletlerin geri dönüşü söyleminin yanıltıcı olduğu ve kamusal alanın yeniden önem kazanmasının ulus devletlerin geçmiş ihtişamlarına dönüşü anlamına gelmediği savunulmaktadır (Zielonka, 2020). Nitekim bu geri dönüş, küreselleşme öncesi bir ulus devlete geri dönüş değildir. Salgın krizi her ne kadar acil duruma başa çıkmak için devlet otoritesine ve müdahalesine ihtiyaç olduğunu göstermiş olsa da bu otorite, devletlerin çok katmanlı yönetimden oluşan karmaşık bir ağ içinde işlevsel ve etkin olmasıyla sağlanacaktır. Başka bir deyişle, geri dönerken devlet, dönüşmek zorunda olacaktır. Bu, ulus devletin hem yerel ve bölgesel hem de bölgesel ve küresel düzeylerde etkin bir devlet ihtiyacına uygun bir şekilde geri dönüşü anlamına gelmektedir.

Pandemi sonrası dönemde devletlerin faaliyet gösterdiği siyasi, toplumsal, ekonomik ve uluslararası güvenlik ortamına ilişkin ilkeler gözden geçirilecektir. Devletin rolünün genişletilmesi ve ekonomik ve toplumsal alanda kamu faaliyetlerinin gerekliliği konusunda özellikle vurgulanan hususlardan bir, COVID-19 krizinin daha kapsayıcı ve sürdürülebilir bir ekonomi için bir fırsata dönüştürülmesi gerektiğidir. Yapay zekâdan halk sağlığına ve yenilenebilir enerji kaynaklarına kadar geniş yelpazede inovasyona daha fazla yatırım yapacak bir “girişimci devletlere” ihtiyaç olduğu vurgulanmaktadır (Mazzucato, 2020/a). Salgın, sağlık alanında devlet ile toplum arasındaki ilişkiyi “müşteri” kategorisinde değerlendiren neoliberal yaklaşımın ne derecede yanlış olduğunu bariz bir şekilde göstermiştir. Temel hak olarak sağlık, piyasa mantığıyla değil kamu yararı gözetilerek hükümetler tarafından güvence altına alınmalı ve esas olarak kamu eylemleriyle sağlanmalı ve finanse edilmelidir (Lucchese & Pianta, 2020). Bu hassas alanlarda kamu-özel sektör ortaklığı, tek yönlü değil karşılıklı yarar sağlayan bir yaklaşım çerçevesinde yeniden düzenlenmelidir.

Uluslararası düzeyde salgına karşı verilen yanıtlar, küresel bir parçalanmışlık, koordinasyon eksikliği ile nitelendirilmekte ve hatta savaş benzeri taktiklerin yeniden canlandığını göstermektedir. Büyük güçler arasında işbirliğinin uluslararası gündemin en üst sıralarında yer alması gereken bir dönemde, tam tersi bir eğilimle karşı karşıyayız. Bunu en bariz örneği, 27 Mart 2020 tarihinde online bir rejimde gerçekleşen G-20 zirvesinin somut adımlara yol açmayarak sonuçlanmasıdır (Duran, 2020). Salgına yönelik yanıtların bireysel/ülkesel kararalar sonucu oluşması, bazı durumlarda çatışan mahiyette olması, günümüz dünyasında çok taraflılığının başarısızlığa uğradığını göstermektedir.

BM Genel Sekreteri Antonio Guterres’in mevcut salgın krizini Birleşmiş Milletler tarihindeki en büyük uluslararası tehdit olarak nitelendirmesi karşısında büyük güçler, pandeminin uluslararası güvenliğe yönelik bir tehdit oluşturup oluşturmadığı

konusunda mutabık değiller. Dahası ABD ve Çin gibi büyük güçler, jeopolitik gerilimi korumak ve dış politikada pazarlık gücünü kuvvetlendirmek için sağlığa ilişkin ulusötesi tehditleri araçsallaştırmaktadır. Dolayısıyla, uluslararası düzeyde salgınla mücadele kapsamında kolektif çıkar odaklı sistemi yeniden inşa etmek için gerçek bir ortaklık anlayışına ihtiyaç doğmaktadır.

Yerel ve iç politika perspektiften bakıldığında mevcut kriz, birçok devletin salgın gibi ulusötesi bir tehditle mücadelede hazırlıksız olduğunu göstermektedir. Salgının ölümcül etkisi, askeri kapasite dâhil geleneksel araçların bu tür görünmez tehditlerle mücadelede tek başına etkili olmayacağını kanıtlamıştır. Ayrıca kriz, özellikle sağlık, eğitim, işgücü ve bilimsel araştırma alanlarında kamu politikası reformlarını zorunlu kılacaktır. Bu, radikal bir ekonomik ve yapısal değişim ve dönüşümü beraberinde getirecektir.

COVID-19 krizi, demokratik politikanın birçok boyutu ve daha geniş bir şekilde yönetim üzerinde dönüştürücü bir etkisi olacak ve potansiyel olarak otoriterizme karşı demokrasi tartışmaları bağlamında yeni dönem açacaktır. Pandemi, gücün merkezileştirilmesi, temel hakların ihlali, genişletilmiş devlet gözetimi, seçim süreçlerinin askıya alınması, dengesiz sivil-asker ilişkileri, sivil toplum üzerinde yoğunlaşan bir baskı başta olmak üzere yönetim üzerinde daha geniş etkiler yaratacaktır (Brown, et al., 2020).

Son olarak salgın, bugünün dünya düzenini şekillendiren temel etkenin, ideolojik farklılıkları aşan bilgi teknolojileri alanında devletin başarı düzeyinin olduğunu da ortaya koymuştur. Nitekim salgınla mücadelede başarılı olan Almanya, Çin, Güney Kore, Singapur gibi ülkeler, teknolojiye önemli mesafe kat etmeyi başarmış ülkelerdir. Dolayısıyla, salgınla geri dönen ulus devlet, teknoloji devrine hazır bir devlet olmak zorunda kalacaktır. Bu anlamda, salgın gibi krizlerde başarıyı belirleyecek temel etken sadece güçlü bir ekonomi ve siyasi ideolojiye sahip bir ulus devlet olma değildir; daha ziyade genetik mühendisliği, nanoteknoloji, kuantum teknolojisi ve yapay zekâ gibi hızla gelişen yeni teknolojilere hâkim ulus olma kapasitesidir (Xu, 2020; Okano-Heijmans, 2020).

5. COVID-19 İLE ULUS DEVLETİN DÖNÜŞÜMÜ ARGÜMANI BAĞLAMINDA ALMANYA VE AVRUPA BİRLİĞİ ÖRNEĞİ

Salgın krizi kapsamında ulus devletlerin yeniden baskın konuma geçmesinin en çarpıcı örneği, krizle mücadelede üye ülke hükümetlerinin “Brüksel’e rağmen” hareket ettiği Avrupa Birliği olmuştur. Bu anlamda Avrupa entegrasyonunu adeta durduran salgın krizi, tarihin gidişatını tersine çevirmiştir (Schmidt, 2020). Bu, Avrupa’da ulus devletin “tersine dönüşümü” anlamına gelmektedir: salgın öncesi döneme kadar egemen haklarını devreden ulus devletler, salgın sonrası dönemde bu haklarını tedricen artan biçimde geri alacaktır.

Ulusal hükümetlerin krizle mücadele kapsamında aldıkları önlemler ortak değil bireysel kararlar sonucu alınmıştır. Bu durum, küreselleşmenin kıtasal bir

projeksiyonunu ve ulusüstü yapıyı temsil eden AB'nin küresel bir tehdiye karşı mücadelede rolü nedir sorusunu ortaya koymaktadır. COVID-19 krizi ve beraberinde getirdiği olağanüstü sağlık ve ekonomik zorluklar, etkin müdahale etme ve acil çözüm üretme yeteneğinden yoksun AB için bir hayatta kalma krizine dönüşmüştür (Deen, B. & Kruijver, 2020).

Salgınla mücadele kapsamında Avrupa Komisyonu, ortak ekonomi politikalarının temel uygulamalarını gözden geçireceğini açıklamıştır. Devletlerin açıkladıkları kurtarma paketleri çerçevesinde gerekli olduğu takdirde kısmi millileştirme yoluna gidebilmeleri öngörülmüştür. Ayrıca İstikrar ve Büyüme Paktını geçici olarak askıya alan Komisyon, hükümetlere daha fazla mali alan sağlama doğrultusunda “genel cayma” hükmünü aktive etmiştir (EC, 2020 a). Avrupa Komisyon Başkanı Ursula von der Leyen'in ifade ettiği gibi: “Bugün, *ulusal hükümetlerin* herkese – sağlık sistemlerine, çalışanlarına ve krizden ciddi şekilde etkilenenlere – destek vermesini sağlama doğrultusunda kural ve düzenlemelerimize maksimum esneklik getiriyoruz. Bu, koronavirüs pandemisine karşı mümkün olan en iyi yanıtımızdır” (EC, 2020 b). Ulusüstü düzenlemelerden ulusal düzenlemelere geçiş anlamına gelen bu tür esneklik ve revizyon, üye devletlerin ulusal hükümetleri için krizle mücadele konusunda geniş hareket alanı açmıştır. Bu geçiş, ulusüstü Avrupa kurumlarının acil durumlarda etkisiz olduğu gerçeğini ortaya koymuştur. Krizle mücadele konusunda hem AB üyeleri hem de kurumları arasında ortaya çıkan ayrışmalar ve yaklaşım farklılıkları nedeniyle Birlik krizde başarısız iken bireysel olarak üye devletler, özellikle de Almanya, kriz yönetiminde başarılı. Bunun temellerinde yatan üç önemli etken söz konudur.

Birincisi, kriz ortamında gerekli çözümlerin üretilmesini sağlayacak *ortak mali politikanın* ve bu yönde *gerekli koordinasyonun olmamasıdır*. Nitekim Avrupa, COVID-19'un neden olduğu ekonomik sonuçlara nasıl tepki vereceği konusunda bölünmüştür. Fransa, İtalya, İspanya ve diğer altı üye ülke, “korona tahvilleri” oluşturarak avro bölgesinde ortak borç mekanizmasının geliştirilmesini talep ederken Almanya, Avusturya ve Hollanda gibi diğer üyeler bu tür bir çözüme karşı çıkarak, bu bağlamda Avrupa İstikrar Mekanizmasına başvurulmasının daha doğru olacağını savunmuştur (Herszenhorn, et al., 2020). Dahası, Almanya Anayasa Mahkemesinin 5 Mayıs 2020 tarihli kararı, Avrupa Merkez Bankası'nın tahvil alım programının Alman hukukuna aykırı olduğunu hükmetmiş (DW, 2020) ve böylece “korona tahvili” gibi parasal genişleme mekanizmalarıyla İtalya, İspanya ve Yunanistan başta olmak üzere müflis devletlerin kurtarılmasının önüne geçmiştir. Bu gelişme, AB projesinin lokomotifi olarak nitelendirilen Almanya'nın kendisinde bile ortak Avrupa politikalarının sorgulanır hale geldiğini göstermektedir.

İkincisi, salgın krizi sürecinde AB üye ülkeleri, sağlığa yönelik ortak güvenlik sisteminden yoksun olduklarının farkına varmıştır (Kickbusch & Bergner, 2020). Lizbon Antlaşması uyarınca, sağlık alanı Birliğe üye olan devletlerin ulusal yetki alanında bırakılmaktadır. Birlik, bu ulusal sağlık sistemlerinin destekleyen veya tamamlayan bir politika düzenlemeleri geliştirmektedir. Nitekim halk sağlığına ilişkin düzenlemeler Lizbon Antlaşmasında “Ulusal politikaları tamamlayan Birlik

eylemi” çerçevesinde ele alınmaktadır (Madde 168). Bununla birlikte, halk sağlığı konusunda ortaya çıkacak ortak güvenlik tehditleri, AB ile üye devletlerarasında paylaşılan bir yetki alanıdır. Böylece, AB’nin *sağlığa ilişkin düzenlemelerinin bu ikili doğası*, COVID-19 gibi salgın krizi sırasında ortak eylemleri engelleyen bir diğer önemli neden olmuştur.

Krizle mücadele konusunda bir diğer önemli etken *dayanışma eksikliğidir*. Varoufakis’in (2020) ifade ettiği gibi, Avrupa Birliği projesinin mahiyetini ifade eden ve Birliğin temelinde yatan “dayanışma” kavramı, salgın krizi nedeniyle Avrupa’yı bölen bir kavram haline gelmiştir. Başka bir deyişle, Avrupa’nın giderek derinleşen birlik ve dayanışma eksikliği sorunu, bu krizle birlikte daha da bariz ortaya çıkmıştır. Modern AB’nin kurulmasında önemli rolü olan Avrupa Komisyonu eski başkanı Jacques Delors, dayanışma eksikliğinin “ölümcül bir tehlike” olduğu ve gelecekte Birlik için “son nokta” olabileceği konusunda uyarmıştır (Rankin, 2020).

Dayanışma eksikliğinin en çarpıcı örneği, krizin ilk aşamalarında Rusya ve Çin İtalya’ya ilaç ve tıbbi malzeme gönderirken, en yakınındaki Avrupa devletlerinin Roma’nın yardım çağrısına hemen yanıt verememiş olmasıdır (Braw, 2020). Dayanışma eksikliği göstererek AB kurumlarının oluşturduğu bu boşluğu Çin ve Rusya’nın doldurmuş olması, daha büyük bir soruna işaret etmektedir: savaş veya dış saldırı gibi daha büyük bir krizle karşı karşıya kalındığında Birliğin yok olması sorunu (Dempsey, 2020). Dolayısıyla dayanışma krizi, AB’nin stratejik olarak özerk güvenlik ve savunma yeteneklerini geliştirme çabalarına da gölge düşürmüştür.

Ayrıca İtalya ve diğer AB üye ülkeleri arasında yaşanan dayanışma krizinin sebebi, sadece tıbbi malzeme ve ilaç eksikliği sorunu ile ilişkili değil, daha ziyade son on yıl boyunca katı kemer sıkma önlemleri sonucu yeterince finanse edilmeyen Güney Avrupa ülkelerindeki sağlık sistemlerinin pandemi gibi bir sorunla baş etme kapasitesinden mahrum bırakılmış olmasıdır (Popescu, 2020). COVID-19 ile mücadelede AB ve İtalya gibi bir dizi üye ülke başarısız iken Almanya başarılı bir performans sergilemektedir. Salgın krizi bağlamında “Almanya anomalisi” ulusal sağlık sisteminin durumu, ekonomik istikrar ve kriz yönetiminde hükümetin hazırlık düzeyi olmak üzere üç temel etkenin sonucudur (Buck, 2020). Almanya’nın yanı sıra Avusturya, İskandinavya ülkeleri için de benzer ön hazırlığın söz konusu olduğu söylenebilir. Başarılı performans, tüm bu ülkelerde özellikle sağlık hizmetlerinde genel refahı destekleyen güçlü kamu mekanizmalarını ve bu alanda devletin stratejik rolünü ifade etmektedir.

6. SONUÇ

Pandemi sonrası dönemde devletlerin faaliyet gösterdiği siyasi, toplumsal, ekonomik ve uluslararası güvenlik ortamına ilişkin ilkelerin gözden geçirileceği aşıkardır. Devletin rolünün genişletilmesi ve ekonomik-toplumsal alanda kamu faaliyetlerinin gerekliliği konusunda özellikle vurgulanması gereken hususlardan bir, COVID-19

krizinin daha kapsayıcı ve sürdürülebilir bir ekonomi ve etkin devlet için bir fırsata dönüştürülmesi gerektirir. Bu zorunluluk hem yerel ve bölgesel hem de küresel düzeyde çabaları gerekli kılacaktır.

Temel hak olarak sağlık, piyasa mantığıyla değil kamu yararı gözetilerek hükümetler tarafından güvence altına alınmalı ve bu hassas alanda kamu-özel sektör ortaklığı, tek yönlü değil karşılıklı yarar sağlayan bir yaklaşım çerçevesinde yeniden düzenlenmelidir.

Yerel ve iç politika perspektiften bakıldığında mevcut kriz, birçok devletin salgın gibi ulusötesi bir tehditle mücadelede hazırlıksız olduğunu göstermektedir. Salgının ölümcül etkisi, askeri kapasite dâhil geleneksel araçların bu tür görünmez tehditlerle mücadelede tek başına etkili olmayacağını kanıtlamıştır. Ayrıca kriz, özellikle sağlık, eğitim, işgücü ve bilimsel araştırma alanlarında kamu politikası reformlarını zorunlu kılacaktır. Bu, radikal bir ekonomik ve yapısal değişim ve dönüşümü beraberinde getirecektir. COVID-19 krizi, demokratik politikanın birçok boyutu ve daha geniş bir şekilde yönetim üzerinde dönüştürücü bir etkisi olacak ve potansiyel olarak otoriterizme karşı demokrasi tartışmaları bağlamında yeni dönem açacaktır.

Uluslararası düzeyde salgına karşı verilen yanıtlar, küresel parçalanmışlık, koordinasyon eksikliği ile nitelendirilmekte ve hatta savaş benzeri taktiklerin yeniden canlandığını göstermektedir. Dolayısıyla, uluslararası düzeyde salgınla mücadele kapsamında kolektif çıkar odaklı sistemi yeniden inşa etmek için gerçek bir ortaklık anlayışına ihtiyaç doğmaktadır. Fakat salgın krizi kapsamında ve sayesinde ne ulus-devletin mutlak anlamda güçlenmesi, ne de küresel ve uluslararası yapıların kesin bir şekilde geri çekilmesi ile karşı karşıya olduğumuzun altı çizilmelidir. Pandemi gibi küresel mahiyette bir sorun, küreselleşme ve ulus devlet diyalektiğinde iki düzeyin bir arada var olmasını gerektirmektedir. Virüsle mücadele kapsamında geliştirilecek uygulamalar, mevcut krizde “ulusal” olan ile “küresel” olanın iç içe geçmesini zorunlu kılacaktır. Bu anlamda etkili ve hızlı çözümler, kaçınılmaz olarak her iki düzeyin seferber edilmesini, kesişmesini ve işbirliğini gerektirecektir.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D. (2020), The Post-COVID State. *Project Syndicate*. Erişim adresi: <https://www.project-syndicate.org/onpoint/four-possible-trajectories-after-covid19-daron-acemoglu-2020-06?barrier=accesspaylog>
- Bennett, J. (2020), Does Coronavirus Discredit Liberal Institutions? *The National Interest*. Erişim adresi: <https://nationalinterest.org/feature/does-coronavirus-discredit-liberal-institutions-141537>
- Benner, T. (2019), What's Left of Multilateralism? Putting Six Hypotheses to the Test. *Global Public Policy Institute*. Erişim adresi: <https://www.gppi.net/2019/11/04/whats-left-of-multilateralism-putting-six-hypotheses-to-the-test>
- Braw, E. (2020), EU Is Abandoning Italy in Its Hour of Need. *Foreign Policy*. Erişim adresi: <https://foreignpolicy.com/2020/03/14/coronavirus-eu-abandoning-italy-china-aid/>
- Brown, F. Z., Brechenmacher, S. & Carothers, T. (2020), How Will the Coronavirus Reshape Democracy and Governance Globally? *Carnegie Europe*. Erişim adresi: <https://carnegieendowment.org/2020/04/06/how-will-coronavirus-reshape-democracy-and-governance-globally-pub-81470>
- Buck, T. (2020), Germany's coronavirus anomaly: high infection rates but few deaths. *Financial Times*. Erişim adresi: <https://www.ft.com/content/c0755b30-69bb-11ea-800d-da70cff6e4d3>
- Bystritskiy, A. (2020), Coronavirus Instead of WWII: Will a New World Order Pay the Price? *Valdai Discussion Club*. Erişim adresi: <https://valdaiclub.com/a/chairman-speech/coronavirus-instead-of-wwiii/>
- Coeckelbergh, M. (2020), Coronavirus and the need for global governance. *Democracy Without Borders*. Erişim adresi: <https://www.democracywithoutborders.org/13204/coronavirus-and-the-need-for-global-governance/>
- Deen, B. & Kruijver, K. (2020) Corona: EU's existential crisis. *Clingendael Alert*. Erişim adresi: <https://www.clingendael.org/publication/corona-eus-existential-crisis>
- Deep Knowledge Group. (2020), Global Safety Ranking. Erişim adresi: <https://www.dkv.global/safety-ranking>
- Dempsey, J. (2020), Europe's Missing Coronavirus Exit Strategy. *Carnegie Europe*. Erişim adresi: <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/81549>
- Duran, B. (2020), G-20 leaders fail to provide hope for coronavirus response, financial crisis. *SETA*. Erişim adresi: <https://www.setav.org/en/g-20-leaders-fail-to-provide-hope-for-coronavirus-response-financial-crisis/>
- DW, (2020), Alman Anayasa Mahkemesi'nden kritik tahvil alım kararı. Erişim adresi: <https://www.dw.com/tr/alman-anayasa-mahkemesinden-kritik-tahvil-al%C4%B1m-karar%C4%B1/a-53338119>
- European Commission (2020/a), Coronavirus: Commission proposes to activate

- fiscal framework's general escape clause to respond to pandemic. Erişim adresi: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_499
- European Commission (2020/b), Coronavirus Response Investment Initiative Plus: New actions to mobilise essential investments and resources. Erişim adresi: https://ec.europa.eu/regional_policy/en/newsroom/news/2020/04/04-02-2020-coronavirus-response-investment-initiative-plus-new-actions-to-mobilise-essential-investments-and-resources
- Fukuyama, F. (2020), "The Pandemic and Political Order", *Foreign Affairs*, 99 (4).
- Gao, J. (2020), Coronavirus is not an excuse to bury globalisation, but a chance to make it better. *South China Morning Post*. Erişim adresi: <https://www.scmp.com/economy/china-economy/article/3077242/coronavirus-not-excuse-bury-globalisation-chance-make-it>
- Gates, B. (2020), Here's what you need to know about the COVID-19 vaccine. *World Economic Forum*. Erişim adresi: <https://www.weforum.org/agenda/2020/05/what-you-need-to-know-about-the-covid-19-vaccine>
- Glasman, M. (2020), The coronavirus crisis has sounded the death knell for liberal globalisation. *New Statesman*. Erişim adresi: <https://www.newstatesman.com/politics/economy/2020/04/coronavirus-crisis-has-sounded-death-knell-liberal-globalisation>
- Harold, J. (2018), "Deglobalization: The Rise of Disembedded Unilateralism", *Annual Review of Financial Economics*, 10 (1), 219-37.
- Herszenhorn, D. M., Barigazzi, J. & Momtaz, R. (2020), Virtual summit, real acrimony: EU leaders clash over 'corona bonds'. *Politico*. Erişim adresi: <https://www.politico.eu/article/virtual-summit-real-acrimony-eu-leaders-clash-over-corona-bonds/>
- Kaplan, R. D. (2020), Coronavirus Ushers in the Globalization We Were Afraid Of. *Bloomberg*. Erişim adresi: <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2020-03-20/coronavirus-ushers-in-the-globalization-we-were-afraid-of>
- Kickbusch, I. & Bergner, S. (2020), EU: Strongly United for Health – Deeply Divided on the Economy. *Council on Foreign Relations*. Erişim adresi: <https://www.thinkglobalhealth.org/article/eu-strongly-united-health-deeply-divided-economy>
- Kliem, F. (2020), Realism and the Coronavirus Crisis, *E-International Relations*. Erişim adresi: <https://www.e-ir.info/2020/04/11/opinion-realism-and-the-coronavirus-crisis/>
- Krastev, I. (2020, Mart), Sem Pervykh Urokov Globalnogo Koronavirusnogo Krizisa. [Küresel Koronavirüs Krizinin İlk Yedi Dersi]. *Rossiya v Globalnoy Politike*. Erişim adresi: <https://globalaffairs.ru/articles/sem-urokov-koronakrizisa/>
- Lucchese, V. M., Pianta, M. (2020), "The Coming Coronavirus Crisis: What Can We Learn?", *Intereconomics Review of European Economic Policy*, 55(2), 98–104.
- Lukyanov, F. (2020), O Mire do i posle Koronavirusa. [Koronavirüs öncesi

- ve sonrası dünya üzerine]. *Kommersant*. Erişim adresi: <https://www.kommersant.ru/doc/4298258>
- Morillas, P. (2020), Coronavirus: between the global and the national. *CIDOB Opinion*. Erişim adresi: https://www.cidob.org/en/publications/publication_series/opinion/seguridad_y_politica_mundial/coronavirus_between_the_global_and_the_national
- Mazzucato, M. (2020/a), Capitalism's Triple Crisis. *Project Syndicate*. Erişim adresi: <https://www.project-syndicate.org/commentary/covid19-crises-of-capitalism-new-state-role-by-mariana-mazzucato-2020-03>
- Mazzucato, M. (2020/b), The Covid-19 crisis is a chance to do capitalism differently. *The Guardian*. Erişim adresi: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/mar/18/the-covid-19-crisis-is-a-chance-to-do-capitalism-differently>
- Milanovic, B. (2020), The Real Pandemic Danger Is Social Collapse. *Foreign Affairs*. Erişim adresi: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2020-03-19/real-pandemic-danger-social-collapse>
- Narlikar, A. (2020), Why multilateralism is in such a mess and how we can fix it. *World Economic Forum*. Erişim adresi: <https://www.weforum.org/agenda/2020/01/why-multilateralism-is-in-such-a-mess-and-how-we-can-fix-it/>
- Nazarov, V., Lazaryan, S. (2020), Pobochnyy effekt: chem grozit usileniye gosudarstva v mire posle pandemii. [Yan etki: bir pandemi sonrası dünyada devletin güçlenmesi ne tür tehditler oluşturacak]. *RBK*. Erişim adresi: <https://www.rbc.ru/opinions/politics/20/04/2020/5e9d58579a794737af3cc2b5>
- OECD (2020), OECD Interim Economic Assessment. Coronavirus: The world economy at risk. Erişim adresi: <https://www.oecd.org/berlin/publikationen/Interim-Economic-Assessment-2-March-2020.pdf>
- Okano-Heijmans, M. (2020), Coronavirus: The World's First Digital Pandemic. *Clingendael Institute of International Relations*. Erişim adresi: <https://www.clingendael.org/publication/coronavirus-worlds-first-digital-pandemic>
- Popescu, N. (2020), How the coronavirus threatens a geopolitical Europe. *European Council on Foreign Relations*. Erişim adresi: https://www.ecfr.eu/article/commentary_how_the_coronavirus_threatens_a_geopolitical_europe
- Rachman G. (2020), Nationalism is a side effect of coronavirus. *Financial Times*. Erişim adresi: <https://www.ft.com/content/644fd920-6cea-11ea-9bca-bf503995cd6f>
- Rankin, J. (2020), Coronavirus could be final straw for EU, European experts warn. *The Guardian*. Erişim adresi: <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/01/coronavirus-could-be-final-straw-for-eu-european-experts-warn>

- Ratlend P., Guriyev, S. (2020), Chto vylechit mir ot koronakrizisa: demokratiya ili avtoritarizm? [Korona krizi dünyasını ne tedavi edecek: demokrasi mi otoriterizm mi?]. *Rossiya v Globalnoy Politike*. Erişim adresi: <https://globalaffairs.ru/articles/chto-vylechit-mir/>
- Rodrik, D. (2017), *Straight Talk on Trade: Ideas for a Sane World Economy*. Princeton, Princeton: University Press.
- Rodrik, D. (2020), Will COVID-19 Remake the World? *Project Syndicate*. Erişim Adresi: <https://www.project-syndicate.org/commentary/will-covid19-remake-the-world-by-dani-rodrik-2020-04>
- Stiglitz, J. (2020), Plagued by Trumpism, *Social Europe*. Erişim Adresi: <https://www.socialeurope.eu/plagued-by-trumpism>
- Stiglitz J. (2019/a), The end of neoliberalism and the rebirth of history. *Social Europe*. Erişim Adresi: <https://www.socialeurope.eu/the-end-of-neoliberalism-and-the-rebirth-of-history>
- Stiglitz, J. (2019/b), *People, Power, and Profits: Progressive Capitalism for an Age of Discontent*. W. W. Norton & Company.
- Tamir, Y. (2020), How the Coronavirus Pandemic Resurrected the Nation-state. *Haaretz*. Erişim adresi: <https://www.haaretz.com/israel-news/premium-how-the-coronavirus-pandemic-resurrected-the-nation-state-1.8716389>
- Tefera, Z. G., Ismael, H. & Otondi, S.T. (2020), Multilateralism as Panacea for COVID-19. *E-International Relations*. Erişim adresi: <https://www.e-ir.info/2020/04/23/opinion-multilateralism-as-panacea-for-covid-19/>
- Schmidt, V. (2020), The EU responds to the coronavirus: déjà vu all over again? *Social Europe*. Erişim adresi: <https://www.socialeurope.eu/the-eu-responds-to-the-coronavirus-deja-vu-all-over-again>
- Varoufakis, Y. (2020), Solidarity Is Not What Europe Needs. *Project Syndicate*. Erişim adresi: <https://www.project-syndicate.org/commentary/eurobonds-must-be-based-on-self-interest-not-solidarity-by-yanis-varoufakis-2020-04>
- Walt, S.M. (2020), The Realist's Guide to the Coronavirus Outbreak. *Foreign Policy*, Worldometers. Erişim adresi: <https://www.worldometers.info/coronavirus/>
- Xu, C. (2020), Coronavirus crisis exposes the myth of global security built on nation-state competition. *South China Morning Post*. Erişim adresi: <https://www.scmp.com/comment/opinion/article/3079441/coronavirus-crisis-exposes-myth-global-security-built-nation-state>
- Zielonka, J. (2020), Has the coronavirus brought back the nation-state? *Social Europe*. Erişim adresi: <https://www.socialeurope.eu/has-the-coronavirus-brought-back-the-nation-state>